

STUDIA LITTERARIA

2021/1–2

LX. évfolyam

VÁROSI EMLÉKEZET ÉS IDENTITÁS

Debreceni, regionális és vallási aspektusok

FAZAKAS GERGELY TAMÁS: Szerkesztői előszó 3

TANULMÁNYOK

A lokális és regionális identitás társadalomtörténeti és szociológiai vizsgálatai

LAKNER LAJOS: A „Nagy-Debrecen”-gondolat megszületése..... 7

BRUNNER ATTILA: Lokalizációs és identifikációs technikák
a modernizálódó Alföldön 1900 körül 15

CSIKÓS GÁBOR: Magok az oldott kévéből.
A jászkun redempciós mozgalom (1903–1929) identitásformáló szerepe 35

BÉRES ZSUZSA: A hely szelleme. A debreceniség szociológiai szempontú vizsgálata
a helyi kulturális eliten belül..... 49

Debreceni térhasználat és építészet

FAZAKAS GERGELY TAMÁS: A szabadságharc ritualizált emlékezete Debrecenben.
Szimbolikus térfoglalás a perifériától a belvárosig (1849–1902) 63

HORVÁTH PÉTER: Debrecen építészeti, urbanisztikai törekvései és eredményei
a Trianon utáni évtizedekben..... 110

VERESS DÁNIEL: Dór, ión, kalotaszegi. A debreceni egyetemi református templom
tervpályázata, 1938 134

Irodalom és emlékezet

BAKÓ ENDRE: Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű magyar irodalomtörténetének
hazai recepciója. (Irodalmi dokumentumriport) 176

BARANYAI NORBERT: A végzet városa.
A debreceniség emlékezete Szabó Magda Kiálts, város! című drámájában 198

Felekezeti identitás

SZABADI ISTVÁN: Felekezetek együttélése a kora újkori Szilágysomlyó mezővárosában..... 223

POSTA ANNA: Tradíció és reprezentáció két 17. századi debreceni
neolatin gyászvers-antológiában..... 235

KOVÁCS GERGELY: „A halhatatlanok csapatja ez, melynek nincs híja sohasem!”.
A Debreceni Főiskolai Énekkar (Kántus) történeti tudata és a folytonosság rítusai 253

FERENCZ ÁRPÁD: Vallási identitásterek? Teológiai töredékek az identitás kérdéséről 264

Disputa A debreceniség mintázatai-kötetről

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND: <i>Hitvitáktól a grammatikusok dühéig, a debreceniségtől a cívismentalitásig</i>	277
MAZSU JÁNOS: <i>Jegyzetlapok egy város történeti fejlődésének értelmezéséhez: 'debrec(z)eniség' és/vagy /versus 'debrec(z)enség'?</i>	312
SZIRÁK PÉTER: <i>„Van másféle híre, de miért nem hangosabb?”. A debreceniség mintázatairól – Meliustól Téreyig</i>	332
IMRE LÁSZLÓ: <i>A debreceni emlékezet lokális és nem lokális rétegei</i>	361

Szerkesztői előszó

Tudományos műhelyünk, a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport 2020 tavaszán jelentette meg a Debreceni Egyetemi Kiadó Loci Memoriae Hungaricae sorozatának IX. köteteként *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig* című tanulmánygyűjteményt (főszerkesztő: Fazakas Gergely Tamás, szerkesztők: Bódi Katalin és Lapis József). Korábbi terveink szerint e munka szakmai eredményeit vitattuk volna meg – további előadásokkal kiegészítve – egy 2020 őszi kerekasztal-beszélgetés alkalmával. A járványhelyzet azonban nem tette lehetővé a személyes találkozást. Ezért most, a Studia Litteraria tematikus lapszámában teszünk közzé egyrészt a korábbi kötetünkről szóló, arra reflektáló és annak eredményeit továbbgondoló négy írást, másrészt tizenhárom olyan tanulmányt, amelyek számos újabb szempontot vonultatnak fel. Ekképpen immár abban a periodikában közlünk a 'debreceniség' retorikai konstrukciójához, illetve fogalmához hozzászóló, e megközelítéseket kontextualizáló elemzéseket, amelyben Balogh István történész-etnográfus, kutatásaink egyik inspirálója, sokat hivatkozott szerzője fél évszázaddal ezelőtt publikálta áttekintését. (*Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 11–53.)

Jelen gyűjteményünk nemcsak címében vállalja a kontinuitást tavaly kiadott tanulmánykötetünkkel, hanem tematikáját és felépítését, kronológiai szerkezetét és módszertani gazdagságát tekintve is kapcsolódik ahhoz. Az írások a kora újkortól napjainkig vizsgálják, hogy bizonyos irodalom- és művelődéstörténeti, szociológiai és társadalomtörténeti, egyház- és teológiatörténeti, építészeti és térhasználati jelenségek miképpen formálják a Debrecenhez és a tágabb régió néhány további településéhez kötődő identitást, illetve milyen szerepet játszanak a lokális emlékezet alakításában. Kitűzött célunk volt, hogy a Debrecen-fókuszú megközelítéseket, a lokális identitáselemek és a helyi emlékezetkonstrukciók elemzéseit részint regionális, részint felekezeti kontextusban, összehasonlító szemlélettel árnyaljuk. Nem csupán azért, mert ezt a szándékot már *A debreceniség mintázatai* esetében is megfogalmaztuk – igaz, akkor erre kevesebb szerzőt tudtunk megnyerni. Hanem azért is, mert a tanulmánygyűjteményünkről frissen megjelent alapos recenziók szintén felhívták ennek fontosságára a figyelmet (lásd Puskás István kritikáját az *Alföld* 2021/5., valamint Radnai Dániel Szabolcs írását a *Jelenkor* 2021/5. számában). A járványhelyzet azonban részben keresztülhúzta a további összehasonlításokat szorgalmazó szerkesztői igényt. Néhány felkért szerzőnk ugyanis nem tudta elvégezni kutatásait: különösen a határokon túli városok forrásanyaga vált hozzáférhetetlenné abban az időszakban, amikor az írásoknak el kellett volna készülniük. A tematikus számunkat gazdagító,

többféle tudományterületről érkező – történész, művészettörténész és irodalomtörténész, teológus és szociológus – szerzők tanulmányai azonban így is sokféle lehetőséget kínálnak az összehasonlításokra.

A lokális és regionális identitás társadalomtörténeti és szociológiai vizsgálatai című blokkban négy írást közlünk. Ezek közül kettő komparatív, illetve kontextualizáló szempontokat ad a debreceni nézőpontokhoz. Brunner Attila írása a 19–20. század fordulójának lokális identitást formáló technikáit tekinti át az alföldi városokban, lehetőséget adva a különféle rituális gyakorlatok (a városi társadalmat összekapcsoló szertartások és szimbolikus tárgyak, az épületekhez kötődő cselekvések), valamint a helyi karakterológiák és a városi térszemlélet komparatív elemzésére. Csikós Gábor a jászkun redempciós mozgalom (a korábban elvesztett jogok megváltása 1745-ben) identitásképző hatásait elemzi a 20. század első évtizedeiben, különös tekintettel a mozgalom vezéregyéniségei által megfogalmazott jász önképre, illetve kitérve az ezekre reflektáló megjegyzésekre. A fejezet szintén két tanulmánya fókuszál a debreceni identitás formálódásának történetére. Lakner Lajos azt vizsgálja, hogy a 19–20. század fordulóján a túlzottnak tartott Budapest-központúsággal szemben decentralizálizációs igénnyel fellépő városok közül Debrecen – ekkoriban elsősorban a Csokonai Kör kezdeményezésére – miképpen próbálták meg „Nagy-Debrecenné”, második fővárossá formálni, arra hivatkozva, hogy a város a valódi nemzeti műveltség helye, mert polgárai a tiszta magyar faj képviselői. Béres Zsuzsa a jelenlegi, 21. század eleji debreceni kulturális elit több képviselőjével (alkotóművészekkel és intézményvezetőkkel) készített interjúkat. Ezeket feldolgozva szociológiai szempontból vizsgálja a Debrecen szellemi és épített örökségéhez, illetve jelenlegi kulturális életéhez fűződő viszonyukat, a 'civis' és a 'debreceniség' fogalmak általuk használt, mai értelmezési lehetőségeit.

A Debreceni térhasználat és építészet című fejezet azzal foglalkozik, hogy bizonyos városi mikroterek és épületek miképpen alakították a debreceni identitást, illetve a városról szóló narratívákat. Fazakas Gergely Tamás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc debreceni emlékezetét vizsgálja. Egyrészt arra fókuszál, hogy a 19. század második felében miképpen változott a március 15-i, augusztus 2-i (az elvesztett 1849-es debreceni csata évfordulója) és október 6-i ünneplések rituális rendje, másrészt pedig arra, hogy a különböző politikai, illetve emlékműállítási változások következtében milyen térhasználati mintázatok rajzolódtak ki előbb Debrecen periferiális részein, majd a kiegyezést követően a belvárosi magjában. Horváth Péter építészeti és urbanisztikai szempontból tekinti át, hogy Debrecenben miképpen reagáltak a Trianon után hirtelen megváltozott helyzetre (határhoz közeli település, amely egyszerre mind az ország második legnagyobb városává vált). Szamba veszi és képanyaggal illusztrálja, hogy a két világháború közötti időszakban – a gazdasági és társadalmi nehézségek ellenére – milyen jelentős építkezések történtek közegészségügyi, oktatási, közművelődési, hitéleti, lakhatási, hivatali és infrastrukturális területen. E korszak egyik fontos beruházására koncentrálnak Veress Dániel dolgozata: az 1942-re felépült

debreceni egyetemi református templom újonnan előkerült, 1938-as tervpályázatát elemzi. Nemcsak publikálja és leírja a fennmaradt tervlapokat, hanem a pályaműveket kontextualizálja is. Arra fókuszál, hogy az építetők és a tervezők miként gondolkodtak a formálódó modern építészet hatása alatt egy olyan szakrális épületről, amelyet a nem sokkal korábban alapított állami tudományegyetem új főépülete mellett kellett emelni, ráadásul a Református Kollégium 400 éves jubileumán.

Az *Irodalom és emlékezet* című egységben Bakó Endre az 1930-ban a párizsi Éditions Kra kiadásában franciául megjelent magyar irodalomtörténeti összefoglalót, Hankiss János és Juhász Géza debreceni tanárok munkájának komoly mértékű magyarországi recepcióját elemzi. A mintegy negyven recenziót és vitacikket áttekintve megállapítja, hogy míg a kortárs konzervatív értelmiség jórészt védelmébe vette a kötetet, a liberális oldalt viszont leginkább a kézikönyv provincializmusa és elfogultsága zavarta. A Hankiss–Juhász szerzőpáros ugyanis tárgyilagos esztétikai értékszemponthelyett lokális nézőpontból, illetve erősen konzervatív, rendszerpárti, sőt faji aspektusból mérlegelték a magyar irodalmat a francia közönség előtt. Viszont a kritikák nagy része – ellenkező oldalról – szintén szubjektív és részrehajló volt. Baranyai Norbert a debreceni identitás irodalmi emlékezeti nyomait tárja fel Szabó Magda *Kiálts, város!*-ában. A mű abban a tekintetben kivételes az író történelmi drámái között, hogy a darabban feldolgozott 17. század eleji eseménysor korántsem közismert a város kulturális emlékezetében, ám az egyén és közösség konfliktusát éppen az alig ismert történeti esemény teheti élővé és aktuálissá. Újragondolhatója ugyanis a 'debreceniség' retorikai konstrukciójának tradicionális jelentései közül a kálvinista mentalitásnak, a fizikai védelem hiányának, az áldozatiságnak, a hagyományokhoz való ragaszkodásnak, valamint a magába zárkózó idegenellenességnek a kérdését.

A *Felekezeti identitás* című blokkban ismét két tanulmány kínál tágabb összehasonlítási lehetőséget. Szabadi István a partiumi Szilágysomlyó mezőváros, illetve tágabban a Szilágyság 17. századi felekezeti együttélését, katolikus–protestáns küzdelmeit elemzi. Függelékként forrásértékű szöveget közöl: id. Halmágyi István krasznai alispán 18. század elején megfogalmazott emlékiratának kiadás előtt álló részletét a templomuktól megfosztott szilágysomlyói reformátusok istentiszteleti otthonul szolgáló hajlékkereséséről. Ferencz Árpád írása még tágabb kontextusba helyezi a vallási identitás kérdését. Teológiai szempontból veszi számba néhány 20. és 21. századi filozófus és teológus meglátásait az egyház sajátos identitásáról a mai szekuláris világ társadalmi berendezkedésének keretei között. A fejezet két további írása a Debreceni Református Kollégium irodalmi, illetve énekkari kultúrájával foglalkozik. Posta Anna az iskola 17. századi lelkész-professzorainak reprezentációját, valamint az őket körülvevő közösség önmegjelenítését vizsgálja úgy, hogy két korabeli latin nyelvű gyászvers-antológia szövegeit elemzi a klasszikus és a bibliai alapra építő poétikai hagyományokra fókuszálva. Kovács Gergely a kollégiumi Kántus 19. századi és 20. század eleji emlékezetkultúráját értelmezi abból a szempontból, hogy a kórus saját hagyománya (különösen a Csokonai-kultusz), valamint alapításának feltalált dátuma

(1739) miképpen járult hozzá a csoportidentitás erősítéséhez egy olyan közösségben, amelynek tagsága néhány évente teljesen kicserélődött.

Bár jelen tematikus számunk több dolgozata hivatkozik korábbi kötetünk eredményeire, az utolsó fejezet (*Disputa A debreceniség mintázatai kötetéről*) négy szerzője közvetlenül is értelmezi, bírálja és kontextualizálja azt. Gáborjáni Szabó Botond írása a tanulmánygyűjtemény 18–19. századi kérdésekkel foglalkozó szövegeihez szól hozzá. Az idegenség fogalmi konstrukciója keretében elsősorban Kazinczynak a várososhoz való viszonyulását és annak hatásait árnyalja, hangsúlyosan foglalkozva a *Debreceni Grammatika* vitapozíciójával, illetve Domokos Lajos szerepével. Mazsu János historiográfiai, illetve várostörténeti szempontokra fókuszálva mérlegeli és gazdagítja a 'debreceniség'/debreceniség 19. század eleji retorikai konstrukciójának, majd fogalmának korábbi elemzéseit. Szirák Péter kritikája a bírált kötet minden írását számba veszi. Elsősorban a városimázs-formálás aspektusából olvassa a tanulmányokat, valamint építészeti és főképpen irodalmi szempontból bővíti a megközelítési lehetőségeket, újabb elemzési javaslatokat téve elsősorban Térey János debreceni vonatkozású szövegeire. A záró írás, Imre László recenziója, a korábbi kötetünk tanulmányait az emlékezet lokális, illetve azon túllépő rétegeinek kérdése felől gondolja tovább, a debreceni nézőpontokat árnyaló lehetőségeket is megfogalmazva. E dolgozat – ahogyan az egész fejezet, de lényegében a *Studia*-számunk összes írása – arra inspirálja a magyar emlékezhelyekkel foglalkozó műhelyünket, hogy a továbbiakban is folytassuk a komparatív szemléletű, interdiszciplináris megközelítésű városemlekezeti és identitáskutatásokat, illetve azok közzétételének koordinálását.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

A „Nagy-Debrecen”-gondolat megszületése

A 19. század végén, a 20. század elején Debrecen bejelentette igényét a *nagyvárosi rangra*. A városi elit szerint erre elsősorban az adja a jogot, hogy itt őrizték meg a maga eredetiségében a nemzeti kultúrát, főleg annak köszönhetően, hogy a civisek világában maradt meg az érintetlen, tiszta magyarság.¹ E meggyőződést az Alföld legjellegzetesebb, legmagyarabb tájként való értelmezése is megalapozta.² A 19. századot egyébiránt végigkísérte a gondolat, mely szerint Debrecen magyarság tekintetében minden várost megelőz.³ Ennek eredete a reformáció koráig nyúlik vissza, a századfordulón azonban új intézményes kereteket kapott. Most azonban a város nemzeti karakterének legfőbb hírvivője elsősorban már nem a református egyház volt, bár a hatása kiterjedt az ország nagy részére, hanem egy irodalmi társaság, a Csokonai Kör. Az irodalom 19. századi szerepének fölértékelődése következtében ugyanis a kör volt képes a város érdekeinek és értékeinek az irodalmi mezőn túli megjelenítésére, ráadásul a Csokonai-kultusz abban a csalóka hitben ringatta képviselőit, hogy képesek a társadalmi és felekezeti egység megteremtésére.⁴ Így bár a kör elsősorban irodalmi, s részben városépítő egyesületként működött, mégis nemzetpolitikai tényezőként léphetett föl, amikor Debrecen a nemzeti kultúra és mindenekelőtt a nemzeti irodalom területén *regionális központtá* kívánták fejleszteni. Szerepe volt e kulturális hagyomány fölértékelődésében a századfordulón megerősödő regionalizmus-törekvéseknek is, melyek a vidéki városokat napvilágra akarták vinni Budapest árnyékából.

Vitathatatlan, hogy a regionalizmusnak valós alapja volt, mert a vízfej Budapest néhány kivételtől eltekintve valóban akadályozta a vidéki városok fejlődését. A kivételek közé azok a városok (Kolozsvár, Temesvár, Pozsony, Zágráb) tartoztak, melyek messze voltak a fővárostól,⁵ s tőle függetlenül is pezsgő és sajátos kultúrát, urbanisztikailag is értelmezhető környezetet és városi infrastruktúrát tudtak teremteni. Ugyanis e helyeken nem érződött úgy Budapest vonzása, mint Debrecenben vagy Szegeden. A regionalizmus törekvéseinek jogosságát mi sem mutatja jobban, mint az a Trianon

¹ Vö. IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002, 82.

² Vö. GYÁNI Gábor, *A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás*, Helikon, 2010/1–2, 249–250.

³ ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, Bp., Gondolat, 1985, 45.; BÉNYEI Miklós, *Debrecen reformkori művelődéstörténetének néhány kérdése = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, Debrecen, 1974, I, 192.; LAKNER Lajos, *Pákh Albert két élete = PÁKH Albert, Utazás Debrecenben*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2016, 50–51.

⁴ LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 243–257.

⁵ Vö. BELUSZKY Pál, *A regionális központok kialakulása Magyarországon*, Magyar Tudomány, 2007/6, 271–279.

utáni felismerés, hogy a tragédia, az ország szétszakításának oka részben a gazdasági, kulturálisan és társadalmilag erős vidéki városok hiányában is keresendő. Többek között Bethlen István mondta ki ezt nagyon határozottan egy 1930-as beszédében: „a nagy vízfejű Budapest, amelyben centralizálva van kultúra, gazdasági élet, adminisztráció, politikai élet, egészségtelen állapot, mert ha Budapesten a Kossuth Lajos utcában egy kézigránátot feldobnak, akkor felfordul az egész ország, ha nincsenek vidéki centrumok”.⁶ Ugyanakkor arra is szükséges rámutatni, hogy a vidéki városok többsége esetében nem annyira regionalizmusról, mint inkább *decentralizációs* igényekről beszélhetünk.⁷

A decentralizációt a lehangosabban, vagy legalábbis a legnagyobb nyilvánosságot teremtve a kultúra és az irodalom képviselői fogalmazták meg, ugyanis nagyobb befolyást szerettek volna szerezni az irodalmi mező szereplői között: azt akarták, hogy a vidéki irodalom és az alkotók is láthatók legyenek. Így Debrecenben a már említett irodalmi kör adott erőteljesen hangot e törekvésnek: „A Csokonai Kör az elmúlt évben számot vetett Debrecen központi jellegével és tőle telhetőleg azon volt, hogy városunkat társadalmilag is vidékének szellemi központjává tegye.”⁸ A decentralizáció igénye megfogalmazásának nem ritkán főváros-ellenes éle volt. 1894-ben még csak a város sajátos kultúrája megőrzésének fontosságát hangsúlyozták: „Kétség kívül mindnyájan büszkék vagyunk gyorsan fölvirult, s mindegyre fényesebben kiemelkedő fővárosunkra. Óhajtjuk, hogy az méltán képviselje az ország gazdagságát, műveltségét, dicsőséges hirdetője legyen az idegen előtt, aki eljön, állami létünknek; de nem óhajtjuk, hogy elnyelje egy egész nemzet szellemi életét.”⁹ Az 1901. évi jelentésükben azonban már arról olvashatunk, hogy kevés olyan város van, amelynek polgársága annyira egy lenne a magyar fajjal, mint Debrecen. Mindezt azért tartották különösen fontosnak kiemelni, mert szerintük a nemzeti műveltség alapja a faj: „Nem választható el a magyar műveltség ápolása a magyar haza és a magyar faj szolgálatától. Édes hazánk területén – sajnos –, oly ritka hely az olyan, mint Debrecen, ahol nem érzik, nem fáj az a seb, melyet az idegen nemzetiségek fajgyűlölete üt, vagy amely – amannál még százszor veszedelmesebb – önsorvadásunkból ered.”¹⁰

E szövegrész szerint tehát egyrészt Debrecen azért a valódi nemzeti műveltség helye, mert óvta, ápolta, megőrizte a magyar fajt, másrészt azon kevés helyek egyike, ahol még

⁶ BETHLEN ISTVÁN, *Beszámolóbeszéd Debrecenben (1930. július 6.) = Bethlen István gróf beszédei és írásai*, Bp., Genius, 1933, II, 293.

⁷ Vö. K. LENGYEL Zsolt, *Auf der Suche nach dem Kompromiss: Ursprünge und Gestalten des frühen Transilvanismus 1918–1928*, München, Ungarisches Institut, 1993, 25–29, 47–62. A régió kérdéséhez lásd Pierre BOURDIEU, *Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez*, ford. DERDÁK Tibor, Szociológiai Figyelő, 1985/2, 7–22; ANSSI PAASI, *A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása*, ford. DR. HUSZTI Judit, Tér és Társadalom, 1989/3, 70–79.

⁸ ASZTALOS Dezső, LAKNER Lajos, SZABÓ Anna Viola, *Kultusz és áldozat: A debreceni Csokonai Kör*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 326.

⁹ *Uo.*, 321.

¹⁰ *Uo.*, 330.

él a valódi fajszeretet, vagyis képes saját kis világán és érdekein túl meglátni a nemzet érdekeit: végül pedig azért, mert itt egészséges a lélek, és az ezen alapuló öntudat megóvja a kételytől és az önmarcangolástól. 1902-ben a kör alelnöke, Komlóssy Artur az Országos Irodalmi Szövetség megalakulásakor ismét annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „az irodalom nemzeties” mivoltát csak „a fajmagyar lakta vidék irodalmi egyesületei” biztosíthatják.¹¹ 1906-ben Szávay Gyula főtítkárral pedig Debrecen hagyományörző szellemiségét „az irodalom nemzetietlen művészkedésével” szembeni erőként értelmezte: „a keleti szabad síkság ezer év óta itt őrt álló magyarsága öntudatlan is őrzője érzésben, gondolkodásban, maga hozzátartásában annak, ami hamisítatlan magyar és kell is, hogy az maradjon”.¹² Ezek szerint a város polgárai azért is a tiszta magyar faj képviselői, mert öntudatlanul, vagyis a vérükben őrzik a tiszta magyarságot. Az öntudatlanság dicsérete azért lehetett fontos a számukra, mert működésük során folyamatosan a civisek érdektelenségével és közönyével kellett szembesülniük. Mindezek után természetesen adódhatott a következtetés, hogy Debrecen szellemisége lakmuspapír, amely ki tudja mutatni, hogy mi magyar és mi nem.

A fenti logika alapján osztották ketté Budapest kultúráját is. Támogatták, sőt alá is vetették magukat a kultúrpolitika által fönntartott, magát a valódi nemzeti kultúrára megőrzésére elhivatottnak tartó Kisfaludy Társaságnak, ugyanakkor elutasították, bírálták, néha támadták is a Nyugatot és a főváros szórakoztató intézményeit, szembeszálltak az őket jellemző „felületesség, [...] léhaság és [...] frivolság rossz szellemével”.¹³ Kultúrpolitikai gondolkodásukat a nemzeti és idegen, a romlatlan és léha, az erkölcsös és erkölcstelen, az egészséges és beteg szembenállása határozta meg. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy aszimmetrikus ellenfogalmakról van szó, mert a megbélyegzett fél is megtagadta az elismerést a körtől és a várostól. Elég csak Ady barátjának, Sipos Bélának az egyik írását idéznünk, amely teljesen hiteltelenként ábrázolta a társaságot, s ezzel „összezúzta” azt az önképet is, amelyet a fentebb idézett szövegekben rajzoltak meg magukról és városukról: „A Csokonai Kör alelnöki állásáról lemondott Dobieczy Sándor. Ugye tetszik ennek a jeles magyar írónak a nevét ismerni, széles Magyarországon? Mert elmondott vagy kétszáz pohárköszöntőt és meg is szerkesztett vagy két programbeszédet. Jellemző ez a vidéki irodalmi viszonyokra. Irodalmi társulati alelnök lehet: volt képviselő, fűszeres, vegyeskereskedő és bádogos – csak író nem.”¹⁴ Ady Endre, akinek írásai ennél szélesebb körben hatottak (az ellene zajló támadások révén azok is hallottak róla, akik nem foglalkoztak irodalommal), olyan kultúrát talált Debrecenben, amelynek nincs köze a jelenkor életéhez és kultúrájához. „Ignotusszal sírtunk egyszer össze Debrecenben a Kollégium kriptás könyvtárában, hol is Oláh Gábor volt a mutogató vezetőnk: – Nem az a baj – valahogyan ezt mondta Ignotus –, hogy Debrecen talán kulturálatlan hely. Sajnos, van múltas

¹¹ *Uo.*, 408.

¹² *Uo.*, 345.

¹³ *Uo.*, 333.

¹⁴ *Uo.*, 417.

kultúrája (Csokonai-ereklyéket néztünk éppen akkor), s e kultúra reménytelen az igazi kultúra számára.”¹⁵ Azt a kultúraértelmezést bírálta Ignotus, amely a múltra és annak alkotásaira mint érinthetetlen és megkérdőjelezhetetlen művekre tekint, s amelyből hiányzik az elemző magatartás, a jelen szellemi horizontja felől közelítő nézőpont. Helyette a múltat fetisizáló kultusz uralkodik, amelynek következménye a múlt és a jelen közti párbeszéd hiánya, s ebből következően az *eleven kulturális élet*. 1911-ben joggal tette szóvá Tóth Árpád, hogy míg az elhunyt szépírók megünneplésére áldoz a kör, addig a város akkor legígéretesebb tehetségét hagyja nyomorogni.¹⁶

1909-ben aztán megszületett a *Nagy-Debrecen politikai kategória*, amely szerint Debrecen nemcsak a nemzeti törekvések kútforrása, amely „átvenné az elkabarésodott Budapest szerepét, s az egész országra kisugározná a magyar modernség szellemiségét”, hanem a második, sőt az igazi, mert a nemzeti főváros. E kategória Rákosi Viktor írónak, a hajdúnánási választókerület országgyűlési képviselőjének találmánya volt, aki a Budapesti Hírlap 1909. május 19-i számában megjelentette a *Nagy-Debrecen* című írását. Rákosi cikkének nemcsak a szerző ismertsége és népszerűsége miatt volt súlya, hanem a lap miatt is, ugyanis igazi „nagyhatalom” volt, komoly szerepet kapott a politikai és az irodalompolitikai küzdelmekben, melyekben a hivatalos politikai és kultúrpolitikai álláspontot képviselte. Ez teszi érthetővé a rivális városok heves reakcióját, amelyek joggal gondolhatták, hogy Rákosi véleménye a kormány elhatározását tükrözi. Írásának két sarkpontja van. Az egyik állítása, hogy Debrecen „impozáns anyagi és erkölcsi ereje” a második fővárossá teszi, alkalmassá arra, hogy egyeteme legyen. Az erkölcsi erőn azt értette, hogy a város megőrizte az ősi magyar hagyományokat és szellemiséget, melyet a cívisek fönnyaradása igazol, akik ugyan „a kis lajbij[uk] zsebéből kifizeti[k] azt a pesti urat, aki automobilon rohan végig az Andrássy úton”, de velük ellentétben nem hivalkodnak gazdagságukkal. A várost a cívisek világában megőrzött tiszta, érintetlen magyarság predesztinálja arra, hogy *ellenpólusa* legyen Budapestnek, amely elsősorban „mint mulató város ismeretes a kontinensen”, vagyis nemzetietlen. Kellő alapot és hitelesítő pecsétet e szerephez mindezen túl az ad, hogy Debrecen „már évszázadok előtt kulturhely volt”, mégpedig *magyar* „kulturhely”, ahol a külföldi tudományos központokból hazahozott tudást „a nemzet számára földolgozt[ák]”, vagyis a magyar szellemhez igazították. Rákosi tehát nem állított kevesebbet, minthogy az a valódi magyar hagyomány és az a nemzetivé formált, nemesített tudás, mely nélkül nem maradhat fenn a magyarság, Debrecenben található meg. Írása másik sarkpontja annak az állítása volt, hogy a város a tervezett infrastrukturális beruházások révén a valódi nagyvárossá válás útjára lépett, amelynek jele, hogy most készülnek a „vízvezetéket megcsinálni”, amit majd a csatornázás, az utak burkolása és sajátosan debreceni jelleget mutató épületek megépítése követ.¹⁷

¹⁵ ADY Endre, *Szegény magyarok: Szegény Oláh Gábor*, Nyugat, 1914/7, 497.

¹⁶ TÓTH ÁRPÁD, *A nagy beteg Oláh Gábor*, Debreceni Nagy Újság, 1911. október 10., 6.

¹⁷ RÁKOSI VIKTOR, *Nagy-Debrecen*, Budapesti Hírlap, 1909. május 19., 1–2.

A kettő együtt (a tiszta, öntudatos magyarság dicsérete és a városiasság hiánya) jó alapot adott arra, hogy megszólaljanak Szeged, Temesvár és Miskolc¹⁸ képviselői. Szeged levéltárosa szerint városa szintén rendelkezik azokkal az anyagi, szellemi és erkölcsi értékekkel, amelyekkel Debrecen. Különösen fontosnak tartotta kiemelni, hogy az ő színházukban elő nem adnának a Vígszínházban futó bohózatokat vagy olyan „erkölcs- és ízlésrontó darabokat”, melyeket Debrecenben műsora vesznek, legfeljebb operetteket vagy „látványos” darabokat, de azokat is ritkán. Mindezen túl Szeged mellett szól az is, hogy már most rendelkezik vízvezetékekkel, csatornával és építési szabályrendelettel. Rákosi szemére hányta, hogy elfeledkezett arról, a kormány Szegednek ígérte meg a harmadik egyetem felépítését. A fő érve azonban az volt, ami a vita végére igazán fontossá vált, hogy asszimilálni tudta a Bácskában élő svábokat, akik büszkén vallják magukat magyarnak.¹⁹ Temesvár ipar- és kereskedelmi akadémiai titkára szerint városa még a Tisza-parti városon is túlsz. Ugyanis Temesvár infrastruktúrája és gazdasága európai színvonalú. Ipara fejlett, most épül a tőzsdéje, és rendelkezik városrendezési tervvel. Európaiságát annak is köszönheti, hogy a német nyelv általános tudása lehetővé teszi a „német kultúra közvetlen megismerését”, amely ezek szerint tájékozódási pont. A szerzőt nem zavarta, hogy később viszont az asszimiláció eredményességét azzal igazolta, hogy a polgárok 66,5%-a tud magyarul. Ebben nagy szerepe volt, hogy a diákok többsége nem beszél németül, s így a szüleit is arra kényszerítik, hogy „megtanulj[anak] a haza nyelvén”. Mindezek alapján határozottan jelentette ki, hogy Temesvár joggal tart igényt arra, hogy itt alapítsanak újabb egyetemet.²⁰

Nem tértem ki a vita több részletére, csak arra, amely a mi szempontunkból fontos. A fentiekből is világosan kitűnik, hogy városias jelleg tekintetében mindkét város megelőzte Debrecent. Magyarság tekintetében azonban a cívisvárosé lett az elsőbbség. Ugyanis a Csokonai Kör alelnöke, Komlóssy Artur hozzászólásában a *nemzetiségi kérdést* tette meg döntőbíróvá, mondván, az oláhok sokkal veszedelmesebbek a sváboknál, s ez a tény Debrecent a többi város fölé emeli, mert innét „lehet kezdet nyújtani az erdélyi magyarságnak, Debrecenből kell utat törni Erdélybe”. E szerepre szerinte még Kolozsvár sem képes, mert körülötte „a magyarul nem tudók száma gyarapodik”.²¹ A szegedi álláspontot képviselő levéltáros egy újabb írásban szállt szembe Debrecen elsőbbségével. Az volt a legfontosabb érve, hogy a cívisváros még csak előtte áll annak a nemzeti feladatnak, amelyet a Tisza-parti város már teljesített, s ez nem más, mint a nemzetiségek asszimilációja. Debrecen ebbeli sikerét kételkedve várta, mert „megmagyarosodott oláh népet még nem látott”. Ebből vonta le a végkö-

¹⁸ Miskolc álláspontját azért nem ismertem, mert az erről szóló írás egy helyi lapban jelent meg, s a vita szereplői sem tudtak róla.

¹⁹ Sz. SZIGETHY Vilmos, *Nagy-Szeged: Levél a szerkesztőhöz*, Budapesti Hírlap, 1909. május 21., 3–4.

²⁰ LENDVAI Jenő, *Nagy-Temesvár: Levél a szerkesztőhöz*, Budapesti Hírlap, 1909. május 30., 32–33.

²¹ Komlóssy Artúr levelét Rákosi Viktor kommentárral ellátva közölte: *Nagy-Debrecen*, Budapesti Hírlap, 1909. június 4., 14–15.

vetkeztetést: „miért kerülnők a fényes alkalmat a Szegeden teljesíthető nemzeti munkára csak ezért, mert Debrecenben talán lesz hasonló munkára alkalom – valamikor”. A vitát azonban, úgy tűnt, Rákosi javaslata eldöntötte, noha szabadkozott, hogy nem akarta a harmadik egyetem ügyének kérdését megnyitni, csak elvetette a magot. Igaza volt azonban Irinyi Károlynak, amikor a Nagy-Debrecen koncepciót *politikai kategóriának* minősítette, mert a polémiában Debrecen mellett nemzet- és nemzetiségpolitikai érvek szóltak, vagyis politikai érdek: a nagyobb politikai veszély hívta el a várost a Nagy-Debrecen szerep betöltésére. Itt már nem irodalmi vagy kulturális harcról van szó, amely a Csokonai Kör állásfoglalásaiban megjelent, hanem politikai-hatalmi kérdésről.

A Budapesti Hírlap hasábjain folyó vitának természetesen a debreceni hírlapokban is visszhangja lett. A Debreczen Rákosi írását ismertető, idéző és arra reagáló cikkeinek már az alcímei is beszédesek: *Hivatásunk és jövőnk, Mint bástyás vár az oláhság ellen.*²² Mindezek után az sem véletlen, hogy az újság nyilvánosságra hozta egy Berlinbe kivándorolt bácskai sváb levelét, aki Debrecen mellett tette le a garast, noha inkább várható lett volna tőle a Szeged melletti kiállítás, ami sokkal közelebb van Bácskához.²³ A Debreczeni Független Újság egy az egyben, minden kommentár nélkül lehozta Rákosi cikkét.²⁴ Megjelentette viszont Komlóssy Artur már idézett, szerkesztőnek küldött levelét is.²⁵ Szintén e napilap írt a címoldalán a vidéki városok jövőjéről, és közölt tudósítást Debrecen dicséretéről, amely a munkáskertekről és a Csokonai Kör évkönyvéről szóló elismeréseket ismertette.²⁶ Egyedül a Debreczeni Újság vállalkozott arra, hogy rámutasson, Rákosi állításainak nincs reális alapja: a városszabályozási terv hiábavaló, mert néhány szabálytalan utca rendezésénél többet nem tartalmaz, ráadásul a házak tulajdonosai még ennek is ellenállnak. Meg is tehetik, hiszen többek között a város korábbi, milliomos, nyugalmazott polgármestere ad számukra követendő példát, aki „mikor a Batthyány utca kiszélesítéséről volt szó, a legerélyesebben tiltakozott ellene [...], és így csinált a többi is”. Hiányzik az átgondolt és hosszú távú tervezés is, ahogy a Nagytemplom előtt álló Stencinger ház története is mutatja. A 30-40 év előtti tulajdonosa 20.000 forintért kínálta, nem kellett. 1909-ben 205.000 koronáért akarták megvásárolni, ennyiért viszont a mostani tulajdonosa nem adta, pedig a helyén akarták felállítani Kossuth szobrát. Végkövetkeztetése: „Ahol a kicsinyeskedés ilyen mértéke az irányadó, ott nem lehet beszélni századokra előrelátó városfejlesztési programról.” A cikk írója – a vita logikájához igazodva – különösen

²² Nagy-Debreczen: Rákosi Viktor Debreczenről: *Hivatásunk és jövőnk*, Debreczen, 1909. május 19., 1–2.; Nagy-Debreczen: *Mint bástyás vár az oláhság ellen*, Debreczen, 1909. június 4., 1.

²³ Nagy Debreczenről: *Egy berlini „sváb” mérnök levele*, Debreczen, 1909. június 3., 1.

²⁴ RÁKOSI Viktor, Nagy-Debreczen, Debreczeni Független Újság, 1909. május., 1–2.

²⁵ Nagy-Debreczen: *Hírlapi harc a harmadik egyetemért? Rákosi Viktor mellettünk*, Debreczeni Független Újság, 1909. június 5., 2.

²⁶ *Vidéki városok jövője*, Debreczeni Független Újság, 1909. június, 1.; *Debrecen dicsérete: A fővárosi lapok és a Csokonai-kör*, Debreczeni Független Újság, 1909. június 15., 4.

fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a város polgárait sokkal inkább a *szociális helyzetük* foglalkoztatja, semmint fajmagyarságuk, vagyis a nemzet nagy kérdéseivel alig gondolnak. Ezt mutatja az is, ami összefügg a város elhibázott gazdaság- és társadalmopolitikájával, hogy a színmagyar lakosság kivándorol Amerikába. Ennek fő oka ugyanis, hogy a városvezetés nem hajlandó áttérni a nagybérleti rendszerről a kisbérletire. Rákosi álmához tehát „más debreceni emberek kellenének”.²⁷

A vita kezdetben az egyetem elhelyezése körül forgott, végül a legfőbb kérdéssé az lett, hol van nagyobb szükség egy város megerősítésére, hogy a nemzetiségekkel szemben kellő erővel lehessen föllépni. A Rákosi által megálmodott „Nagy-Debrecen”-gondolat a város legfontosabb feladatává tette az erdélyi magyarság erősítését, hogy kordában lehessen tartani a román nemzetiség törekvéseit. Ha nem is felel meg a valóságnak, amit egy Debrecenhez kötődő író, a Vándor Iván álneven publikáló Weisz/Várady Ilona írt, hogy „Nagy-Debrecen fényes jövőjébe vetett hitnek fanatikusai támadtak”,²⁸ az azonban bizonyos, hogy a magyarság végvára szerep, amely majd Trianon után fogalmazódott meg újra állami támogatással, ettől kezdve kezdett megformálódni. A Klebelsberg által megfogalmazott Nagydebrecen-koncepció²⁹ központi magja ugyanis a város kulturális megerősítése volt, hogy biztosítani tudja a magyar kulturális fölényt, az erdélyi magyarság megtartását, és a nagyhatalmak által elfogadható érvet biztosítson a határrevízióhoz.

LAKNER LAJOS

főmuzeológus-irodalomtörténész, tudományos igazgatóhelyettes

Déri Múzeum, Debrecen

lakner.lajos@derimuzeum.hu

The Origins of the Nagy-Debrecen Notion

Abstract: From the 1870s onwards, Debrecen became a regional economic, commercial and educational center. By the end of the century, the notion of Debrecen being the safeguard of national and literary culture became popular, preserved by the pure Hungarian culture of the city's middle class. At this time, however, this prominence in national policy was only the aspiration of the literary elite of Debrecen. In 1909, the notion of Nagy-Debrecen (Great Debrecen) became a political category, meaning the real capital of Hungary was not Budapest, but Debrecen. It was particularly important that the concept was introduced by Viktor Rákosi, editor of Budapesti Hírlap, an official government newspaper, which made it seem that this

²⁷ Nagy-Debrecen: Rákosi Viktor cikke, Debreczeni Újság, 1909. május 20., 2–3.

²⁸ VÁNDOR IVÁN, *Debreceni kiskertek*, Budapesti Hírlap, 1909. június 23., 9.

²⁹ KLEBELSBERG KUNO, *Nagyszeged és Nagydebrecen = Klebelsberg Kuno*, s. a. r. T. Kiss Tamás, Bp., Új Mandátum, 1999, 226–228.

was not only the aspiration of the local elite, but an officially endorsed notion. The study is concerned with exploring the origins of the Nagy Debrecen notion and its layers of meaning, and showcases how this late 19th century concept became the basis for the Nagydebrecen (Great Debrecen) notion of the 1920s, put forth by Kuno Klebelsberg.

Keywords: Debrecen at the beginning of the 20th century, regionalism, urbanization, Hungarian cultural superiority

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/7-14.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Lokalizációs és identifikációs technikák a modernizálódó Alföldön 1900 körül

A lokalitás

A magyar köznyelvi használatban a lokális és a helyi sajnálatos módon váltak szinonimákká úgy, hogy mindkettő valamiféle kisebbséget fejez ki az országoshoz, illetve a nemzetihez képest. Holott a helyi jelentőségűnek vélt, így a nemzeti nagybeszéléstől eltávolított, azonban rendkívüli mennyiségű történelmi, néprajzi, művészeti stb. emlék- és forrásanyag ennél jóval árnyaltabb fogalmi megközelítéseket tenne lehetővé, s itt nem a sajátos (például a néprajzi vagy kulturális antropológiai) dimenzióikra vagy az e források és emlékek segítségével a történelem más léptékeit feltáró mikrotörténelemre gondolok (amelynek a globális történelemben való ágyazása nemcsak lehetséges, de kívánatos is lehet¹). A lokális elemekre vagy elemekből építkező önmeghatározás – különösen történelmi értelemben, a régmúltra vonatkoztatva – valóban csak annak a része volna, amit ma egyszerűen helyi identitásnak mondunk?

Némi hasadékot vélek ugyanis érzékelni a kettő között, amire a fenomenológia és a kulturális antropológia világított rá. Arjun Appadurai a *lokalitás* kétféle jelentését különböztette meg. Szerinte az egyik megközelítésben a lokalitás olyan fenomenológiai minőség, amely kapcsolatokat, kontextusokat jelent. Sajátos folyamat (rítus), a *lokalizáció* által jön létre, amely során „egy társadalmilag és térben meghatározott közösségbe helyezik a testet”² Ez a test nem csak emberi lehet, a lokalizáció mozzanatai, térbeli termelésének folyamatai közé tartozik például a házépítés is, s a folyamatnak nem kevesebb tétje van, mint hogy egy társadalom helyi tudásában a szubjektumok szervezhetőek legyenek. Céltételező fogalom, Appadurai szerint „a kis méretű társadalmak nem tekintik és nem is tekinthetik adottnak a lokalitást. Úgy tűnik, inkább azt feltételezik, hogy a lokalitás csupán átmeneti dolog marad, ha kemény és rendszeres munkával nem teremtik meg és nem tartják fenn a maga anyagi valójában”³ A lokalitás e rendkívüli törekenységét megrázó erővel örökítette meg Szijártó Zsolt egy történelmi, műemléki és néprajzi szempontból „üres”, az örökségleltár felőli megközelítések számára érdektelen falu, az ötszáz lelket számláló Somogyfajsz esetében.⁴ Appadurai nyomdokain haladva egy a mai magyar országhatárokhöz közel eső falvakat

¹ Lásd Francesca TRIVELLATO, *Is there a Future for Italian Microstory in the Age of Global History?*, California Italian Studies, 2011/1. <https://escholarship.org/uc/item/0z94n9hq> (Letöltés ideje: 2020. október 22.)

² Arjun APPADURAI, *A lokalitás teremtése*, ford. SZELJAK György, ÁRENDÁS Zsuzsa, Regio, 2001/3, 5.

³ *Uo.*, 6.

⁴ SZIJÁRTÓ Zsolt, *A kastély, a falu és az erdő: A lokalitás képei Belső-Somogyban* (melléklet, *Janus*, 11/3), Pécs, JPTE, 2002.

vizsgáló OTKA-kutatás mutatta be, hogy „milyen erőfeszítéseket kell tennie egy falu lakójának nap mint nap ahhoz, hogy ugyanott, az otthonában hajthassa le a fejét este”.⁵ Fiktív példát idézve a lokalitás illékonyágáról, Falu Tamás *Tiszta víz* című regénye említhető, amelyben a névtelen szlovák kisközségről ezt írja az elbeszélő: „A községnek nem volt története. [...] A község története lakóinak történetéből tevődött össze, s a lakók egyszerűen csak születtek, éltek és meghaltak. Minden lakóval meghalt a község történetéből egy darab, s minden kidőlt sírkövel elfelejtődött egy darabka történelem.”⁶ Az eddigiekből következik, s fentebb a *megrázó* szó használatával is szerettem volna jelezni, hogy a lokalitás érzelmi struktúra, melyet „a célzatos cselekvés sajátos formái termelnek, és konkrét anyagi következményekkel jár”.⁷

Appadurai értelmezésében a lokalitás másik értelme a *szomszédság*, amelyben a helyi elsősorban értéként vagy (fizikai) dimenzióként jelenik meg.⁸ Ehhez kapcsolható a lokalitás fogalmának szociológiai színezetű értelmezése is.⁹ Az így kettéválasztott fogalomértelmezés tükrében megfogalmazható, hogy amit a köznyelv lokálison ért, az valójában a leginkább szomszédságként nevezhető meg. Azonban ha elválasztjuk a lokalitás kétfajta értelmezését, az nemcsak a fogalomértelmezések egymáshoz való viszonyát (amelyet itt nem vizsgálok), hanem ezek és a helyi identitás kapcsolatát is további vizsgálat tárgyává teszi. Amit például a helyi identitás (mint szomszédsági viszony kifejezője) 19. századi vagy korábbi megnyilvánulásának vélnek, az gyakran nem más, mint magának a lokalizációs folyamatnak az egyik technikája, amelyhez ma az identitás napjainkra inflálódott fogalma csapódott hozzá.

Az identitás – vagyis az individuum önazonossága – mint kollektív jelenség adekvátan a nemzethez vagy a felekezetihez kapcsolódik. A fogalom inflálódásáról, azaz egyre több fogalomhoz és ezért egyre kevésbé kollektív jelenségekhez való tapadásáról értekező Gyáni Gábor számára a lokalitás fogalma a kollektív élet széttagoltságát és partikularizálódását fejezi ki.¹⁰ Hasonlóan vélekednek a lokális történelmek kutatói, Keszeg Vilmos és Vajda András is, akik szubnacionális identitás részeként kezelik és egységben szemlélik a 19–20. századi, helyi narratívákat.¹¹ Azonban úgy vélem, a térszemlélet időben változó dinamikájának tükrében ez a dolgoknak csak az egyik, napjainkban

⁵ KOVÁCS Éva, VIDRA Zsuzsanna, VIRÁG Tünde, *Kint és bent: Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*, Bp., L'Harmattan, 2013.

⁶ FALU Tamás, *Tiszta víz*, Bp., Singer és Wolfner, é. n., 5.

⁷ APPADURAI, *i. m.*, 8.

⁸ *Uo.*, 3–4.

⁹ A. GERGELY András, *Struktúra és lokalitás*, Szociológia, 1990/1–2, 141–154.

¹⁰ GYÁNI Gábor, *Identitás, emlékezés, lokalitás*, 2000, 2008/6, 19–27. *Uő.*, *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 234–239.

¹¹ VAJDA András, *A falutörténetek szerzői, forrásai, médiumai és a helyi kultúráról alkotott szemléletük = Lokális történelmek: A lokális emlékezet alakzatai*, szerk. KESZEG Vilmos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, 7–23; KESZEG Vilmos, *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz: 17–20. századi erdélyi toronygombiratok*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006, 365–400; *Uő.*, *A történelmi emlékezet alakzatai: Lokális történelmek = Lokális történelmek, i. m.*, 365–400.

megfogható vége. A helyi identitás fogalma – a Gyáni, Keszeg és Vajda vázolta összefüggésrendszernek megfelelően – elsősorban azt a mai, magát szubnacionálisnak tekintő identitáskonstrukciót takarja, amely a helyi kultuszokban, ünnepségekben, helytörténeti kiadványokban stb. jelenik meg, a hely (település) mitizált vagy valós, saját maga és mások által róla alkotott képe és önképe által.¹² Ez a megalkotó gyakorlat mégis sokban különbözik a 19. század eleji, de még a dualizmuskori szemlélettől és gyakorlattól is, még egyetlen területen (településen) belül is. Azok a rítusok, amelyek a ma perspektívájából a helyi identitás 19. századi kifejeződéseinek tűnnek, számunkra közvetlenül már hozzáférhetetlenek, s olyan kontextusokba illeszkednek, amelyekbe a helyi identitáskonstrukciók ma már nem kapcsolhatók be.

Az identitás történeti fogalomként tehát itt (is) korrekcióra szorul, ezért inkább az *identifikációra*, arra a folyamatra érdemes figyelni, amelyikben az önazonosság megte-remtődik – ahogyan azt Rogers Brubaker és Frederick Cooper nyomán Gyáni is ajánlotta.¹³ Ezt elfogadva a továbbiakban azt is feltételezem, hogy a lokalizáció és az identifikáció fogalmi együtt használhatók a történeti jelenségek megértésében.

A lokalizáció rítusai

A továbbiakban néhány alföldi, a dualizmus korának gazdasági fellendüléséhez köthető példa segítségével törekszem bemutatni néhányat azok közül a gyakorlatok közül, amelyek egy olyan, viszonylag gyorsan változó társadalomban voltak használatban, amely társadalom maga is felismerte változó voltát. A lokalizáció éppen azt biztosította, hogy e változás közepette is helyiként lehessen valamire tekinteni. Az itt és csak itt jellemző helyi tudásanyag mintázatokba való rendeződése vélhetően sehol másutt nem ment végbe. Jóllehet Kossuth Lajos még szinte életében majdnem minden alföldi városban (különösen, ahol megfordult a toborzójúta során) közterület névadójává vált, a kiskunfélegyházi Kossuth utca csakis Kiskunfélegyházán jelenti azt, amit, és nincs olyan attribútuma, amely összekeverhetővé tenné a debreceni Kossuth utcával. A lokalizációs folyamatok – köztük a rituális jellegű őrző utcanévadás – eredménye tehát egy adott városra és csakis arra a városra jellemző objektum létrejötte, amely hozzájárul az azt létrehozó városi közösség fennmaradásához.

¹² GYÁNI GÁBOR, *Budapest – Túl jön és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Bp., Napvilág, 2008; SZILÁGYI ZSOLT, *Kontextusok a „kecskemétiesség” jelentéséhez = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 238–249. Lásd továbbá VÖRÖS Károly, *A helytörténeti kutatásról*, Valóság, 1972/2, 42–51; GYÁNI GÁBOR, *Helytörténet, várostörténet és regionális kutatások új megvilágításban*, Hódmezővásárhely, 1979; UŐ., *Az elveszített múlt*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 108–109; UŐ., *Nép, nemzet, zsidó, i. m.*, 234–239.

¹³ ROGERS BRUBAKER, FREDERICK COOPER, *Beyond „identity”, Theory and Society*, 29, 2000, 1–47. GYÁNI GÁBOR, *Az identitás vitatott fogalma = Identitások és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Filozófiai Intézet – Gondolat, 2015, 11–15.

Az 1900 körül gyors ütemben modernizálódó Alföldön a város olyasvalami, amit csinálni kell, s e munka közepette szinte összeolvadnak az önmeghatározás konstrukciói és a lokalizáció rítusai a honosság elismerésétől kezdve, amely a 20. század közepéig polgármesteri hatáskör volt, a városháza-avatásokig és más városi rendezvényekig. Ugyan e rítusok jelentős mértékben igazodnak a helyi közigazgatás szervezési szabályrendeletben meghatározott kereteihez, és első pillantásra igen távolinak látszhat rítusokként kezelni őket. Az ismétlődő, szabályszerű, belső törvényeknek engedelmességek cselekvéssorokban, mint a zászlóavatások, a városi közgyűlés megnyitása, illetve a városvezető elit részvétele ünnepi misén vagy istentiszteleten, nem nehéz meglátni az elitet, és rajta keresztül a városi társadalmat egybekapcsoló szertartásokat. Minél régebbre megyünk vissza, a szertartásosság annál szervezesebben fonódik össze a mezőváros életével és jogaival, az életét befolyásoló rendszer megteremtésével. A 18. századi Nagykőrösön például a főbíró és a tisztviselőket a mezőgazdasági év kezdetén, Szent György napján választották meg, később az év végén, Dömötör-napkor, majd Mindenszentekkor.¹⁴ A Szent György napi tisztújítás a középkori magdeburgi városi kiváltságra vezethető vissza, amely a budai jog közvetítésével lett a magyar városok jogállását megfogalmazó, újkori városi statútumok mintája, köztük Nagykőrös 1828-ban jóváhagyott városi rendtartásáé is, amely a város polgári öntudatának és történelmi tudatának részét képezte még a 20. század elején is, mint azt a Galgóczy Károly szerkesztette, 1896-ban megjelent városmonográfia is tükrözi.

A „szertartások” a városi testületet is jelképező tárgyakhoz kötődnek, mint a zöld asztal a tanácsházán, a város kulcsa, pecsétje, zászlaja és címere vagy az elnöki emelvény. Ezek nem egyszerűen a jogi értelemben vett testületet reprezentálják, hanem fizikai értelemben teszik jelenvalóvá a közösségi összetartozást. A címerhasználat rendkívül fontos a város saját épületein, a városi kegyuraság alá tartozó templomokon, de főként a városházákon: olykor nehéz eldönteni, hogy az épületeken szereplő címereket kihangsúlyozó építészeti elem, oromzat, torony van-e a címerért, vagy – ami kevésbé valószínű – fordítva. A városi szertartások során használt tárgyak közül talán a legerősebb példa a jászkunok szabadságjogait jelképező Jászkürt (amely Lehel kürtjeként vált ismertté). Az egyik első magyar városi múzeum, az 1874-ben létrehozott jászberényi Jász Múzeum első műtárgya ez a jászkun szabadságot jelképező tárgy volt. A kürtöt a múzeumi környezetéből időről időre kiemelték és megszólaltatták, a múzeumi tárgy mintegy sosem került ki véglegesen rituális funkciójából.

Sajnos írott forrás ritkán tanúskodik e jelvények használati módjairól, azonban a lokalizáció rítusai közül egynek igen gazdag anyaga maradt az utókorra: a városháza építészeti műfajához kötődő avatóbeszédek, illetve a velük szoros rokonságban lévő, az épületbe helyezett alap- vagy zárókőletéti emlékiratok tanúskodnak arról, ahogyan az ünnepség során az épületet elhelyezik a lokalizált térben, majd átadják azt a

¹⁴ Novák László Ferenc, *A három város néprajza*, Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2016, 560.

közösség használatának. Az első, nyomtatásban megjelent alapkőletéleti beszéd Versecen 1859-ben (németül) jelent meg,¹⁵ a legkorábbi, nyomtatásban megjelent város-házi avatóünnepi beszéd pedig Békéscsabán 1871-ben (magyarul)¹⁶ látott napvilágot. Az alap- vagy zárókőbe (esetleg toronygombba) helyezett emlékiratok szokása újkori eredetű,¹⁷ a 19. században a városi reprezentáció eszközeként kollektíven elfogadott írásokként kell rájuk tekinteni. Ezek az írások a közösség tudását összegző, válogatott információkat tartalmaznak (az épület vagy a város történetéről), a jövőnek írótak, felolvasásuk és/vagy elhelyezésük pedig ünnepség keretében történt. A szokás rituális gyökerével a korabeli építőszakma is teljesen tisztában volt, Hermann Antal 1894-ben cikket is írt róla. „Ha újabb korban középületek alapkővébe írásokat és az uralkodó képével s az állam címerével ellátott pénznemeket raknak le azzal a szándékkal, hogy azokat az utókor számára megőrizték, ez a szokás is csak az ősrégi építő áldozaton alapul, mely animisztikus képzetekben gyökeredzik és vallásos háttérrel bír. Eredeti jelentésük szerint áldozatok, melyek részint a rossz földi szellem kiengesztelésére

¹⁵ *Denkschrift für den Grundstein zu dem Rathhause der königlichen Freistadt Werschetz sammt einem Beitrage zur Monographie derselben Stadt*, J. E. Kirchner, Werschetz [1859], Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Kny.C 5.902.

¹⁶ Idézi GÉCS Béla, *A békéscsabai városháza krónikája*, Békéscsaba, Békéscsaba Város Önkormányzata, 2013, 25–37.

¹⁷ A budapesti, Zsigmond téri Szentháromság-szoborcsoport alapjába latin nyelvű emlékiratot helyeztek 1700-ban. SCHÖN Arnold, *A Zsigmond-téri Szentháromság-szobor, Tanulmányok Budapest múltjából*, 4, 1936, 198–210, id. rész 201. A legkorábbi toronygombirat 1601-ből, Marosvásárhelyről ismert. KESZEG, *Egy hír adás, i. m.*, 34. A 19. század elején már széles körben dívott az emlékiratok épületekbe való elhelyezése. A kaposvári tömlőc 1824-ben elkészült emlékiratát az építkezés 1827-es megkezdésekor helyezték el. ZÁDOR Mihály, *Kaposvár*, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 1964, 127. A pesti Lánchíd alapkővébe tett emlékirat szövege széles körben ismert. Magánépítkezéseknél is előfordul, a nádasladányi Nádasdy-kastély 1873-ban ünnepség keretében elhelyezett alapkőletéleti szövege is ismert. SISA József: *A nádasladányi Nádasdy-kastély*, Művészettörténeti Értesítő, 2000/1–2, 21–53, főleg 25–26, 48. A toronygombiratokat általában a református és az unitárius felekezetekhez köti a néprajzi szakirodalom és az alapkőletéleti szövegekben a toronygombiratok hatását látja (DANKÓ Imre, *A toronygombokról és a toronygombiratokról = Vallási néprajz, 5.: Tanulmánygyűjtemény a Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója tevékenységének 10. évfordulójára*, szerk. DANKÓ Imre, KÜLLŐS Imola, MOLNÁR Ambrus, Debrecen, Ref. Theológiai Doktorok Kollégiuma, 1991, 177–201. Uő., *A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai = Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, szerk. BALÁZS Géza et al., Bp., ELTE BTK, 2000, I, 284–308. A kutatástörténethez lásd KESZEG, *Egy hír adás, i. m.*, 15), de az Alföldön katolikus templom esetében is van rá példa. A kiskunfélegyházi Sarlós Boldogasszony-templom toronygombjába 1885-ben tettek emlékiratot, a 82 évvel korábbi, már a gombban talált templomhistória, pénzek és fohász mellé. *Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez*, szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, Városi Tanács, Kecskemét [Kiskunfélegyháza], 1985, 256–261. A csongrádi Nagyboldogasszony-templom 1886-ban megmagasított süvegének gömbjébe is tettek hasonlót. GYÖNGYÖSSY Orsolya, *Plébánia és társadalom: A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgálat társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*, Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 215. Vö. továbbá FEJŐS Zoltán, „A szentegyház alapköve letétezt...”: Emlékezés, emlékeztetés, történeti rekonstrukció – egy alapkőirat három olvasata, *Ethnographia*, 2017/4, 608–639.

szolgálnak, részint pedig védő, őrző hatalom megnyerését célozzák.¹⁸ Ezek az építési áldozat szerepét betöltő szövegek a történelmet szerkesztő emlékezés ritualizálódó formáivá váltak, még akkor is, ha az épületbe elhelyezett iratok maguk az épület megbontása, sérülése nélkül hozzáférhetetlenek. Felolvasásuk ugyanis kollektív cselekedet, és a szövegeket többnyire a közösségek levéltáraikban is archiválták.¹⁹

Az írni-olvasni tudás terjedésével és a polgárosodással függ össze, hogy ez a típusú építési áldozat a 19. század közepe tájt lakóházaknál is előfordult. Körösladányból ismert egy 1841-ben a házfalba helyezett dokumentum, amelynek megejtő szövegét az építető, Földi Sándor református lelkész írta egyfajta üzenetként a jövőnek. Az irat a ház bontásán való kesergéssel kezdődik: „Az Isten Aldjon meg / Edes barátom, Ugyan / hová rejtél Engem / Ebe a Szetétségbe vagy / tán nem, nem is te / vagy ez édes Gazdám / Hát vajon hová letél / tán más helyre kötöz / tél vagy tán meg is / holtál Jaj jaj Hát / Ily Változóvá lett ez a / Világ”. Ezt követően rögzíti, ki és mikor építette a házat, hogyan szereztek meg hozzá az építőanyagot és mennyiért (az épületfát a Körös vizén hozták Nagyváradról), ezt pedig a település krónikája, nevezetes események követik (a falut pusztító tűz, aszály vagy éppen gazdag termés), majd családtörténettel zárul, amely elárulja az irat szerzőjét: „Ezt A Házat Épített / tem Én Földi Sándor”.²⁰ Ez az elbeszélő szerkezet teljesen egybevág az alapkövetételekkor készült vagy az újracsinosított templomtoronysüvegekbe rejtett szövegeknek (emlékiratok, toronygombiratok) a szerkezetével (és zsoltáros nyelvezetével), hiszen mindezek a reneszánsz memoárirodalomra vezethetők vissza.²¹

Az épületekhez kötődő rituális cselekvések közül a lokalizációs technikák szempontjából a lakóházakhoz kapcsolódó hiedelmek és szokások is felemlíthetők, amelyek a 20. század első felében még éltek az urbanizálódó, kisebb-nagyobb alföldi településeken is. Jászszentlászlóról maradt fenn beszámoló arról, az építkezés eredménye hogyan válik részévé a hétköznapiaknak. „Az ácsmunka befejeztével a mester feldíszített zöld nyárfát köt fel a tetőre. Erre egy üveg bort is helyeznek, amit az ácsmester iszik meg. A küszöb alá pénzt helyeznek el, hogy a szerencse a ház lakóival legyen. Gyakran helyeznek el a falban olyan iratot, amelyik a lakás építéséről szól. A beköltözés hetében házszenelést szoktak tartani. Amikor legelőször lefekszünk az új lakásban, illik a gerendákat megszámolni, hogy szerencsénk legyen a lakáshoz.”²² Halász Mátyás e gyűjtése nagy biztonsággal datálható a 20. század első felére, a gerendák említése miatt.

Ez a jászszentlászlói hiedelem minden elemében beilleszthető az alföldi városok 1900 körüli, polgárosodó közegébe. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található néprajzi gyűjtések közül a házra, a lakásra vonatkozó hiedelmek közül kiválasztottam

¹⁸ HERMANN Antal, *Építő áldozat*, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 28, 1894, 302–308, főleg 308.

¹⁹ DANKÓ, A *toronygombiratokról*, i. m.; KESZEG, *Egy hir adás*, i. m., 43–53.

²⁰ NM EA 5332

²¹ KESZEG, *Egy hir adás*, i. m., 32–33.

²² *Halász Mátyás történeti leírása Jászszentlászlóról*, Jászszentlászló, Önkormányzat, 1993, 100.

azokat, amelyek hozzávetőleg az 1890–1925 körüli időszakra datálhatók, s földrajzilag az Alföld területéről gyűjtötték őket. Ez a hiedelemvilág (összehasonlítva az egykorú erdélyivel, amely az alföldi régió peremterületének számító Nagyszalonta 1910 körüli, bámulatós építési hiedelemanyagában csapódik le²³) nem túl gazdag, azonban arról tanúskodik, hogy erőteljesen jelen volt a modernné vált kisvárosokban is. A szokáskör egy eleme, a házszentelés pedig napjainkig is fennmaradt.

A házat, az új épületet az első kapavágástól a beköltözésig kísérték hiedelmek és szokások. Bármilyen meglepő, az építési áldozat a 20. század első felében még a nagyobb városokban is megvolt. Szentesről jegyezték fel: „Ha házat építész akkor egy részt meghagyjál a régiből s arra építsél mert ha nem családod szétzüllik s elszegényedik idővel.”²⁴ Baján 1903-ban úgy tartották, „[h]a új házat építenek, nem szabad egészen befejezni, mert a ki először oda megy lakni, az meghal.”²⁵ Ezért állatáldozattal engesztelték ki. Nyíregyházán jegyezték föl 1901-ben: „Új házba állatot tesznek előbb egy éjszakára s aztán hurcolkodnak be, hogy ne haljon ki valaki a családból.”²⁶ Az állat rendszerint baromfi. Kecskemétről ismert: „Ha új házba mennek lakni, csirkét kell vágni azonnal a beköltözéskor, hogy ne legyen halott.”²⁷ Dobozban az 1920-as évekre vonatkozóan gyűjtötték fel: „Volt rá több eset a faluban, hogy az újonnan felépült házba legelőször egy kakast meg egy tyúkot zártak be. Benn tartják őket a házban egy, az első éjszakára, aztán levágják őket, és paprikást csinálnak belőlük. [...] Mikor 1925-ben a házat építettük, mielőtt bemeszeltük a legszebb jércét és kakast bezártuk borító alá a házba, aztán éjjel ott voltak. Másnap megöltük őket és a házszentelésre ellaktuk a torját. Levest csináltunk és megsütöttük a húst. Paprikás is volt, de az másik baromfiból.”²⁸

A helyettesítő áldozat ritkábban kenyér is lehetett, ez azonban már inkább a házra áldást hozó varázslások közé tartozik. Kecskeméten gyűjtötték 1921-ben: „Új házba valami húséges állatot csuknak az első éjjel; ez Bars megyei szokás. Néhol asztalt és kenyeret tesznek be az első éjszaka, hogy az ennivaló soha ki ne fogyjon.”²⁹ Az új házat általános gyakorlat szerint szenteltvízzel is megszentelik. A szenteltvíz egyértelműen az építési áldozat modernizálódásának jele. Az 1921-ben 27 éves Szabó Józseftől gyűjtött kecskeméti hiedelem szerint az új házat beköltözés előtt meg kell szentelni, egyrészt azért, hogy boldogság és szerencse legyen a házban, másrészt azért, hogy ne legyen haláleset. A nála idősebb adatközlők még anyagában is megfogató áldozatról tudtak: az alapba tett arany- és ezüstpénzről vagy kígyóról, illetve természetesen az első éjszaka után levágott csirkéről.³⁰ Szabó azonban új típusú hiedelmeket is közölt,

²³ NM EA 466, pag. 45, 73. NM EA 469, pag. 45.

²⁴ NM EA 3601, pag. 1.

²⁵ NM EA 2172, pag. 5.

²⁶ NM EA 1406, pag. 3.

²⁷ NM EA 904, pag. 47.

²⁸ NM EA 3526, pag. 40–41.

²⁹ NM EA 904, pag. 49.

³⁰ NM EA 904, pag. 47, 63.

amelyek pilótákra vonatkoztak (a pilóta felszállás előtt nem engedi magát fényképeztetni, különben lezuhan). Így a korábbi áldozatokat helyettesítő szenteltvizet is egy újabb generáció hiedelmei közé lehet számítani.³¹

A folklórhagyományok szervesen kerülnek át a modernizálódó kisvárosokba és falvakba. (Ez a falu–város dichotómia keretében gondolkodó modernitáselméletek számára észrevehetetlen volt.) Nem állítható vagy tehető fel, hogy minden újabb polgári építkezés esetében éltek volna az archaikus viselkedésformák, vagy hogy a polgárházak építésekor 1910 táján mindenhol csirkét vágtak volna. Azonban ezek az új típusú, sokszor eleve városiasnak és modernnek szánt lakóház-építkezések alapvetően egy olyan közegben valósultak meg, amelyben ezek a hiedelmek legalább párhuzamosan éltek.

Helyi karakterológiák

A lokális identifikáció toposzokban, más típusú szöveges forrásokban fordul elő. A 19. századi nemzetkarakterológiák mintájára kollektív igénnyel föllépő, de kollektív érvénnyel valójában nem rendelkező karakterológiák jelentek meg. Jó példa erre a ceglédi Opper Jenő gondolata a dunántúli és a tiszántúli magyar embertípusok megkülönböztetéséről 1942-ből. Opper szerint a magyarság e két nagy csoportja a szerint különíthető el, hogy előbbiben német és szláv keveredés, utóbbiban besenyő, kun, tatár és török keveredés az irányadó. Ennek megfelelően a dunántúli vérmérséklethez Deák, a tiszántúlihoz Kossuth szellemisége illik. Ami mármost a Duna–Tisza közét illeti, s így ceglédiként magát Oppelt is, határhelyzetként jelenik meg: „A Duna-Tisza közti magyar átmenet a két főtípus között. Meglehetősen keveredett német és szláv elemekkel, de van benne jázs s kun vér is elég. De azért a Duna–Tisza köze sem egységes, minden községnek, városnak megvan a maga jellegzetes tulajdonsága.”³²

Úgy tűnhet, hogy a kortárs Erdei Ferenc éppen ezeket a jellegzetes, városról városra változó, helyi tulajdonságokat vette számba *Futóhomok* című munkájában (1937). A ceglédiek szerinte tiszántúli jellegűek, a kecskemétiak kevert származásuk révén szorgalmasak, mozgékonyak és kitartóbb munkára képesek, a kiskunfélegyháziakat jázs eredetük révén konzervatív hajlam és bizonyos értelemben igénytelenség jellemzi.³³ E jelzők azonban igen távol állnak Opper eredetközösségi szemléletű karakterológiájának természetétől. Valójában a polgárosodás folyamatában értelmezett fokmérők (Appadurai terminológiájában szomszédságok), amit például a Kiskunhalas református lakosságára mondott ítélet jelez, mely szerint megálltak a fejlődésben. Ám hogy az ilyesféle tipizáló gondolkodás valóban része volt e városok közgondolkozásának, azt az Erdei által is idézett falucsúfolók (városcsúfolók, rátóitádák) mutathatják, amelyeket

³¹ NM EA 904, 60–61.

³² OPPEL Jenő, *Ceglédi kaszinó könyv*, Cegléd, 1943, 18.

³³ ERDEI Ferenc, *Futóhomok*, Bp., Athenaeum, 1937.

azóta a néprajzi kutatás is fölgyűjtött.³⁴ Más típusú források is rámutatnak e gondolkodástípusra. A kiskunfélegyházi városháza építését megelőző vitákban, 1906 és 1909 között Vas József virágos-népművészeti ornamentikát mutató terveit „jászos, gyászos, csúnya, ormótlan”-nak csúfolták az építés ellen beadott fellebbezésben.³⁵

E helyi szintű karakterológiák soha nem lépnek túl saját érvényükön, s úgy is lehetne fogalmazni, hogy bennük a helyi jelenségeknek a nemzeti számára érdektelenné válása érhető tetten. Ugyane folyamatra lehetnek példák a mai ceglédi költészetnek a 20. század első felére visszavezethető toposzai. Baranyi Ferenc, Lengyel Géza és Reményi Ferenc, három Ceglédről elszármazott szerző 2012-ben jelentették meg *Köszönet Ceglédnek* című közös kötetüket. Cegléd versbeli meghatározása a már Oppelnél kimutatható toposzokat mutatja fel. A ceglédiek e toposzok szerint halkak, inkább hallgatnak, a földhöz mindennél jobban ragaszkodnak, s állapotuk földrajzi helyzetüknél fogva köztetes. Baranyi versében például, a *Duna–Tisza köze* (1970) címűben: „Ez a nép, ez a halk szavú, / a Dunán és a Tiszán innen”.

Ennek a helyi karakterológiának a közvetlen előzménye a Sárkány József szerkesztette, *Cegléd az irodalomban* című antológiában lelhető fel, amelynek beköszöntő darabja Szalkai Miklós *Mi, ceglédiek* című verse (1942).

Hol rónaság és ég ölelkezik:
Itt éldegélünk ezer éve, itt.
A föld a sors, a föld az életünk.
Isten vigyázza, míg szántunk, vetünk.

A tett néma, a lényeg nem beszél,
A szólamokat elfújja a szél,
Némán érik a föld alatt a mag,
Ceglédi fajtám munkás, hallgató.

Hazafiságunk ösztönös, de mély,
Jelszavak nélkül, benn a szívben él.
Oly egyszerűek, mint az ősi rög,
Mely bölcsőt tart és koporsón zörög.

Talán nem voltunk fáklyahordozók,
De írtottuk, ha vad volt a bozót,
S csak Isten tudja, hányszor adtuk át
Asszonyainknak a kaszát, kapát.

³⁴ BEREZNAI Zsuzsanna, *Falucsúfoló mesék Kecskemét vidékén*, Forrás, 2000/11, 36–53.

³⁵ MNL BKML V.175.b. I. 193/1906, 4525/ki. 1909. sz. (1909. március 10-én kelt fellebbezés a városháza építése ellen)

A történelem máshol forrt, nem itt,
 De szenvedtünk a szenvedéseit.
 S ha nem indult is el innen sok út,
 Él az eszme és bronzban áll Kossuth.

S a régi vád, mely városunkon ült:
 Maradiságunk erővé hevült.
 Eddig ekénket fogtuk, most pedig
 Tovább szorítjuk újabb ezredig.

A vers egy közösség nevében fogalmaz, s feltűnő a szűkített térbeli látómező erőteljes hangsúlyozása („Itt éldegélünk ezer éve, itt.”), amely egyenesen szembe kerül a történelem azon fogalmával, amely mintegy független magától a várostól: „A történelem máshol forrt, nem itt”. A helyi teljesen szubnacionálisnak és történelem alattinak tekintti magát. Holott az említett ceglédi antológiában Szalkai versét egy olyan, a városban ekkoriban programszövegnek tekintett beszéd (mint irodalmi műfaj) követi, amelynek nemcsak a retorikájában tetten érhetetlen gondolat a helyi fölött homályosan és vészjóslóan keringő történelem, hanem maga jelenik meg a történelem aktív cselekvőjeként. Bartha Ferenc polgármester 1877. január 24-én Torinóban, Kossuth előtt elmondott beszédéről van szó. Az emigráns Kossuthot az országgyűlési képviselői mandátum elfogadását kérő küldöttség beszédmódjában, önmeghatározásában nincs jelen az a frusztráció, amely a helyi és a nemzeti identitás, a történelem nagy elbeszélésének és a helyi jelentőségű események szintje között később nemcsak Szalkai versében, de Baranyi verseiben is megjelenik. Bartha szavaiban a szülőföld nemcsak Ceglédet, hanem az országot jelenti: „Egy alföldi földművelő magyar város még romlatlan népének küldöttjei állanak előtted, édes hazánk szeretett nagy fia.”³⁶ A beszéd szakralizálja a megszólított személyt, felidézi továbbá 1848-ban Cegléden tett két látogatását (honnan alföldi toborzótja indult), s azt, hogy a város már akkor Kossuth híve volt. A beszéd a hazatérésre kérte Kossuthot, ki ugyan nem tért vissza Magyarországra, de a ceglédiek által máig „turini látogatásnak” hívott esemény erkölcsi tekintetben nagy jelentőségű lett Ceglédre nézve. A Kossuth-kultuszban ettől kezdve közös nevezőt találtak a helyi közélet alakítói, akik között a béke általában ideiglenesnek és törékenynek bizonyult.³⁷ Helyi és nemzeti ekkor és itt egymást támogatva simulnak össze.

Ez a korábban, a nemzet megteremtése hőskorában élt szerzőknél még inkább plasztikus. Katona József számára nemzeti jelentőségű volt Kecskemét történetével

³⁶ SÁRKÁNY József, *Cegléd az irodalomban*, Cegléd, Kossuth Gimnázium Önképző köre, 1943, 8. E sorokat – tévesen – Dobos János lelkésznek tulajdonította BARABÁS Béla, *Amikor Kossuth Lajost hazahívták, írta és a budapesti Rádióban 1932. január 26-én felolvasta Dr. Barabás Béla*, Cegléd, Ceglédi Turini Százasküldöttség, 1933, 12.

³⁷ REZNÁK Erzsébet, *Guboly Ferenc és a ceglédiek*, Cegléd, Gerjupart Kiadó, 2007, 7–13.

foglalkozni. Főügyészi, egyben a város történetét dokumentáló munkássága³⁸ hagyományt teremtett. Kecskemét főjegyzőjének lenni sem csak hivatali állás volt, a város történetének ápolását egyaránt jelentette Hornyik János számára is, aki Kecskemét és a vérszerződés helyszínéül szolgáló, Kecskemét birtokába került Ópusztaszer történetét írta meg (Kecskemét történetéről szóló munkájáért a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották). Ezek mellé illeszkedik a Hornyikkal együtt dolgozó Szilágyi Sándor által sajtó alá rendezett Tooth János-féle Kiskunhalas-történet, amelyet 1861-ben adtak ki. (Az időszak a korai városmonográfiák időszaka, 1856-ban jelentették meg a nagykőrösi nótárius, Balla Gergely 1750-es években keletkezett krónikáját is.³⁹) Az életrajz műfajából következően napjaink historiográfiája hajlamos e szerzők tevékenységét pusztán személyes kötődésnek tekinteni, annak mérlegelése nélkül, hogy a nemzeti kánonba emelt Katona vagy Hornyik „identitását” alaposabban megnézné. A „kecskemétiség”, azaz polgárnak lenni Kecskemét városában ugyanis a 19. század első felében és közepén közel azonos értelmű volt a nemzetivel. Katona a rendi nemzet, Hornyik a polgári nemzet részeként tekintett a szabadalmas városra, amelynek történetét a Katona jegyzeteire hivatkozó Szokolay Hártó János 1843-ban versbe foglalta, e munkáját pedig „Imádott Hazám!” kegyeibe ajánlotta.⁴⁰ Helyi és nemzeti korrelációja rendkívül kifinomult volt már azért is, mert az időszak a polgári nemzet megteremtésének időszaka, az ehhez szükséges (polgári) hagyomány pedig egy nagyobb mezőváros viszonylag széles körű autonómiájában kialakult. Tooth és Szilágyi a kiskunhalasiakra mindig a „polgár” szót használták, ritkábban a „városi nép” kifejezést.

Kétségtelen azonban, hogy a 19. század második felének mind gyakrabban megszülető városmonográfiái már nem ütötték meg azt a szintet és színvonalat, amely Hornyik klasszikussá váló, már a 19. század végén széles körben idézett és módszertani mintának is tekintett Kecskemét-monográfiáját jellemzi. A városmonográfiák szerzői egyre gyakrabban dilettáns, önkéntes kutatói a városi forrásoknak, egyre jellemzőbben hagyják figyelmen kívül a városon kívül föllelhető, de a városra vonatkozó forrásokat. Elbeszéléseikben rendre közös (a helyi fókuszon túl) a törekvés, hogy a partikulárist az időközben megszületett nemzeti nagyelbeszéléshez közelítsék. Ezért visszatérő ezekben az elbeszélésekben a sajnálkozás, hogy egyes események elkerülték a várost, vagy éppen az, hogy azok következtében elpusztult; ugyancsak tendencia a nevezetes személyekhez való kötés (kinek volt a birtoka, mikor járt a városban), amely ugyancsak a helyi függő voltát tudatosítja immár. 1896–1900 körül e szellemben gyarapodtak a falutörténetek is.

³⁸ KATONA József, *Szabados Kecskemét alsó Magyar ország első mező várossa' történetei: Hiteles oklevelekből öszveszedte néhai Katona József*, Pest, Trattner Károly, 1834. MILETZ János, *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*, Bp., Hornyánszky, 1886.

³⁹ Balla Gergely *nagykőrösi krónikája a honfoglalástól 1758-ig*, kiad. Törös László, Nagykőrös, Nagykőrös Város kiadása, 1970.

⁴⁰ SZOKOLAY HÁRTÓ János, *Szabadalmas Kecskemét városának történetirati ismertetése azaz: régibb kori és jelen állapotjának lehető hív előadása*, Kecskemét, Szilágyi Károly, 1846.

Hogy azonban a helyi a nemzeti szempontjából volt fontos (bár alárendelt), azt a magyar városokra irányuló történeti figyelem megélnkülése és a hozzá fűzött várakozások mutatják, amelyeknek aktuálpolitikai analógiája a magyar városok 1886-tól megerősödő önszerveződése. A városok szervezkedése jogi helyzetük tisztázását és még szélesebb autonómia elérését – tehát a centralizáló államhatalmi szervektől való függetlenséget, például önálló költségvetést – célzott meg. A nagyobb, törvényhatósági jogra emelt városok közvetlenül a belügyminisztérium alá, a rendezett tanácsú városok a vármegyék alá tartoztak, községi költségvetésük jóváhagyása ezektől függött. E közigazgatási hierarchia következtében kialakult függő helyzet az ezen változtatni kívánó városi elit számára kisebbség érzetét eredményezte, amely annak a kimutatására törekedett (például a városmonográfiák megírásával), hogy a helyi az alapja a nemzetinek. Ez a megközelítés több mint bőszes hivatkozási alapot talált a reformkori, akkor egészen más problémakörbe, a városok országrendiségének kérdéskörébe⁴¹ ágyazódó írásokban. Például Fényes Elek is megfogalmazta 1841-ben:

Meggyőzve arról, hogy az ország terjedelmes és valódi ismerete, egyik leg-sikeresebb eszköze legyen mind a' fejlődő nemzetiség előmozdítására, mind az igaz honi szeretetre, mely a' hazafit tulbizottságtól szinte, mint ön ereje nem ismeréséből származó elcsüggedéstől egyformán megóvni képes: hazánknak geographiai és statistikai leírását lehető legnagyobb kiterjedésben czélomul tűzém ki.⁴²

Hogy a helyi (a városi) a nemzeti alapja, attól el nem idegeníthető kategória, azt egy olyan forrástípus erősítheti meg, amelynek a mai oktatási rendszerben nincs megfelelője. A dualizmuskori népiskolai tankönyvek térszemlélete egyszerre támaszkodik földrajzi tényekre és azokra a térkonstrukciókra, amelyek mind a lokális, mind a városi identifikáció szempontjából fontosak. A Hübner János által írt ceglédi tankönyv a népiskolák harmadik osztálya számára 1890-ben jelent meg. A gyermeket mint centrumot szemléli, azaz úgy tárja fel a megismerhető világot a számára, egyre szélesebb, földrajzilag nézve koncentrikus körökben, hogy a gyermek a saját fogalmaival megérthesse, s ez által tanulja meg olyan szavak jelentését, mint a „szülőföld”. (Mint az Thomas Hardy magyarul *Lidércfény* címen megjelent, 1895-ös regényében is olvasható: „A gyermekek a részleteken kezdik, s csak később ismerik meg az általánost; előbb közvetlen környezetükkel barátkoznak, és lassan, fokozatosan jutnak el az egyetemesig.”⁴³) A tankönyv a család fogalmával indít, ebből kifejtve magyarázza el, hogy a család házban lakik, ahol sok ház található, azt helységnek nevezik, a gondolatritmus irodalmi eszközéhez

⁴¹ Szócs Sebestyén, *A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 1996.

⁴² FÉNYES Elek, *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, I, Pest, Trattner Károly, 1841, III.

⁴³ Thomas HARDY, *Lidércfény*, ford. PÁLÓCZI-HORVÁTH Lajos, Bp., Európa, 1971, 286.

nagyon hasonló módon folytatva a sort. „A helységnek lakói közösen gondoskodnak mindenféle szükségleteikről, [például]. közösen építenek templomot, iskolát; mivel tehát közös erővel iparkodnak lakhelyük biztonságát, jólétét, javát előmozdítani: azért a helységeket községeknek is nevezzük.”⁴⁴ „Azon helység vagy község, amelyben születünk, az a mi szülőföldünk. A mi szülőföldünk Czepléd város.”⁴⁵ A szülőföld e konkrét érvényességű fogalmát egy a tankönyvbe illesztett vers is hivatott erősíteni, amely jól felismerhetően Petőfi-átköltést is tartalmaz:

Az én lakóhelyem Czeplédváros,
Berczel, Abony, Kőrössel határos,
„Itt születtem az alföldi tájon,
A nagy magyar rónaságon”.

Itt rendezett utcák, tiszta házak,
Magyar lakói békében laknak,
Mégfér katolikus és reformatus,
Görögvallás, zsidó, evangélikus.

Egyetértés van polgáraikon
Isten áldása lesz fiaiban,
Szeretik a szépet, jót, a munkát,
Követik az ész szavát, a tudományt.

Hübner tankönyve a továbbiakban Czeplédet írja le: mi jellemzi központját, mely fontos épületek találhatóak ott, milyen funkciókat töltenek azok be, majd a város alakját, részeit és főbb útjait. Ezt követi a megye, a megye nagyobb városainak leírása. A tankönyv célja egyszerű: az embernek ismernie kell közvetlen környezetét.

Ugyanezt a sémát követi 1907-ben egy másik czeplédi tankönyv, Alexy Lajosé, amely már szaktankönyv, földrajztankönyv, s ugyancsak az elemi iskolák tanulói számára íródott. A tankönyv koncentrikus körei az iskolából indulnak ki: sorra veszi, hogy az iskolából kilépve mi látható Czepléden, majd a város környékét ismerteti. Ezután tér rá a megye földrajzára, városenként tárgyalva azt: a városokat Czeplédtől való távolságuk szerint veszi sorra.⁴⁶

Ez a módszer a korabeli tankönyvek sajátja volt, nem helyi jellegzetesség, így Budapesten például ez az ábrázolási módszer már korlátokba ütközött. Kőrösi József, a fővárosi statisztikai hivatal vezetője iskolaszéki tagként már 1880-ban kritikát fogalmazott meg. „A földrajz tanítása a saját városból akarván kiindulni, annak fekvését,

⁴⁴ HÜBNER János, *Czepléd város mint szülőföld és Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye rövid leírása a népiskolák III-dik osztálya számára*, Czepléd, Piros J., 1890, 3.

⁴⁵ *Uo.*, 4.

⁴⁶ *Czepléd város és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye földrajza*, szerk. ALEXY Lajos, Czepléd, 1907.

fő utcáit, sőt ha úgy tetszik, még nevezetesebb épületeit megismertetheti; de vajon józan ésszel megérteni lehet-e, mi célra magoltatják be a szegény gyermekkel az összes városi népiskolák hollétét, melyeket a városi hatóság tagjainak sem kell betúról tudniok?” – írta bírálatában, amelyet Lakits Vendel és Neigel Sándor budapesti diákoknak szóló tankönyvéről írt.⁴⁷

A kicsitől a nagy felé tartó irány, a koncentrikus körök az egyén helyhez kötött létmódját mutatják. A koncentrikus körökön belül megismerhető világ határai mesterségesek, a közigazgatás és a nagypolitika jelöli ki őket. Miért is volna egy ceglédi iskolás számára fontos egy galíciai város, mondjuk Lviv földrajza, vagy akár a szomszédos megyéből Törökszentmiklóse?

Mégis számos jel arra mutat, hogy az egymás melletti téregységek önmaguk megismerése és megismertetése közben kifejezetten törekedtek egymás megismerésére is. Efemer, de rendkívül jellemző példa a Kecskeméti Első Naptárkiadó Vállalat tevékenysége. A vállalat 1890-től jelentette meg a *Kecskeméti nagy képes naptárat*, amelynek 1903-as évfolyama az olvasókkal megismertette Cegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas városait is, helyi szerzőket kérve városuk bemutatására, majd az ezt követő évfolyamokban a meglévő kliséket (mind a szövegeket, mind a naptárakét, mind pedig a hirdetésekét) újra felhasználva, a tartalmakon jelentősen nem változtatva, csupán a címlapokat cserélve, sorra megjelentette a *Czeplédi nagy képes naptárat*, a *Nagykőrösi nagy képes naptárat* és a *Félegyházi nagy képes naptárat*. A nyilvánvaló gazdasági érdekből meghozott lépést a kalendárium közös felvevőpiaca motiválhatta. A szomszédságok felismerésének reflektáltsága azonban abból fakad, hogy a szóban forgó terület rendelkezik más területétől eltérő, közös jellemzőkkel. Ez nagyobb léptékben is érvényes, nem csak szomszéd városok között. Számos adat mutat arra, hogy az alföldi városok elkezdték magukat megkülönböztetni, és – felismerve a modernizáció eszközeit – jövőképükben a területi sajátosságok kiemelésének határozott szándéka fogható meg: például a beépítés léptékének és mértékének megőrzésére tett erőfeszítésekben, vagy a szellős városszerkezetre, a lakó- és munkahely szoros közelségének megőrzésére irányuló törekvésekben, valamint a településképpen korábban kizárólagosan kiemelkedő centrum feltűnő további fejlesztésében. Az infrastrukturális nagyberuházások (köz művek, villanytelep, vágóhidak, köztérrendezések) mellett többek között a népművészet felgyűjtése, a háziipar fejlesztése, s az építészeti stílusválasztások voltak ennek a törekvésnek a vizuális reprezentációi. A nagyobb középítkezések, kivált iskolák és városházák esetében a népművészeti eredetű motívumkincs sok esetben bizonyíthatóan helyi vonatkozásokkal bírt.⁴⁸

⁴⁷ A kéziratot bírálatot közli és értelmezi KALMÁR Ella, *Egy földrajz tankönyv margójára*, Kaleidoscope, 2012/4, 224–242. http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=101#_ftn2 (Letöltés: 2020. október 22.)

⁴⁸ KESERŰ Katalin, *Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében: Az egyetemestől a regionális stílusig = Sub minervae nationis praesidio: Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből* Németh Lajos 60. születésnapjára, Bp., 1989, 102–106; BRUNNER Attila, *Huszka József motívumgyűjteményeinek*

A térszemlélet változása

Az iskolai tankönyvek alapján úgy tűnik nekem, hogy a több mint száz évvel ezelőtti térszemlélet sokban különbözött a mai, kilométer- és statisztikai alapútól, s az akkori emberek számára másképp váltak értelmezhetővé a távolságok és térbeli viszonyok. A ceglédi vasútállomás és a városközpont közti, gyalogosan mintegy 15-20 perc alatt megtehető távolság megtételére Molnár Béla későbbi kiskunfélegyházi polgármester egy kiküldetése alkalmával, 1902-ben bérkocsit vett igénybe.⁴⁹ Ennek nem pusztán reprezentációs vagy kényelmi okai voltak: e városok vasútállomásai a korabeli nézet szerint meglehetősen kívül estek a városközponton, amelyen a várost életető piacot, a helyi közigazgatási és vallási élet helyszíneit értették. „Bemenni a városba” a fő terekre való közlekedést jelentette, a város egy sűrű, aránylag kis területű csomópontként jelent meg az emberek tudatában, nem pedig a hosszan elnyúló utcák és telektömbök alkotta, szétterülő együttesként. A város testén tehát mintegy kívül eső vasútállomás és a város(központ) közötti megfelelő mentális kapcsot a bérkocsi képviselte. Ez a szemlélet magyarázza például az alföldi városok nem egy esetben kifejezetten centrális jellegű városfejlesztési törekvéseit: az új épületeket a legszívesebben a központban üdvözölték. Ma már érthetetlennek tűnik, hogy a kiskunfélegyháziak miért sérelmezték, hogy a városcentrumtól gyalog tíz percnnyire fekvő telket választották ki az építendő állami tanítóképző telkéül, mondván, nagyon messze van (1902–1904);⁵⁰ s miért voltak oly hevesek a ceglédiek igencsak hasonló érvet képviselve, amikor a városközponttól indulva mintegy öt perc alatt elérhető telekre helyezték a Kossuth Gimnázium épületét (1902–1903).⁵¹ A „nagy” távolság mint ellenérv az 1913–1914-ben épült kecskeméti főreáliskola elhelyezése kapcsán is fölmerült.⁵²

Felteszem, hogy a térszemlélet alapvetően tért el, valamint a tér érzékelése összefüggött a világról való tudás számadásával is, amelyben a mikro- és makrokozmosz szerepe a mai, elsősorban a partikularitást és – a világegyetem egészét tekintve – az egyén jelentéktelenségét valló önmeghatározástól jelentősen eltért. Az ember

visszhangja Kiskunfélegyházán, Múltbanéző, 6, 2013. február 12. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmányok/brat-03t-1.html (Letöltés ideje: 2020. október 22.) Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy előfordultak „tájidegen” díszítmények is, a szabadkai városháza esetében például erdélyiek. NINKOV K. Olga, *Adalék a szabadkai városháza építési időszakának művészeti programja tanulmányozásához* = Gordana P. VUJNOVIĆ, Olga K. NINKOV, Gabor DEMETER, Stefan MAČKOVIĆ, Tibor HALAS, Tatjana SEGEDINČEV, Aleksandra JEFTIĆ, Maja RAKOČEVIĆ CVIJANOV, *Gradska kuća 1912–2012, Városháza Szabadka 1912–2012*, Subotica, Printex, 2012, 83–151, főleg 90–92. Itt említhetők a Kecskeméti Gazdasági Egyesület székházának erdélyies faragásai, amelyek soha nem váltak a „kecskeméti szecesszió” részévé a helyiek szerint.

⁴⁹ MNL BKML V.175.b. I. 4629/1902

⁵⁰ MNL BKML V.175.b. I. 5000/1902

⁵¹ MNL PML V.73.b. D. Tárgyi alapon külön kezelt iratok, 1146–1148. dobozok

⁵² SZÉKELYÉNY KÖRÖSI Ilona, *Kecskemét városépítő polgármesterei: Lestár Péter, Kada Elek, Sándor István = Szecesszió az Alföldön: Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről*, szerk. BRUNNER Attila, MÉSZÁROS Márta, VERESS Dániel, Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum, 2017, 208–225, főleg 216–217.

világban elfoglalt helyéről alkotott kép (világkép) szerint az ember helye egyre nagyobb sugarú koncentrikus körökben rajzolható meg, mint az a ceglédi elemi iskolai tankönyvek esetében látható volt. Ennek a gondolkodási módszernek monumentálisabb, több kötetbe átnyúló példája a kecskeméti Hanusz István által írt földrajz-könyvek sora. 1895-ben jelent meg *Alföld-leírása*,⁵³ majd a Közép-Európáról szóló 1897-ben, végül a Magyarországról szóló 1900-ban.⁵⁴ Hanusz az alföldi városok földrajzi leírását a honfoglalás ezredik évfordulójára jelentette meg. Terminológiája ezért a hazafiúi retorikától és az Alföld historizáló toposzától sem mentes.

Nem áltatom magam, hogy egyedül volnék Alföldünk szépségeinek ismeretében a legbensőbbben beavatott, de mint a hazai földismeret tudományának egyik igénytelen napszámosa, érzem és minden magyar szívbe át szeretném ültetni, hogy enföldünk bájait külszágunk ragyogványaival szemben kicsinylenünk ok nincs. Ha halvány rajzaim a szép magyar Alföld kedves vonásait mind egy szálig híven visszatükrözni nem bírják is, elég meggyőzők arra, hogy boldogabb hon keresése végett sehová sem kell vágyakoznunk e földtekén, mert gyermekei vagyunk annak az édes és szép hazának, ahol legjobb lakni, és amelynek nagyobbik magyar Alföldünk olyan testtársa, melynek a többitől eltérő életnyilvánulásai vannak.⁵⁵

Biologista szóhasználatával az Alföldet mint sajátos régiót határozta meg, amelynek városai is sajátosak, külön fejezetbe emelte ezért Szeged és Kecskemét ismertetését. Ugyancsak külön fejezetbe emelte a viszonylag kis falut, Kocsért: e 19. században újra benépesített pusztát (Hanusz személyes kötődései miatt is) a magyarság toposzát jelentette meg, és egyenesen a honfoglalással állította analógiába a pusztalakó, nagyközséggé önerejéből való település történetét.

A honfoglalás és egy a török korban elpusztult városhely 18. századi újrabetelepítése közötti merész párhuzamot megvonták a kiskunfélegyháziak is. Ulrich István városi főjegyző a honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából rendezett díszközgyűlésen elhangzott beszédében a nemzet ezer éves történetéhez viszonyította a várostörténet krónikaszerűen felsorolt, jelentősnek ítélt eseményeit. „Abból az ezer évből, mely örömeivel és dicsőségével, keservével és fájdalomával e nemzet fölött elviharzott, a mi szűkebb körű kis hazánkra, Félegyháza városára, alig másfél század jut.”⁵⁶ Csak részben volt a célja ennek a másfél századnak a megírása annak a Szerlemhegyi Tivadarnak, aki saját költségén kezdte kinyomtatni Félegyháza városmonográfiáját 1882-ben, így kérve a városi közgyűlést a munka támogatására: „[A]z egészet a részek teszik, s éppen azért minden

⁵³ HANUSZ István, *A nagy Magyar Alföld földrajzi jellemképekben*, Kecskemét, Metzger Béla, 1895.

⁵⁴ HANUSZ István, *A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben*, Kecskemét, Gallia-féle könyvkereskedés, 1900.

⁵⁵ HANUSZ, *A nagy magyar Alföld, i. m.*, old. nélkül.

⁵⁶ MNL BKML V.171.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1896. augusztus 2., pag. 69–73.

város, melynek története megvan írva, mint a haladás egy-egy zászlóvivője áll az olvasgatni szeretők szemei előtt. Nem csoda! Várossától nem könnyen válik meg a polgár, s a helyről hol született, hol majdan pihenni fog, melyet mindennap lát, ha idegen helyre megy, nem kevesebb büszkeséggel beszél, mint honfoglaló őseink hőstetteiről.”⁵⁷ Szerellemhegyi könyve kissé kilóg a 19. századi városmonográfiák sorából, ugyanis hosszan értekezik a kunokról, akikhez a jász származású félegyháziakat valójában semmiféle kapcsolat nem fűzi. Csupán a kollektív rendi jogaikban van – többször megtépzott – folytonosság, és éppen ez a jogi állapot, a szabadparaszti, redemptus társadalom volt az, amely a nemzet történetétől részben elhajló önmeghatározás kialakulását lehetővé tette. A kiskun identitás jellegzetes lokális konstrukció, amelyet a 18. századtól a jászokat és kunokat ért jogi sérelmek, az ezt követően kialakult redemptus–irredemptus ellentét, tehát inkább történeti sorsközösség kovácsolt egybe, mintsem etnikai hovatarozás (a Kiskunságot zömében jászok ülték meg). Az önmeghatározás részben közigazgatási is volt, hiszen a Jászkun kerület 1876-ig területi alapon is különálló volt a vármegyerendszertől.⁵⁸ Szerellemhegyi írása csupán néhány évvel a Jászkun kerület megszüntetése után jelent meg, s ebben az időszakban különösen erős volt a rangvesztettség érzése, hiszen addig Félegyháza kerületi székhely volt. Hogy ez a sorsközösség önkéntesen is felvállalható, azt mindennél jobban mutatja, hogy szerző nem volt félegyházi származású, s nem is lakott a városban huzamosabb ideig, nem sokkal a monográfia megjelenése után Budapestre költözött.

Összegzés

Ha beszélni lehet a lokális identitásról történeti értelemben, akkor abban egy a ma embere számára közvetlenül már hozzáférhetetlen kategóriát érdemes látni, amelyben a 19. században megvolt a hálózatszerű kapcsolódás igénye, így korrelációban, kölcsönhatásban volt a nemzetivel (is). Ez a konstrukció a különböző lokalizációs technikákkal a szomszédsági viszonyokat felülírta, átértelmezte. Mára azonban annyira megváltoztak az identifikációs stratégiák, hogy a helyi identitás elsősorban szomszédsági viszonyokban létezik, nem mutat hálózatszerűséget (nem jellemző az újabb helytörténetírásra a környező települések figyelembe vétele), s miközben a kollektív emlékezet az interiorizálódó társadalomnak a szimptomájaként fragmentálódik, ez a konstrukció – minőségére való tekintet nélkül – szubnacionálissá válik (de ha valahol, akkor itt valóban lehet egyfajta süllyedésről beszélni).

⁵⁷ MNL BKML V.171.b. L 41 F 1 Cs7 Sz 26

⁵⁸ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, *Jász és kun, jászkun öntudat megnyilvánulásai a Kiskunságban = Tisicum: A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 10, Solnok, 1997, 13–26 (korábbi irodalom összefoglalásával). Vö. a nagykun városok redemptusainál kialakult identitással. SZILÁGYI Miklós, *A nagykun öntudat = A Jászkunság összefogása: Tanulmányok a Jászkunság történetéhez*, szerk. BELLON Tibor, ÖRSI Julianna, Karcag, Karcag Város Önkormányzata, 1996, 171–195.

A lokalizációs és identifikációs gyakorlatok történetét azonban érdemes nemcsak a szubnacionális perspektíva felől nézni, mert különösen a modernizáció nagyon sokszor eddig céltételező és egyoldalúként megírt története árnyalható ezáltal. Visszaulva a bevezetőre, Appadurai szerint a lokalitás teremtésében elsősorban a kis társadalmak érdekeltek, s minél kisebb egy társadalom, annál inkább érezheti magát létében, egzisztenciális biztonságában fenyegetve. Az alföldi városoknál kimutatható egy ilyenfajta szorongás, és pedig a jövővel vagy más, saját perspektívájukból nézve fejlettebb társadalmakkal szemben. Se szeri, se száma az 1890–1914 között megjelent azon sajtócikkeknek, amelyek a haladást, a modernizációt sürgetik. Jellemző e cikkek versengő logikája: saját céljaik megvilágítása érdekében más városok példáira hivatkoznak. Ritkábban mérik magukat Budapesthez, fontosabb számukra, hogy a szomszéd városokhoz képest a haladás mely lépcsőfokán állnak, miként határozható meg saját pozíciójuk; s az összehasonlítás mindig saját magukra nézve hoz csalódást. A kiskunfélegyházi sajtó horizontja Szentestől Ceglédig, a nagykőrösié Cegléd-től Kiskunhalasig terjedt, míg a kecskemétié inkább centrumként tekintettek a városokra. Egymás „bezzeg-városaiiban” ugyanakkor a városléptékű fejlesztési elképzelések igen hasonló megoldásokhoz vezettek, s ez összezsírozta a városképeket. (Ez a hasonló településszerkezetből és az azonos városrendezési alapelvekből is következett.) A modernizációs törekvéseket egyfelől az óhajtott modernitás késedelmességének tudata mozgatta, másfelől annak világos felismerése, hogy a modernitás elemésztí azt, amitől egy kecskeméti igazán kecskeméti, egy ceglédi pedig igazán ceglédi. E városok többek között a városképeikkel teremtették (újra) a lokalitást, hirdetve *saját*, egyénileg értelmezett modernségüket és életképességüket. Aligha véletlen, hogy például a települést reprezentáló városházák építésénél mindig az önerőre és a polgári áldozatkészségre hivatkoznak, s ezt az önerőt egyfajta sérelmi retorikával mindig a város rossz anyagi viszonyaihoz, magas pótdadóihoz viszonyítva emelték ki a felépítés teljesítményének egyfajta öndicséretéeként. 1900 körül e városok nemcsak arra jöttek rá, hogy hátrányban vannak (Nyugat-Európa-hoz illetve a fővároshoz, Budapesthez képest), hanem arra is, hogy ugyanazokkal a természeti és társadalmi problémákkal néznek szembe (szárazabb időjárás, analfabetizmus, magas pótdadók, kivándorlás).

A városi közösségek gazdasági (például építőipari) és családi kapcsolatrendszere összekötötte a városokat, és ennek a városhatárokon átlépő, egyre szorosabbá váló, a másikat részben példaképnek, részben vetélytársnak tekintő szemléletnek köszönhetően szoros kapcsolatrendszer kezdett kialakulni. Az Alföld páratlanul gazdag és karakteres parasztpolgári historizáló és szecessziós építészete ma is érzékletesen mutatja be, hogyan csapódtak le az 1900 körül felgyúlt energiák az építőtevékenységben. Mivel pedig a lokalizációs gyakorlatokkal a terek nemcsak városokba, hanem régiókba is integrálhatók, a helyi gyakorlatok és rítusok utat mutathatnak a regionális gondolkodás felé is. Erről azonban már másutt, a „regionális identitással” kapcsolatban érdemes szólni.

FÜGGELÉK

Források

Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár (NM EA)

NM EA 466: OLTYÁN Sándor, *Babonagyűjtemény*, gyűjtés, Nagyszalonta, 1910–1916.

NM EA 469: PRÁZNOVSZKY Géza, *Néprajzi gyűjtés: misztériumok, balladák és históriák, dalok, kiolvasóversek, jeles napok*, gyűjtés, Nagyszalonta, 1914.

NM EA 904: FAZEKASNÉ BÁTKY Erzsébet, *Imák, legendák, dalok*, gyűjtés, Kecskemét, 1921.

NM EA 1406: STOLL Ernő, gyűjtés, Nyíregyháza, 1901.

NM EA 2172: ATÁDI Béla, *Vegyes hiedelemanyag*, gyűjtés, Baja, 1903. január 3.

NM EA 3526: KERECSENYI Edit, *Baromfiteyésztés*, gyűjtés, Doboz, 1949.

NM EA 5332: *Daróczai János körösladányi lakos háza falából átépítés alkalmából előkerült, 1841-ből származó kézirat.*

NM EA 3601: FARKAS Sándor, *Babonyagyűjtemény és jövendülések*, Szentes, é. n.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

V.171.a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai (1872–1950). Közgyűlési jegyzőkönyvek (1872–1950)

V. 171.b. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai (1872–1950). Közgyűlési iratok (1872–1950)

V.175.b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1872–1949). Közigazgatási iratok (1873–1949)

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

V.73.b. Cegléd város polgármesterének iratai (1872–1950). Közigazgatási iratok (1872–1950)

BRUNNER ATTILA

levéltáros

Budapest Főváros Levéltára

brunnera@bparchiv.hu

Techniques of Localisation and Identification on the Great Hungarian Plain around 1900

Abstract: In Hungarian the word 'local' refers to a somewhat inferior and subordinated term correlated to national identity. Therefore, local identity is handled as merely a subnational

category. However, if we speak of local identity as a historic phenomenon, it can be seen as a directly inaccessible category which once implied notions of networks and extensively interacted with the national identity itself. The towns on the Great Hungarian Plain experienced rapid urbanisation and social change in the second half of the 19th century that arose the question regarding the identities of the inhabitants. Many archaic, local rites were still in use, yet under the aegis of modernisation new, general values became universal. In these circumstances people sought the best forms to express their thoughts, mentality and vernacular while living a modern lifestyle. Their demand for regional orientation has not been studied yet. Researching these historic practices, long forgotten rituals and traditions may overwrite the way we now think of these as simple juxtapositions. The history of these techniques of localisation and identification goes far beyond the subnational perspective. These traditions, that are considered to be of local importance, help us understand social, artistic and architectural changes. Thus the history of urbanisation, especially the urbanisation of the country, which is often told eschatologically, can be better understood.

Keywords: local indentity, identification, localisation, Great Hungarian Plain (Alföld), modernisation

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/15-34](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/15-34).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Magok az oldott kévéből

A jászkun redempciós mozgalom (1903–1929) identitásformáló szerepe*

Mivel a redempciós mozgalom történetét Bagi Gábor több tanulmányában¹ is ismertette, magam pedig a sajtóbeli megjelenésével foglalkoztam,² ezért itt most csak a legfontosabb mozzanatok felidézésére szorítkozom, és a hangsúlyt a mozgalom identitásképző hatásaira helyezem. 2009-ben, amikor a formálódó jászsági keresztényszocializmus nyomait kutattam a sajtóban, meglepett azoknak a cikkeknek a sokasága, amelyek a redempciós mozgalmat tárgyalták. Olyasféle érzést keltenek, mint a bibliai példázatok páncélos lovagokkal megjelenítő középkori festmények nézegetése: meglepő volt, hogy egy százötven évvel korábbi történelmi esemény mennyire a mindennapok részévé válhatott.

A redempciós mozgalom története ugyanis a török idők végén, 1702-ben kezdődött, amikor I. Lipót az éppen csak felszabadított Jászkunságot mint újszerzeményi birtokot eladta a Német Lovagrendnek. Az aktus 1715-ben elzálogosításra módosult, s ez végül 1745-ben lehetővé tette, hogy a jászkunok megváltásuk magukat; megtörténhetett a redempció. Az ötszáz ezer rajnai forintot váltáságot a helységek lakói a megváltott földterületek arányában osztották fel egymás közt, és vállalták a hadi kötelezettségeket is. A szabadságjogok letéteményese a közös tulajdon volt, vagyis ez a jog tett földváltóvá, redemptussá. Ők élhettek a megszerzett autonómiával, amelynek igazgatási, gazdasági és társadalmi vetületei egyaránt voltak.³ Mindezek lehetővé tették, hogy egy amerikaihoz hasonló szabadparaszti társadalom alakulhasson ki, szemben (a Jászságot később magába olvasztó) Jász-Nagykun-Szolnok megye más, poroszos jellegű jobbágyföldesúri formáival.⁴ Bagi Gábor értékelése szerint „a lakók életmódja, gazdálkodása, közös szervezete [...] sok tekintetben országosan is a jövő fejlődési irányába mutatott”⁵

* A kutatás az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatásával valósult meg.

¹ BAGI Gábor, *A jászkunsági utóélet = Autonóm közösségek a magyar történelemben*, szerk. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2003, 129–139; Uő., *Adalékok a jászkun redempciós mozgalmak történetéhez = Jászkunsági gyökerek: Jászkunság kutatása 2017 – konferencia kötet*, szerk. ÓRSI Julianna, Szolnok – Túrkeve, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület – Túrkevei Kulturális Egyesület, 2018, 167–186.

² CSIKÓS Gábor, *Redempciós mozgalom a korabeli jászkunsági sajtóban = ZOUNUK 32*, szerk. CSÖNGE Attila, POZSGAI Erika, SZABÓNÉ MASLOWSKI Madlen, Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2018, 35–82.

³ FODOR Ferenc, *A Jászsági élettrajza*, Bp., Szent István Társulat, 1942, 273; BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, *A jászkun autonómia*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2005, 71–85.

⁴ PETHŐ László, *Egy mikrorégió az ezredfordulón: Tanulmányok, szociográfiák, publicisztikák*, Bp., MTA Politikatudományi Intézete, 1999, 258–259.

⁵ BAGI Gábor, *A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig, 1745–1848*, Szolnok, A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 52, 1995, 21, 59. Örökváltással szerzett csak hasonló jogokat 1824-ben Nyíregyháza, 1836-ban Szentés, 1840-ben pedig Felsőlövő.

Noha 1845-ben még nagyszabású ünnepekkel emlékeztek meg a redempció századik évfordulójáról,⁶ a polgári kor már számos nehézséget tartogatott. Az 1876-os megyerendezés hátrányosan érintette a térséget: a Jászkun Kerület felszámolásával megszűnt a közigazgatási autonómia,⁷ és mivel Jászberény csak 1873-ban kapott vasutat, a gazdasági hátrány is egyre halmozódott. Az önálló törvényszék megszüntetése 1885-ben vagy a központi lovassági lovaglóliskola elvétele olyan érzékenyen érintette a közvéleményt, hogy Blénessy János könyvében egyenesen a „veszteségek korszakaként” jellemezte az 1876-ot követő évtizedet.⁸ Borúlátásában a korabeli sajtó is osztozott: „Földművelésünk legnagyobb részben ma is oly kezdetleges, mint talán századokkal ezelőtt volt, [...] iparunk nincs, utaink járhatatlanok, vasúthálózatunk hiányos, értelmi erőnk pedig úgyszólván semmi.”⁹

Noha a jász parasztság presztízse a környező falvakban tovább élt,¹⁰ a gazdasági problémák az 1890-es évektől mind láthatóbbá váltak. A helyi közvélemény a központi kormányzat helyett kizárólag a megyét kritizálta, és minden felgyülemlett frusztrációját ebbe az irányba csatornázták.¹¹ Az önálló Jász vármegye megalakítására vagy a megyei érdekérvényesítésre tett kísérletek azonban kudarccal végződtek, köztük a Jász Párt megalakítása is, amelynek szervezői között Hild Viktort (1855–1929) és Kele Józsefet (1863–1929) is ott találjuk. 1903-ban ők indították el végül azt a mozgalmat, amely az 1745-ös váltságösszeg megtérítését tűzte ki céljául. Ehhez az igényhez hamar autonómikus és kulturális célok sokasága is társult, amelyek nagyrészt Hild Viktor lapjában, a Jászságban már az 1890-es években is megfogalmaztak.¹²

1904. október 23-tól, az első jászkun értekezlet időpontjától öt év telt el, mire az igazságügyi miniszter elismerte a kérés jogosságát, és az ügyet a pénzügyminiszterhez utalta.¹³ A minisztériumi működés lassúságában végül azonban felörlődött a mozgalom lendülete. Amikor 1911. február 11-én a Császárfürdő társalgótermében a „vezérlő bizottság” gyűlést tartott, az voltaképpen már csak Kele József és Hild Viktor személyes találkozóját jelentette. Kele „sajnálkozását fejezi ki a megdöbbentő részvétlenség

⁶ FARKAS Kristóf Vince, *A redemptio centenáriuma: Egy különleges ünnep 1845-ben* = ZOUNUK 30, szerk. CSÖNGE Attila, MÁKOS Judit, POZSGAI Erika, Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2016, 49–72.

⁷ IMREH István, *Rendtartó erdélyiek* = I. I., *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850): társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Bp. – Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Polis, 1999, 99–206. Imreh arra hívja fel a figyelmet, hogy 18. század végétől érvényesül az a tendencia, hogy az állam a nagyobb belső kohézió érdekében felszámolta a rendies formákat, a „kicsiny társadalomalakulásokat”. *Uo.*, 195–206.

⁸ BLÉNESSY János, *Jászberény életrajza a kiegyezés utáni évtizedekben*, Jászberény, Pesti Könyvnyomda, 1940, 15, 70; Jászberény és Vidéke, 1906. szeptember 6.

⁹ Jászság, 1889. április 20.

¹⁰ FÉL Edit, HOFER Tamás, „Mi, korrekt parasztok...”: *Hagyományos élet Átányon*, Bp., Korall, 2010, 33. Az átányiak gazdálkodás és ipar dolgában maguk előtt járóknak tekintik a jászokat.

¹¹ CSEH Géza, *Megyeellenes partikuláris mozgalom a Jászkunságban*, Jászkunság, 1993/1, 19–28.

¹² Jászság, 1889. szeptember 21.

¹³ Jászapáti és Vidéke, 1909. szeptember 9.

felett”,¹⁴ néhány hónap múlva pedig cikket írt, amelyben bizonygatta: sosem állt még ilyen jól a redempció ügye.¹⁵ Az első világháború aztán helyrehozhatatlanul rongálta a mozgalom esélyeit, bár Kele József elszántságát mutatja, hogy még 1919. január 5-én is népgyűlést hívott össze, és a wilsoni elvekre hivatkozva, Ruténföld mintájára követelte a jász területi autonómia megteremtését.¹⁶ A budapesti gyűlésen azonban nem tudott részt venni, mert mint írta: „Hosszú ideig nem hallottam semmit ennek a gyűlésnek az eredményéről, csak annyit, hogy azon gróf Apponyi Albert is megjelent. [...] Az igazi céljuk az volt, hogy 200 ezer szerb fegyvert reménylve, [...] ezzel a készlettel ugyanannyi kiskunt felfegyverkezve a vörösöket elkergessék.”¹⁷ A húszas évek elején rövid időre ismét felbukkant a kérdés: akkor a kisgazdapárti Kuna P. András (1861–1934) javasolta a jászkunok mentesítését a vagyonadó alól a redempciós áldozatra hivatkozva, egyszerűs mind az Ausztriával szembeni fellépést: „Követelnünk kell ezt most azért is, hogy elébe tárjuk az entente-nak és a tőlünk követelődő Ausztriának azt, hogy ez a tehertétel még ma is fennáll. Ezzel tartozik Ausztria. Mert a volt közös uralkodó adott el bennünket és ő miatta kellett magunkat akkor is megváltani. A közös uralkodóház vagyona pedig Ausztria kezében van, ebből könnyen ki lehet fizetni bennünket.”¹⁸

A Jász vármegye gondolata 1932-ben még egyszer, utoljára felmerült ugyan, de érdemi tárgyalásra már nem került.¹⁹ Sem önálló vármegyét, sem a váltságösszeg visszaszerzését nem sikerült tehát elérni. Ezen előzmények után nem meglepő, hogy a mozgalom sikertelenségét illetően teljes az egyetértés.

Czettler Jenő 1912-es írása általánosságban marasztalta el a jász politikai mozgalmakat, amelyek a gazdasági és kulturális erők fejlesztésétől vonták el az alkotó energiákat.²⁰ Komáromy József 1929-es visszaemlékezésének konklúziója, hogy „a mozgalom kétévi fennállás alatt lassan, minden eredmény nélkül széthullott, mint oldott kévé”²¹ Négy évtized múltán még lesújtóbb Erdész Sándor értékelése, miszerint: „A redempcionális per sosem volt haladó mozgalom. [...] Bár adva volt a dualizmus elleni fegyver [...]

¹⁴ MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907, Jegyzőkönyv, 1911. február.11.

¹⁵ Jászapáti és Vidéke, 1911. április 16.

¹⁶ BAGI, A *Jász autonómia*, i. m., 135.

¹⁷ MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907. Az elképzelést Tormay Cécile is megemlíti: „Jásznagykunban kikiáltották volna a külön Jászkun köztársaságot, mely elszakad Károlyi köztársaságától. Ez lett volna a jeladás. A többi vármegye követte volna Jásznagykunt, magára hagyva Budapestet és megtagadva élelmezését. Az éhező város azután önszántából kergette volna el lealázó kényurait.” TORMAY CÉCILE, *Bujdosó könyv*. <http://mek.oszk.hu/17400/17435/> (Letöltés ideje: 2021. március 11.)

¹⁸ *Nemzetgyűlési napló*, Bp., Athaeneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája 1921. augusztus 16., 511–512.

¹⁹ BAGI, A *Jász autonómia*, i. m., 136.

²⁰ CZETTLER Jenő, *Jász gazdák – szász gazdák = Cz. J., Mezőgazdaság és szociális kérdés*, Bp., Századvég, 1995, 277–288. „Gazdaságilag és társadalmilag a Jászság olyan képet mutat, mint a futóhomok: minden egyes kisgazda becsülettel túrja a maga földjét, megteszi, amit megtehet, de egyiket a másikkal semmimé, mű szervezet nem köti össze, hogy a gazdasági bajokkal szemben nagyobb ellenállást tanúsíthassanak.” *Uo.*, 277.

²¹ KOMÁROMY József, *A jászkunok félmillió forintja*, Jász Hírlap, 1929. szeptember 12.

sohasem éltek vele. [...] Azáltal, hogy a jászkun történelmet a módosabb parasztsággal, illetve redemptus utódokkal a követelés oldaláról ismertették meg, a jászkun öntudat értelmetlen felélesztését, a társadalmi ellentétek éleződését segítették elő, melynek következményei hosszú ideig érezhetőek voltak. [...] A redempció per sok zavart, bizonytalanságot okozott.”²² A későbbi történeti munkák jellemzően ezen megközelítések valamelyikét képviselték.²³

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy az eredeti céljai elérésében sikertelen mozgalom kifejthetett-e mégis hatást, lehetett-e sikeres identitásépítés része. Ennek megvizsgálása érdekében kerül bemutatásra a mozgalom két vezéregyénisége. A kérdés, hogy milyen életrajzi elemek formálták önképüket, jászk identitásuk miként erősítette elszántságukat. Hogyan kapcsolódott össze életükben a függetlenségi politizálás és a jászk öntudat? Mi az, amit a mozgalom örökségül kínált a jászkun történelem évszázadaiból, vagyis milyen jászk önképet ajánlott? És mi az, ami ebből az ajánlatból eljuthatott és fogadókészségre is találhatott a szélesebb közönség köreiben?

Párhuzamos életutak (Hild Viktor és Kele József)

Hild Viktor személye különböző tradíciók ötvözője: felmenői között nemes és polgár, vidéki és városi, magyar és német is megtalálható. Apai ősei a német származású²⁴ Hild építészcsalád sarjai: dédapja, Hild János (1760–1811) Pest első városrendezési tervének elkészítője, nagyapja és annak fivére, József (1789–1867) szintén építészek. Apja, Károly (1825–1877) jogvégzett ember, a szabadságharcban, a szegedi lovas őrség lázadásakor súlyosan megsebesült, 1849 júliusában rokkantként nyugdíjazták.²⁵ 1855-ben kerületi vicekapitány, ebben az évben vette feleségül Jászárokszalláson kecskeméti Pethes Máriát (1832–1922).²⁶

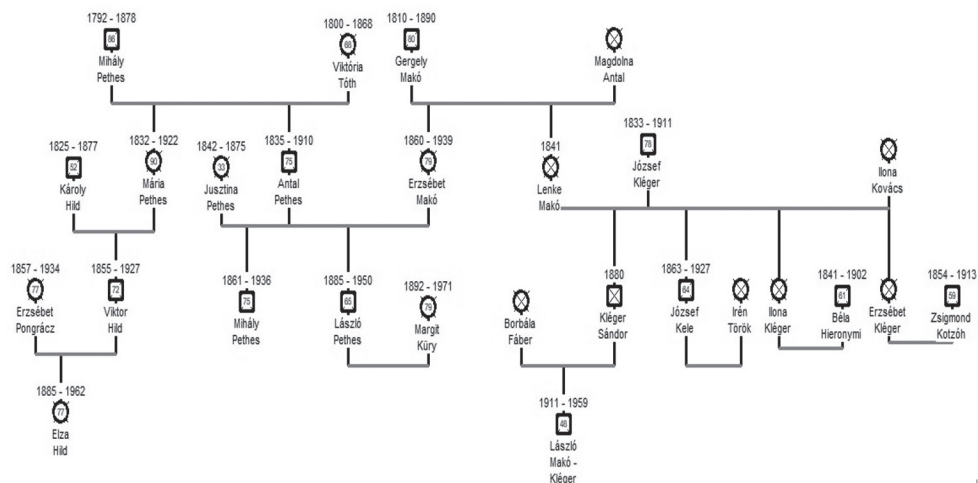
²² ERDÉSZ Sándor, *A redempcionális per és utóhullámai = Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára*, szerk. TÓTH János, Jászberény, [Jász Múzeum], 1974, 71–79.

²³ ŐRSI Julianna, *A redempció szerepe a Jászkunság fejlődésében*, Karcag – Túrkeve, Damjanich János Múzeum, 1995, 28. „Volt még egy halvány törekvés a XX. század elején, hogy az állammal visszafizetessék a redempciós összeget, vagy engedményeket kapjanak a közterhek alól. E mozgalomnak azonban nem lett kézzel fogható eredménye.” KÓSA László, *Nemesek, polgárok, parasztok*, Bp., Osiris, 2003. A mozgalomnak a „provinciális közjogi ellenzékiesség volt a talaja. Vezetői politikai szereplésre vágyó ügyvédekből, helyi tisztviselőkből kerültek ki, tömegeit elsősorban a redemptus leszármazottak alkották, akik közül sokan a visszatérítés összegéből gondolták meg nagyobbítani birtokukat, vagy éppen javítani helyzetüket.”

²⁴ Hild Viktor lányának, Elzának írása szerint a család angol származású. *Hild Viktor 1855–1929: Egy tudós portréja*, szerk. KAPOSVÁRI Gyöngyi, PATÓ Mária, Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1998, 9.

²⁵ BONA Gábor, *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi-adatok-989D/h-9C4A/hild-karoly-9CAA/> (Letöltés ideje: 2021. február 23.)

²⁶ Szabó Magda emlékezése szerint: „A Jablonczayak voltaképpen Pethes névre hallgattak, de a prédikátumukat használták vezetéknev gyanánt már az idők végtelensége óta. Éltek közülük Erdélyben,

*Hild Viktor és Kele József leegyszerűsített rokonsági rendszere
(GenoPro: Genogram Software felhasználásával)*

A feleség dédapja, László (1693–1772) Komárom megyéből költözött a Jászságba, katolikus hitre tért, és részt vett az 1745-ös redempcióban. András (1736–1805) fia jászkapitány, vagyis a jászok legfontosabb tisztségviselője, Antal (1744–1830) pedig postamester. Antal fia, Mihály (1792–1878), Hild Viktor nagyapja a szabadságharc idején töltötte be a jászkapitányi tiszteletet. 1849 februárjában a Hatvanban állomásozó Colloredo-Mannsfeld (1802–1852) dandárparancsnok követelésének engedelmesséve elrendelte a császári hadsereg élelmezését, amiért Kossuth Lajos két hónap múlva bebörtönözte. A Jászárokszállásra érkező kormányzót Tabódy Péter (1805–1875) esperes fogadta, ám a parókián nem tudta elszállásolni. Átküldte hát Pethes Imre (1790–1855) nyugalmazott gárdafőhadnagyhoz, ahol Kossuth „igen tartózkodó fogadtatásra talált” Pethes Mihály internálása miatt. „Az öreg gárdista hideg udvariassággal kijelentette, hogy hozzá Nagy Sándor tábornok van beszállásolva, és így bármennyire sajnálja is, a kormányelnök úrnak szállást nem adhat.” Kossuth kénytelen volt visszatérni a parókiára, és „ott szorongani”. Másnap délelőtt találkozott a bebörtönözött jászkapitány lányával, Pethes Máriával, aki „remek virágcsokrot” adott át neki.²⁷

Már ezek a felelevenített epizódok is megmutatják, mennyire ellentmondásos volt a Jászságban az 1848-as hagyomány. Az alapvetően udvarhű jászok a szabadságharc

Pest megyében, a Jászságban, Komárom vidékén, Gyöngyösön, Pesten, volt egy kecskeméti águk is, a családfa elképesztően terebélyes volt, és az Árpádokig lehetett a gyökérzete.” SZABÓ Magda, *Régimódi történet*. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/SZABO/szabo00001_kv.html https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/SZABO/szabo00001_kv.html (Letöltés ideje: 2021. március 18.)

²⁷ Jászság, 1894. március 24.; HERBERT János, *Jászárokszállás nagyközség monográfiája* [1927], Bp., Jászságért Alapítvány, 1992, 45.

támogatóivá lettek ugyan,²⁸ de igazán az önkényuralom időszakában elszenvedett sérelmeik erősítették fel ellenzéki alapállásukat.²⁹

Hild Károly és Pethes Mária házassága hamarosan válással végződött: Hild Viktor gyermekkorát megosztva töltötte angolul és franciául beszélő vak apjával, akivel közös regényfordítással mulatták idejüket, illetve erős akaratú anyjával a kishemesi járszági környezetben. Pethes Mária végül azonban fia életének irányításában kudarcot vallott, mert az mind magánéletében, mind hivatásában saját döntéseit követte: katonai pályáról lemondott, és feleségül vette a polgári származású Pongrácz Erzsébetet. Jászberénybe költözött, újságírással kezdett foglalkozni, s hamarosan az ellenzéki mozgalom vezéregyéniségévé vált.³⁰

Kele József szintén nem számított tősgyökeres jársznak: az apai ősök nem vettek részt a földváltásban.³¹ Apja, Kléger József, Törökszentmiklóson született 1833. április 26-án, közrendű család sarjaként, uradalmi ispán fiaként. Egyik húga, Mária gróf Piniski Viktor (1833–1897) katonatiszt felesége, lengyel–magyar kapcsolatokért buzgón tevékenykedő asszony volt.³²

A Kléger család 1845-ben költözött Jászberénybe. Kléger József tizenöt évesen küzdötte végig a tavaszi és a téli hadjáratot a 14. Lehel huszárezred hadnagyaként, majd alszázadosként Komáromnál tette le a fegyvert. Jogi tanulmányai végeztével több járszági település főjegyzőjeként működött, 1870-ben a jászberényi törvényszék bírója. Ott találjuk a Járszági Honvédegylet megalapítói között; 1911-ben bekövetkezett halálakor pedig a Honvédegyletek Országos Bizottságának elnökeként búcsúztatták.

Első felesége Kovács Ilona, redemptus családból származott, és testvére, Julianna révén a rokonsági körbe vonta Halmay Józsefet (1824–1892), a Jász kerület utolsó kapitányát, aki nem melleleg szintén a szabadságharc egykori katonája volt, később pedig a Jászkerületi Honvédegylet elnöke.³³ A Halmayak sem voltak jász származásúak: a pécsváradi születésű jogász 1850-ben költözött a Járságba. S itt egy újabb ellentét az 1848-as önképben: 1867-ben ő vezette a Ferenc József megkoronázására küldött bandériumot, többek között Hild Viktor nagyapjával, Pethes Mihállyal egyetemben.

Kléger Józsefnek Kovács Ilonától született egy lánya is, Ilona, aki Hieronymi Bélához (1841–1902), a belügyminiszter Károly öccséhez ment feleségül. Látható, hogy

²⁸ PAPP Izabella, *Jászberény az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején = Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig*, főszerk. PETHŐ László, Jászberény, Járszági Évkönyv Alapítvány, 2015, 35–61. Idézi Vukovics Sebő visszaemlékezését: „Gyöngyösről Árokszállásra mentem. Az elnök már előbb utazott el onnét Jászberénybe. Árokszálláson beszélt a lelkes pap, kinél szállva valék, minő kitoréssal fogadta a helység népe Kossuthot.” *Uo.*, 55.

²⁹ PAPP Izabella, *Járszágiak az 1848–49-es szabadságharcban: A Jászkerületi Honvédegylet naplója = ZOUNUK 18.*, szerk. ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária, Szolnok, 2003, 337–380.

³⁰ CSEH, *Megyeellenes partikuláris i. m.*, 24–25; SUGÁRNÉ KONCSEK Aranka, *Jász történelmi arcképcsarnok*, Jászberény, Jász Múzeumért Alapítvány, 2003, 108–109.

³¹ FODOR, *i. m.*, 185–192.

³² Esztergom, 1913. augusztus 3.

³³ SUGÁRNÉ KONCSEK, *i. m.*, 100.

a családnak volt egy országos elittel érintkező ága, miközben mind meghatározóbbá vált a jázsági beágyazottság. Kléger József második felesége, kerekgedei Makó Lenke (1843) ugyanis egy nagyhírű jász család utolsó nemzedékét képviselte. A dédapa, Makó Lőrinc (1739–1807) 1801-től a Jászkun kerület nádori alkapitánya,³⁴ az apa, a jogvézgett Makó Gergely (1810–1890) pedig mint „közjóért lelkesülő gazda” a Függetlenségi Párt lelkes jázsági vezéralakja volt.³⁵ Kléger Józsefnek Makó Lenkével kötött házasságából született fia, Sándor, miniszteri tanácsos 1920-ban családnevét Makó-Klégerre módosította, hangsúlyozva jázsági származását.³⁶

Hild Viktor és Kele József családjában közös, hogy jelentős, helyi politikát formáló ősöket mutattak fel. Mivel azonban csak félig voltak jász származásúak, erős szerepet kapott életükben a választott sors, a jász ősök hangsúlyos vállalása – Kele József esetében egyenesen a családnév megváltoztatásáig menően. Ez több ízben is fanatikus lokálpatriotizmusban öltött testet: Kele diáktársaival tüntette el Jászberényből a császári sást, Hild pedig igazának védelmében számos konfliktusba került a helyi közigazgatás vezetőivel. Mindketten megszállott kutatói a Jászság múltjának, kulturális és tárgyi hagyatékuk jelentős:³⁷ több történeti munkát is írtak, ezek némelyike a redempciós mozgalom fontos hivatkozási pontjává vált.

Felkínált identitások – lehetséges jász önképek

A válságösszeg visszaszerzésének lehetősége felélénkítette ugyan a közvéleményt, de az is kiderült, hogy sokaknak alapvető ismeretei hiányoznak a történelmi múlttal kapcsolatban. Romhányi Mihály mesterszállási tanító 1907 szeptemberi levelében például úgy írt, hogy „mindenki foglalkozik a jászkun redemptio ügyvel, sok felé és sok féle módon magyarázzák a dolgot”.³⁸ A mozgalom vezetőinek tehát fel kellett idézni a jászkun történelem legfontosabb eseményeit. Az emlékezet azonban nem pusztán az egyes elemek reprodukciója: kijelöli az erősségeket, a gyengeségeket, modellt és példát nyújt, mindig újjáalakul.³⁹

Kele József jászképe elsősorban *A Jász-Kunság megváltása* című munkájából rekonstruálható. Ábrázolásában a jász egy „tisza, erős, színmagyar törzs”, amely a „honalapítás óta”, „ezer esztendőn” át „jóban, rosszban, viharok és csendes időkben

³⁴ FARKAS, *i. m.* A másik dédunoka, Antal Terézia (1820–1896) Vágó Ignác (1784–1855) jászkapitány felesége, Vágó Pál festőművész anyja.

³⁵ Jászság, 1890. november 19.

³⁶ Fia, Makó-Kléger László az 1956-ot követő megtorlás áldozata lett.

³⁷ SUGÁRNÉ KONCSEK, *i. m.*, 108–109; 124–125.

³⁸ MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907.

³⁹ Jan ASSMAN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 39–64; LÁSZLÓ János, *A nemzeti identitás a néphistóriai elbeszélések tükrében* = L. J., *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*, Bp., ÚMK, 2007, 185–200.

Magyarországon” élt. A „nemzeti uralkodók” kihalása után „a Habsburg uralkodóház politikája Magyarországgal szemben beolvasztó volt. [...] A Jászkunság lakói felett azonban az elnémetesítő törekvések teljesen nyomtalanul siklottak el. Ennek indoklását és értelmét egyedül és kizárólag sajtósági közjogi helyzetében találjuk meg”.⁴⁰ Narratívájában a jászkunok a külön magyar sors képviselői, akiknek eladatása nemzeti tragédia, de sorsuk arra is példa, hogy az idegen uralom alól ki lehet kerülni: jászkunok „önmagukat visszaváltották a reájuk és szabadságukra ólomsúllyal nehezdedő, őket rendszeresen kiszipolyozó zálogtulajdonostól”. Korának problémáit abban láttatta, hogy az idegen befolyás a továbbiakban is megmaradt az ország egészének életében. „1867 óta [...] a meghozott törvények legfőbb hibája az, hogy [...] nem magyar, teljesen idegen. Hiszen igaz, hogy az igazság az egész világon egyforma, de már a jog és törvény nem, azt minden nemzet a maga kívánalmai szerint alakítja.”⁴¹

Hasonló alternatív magyar történelem lehetőségét kínálja Vágó Pál (1853–1928) festőművész írásai. Megközelítésében a Jászkunság „egy demokratikus magyar állam [...] kicsinyben, amilyent Kossuth Lajos és Deák Ferenc álmodott a nemzet részére”.⁴² Máshol pedig: „fényes erkölcsét nem volt képes harmincéves alkotmányos szenvedésén át egy szerencsétlenül fejlődő nemzet politikai korrupciója sem pénzzel, sem erőszakkal összetörni. [...] Olvassátok el Kele József könyvét, és megtaláljátok benne a világtörténelem legszebb szabadságharcát, a jászkunok redempcióját”.⁴³ Vágó írása a redempciót tehát sikeres szabadságharcként ábrázolja, mintegy ellenpontozásaként a magyar történelem sikertelen küzdelmeinek.⁴⁴

Hild Viktor 1905-ös, az országgyűlés számára beterveztendő írása főként Anonymus és Kézai munkáit vette alapul. A hun–avar–magyar rokonság kimondása után a Mátrától a Temesig terjedő területet jelölte meg, mint ahol „egy hatalmas, kitarító, elpusztíthatatlan jász nemzet élt, melyet fővárosából, Kántanyárról ritka békében, gyakori háborúban, hol önmaguk által választott, hol a rómaiak által rájuk erőszakolt fejedelmek kormányoztak”. A negyedik század végén aztán a jászok a „rokon hun birodalom föderációjába olvadtak; Attila köztük építi székhelyét”. A következő századokban új segítőköt kaptak: „fajtesvéreiket”, az avarokat, akikkel összefogva Nagy Károly és Pipin „gyilkos csapásait” is túléltek. A jászkun történelem itt is egyfajta jobb magyar történelem, a sikeres ellenállás példázata. Nagyon hangsúlyos a magyar elittel való kapcsolat: „összeforrottságuk az Árpádokkal elég korai, mert Taksony neje kun nő, Szent István a besenyő Aba Sámuelhez adja egyik lányát”. Hild narratívájában a

⁴⁰ KELE József, *A Jász-Kunság megváltása*, Bp., Grill Károly Könyvkereskedése, 1904, 422–423.

⁴¹ *Uo.*, 1, 10, 12–13.

⁴² *Jász Kürt*, 1906. december 23.

⁴³ *Jászapáti és Vidéke*, 1904. május 31.

⁴⁴ A Vágó család viszonya az 1848-as szabadságharchoz összetett. Az édesapa, a jászkapitány Vágó Ignác (1784–1855) a napóleoni háborúk alatt szerzett kedvezőtlen benyomásokat a magyar hadi potenciálról, és ez a szabadságharchoz való viszonyulását is meghatározta. Vágó Pál festészetének jelentős részét adta a magyar múlt dicső ábrázolása, köztük Budavár bevétele, 1849-ben.

hanyatlás szintén az Árpád-kor után köszöntött be: „A XIV. század már elgyengülve érte a jászkun néptörzset, és az a hatalmas átalakulás, amely betöltötte idejét, nem látta többé célját erősítésükben. Demokratikus szervezetüket megmérgezi a kor szelme. Kapitányaik, nemzetségeik fejei urakká fejlődnek, [...] kisebb-nagyobb zsarnokok támadnak közöttük, kik magyar testvérek példáját követve, elnyomják, szolgaságba süllyeszti szegényebb véreiket.” A középkori magyar állam bukását is ezzel magyarázta: az országot nem a „janicsárok, szpáhik dárdája, kopjája, hanem a magyar főnemesség mélyeséges romlottsága” vitte sírba. „Ha zavartalanul, egészségesen fejlődhetik az Árpádok korában becsülettel, önfeláldozással szerzett szabadságban, bizonyosan megmenti szerencsétlen hazánkat!” Minduntalan hangsúlyozta a jászok magyarságát, a redempciós összegek visszatérítésében az ország egészének szóló erkölcsi megújulás lehetőségét láttatta.

A mindég könnyelmű szárnyas szó régi időktől fogva nagy pernek nevezi háromszázezer színmagyar: a jászkun néptörzs azon két évszázados törekvését, mellyel egy rajta elkövetett, égbekiáltó jogtiprás után ismét és ismét igazságot keres annál, akiért és akiben mindég önfeláldozóan élt és él a hazában: a magyar jogállamnál. Ez az írás legyen tanúságunk, hogy a rajongva szerető gyermek sohasem szállt perbe a sokszor rideg édesanyával. Szeretett és áldozott; szeretett, sanyargott, nyomorgott, vérzett és mindég áldozott. [...] A magyar jogállam erkölcsi fényéről leköszörüljük az igazságtalanságnak egy régi vakrozsdafoltját.⁴⁵

Amikor Hild az értekezleten felolvasta petícióját, azt percekig tartó ováció és taps követte. Kritikai észrevételek azonban már ekkor is felmerültek, amelyek rámutattak, hogy a jász hadi érdemek bemutatása egyoldalú,⁴⁶ illetve túlságosan éles hangot ütött meg a Habsburgokkal szemben. Gaál Kálmán kezdeményezte, hogy a Lipót császárra tett sértő megjegyzéseket „minden igazmondása mellett is” okvetlenül töröljék a harmincnégy oldalas tervezetből.⁴⁷

Kele, Vágó és Hild írásainak közös vonása, hogy összességében pozitív önképet kínált a jászoknak. A magyar történelem dicsőséges epizódjait mind a jászokhoz kötötték, a nehézségeket pedig külső erőknél. Miközben a magyar történelmet folyamatosan befolyásolták a kívülről jövő, igazságtalan támadások, egyre erősítve a kiszolgáltatottság

⁴⁵ MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907. Hild Viktor petíciója, 1905. július 9.

⁴⁶ Jászapáti és Vidéke, 1905. szeptember 10.

⁴⁷ Nagy-Kunság, 1905. szeptember 10. Példák a javításokra: I. Lipót „durva erőszakban őrvjögő” helyett „erkölcsileg beszámíthatatlan” írandó, „nagyhatalmi mániája” a „dinasztikus hagyományra” cserélendő; az udvar „eszeveszett fényűzése” a javaslatban „tűnényesre” szelődött. A „Lipót császár emléke átkozott maradt örökké a magyar nemzet előtt, mert farizeus lelkében a legsötétebb gyűlölet élt hazánk iránt s képmutató álvallásossága mellett istentelen zsarnok volt” résznek pedig a törlését javasolták. MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907.

és sodródás érzését,⁴⁸ addig a jász történelem a redempció révén felülemelkedhetett a csapásokon, sikeres lehetett. Míg a korábbi időszakok jellemzően hadi cselekedetekkel azonosították a jászkun erényeket,⁴⁹ ezek az írások a békés növekedést, a csendes munkálkodást magasztalták, jól illeszkedve a meglévő gazdálkodói értékrendhez.

Fogadtatás

A mozgalom szakirodalmi visszhangját Raffay Ferenc (1870–1907) és Illésy János (1861–1905) kritikái jelentették, amelyek azonban feltehetően kevésbé jutottak el a szélesebb közönséghez. Azok, akik mégis hallottak a mozgalomról, elsősorban a pénzszerzés vágyát látták meg benne. Így Bodnár István, aki a Nap című szolnoki újságban a mozgalmat történelemhamisítással vádolta, céljait pedig úgy jellemezte, hogy azok az ország vagyona elleni zsarolások.⁵⁰ A szolnoki lapok rosszállással fogadták a jász partikularizmus törekvéseit. Almásy László ezekre válaszul írta meg *Jász kérdéshez* című cikkét. „Manapság jászokról mint külön népről vagy pláne nemzetiségről beszélni nem lehet. Ezt minden ember belátja. A jász ember éppen olyan magyar ember, mint a haza minden más magyarjékú állampolgára.” Következtetése szerint nem lehet kapcsolatba hozni a jászokat a románsággal vagy a szlováksággal, akik autonómiájukat a Szent Istváni Magyarország egysége ellenében valósítanák meg.⁵¹

Az országos sajtó beszámolt a mozgalom fejlődéséről. A Budapesti Hírlap szerkesztője, Szabó László (1874–1941) Kele Józsefnek írt levelében állította: „lapunk, azt hiszem, többet írt már erről az ügyről, mint a többi lapok együttvéve: a jövő vasárnapi számban én is leszek bátor egy kis cikket közzétenni róla.”⁵² Az Arcanum adatbázisa⁵³ szerint 1903 és 1907 között tíz redempciót taglaló írás jelent meg, illetve egy további 1919-ben. Ez valóban kiemelkedő szám, hiszen a 8 Órai Újság egy (1919), a Pesti Hírlap öt (1904–1906), a Pesti Napló négy (1904–1907), a Népszava pedig mindössze egy (1908) cikkben foglalkozott a kérdéssel. A tudósításokon kívül a nagyobb lélegzetvételű írásoknak a Budapesti Hírlap adott teret. Itt jelent meg Szendrey Imrénének *A jászkunok kétszáz éves pöre* (1903. január 18.), valamint Kele Józsefnek *A jászkunság megváltása* (1904. május 22.) és *A jászok és kúnok redempciója* (1904. augusztus 7.) című írásai is. A tudósítások különös színfoltját képviselte a Borsszem Jankó: „A jász-kun redemptió

⁴⁸ GERŐ András, *Magyar illuzionizmus*, Bp., ÚMK, 2006, 41–43; MÉSZÁROS Noémi Zsuzsanna, SZABÓ Zsolt Péter, „Egy ezredévnyi szenvedés...”: *Kollektív áldozati hiedelmek és hatásuk Magyarországon = A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*, szerk. FÜLÖP Éva, KÖVÁGÓ Pál, Bp., Oriold és Társai, 2018.

⁴⁹ ÖRSI, *i. m.*, 28: Ennek példája Bartsik Márton, aki a reformkor idején készített kimutatást arról, hogy 1737 és 1847 között milyen áldozatokat hozott a Jászkunság népe adók és hadicselekedetek terén.

⁵⁰ Jász Kürt, 1909. szeptember 26.

⁵¹ Jász Kürt, 1906. június 24.

⁵² JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907.

⁵³ <https://adtplus.arcanum.hu> adatbázis (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

állami visszatérítéséről van szó, melynek révén csekély 320 millió csöppenne a jászok, kis- és nagy-kunok zsebébe. Az üdvös és időszerű akció élén természetesen Holló Lajos ex-bankkormányzó áll, kit ezen megváltói vállalatában hathatósan támogat Ugron Gábor, a tatai remete. A pénzosztáshoz hír szerint csatlakoznak a budapesti jászok is.”⁵⁴

A helyi sajtóorgánumok cikkek sokaságát szentelték a mozgalomnak, számos történelmi témájú írást közöltek.⁵⁵ Nehéz megbecsülni, ebből mennyi jutott el a szélesebb közönséghez, hiszen a lakosság jelentős része nem tudott olvasni. A magyar átlagnál (49,8%) valamivel jobb ugyan a jászági (52,8%) vagy éppen a jászberényi (55%) mutató, de még ez is kirekesztette a népesség közel felét.⁵⁶ Kérdéses továbbá, hogy a paraszti közösség normarendszerének részét képezte-e az írni-olvasni tudás.⁵⁷ Egy majd ötven évvel későbbi jelentés azt emelte ki, hogy a jász falvakban kevés az újság, de nem is hiányolták, s ha olvastak, akkor inkább szórakoztató lapokat forgattak.⁵⁸ Az is igaz viszont, hogy ebben a betűhiányos világban az írott szónak hatalmas súlya volt:⁵⁹ a közösség egy-egy olvasni tudó tagja megosztotta a hírt, amit aztán mások továbbadtak. Megnyilvánulási formája ennek, amikor 1909-ben egy férfi azzal járta a tanyákat, hogy Jászszentandrás is Messina sorsára jut: az olasz földrengés mélyen megragadhatta az emberek képzeletét.⁶⁰

A redempciós mozgalomnak valószínűleg azért lehetett nagyobb visszhangja a parasztság körében, mert nem régen zárultak le a társadalmi konfliktusok mellett végbemenő tagosítások.⁶¹ Jászfelsőszentgyörgyön 1868-ban a puszták közbirtokossági illetményének aránytalanak ítélt kiosztása korbácsolta a kedélyeket, olyannyira, hogy a helyzetet csak a csendőrség és katonai alakulatok bevetésével tudták konszolidálni.⁶² Jászladányon 1876-ban a tagosítás fő előmozdítóját, Izsó Lajos orvost (1838–1911) a feldőhözött tömeg ki akarta hajítani a községháza ablakán.⁶³ Jászárokszálláson pedig 1906 nyarán véres küzdelemben csaptak össze a földkérdésben összekülönböző birtokosok:

⁵⁴ Borsszem Jankó, 1907. október 27.

⁵⁵ CSIKÓS, *Redempciós mozgalom, i. m.*, 64–65.

⁵⁶ *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása*, Bp., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1907, 8, 192–193.

⁵⁷ HORVÁTH Gergely Krisztián, *A paraszti írni-olvasni tudás és Moson vármegye oktatási reformjai az 1830–40-es években*, Korall 40, 2010, 134–145.

⁵⁸ MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai, 1949. február 11.

⁵⁹ GELENCSÉR Sándor, *Falusí könyvkultúra és olvasómozgalom régtől napjainkig (Közreadja Granasztói Péter)*, Korall 43, 2011, 165–173.

⁶⁰ Jászárokszállás és Vidéke, 1909. június 19.

⁶¹ ZSOLDOS István, *Tagosítás és határhasználat Kisújszálláson (1845–1855) = Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 7*, szerk. TÁLAS László, 1990, 327–334. Az 1850-es és 1860-as években „a karcagi, a kisújszállási és kunhegyesi birtokpercek garmadája tanúskodik arról, hogy a közbirtokosságok vezető rétegeinek tagjai titkos úton, törvényellenesen magukra írást a redemptus szegényparasztkok nevével a járuléktulajdonjogot, s így zárták ki őket a közös birtok haszonvételeiből, a felosztáskor pedig a jogos részesedésből... Alig van nagyobb birtokos, akinek birtokívén csempészett birtok jegyezve ne volna.” *Uo.*, 331.

⁶² *Adatok Szolnok megye történetéből*, főszerk. TÓTH Tibor, Szolnok, Szolnok Megyei Levéltár, 1980, I, 296.

⁶³ Jászapáti és Vidéke, 1905. április 16.

a fejszével, baltával és forgópisztollyal vívott harcnak a tudósítás szerint két halálos áldozata volt.⁶⁴ Csontos Imre (1860–1931) arról számolt be, hogy a redempciós mozgalom iránt nagy a bizalmatlanság, mivel a lakosságot már sok csalódás érte a tagosítások miatt.⁶⁵ Karcagon elégedetlenség fogadta a bejelentést, miszerint a mozgalom célja nem a legelők újraelosztása, pedig ez a hír terjedt a városban, s ez csődítette össze a tömeget.⁶⁶

A községek vezetésében is volt némi tartózkodás. Hermán Ferenc visszaemlékezése szerint 1902-ben Kiskunhalason már formálódott a jászberényihez hasonló mozgalom, ám mivel a „felhívás néhány ezer korona előleges költségeket helyezett kilátásba”, több település úgy döntött, nem csatlakozik.⁶⁷ Jászfelsőszentgyörgy szkepszisét jelzi, hogy meghagyták: „a község semmi terhet magára nem vállal, vagyis pervesztés esetén a községet semmiféle perköltség vagy ügyvédi díj vagy bélyegköltség nem terhelheti”. Döntöttek ugyanakkor arról is, hogy Kele József kötetét a könyvtár számára megrendelik.⁶⁸

Valószínűleg az írott szónál nagyobb hatást gyakoroltak a népgyűlések, a nagyszabású jászkun értekezletek. Az elsőt 1904. október 23-án, Jászberényben rendezték meg,⁶⁹ amit 1905. augusztus 3-án a Karcagon, 1906. november 8-án pedig a Budapesten megtartott rendezvény követett. Ezekon a jászkun települések átlagosan három küldöttel képviseltették magukat. Általános egyetértés mellett indítványozták, hogy a megváltás összegét a jászkun városok kapják, és a pénzt közcélra fordítsák.⁷⁰ Az értekezletek felerősítették a jász politikai mozgalmakat is. Pethes Mihály (1861–1936) például a felsőjászsági megyebizottsági tagokat fogta össze, és mozdította szorosabb együttműködésre. „Nem oldott kéveként szabad nekünk érdekeink mellett harcba szét-hullanunk, hanem viribus unitis egyesült erővel. Ez legyen a jelszó, ez váljék tette is!”⁷¹ Mallár József pedig a redempció és a függetlenségi törekvések párhuzamáról beszélt: „Egy új redempciónak kell talán történni, hogy a régi Jászságból Jászmege legyen? . [...] Hisz nem esik szó elavult jogok, ősrégi szabadalmak visszaállításáról. Csupán egy tiszta magyar faj lakta területnek Jászmegevé alakításáról.”⁷² A politikai sikert ugyan már a kezdetektől kétségessé tette Apponyi Albert tüntető távolmaradása,⁷³ ám a mozgalom élő beszédtemává tette a redempció ügyét. Közbeszéd tárgya lehetett annak, hogy Cseh József (1862–1917) szolgabíró felszólította a jász községeket, hogy a liber

⁶⁴ Jászberény és Vidéke, 1906. augusztus 12.

⁶⁵ Jászberény és Vidéke, 1904. július 3. Kele Józsefnek írt levelében Csontos Imre arról számolt be, hogy „itt a polgárok háta borsózik, mikor a redempzióról beszélnek neki, mert fél, hogy megint gázság következik véle el”. (MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907)

⁶⁶ Nagy-Kunság, 1904. június 26.

⁶⁷ MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907, Hermán Ferenc levele 1907. július.

⁶⁸ MNL JNSzML Kivonat a jászfelsőszentgyörgyi képviselőtestület közgyűlési jegyzőkönyvéből, 1904. március. 28.

⁶⁹ Jászberény és Vidéke, 1904. október 9.

⁷⁰ MNL JNSzML KL IR Redemptionális iratok 1868–1907.

⁷¹ Jászberény és Vidéke, 1906. június 3.

⁷² Jász Kürt, 1906. május 6.

⁷³ Jászberény és Vidéke, 1905. szeptember 10.

fundikat másoltassák le, és küldjék azokat a jászberényi múzeumba.⁷⁴ Ennek a közbeszédnek természetesen lehetett kritikai éle is. Ahogy a Nemzeti Újság cikke emlékezik a redempciós mozgalomról: „Első eset, amikor a »jász kamukéró« nem érvényesült – mondják a jász gazdák. A kamukéró pedig jász nyelven köntörfalazást, támaszkodást, a jobb fülnek hátulról jobbkézszel való megfogását jelenti.”⁷⁵

A redempciós mozgalom erénye, hogy a köztudatba hozta a történelmi múltat, és a jász származás feltételének a redempcióban való részvételt állította. Ez korábban korántsem volt evidens. A jász önképnek egy mozgalom előtti példáját szolgáltatja Kiss Ágoston tanító naplója, aki így írt: „ős Apáim nem voltak régi törzsökös jászok, hanem a múlt század első felében 1740ik év tájon települtek meg [...]. [Ő]k Armalis nemes emberek voltak. [...] Kis János volt a leszármazó család feje és Nagy királynőnk Mária Terézia alatt 1746-ik évben ő is redemptió földváltó volt.”⁷⁶ Vagyis számára a jász öntudat alapja nem annyira a redempcióban való részvétel, mint a jászági eredet volt. Hasonló mintázat figyelhető meg Nagy György 18. századi önéletírásában,⁷⁷ illetve a Móczár család esetében is.⁷⁸

Az 1945-ös földelkobzások során hatalmas erővel tört felszínre a jász kisgazda öntudat. A jászdozsai fellebbezések harmada hivatkozott a föld ősiségére. Olyan indoklásokat találunk, mint hogy „gyermekkorom óta, mint ősapám éppen úgy, mint unokáim hivatásszerűleg földműveléssel foglalkoztak és foglalkoznak”, vagy „földem száz holdon alul kisbirtok, mely a földműveléssel hivatásszerűleg foglalkozó ősatyáimról szállott rám örökségképpen”, illetve „úgy én, mint boldogult férjem ősi földművelő családból származom”.⁷⁹ Mindezek erős megnyilvánulásai a paraszti közegben élő jász öntudatnak. Ahogyan Benda Kálmán fogalmazott: „Azt a falut, vagy azt a tájat, amely a maga ügyeit a maga kezében tartotta, érdeklí a saját múltja. A zsellérnek, a béresnek nincs történelmi tudata, a jász parasztnak van.”⁸⁰ Ezt a történelmi tudatot pedig jelentős mértékben formálhatta a századforduló redempciós mozgalma.

⁷⁴ Jászapáti és Vidéke, 1904. május 8.

⁷⁵ Nemzeti Újság, 1934 július 8.

⁷⁶ „Szabad valék, mint a szárnyas madár...”: Kiss Ágoston jászladányi tanító naplója, szerk. BATHÓ Edit, Jászberény, Jász Múzeumért Alapítvány, 2017, 31.

⁷⁷ Nemes Nagy György jászági naplója: 1759–1769 (1820), szerk. CSIKÓS Gábor, Szolnok, MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2017, 53. A földváltó nemes Nagy György emlékezése: „jóakaróm M. B. Ortyz István önagsága is nógatott bizonyos tisztek vállalására, minthogy az gremialis lakosságból kevesebb jól kitanúlt individuumok tanáltattak; de... gondoltam okosabbnak... inkább az gremiumbeli törzsökös individuumoknak helyet hagyni, minthogy advenabeli állapotom valakinek detrimentumot okozzon.”

⁷⁸ KATONA Csaba, *Megkésett nemesség – társadalmi helyzet: Önkép, öntudat változásai egy jászági család két nemzedékénél = Generációk a történelemben*, szerk. GYÁNI Gábor, LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola – Hajnal István Kör, 2008, 125–134. A Móczárok megelégedtek a jász származással, nem kívánták a nemesi címet, mivel ennek igénylése a századfordulón anyagi teherrel járt volna.

⁷⁹ MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdozsai Földigénylő Bizottság iratai: 387/945 392/945 398/945

⁸⁰ BENDA Kálmán, *A jász parasztnak van történelmi tudata*, Jászkunság, 1993/1, 29–33.

CSIKÓS GÁBOR
történész, pszichológus
BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoport
csikosgabor1985@gmail.com

The Importance of the Redemption Movement (1903–1929) in Shaping the Jászkun Identity

Abstract: A movement in the early 20th century aimed to re-acquire the expenses of the redemption paid nearly two centuries before. Although they could not reach their goals, this movement had a significant impact on activating and reshaping the local identity that was previously composed mainly of feudal merits. To mobilize the masses the participants published several articles offering a positive self-image and even the promises of an alternative Hungarian history. The leading figures were only partly native within the local society, so they made conscious choices to become devoted Jász patriots. This paper focuses on their lives and attempts in order to analyze how their messages interacted with local experiences.

Keywords: social history, identity, narratives, microhistory, cultural heritage

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/35-48](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/35-48).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

BÉRES ZSUZSA

A hely szelleme

A debreceniség szociológiai szempontú vizsgálata
a helyi kulturális eliten belül

„Meddig esedez még árván egeden a Főnix, meg a Bárány?
Új népek kürtje riad, – viszik ezredes álmaikat!
Fogadd ismét be hajódat, eltemetett lobogódat,
Debrecen, ó-kikötő, tájakat összekötő!”
(Gulyás Pál: *Debrecen, ó-kikötő*)

Bevezetés

Egy lokális közösség életében kiemelten fontos szerepet játszik a közös emlékezet és identitástudat, amely az integráció egyik legfontosabb dimenziója, s ebben jelentős az identitást építő és erősítő elitek befolyása, hatása is. Tanulmányom fő célja, hogy bemutassam, Debrecenben, illetve a lokalitáshoz kötődő közösségben milyen szerepet tölt be a debreceniséggként ismert, identitást meghatározó fogalom, illetve jelenség, s a hely szelleme mennyire elevenen határozza meg az itt élő és alkotó művészek gondolkodását, a kulturális életet, illetve a kulturális elitet.

Ahhoz, hogy szociológiai kutatásom eredményeit közös alapra építhessem az olvasóval, a tanulmány első felében ismertetem azokat a legfontosabb definíciókat, melyekkel világossá válnak a kutatásom fő dimenziói. A debreceni kulturális elit helyi identitásának meghatározása érdekében szükségesnek tartom a debreceniség mint fogalom, illetve mint jelenség meghatározását. Lényeges továbbá, hogy a debreceni kulturális elitet a debreceniség és a debreceni kultúra felől közelítve értem meg, hiszen Debrecen az a lokalitás, amelyben a kutatott társadalmi csoport működik. A debreceniséggel foglalkozva nemcsak a fogalom gyökereit tárom fel, hanem a cívislélet és az ehhez szorosan kapcsolódó sajátos életstílust is, amelyhez hozzátartozik az épített környezet. Kutatási eredményeim elemzése során pedig azokat a kérdéseket vizsgálom, amelyek napjainkban meghatározzák a helyi kulturális élet formálóinak Debrecenhez fűződő viszonyát, a debreceniség mindennapos megtapasztalását.

A fogalmi keretek meghatározása után röviden vázolom azt a szociológiai kutatást, amelynek egy része a debreceniséggel foglalkozik, de fókuszában Debrecen meghatározó kultúráképző és -formáló személyiségei, tehát a kulturális elit tagjai állnak. A vizsgálódás során vált egyértelművé, hogy ezt a származásában, életmódjában igencsak heterogén, ám lokalitásában kulturális véleményformálóként hatni tudó társadalmi csoportot az azt körülölelő szellemi légkör nélkül nem lehet mélyrehatóan

megérteni. A debreceniség napjainkban érvényes fogalmát tehát felőlük közelítve, személyesen készített interjúk alapján értelmezem.

A kulturális elit helyi vonatkozásai

A kultúrának meghatározó szerepe van a társadalom formálásában és a társadalmi viszonyok alakításában, az identitás és ezáltal az integráció erősítésében. Így tehát a kulturális elit tagjai is hatással vannak arra a társadalomra, amely hatalmukat legitimálja. Szociológiai kutatásom során a debreceni kultúra meghatározó alakjaira és formálóira helyezem a hangsúlyt, az úgynevezett pozicionális és művészeti elit tagjaira.

A helyi kulturális elithez sorolok minden olyan debreceni – irodalomban, színházban, képzőművészetben, zenében, táncban, építészetben alkotó – művészt, akinek a hivatását kiemelkedő szakmai vagy állami díjjal ismerték el. Az alkotóművészeket túl a csoporthoz tartozónak tekintem azokat a személyeket is, akik a debreceni kulturális intézmények élén állnak, tehát döntéshozói pozícióban vannak. Ezek a személyek maradandó hatást gyakorolnak a város kulturális életére azáltal, hogy követendő mintákat mutatnak fel a kultúrafogyasztók számára. Szelényi Iván meghatározása szerint a kulturális elitet olyan személyek alkotják, akik a kultúra szempontjából fontos döntési pozícióba kerültek.¹ A kulturális eliten belül ezek a döntési helyzetek a pozicionális elit kiváltságai. Ők olyan intézmények élén állnak, melyek hatással vannak a kultúra formálására, illetve az általa képzett befogadói közösségekre.

„Az eliteket alapvetően meghatározza az adott társadalmi viszonyrendszer, amelyben léteznek. A különböző szerkezetű társadalmakban más-más típusú, felépítésű elitek jönnek létre, amelyek értelemszerűen más és más kritériumok segítségével írhatók körül.”² Ez azt jelenti, hogy az elit szerepe és a működése abban az adott társadalomban, tovább bontva pedig még inkább abban a lokális térben értelmezhető, amelyben tevékenykedik. Mills szerint a helyi társadalmak vezető rétege, tehát az elit azoknak a személyeknek a csoportosulása, akik a lokálisan a legfontosabb döntéseket meghozzák.³ Ezért tartom fontosnak, hogy az országos szintű kutatások kiegészítéseként feltárjam, Debrecenben miként működik a kulturális elit, valamint milyen hatással tud lenni a kultúra iránt fogékony egyénekre és közösségekre.

Ahhoz, hogy objektíven is értelmezhetővé váljon a Debrecen kulturális életét formáló személyek és a helyi identitás kapcsolata, lényeges, hogy ne csak a debreceniséget ismerjük meg, hanem azt a társadalmi csoportot is, amelyre hatással van, s amely a folyamatos formálás miatt maga is visszahat az identitásformáló tényezőre.

¹ Szonja SZELÉNYI, Iván SZELÉNYI, Imre KOVÁCH, *The Making of the Hungarian Postcommunist Elite, Theory and Society*, 1995/24, 697–722.

² MÜLLER Rolf, TAKÁCS Tibor, *A magyar elit természetéről: Konferencia az elitről – Budapest, 1996*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 3.

³ Wright C. MILLS, *Az uralkodó elit*, ford. KAPOSÍ Tamás, Bp., Gondolat, 1962.

A fogalmi meghatározás során említett pozíciókon és díjakon túl fontos a kulturális elit más, lényeges és csak rájuk jellemző, meghatározó vonásait is összegyűjteni, hogy a társadalomban betöltött szerepük értelmezési keretet nyerjen.

Általánosan az elitről elmondható: „tagjainak közös jellemzője, hogy magas képzettséggel bírnak, ám foglalkozásukra nézve igencsak heterogének”.⁴ A kulturális elit egyik legfőbb ismérve, s ebből következően a legfontosabb tőkéje az iskolázottság. Ez annyit tesz, hogy a társadalom többi tagjához képest általában magasabb iskolai végzettséggel bírnak.⁵ Ebből következően olyan, a tudásukból eredeztethető hatalmuk van, amellyel képesek az intellektuális közösségekre hatást gyakorolni, tehát a kultúrát formálni, ezáltal a közösségeket identifikálni. Az elitpozíció betöltéséhez eleve az szükséges, hogy az elitként funkcionáló csoportot a társadalom felhatalmazza a működésére. Amennyiben ez a feltétel adott, a társadalom az elit döntéseit, továbbá az elit által hordozott mintákat és értékeket elfogadja, s követi.⁶ A kulturális elit szempontjából ez különösen fontos jellemvonás. Hiszen az, hogy milyen kulturális értéket fogad el és közvetít, befolyásolja, hogy a társadalom tagjai miként viszonyulnak a kultúrához.

A lokális kulturális életen és eliten belül kiemelt jelentősége van annak, hogy milyen a kapcsolat a fiatal, feltörekvő generációval. A kulturális elit kialakulásának sajátossága, hogy a kultúrába újonnan belépők is az elit részét képezhetik.⁷ Debrecen kulturális életében kiemelt jelentősége van az alulról szerveződő kulturális csoportoknak és szervezeteknek, amelyek a város sajátos kulturális képének kialakításában fontos szerepet töltenek be, hiszen a kulturális elittagokkal együttműködve számos program és projekt megvalósításában vesznek részt, illetve a legkiemelkedőbb felkarolt fiatalok az elit utánpótlását is jelenthetik.

A szoros együttműködéseknek egyik oka lehet a sokat bírált cívis zártság, amely ha egyszer beengedi az új tagokat, belső köreit és erőit igyekszik erősíteni. Ezen túl pedig a lokális térhez köthető elit fontosságát tulajdonít annak, hogy egyfajta helyi identitást és imázst építsen ki.⁸ Kutatásaiban Utasi Ágnes szintén arra a következtetésre jutott, hogy létezik az adott településhez és térhez köthető helyi kulturális elit. Ez azt jelenti, hogy az elitnek olyan személyekből kell állnia, akik képesek a helyi társadalomra befolyással lenni és irányítani őket.⁹ Ez a feltevés a debreceni kulturális elitre is érvényes, mivel Debrecenben világosan azonosítható kulturális közösségek működnek. Így a

⁴ KRISTÓF LUCA, *Véleményformálók: Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*, Bp., L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014, 30.

⁵ KRISTÓF LUCA, *Elitkutatások Magyarországon (1989–2010) = Elitek a válság korában: Magyarországi elitiek*, szerk. KOVÁCH Imre, Bp., Argumentum, 2011, 37–56.

⁶ MÜLLER, TAKÁCS, *i. m.*

⁷ LUCA KRISTÓF, *Elite circulation in the Hungarian Cultural Elite: A case study of theatres*, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 2017/8, 395–418.

⁸ PÁSZKA Imre, *Elit, elitiek a lokális kistérségi társadalomban*, Szeged, Belvedere Meridionale, Szegedi Egyetemi – JGYF, 2010.

⁹ UTASI Ágnes, *Kisvárosi elit*, Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete, 1996.

kulturális elitet olyan személyeknek kell képezniük, akik valamilyen mértékben és formában kötődnek Debrecenhez, átlátják a kulturális életet, s emiatt tudják építeni a kulturális identitást és alakítani az imázst, szervezni és irányítani a közösségeket. Egy másik lehetséges megközelítés pedig, hogy a civis zártság egy olyan helyi közösséget feltételez, amelyben a határok átláthatók, így könnyebben kialakítható egy (kulturális) kapcsolatrendszer, amely elősegíti a közösség befogadását.

Debreceniség

„Talán kicsit a gondolkodása valahogy más az ittenieknek. Nehéz megragadni. Nem merem azt mondani, hogy lassabb a gondolkodásuk, csak talán jobban vigyáznak, vagy jobban, többet meghányják magukban a... Mondjuk, felteszek egy kérdést, akkor alaposabbak vagy megfontoltabbak, vagy nem tudom, lehet picit lassabbak is, mint mondjuk Dunántúlon, ezt azért úgy veszem észre, hogy egy picit lehet, hogy ott mondják ki előbb a gondolataikat. Nem tudom. [...] Néha látok egy kis komótosabb gondolkodást, mint ahogy máshol, egy kicsit sebesebben forog a történet. [...] Ez tűnt föl, hogy itt valahogy cammogósabb az idő.” (15. interjúalany)

Az idézett interjúrészlet egy olyan, jelenleg Debrecenben tevékenykedő művésztől hangzott el, aki felnőttként, a munkája miatt költözött a fővárosból a civisvárosba. Szerinte Debrecennek, az itt élőknek van egy sajátos gondolkodása, amely a helyi identitás részét képezi. Ez a másfajta gondolkodás pedig a történelem során hatással volt a lokális térhez köthető identitásra és mentalitásra, a tudás szerveződésére, továbbá a város arculatának, építészetének kialakulására, és jelenleg is hat a kultúrára és a kulturális életre. Kérdés, hogy ez az identitás miben gyökerezik, hogyan konstruálódik meg, miként töltődött fel tartalommal.

De hogyan írhatjuk le történeti ismeretek alapján a civisek világát? A civis szó latin eredetű, mely a civitas, civilitas, civil, civilizáció szócsaládokhoz tartozik, debreceni polgárt jelent. Először a kollégiumi diákok körében, tehát a diáknyelvben jelent meg ez a kifejezés, legkorábbi írásos említése 1766-ra tehető. A *Debreceni civis szótár* alapján a civis szóról azt tudjuk, hogy olyan főnév, amelynek elsődleges jelentése a debreceni módos polgár, többes számban – civisek – Debrecen őslakosságát jelöli a kifejezés. A szótár civisvárosként pedig Debrecent jelöli meg.¹⁰

Balogh István kutatásai alapján azt tudjuk a civisekről, hogy hagyománytartók, s a konzervativizmus révén olyan sajátos életformával bírnak, amelynek köszönhetően egy

¹⁰ KÁLNÁSI Árpád, *Debreceni civis szótár*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, 2005, 119.

erőteljesen zárt közösséget alkotnak.¹¹ A konzervativizmus a kálvinizmus kialakulásával van kapcsolatban, hiszen a városban ez az ideológia nemcsak teológiai tartalommal bíró dogma, hanem társadalomszervező és jellemformáló erő is volt. Debrecennek például joga volt arra, hogy prédikátorát maga válassza meg, megalapozva a demokratikus és polgári elveket a város közösségében. A város zártsága azonban nemcsak a civisek életstílusában volt megfigyelhető, de a civis építészetnek is sajátosága, ezt mutatják a befelé nyíló terek, amelyeket magas kapukkal zártak el az idegenek elől.

A civisléthez köthető debreceniség mint fogalom értelmezése társadalomtudományos vetületében a mai napig hiányos. A kifejezéssel elsősorban az irodalomtudomány foglalkozik, hiszen az úgynevezett Árkádia-pör és Kazinczy óta beszélhetünk a „debreceniség” kifejezés megjelenéséről, melyet Csokonai sírfeliratának vitája indított el az irodalmi levelezésekben. A debreceniséggént emlegetett fogalom leginkább egy magatartást jelölt, és megjelenésekor nem vált Debrecen részévé, sokkal inkább a városhoz mint cselekvőhöz rendelődött. Ám Debreczeni Attila frissen megjelent, alapos feldolgozásából az derül ki, hogy ez a magatartás általában jellemző a kisközösségekre, amelyek alapvetően zártak, így tehát kérdés, hogy a debreceniség megjelöl-e valami létezőt, van-e valós tartalma, vagy csak Kazinczy, a korabeli diskurzus, illetve annak hagyománya konstruálta meg.¹² Borbély Szilárd a fogalmat egyfajta Debrecen-fóbiaként említi, amely az irodalomban mindig is jelen volt.¹³ Borbély szerint arról van szó, hogy azok a szimbólumok – közhelyek – amelyeket Kazinczy a városhoz társított, ma már nem elevenek, mivel hamarabb juthat eszünkbe Debrecenről például a Virágkarnevál. Mégis fontos látni, hogy a város fejlődéstörténete révén alkalmassá vált különböző szimbólumok megtestesítésére, a Debrecenhez kötődő írók és költők javarészt kapcsolódtak a kontextus formálásához, de alapvetően nem az újraértelmezéséhez – kivétel ez alól a Szabó Magda féle nosztalgikus emlékezés és Térey János költői művei.¹⁴

Kazinczy nélkül Debrecen – a korabeli többi fontos nagyvároshoz képest, mint például Kolozsvár vagy Kassa – nem válhatott volna mértékké vagy éppen elvetendő mintává, s így a debreceniség fogalom sem alakulhatott volna ki. A Kazinczy által felvázolt, megvetendő debreceni értékek (zártság és konzervativizmus), s a fogalom megtöltése e jelentésekkel valamiféle személyes csálódottságból fakad, ám mégis ezek válnak a nyilvánosság számára is ismertté. Kazinczy a következő fogalmakkal hozza párhuzamba Debrecen városát: önteltség, türelmetlenség, maradiság, tudálékosság, puritán makacsság, provincializmus.¹⁵ Kálmán C. György Térey János *Jeremiás avagy Isten hidege* című

¹¹ BALOGH István, *A civisek világa*, Bp., Gondolat, 1973.

¹² DEBRECZENI Attila, *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 24–71.

¹³ BORBÉLY Szilárd, *A Debrecenként szervezett tér Térey János verseiben: Cetlik, jegyzések, excerpták*, Új Forrás, 2007/10. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00130/071310.htm> (Letöltés ideje: 2021. március 22.)

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 11–53.

drámáját vizsgálva veti fel a kérdést, léteznek-e egyáltalán Debrecennek olyan sajátossága és különlegessége, amely miatt a debreceniség valóban létező, értékekkel feltölthető elképzeléssé válik. Léteznek-e olyan közös emlékek, helyek, gondolkodásbeli kapcsolódások, amiktől a debreceni cívis az ország más nagyvárosához nem hasonlítható öntudattal bír? Ha létezik is, körülhatárolása igencsak körülményes. Kálmán C. a konzervativizmust és a cívis keménynyakúságot is említi a debreceniség jellemzőjeként, de érdekes a vidékiesség és a városiasság keveredése is a cívisvárosban.¹⁶

Balogh tanulmányában arra utal, hogy a debreceniség karaktere a város fejlődése során alakult ki,¹⁷ Lakner Lajos szerint azonban a diskurzus teremtette meg ezt a kulturális toposzt, amely öröksége befolyásolja gondolkodásunkat a városról és az itt élőről.¹⁸ Debreczeni Attila, továbbgondolva a debreceniség jelentéseit, az identifikáció felől közelít a fogalom tisztázáshoz. Korabeli – a 18–19. század fordulóján keletkezett – szövegeket vizsgálva nem talál identifikáló megfogalmazásokat Kazinczy érvelésével szemben, nem rajzolódik ki egy pozitív önkép megformálása. A 'Debreczen' név alatt megszólított személyek – habár nem értenek egyet Kazinczy vádjaival – nem konstruálják meg válaszként a debreceniség anti-kazinczyánus értelmezését. Ez alapvetően annak is következménye, hogy a bírálat hamarabb jelent meg és létezett, mint hogy a taglalt közösségi magatartásról diskurzus alakult volna ki. Így tehát az identifikációt Kazinczy vádjai, s annak bírálatai, úgynevezett ellentétpárok határozzák meg, mely leginkább érvelési szükséglet, még inkább pedig utólagos identitásépítés.¹⁹

Léteznek továbbá Debrecenhez tapadt szó párok és kifejezések, amelyek árnyaltabbá teszik a debreceniség-értelmezést; a *szabadság őrvárosaként*, a *maradandóság városaként*, *kálvinista Rómaként*, a *legmagyarabb városként* és *óriásfaluként* is szokás emlegetni.²⁰ E metaforákat alaposabban megfigyelve azt láthatjuk, hogy két csoportra oszthatók aszerint, hogy mire is fókuszálnak. Ami közös bennük, hogy mindkét fókuszpont a lokalitás és helyi identitás problémaköréhez kapcsolható: az egyik egy nemzeti jellegként megfogalmazott, elképzelt közösségre mutat rá, míg a másik a helyi gondolkodásmódra és lelkivilágra irányul. Az említettek közül a második fókuszponthoz kapcsolódik például a kálvinista kifejezés, amely olyannyira Debrecenhez tapadt, hogy a kulturális emlékezet részévé vált. Ehhez a keleti konzervativizmushoz rengeteg jelző kapcsolódik, amelyek bár az irodalom közegéből maradtak a városra, azon túl is hagyományt teremtettek.²¹ A jelzőkkel Debrecen folyamatosan dolgozik, az önreprezen-

¹⁶ KÁLMÁN C. György, *Egy nehéz nap Debrecenben: Térey János: Jeremiás avagy Isten hidege*, Műút, 2010018, 65–66. http://muut.hu/muut_pdf/018.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 22.)

¹⁷ BALOGH, *Debreceniség, i. m.*

¹⁸ Lakner Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ BERTA Erzsébet, *A maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Új perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 97–114.

²¹ Többek között ide sorolható Csokonai kicsapátása, az Árkádia-pör vagy akár Arany János Bolond Istókja is. BERTA, *i. m.*

tációnak fontos kulcselemei. Ezek a jelzők azért maradhattak fent, s válhattak identitásképzővé, mert a nyilvánosság elé kerültek, ahol diskurzus alakult ki körülöttük, legyen szó azok elfogadásáról vagy akár erőteljes cáfolatáról,²² mint ahogy ez a már említett Árkadia-pőr kapcsán a Kazinczy-levelezésben is tetten érhető.

Mocsár Gábor *délibábjaim városának* nevezi Debrecent. A délibáb mint jelenség a Debrecen közvetlen közelében fekvő Hortobágy jellegzetessége, egy olyan optikai csalódásról van szó, amely következtében távoli tárgyakat egészen közelinek érzékelünk, lebegni vagy éppen megfordítva látunk. A délibáb valójában nagyon jól kifejezi a városnak azt a jellegzetességét, hogy a debreceniségnek egyfajta kettős arculata van.²³ Ez egyfelől a város fellendüléséből adódik, amely a reformáció magyarországi kiteljesedésében vállalt szerep közvetlen következménye, másfelől az évszázadok alatt sokat veszített jelentőségéből.

Bármely debreceniség-értelmezés és megközelítés áll hozzánk közel, a városra rákódott értelmezési narratívák esetében a lényeges kérdés az, hogy fenntartanak-e egy olyan világot, amelyet a város lakói és az „idegenek” elképzelnek maguknak.

Az épített debrecen(iség)

„Futós időt ki ér el
lóval, fakószekérrel?
Úgy látszik, azt megérem, hogy a Nagy Piac téren
körülkerítenek egyszer
kockákkal, Panelekkal,
          egekig ér a ritka-
          legü betonkalitka.
Hová megyek, ha mégis,
          cementből lesz az ég is,
          tündéri ketrecemből,
          hazámból – Debrecenből?”
(Kiss Tamás: *Bolond Istók tünődése*)

Érdemes megfigyelni, hogy a város épített arculata milyen módon határozza meg a helyi identitást, hiszen a legtöbb elbeszélés valamilyen szimbolikus tér vagy építmény megnevezésével beszél Debrecenről. Az egyik fontos épület a Kollégium, melynek szellemisége és öröksége narratívát szervez a város köré,²⁴ esetében azonban arról is

²² *Uo.*

²³ MOCsÁR, *i. m.*

²⁴ Hasonló identitásképző erő kapcsolható a Sárospataki Református Kollégiumhoz is, amely Magyarország északi régiójában, a Felvidékhez is köthetően kiemelt jelentőségű kulturális és szellemi bázis, továbbá a pataki Kollégium esetében is megjelenik a „pataki szellem” mint identifikáló kifejezés.

beszélni kell, hogy bár szellemisége erősen identifikáló hatású, mint épület nem válik a helyi identitás reprezentánsává – ahogy Párizs esetében a Notre-Dame vagy Berlinben az Alexanderplatz. Ez a hiányosság mégis fontossá válik, ugyanis többek között ez a hiány az, amely tartalommal tölti fel a debreceniség fogalmát is.²⁵

Debrecen építészetének kiemelkedő elemeit az Egyetemvárosban és a Nagyverdő környékén, valamint a főtéren, a Kossuth téren találhatjuk meg, tehát a Nagyállomástól a Piac utcán keresztül az egyetem főépületéig haladva megtekinthetjük a város főbb arculati elemeit, melyek szellemi hagyatéka leginkább az egykori polgárság és reformátusság köré fonódik. Épp eme építészeti elemek révén vetődik fel Mocsár Gáborban a kérdés, hogy Debrecen a panelek korának idejében mit tud megőrizni abból az identitásból, amelyet az építésze révén is magáénak tudhat. Hiszen az építészet nemcsak belső identitásképző elem, hanem Debrecen arculatát egyfelől a szellemiségéhez szorosan kötődő, történelmi távlatokból tekintve kiemelkedő szerepet betöltő épületek határozzák meg (Nagytemplom, Református Kollégium), másfelől azonban fontosak még azok a terek is (Kossuth tér, Déri tér, Egyetem tér, Nagyverdő), melyek élővilágukkal és hangulatukkal építik fel a debreceniség jellegét.²⁶

Az összegyűjtött debreceni jellemvonások és jellegzetességek szemléltetik, hogy Debrecennek van egy sajátos, a történelmi hagyományaira épülő identitása és kultúrája, mely meghatározhatja az itt élő emberek gondolkodását, munkáját – így az elitét is – és a szellemi termékeket.

A kutatás módszertana, elemzési dimenziók

„Valamit kaptam a cívisvilágból, annak az erényeiből. Azt az óvó szeretetet és félelmet, hogy valami elesik, szétesik, ezt valahol érzem is. Sajnálom az elszalasztott lehetőségeket, amiket magunk előtt látunk. Nagyon sok tehetséges ember van Debrecenben, és bizony hogy sem Debrecenben nem hathattunk annyira, amennyire képesek lehettünk volna, sem országosan, de még nem múlt el minden.” (3. interjúalany)

Társadalomtudományos kutatásom során a kvalitatív kutatási módszerek metodikáját követve félig strukturált interjúkat készítettem a debreceni kulturális elit tagjaival, melyek időtartama átlagosan egy-másfél óra volt. Ahogy azt a bevezetőben is írtam, kutatásomnak csak egy része fókuszál Debrecen szellemi légkörére, a debreceniségre. A személyes beszélgetések során arra voltam kíváncsi, hogy interjúalanyaim mennyire ismerik a város szellemi örökségét, milyennek látják napjainkban Debrecen kulturális életét. A hanganyagokból szó szerinti átiratok készültek, az elemzéshez pedig ezekből az átiratokból idézeteket, illetve sűrített értelmezéseket vettem át. Ezek az interjúk nem

²⁵ BERTA, *i. m.*

²⁶ MOCSÁR, *i. m.*

teszik lehetővé a statisztikákból levonható általános érvényű következtetéseket, csupán egy jelenséget, a debreceniséget tudunk vizsgálni a leszűkített nézőponton – a debreceni kulturális elithez tartozók nyilatkozatain – keresztül. Az interjúk feldolgozásakor arra törekedtem, hogy megismerhetővé váljon, a kulturális élet legfőbb alakítói napjainkban hogyan értelmezik és adott esetben élük meg a debreceniséget, miként jelenítik meg a cívis öntudatot. Milyen hatással van a kultúrára, a közösségekre, a városra az, amit ma debreceniségként tartunk számon, volt-e és van-e napjainkban is valós tartalma ennek a magatartásformának, illetve az öröklött hagyományok, gondolkodásmódok mennyire határozzák meg az identitást, miként hatnak egyéni és kollektív szinten egyaránt? – ezekre a kérdésekre kerestem lehetséges válaszokat.

Az elemzés során négy nagyobb dimenziót határoltam el, amelyekről általánosságban a legtöbb megkérdezett beszélt. Ezek a dimenziók a következők: 1.) cívisváros, 2.) cívisidentitás, 3.) Kollégium és fejlődés, 4.) büszkeség és felejtés. E dimenziók mentén mutatom be, napjainkban hogyan érvényesül, miként van jelen a debreceniség a város életében, milyen tartalommal tölti fel a ránk maradt szellemi és kulturális örökséget a debreceni kulturális elit. Elemzésemben próbálom feltárni, hogyan viszonyulnak a megkérdezettek a debreceniséghez, mennyire fogadják el vagy éppen kritizálják – az elméleti felvezetésben is bemutatott – klasszikus megközelítéseket.

Cívisváros

A debreceniség és problematikája a város, Debrecen köré épül. Mít is jelent napjainkban és mi a lényege annak a kijelentésnek, hogy Debrecen cívisváros? Ez a város egy állam volt az államban – innen eredeztethető a sokat emlegetett nyakasság mint helyi jellegzetesség. A magja a kálvinizmus, amely egy protestáló hit, így ez alapvető attitűdje a város lakóinak. Debreceni polgárjogot nem lehetett szerezni, még pénzért sem, debreceni polgárnak csak születni lehetett. A város történeti háttérét ismerő interjúalanyok alapvetően úgy látják, a cívisváros egy sajátos kultúrát hozott létre, amely szerintük a debreceniség alapköve. Ennek a kultúrának fontos magatartása a kitartás, a túlélés egy közös értékrend, mentalitás révén. Ezt nevezhetjük annak a zártságnak, amelyet több debreceniség-értelmezés is emleget.

Napjainkban legtöbbször a várost a keleti régió központjaként tartják számon, mégis kritikaként jelenik meg az a hang, hogy Debrecen nem tud kulturális centrum lenni, hanem nagyon is vidéki és partikuláris. Bizonyos pontokon azonban igenis jelentősnek látják azt a pozíciót, amelyet elfoglal a magyar kulturális életben. „És azt hiszem, ez a mai napig nem változott. Azért nem változik ez, mert egy városnak, egy közösségnek a kultúrája történetileg alakul ki. Hogy miért az a terület fut föl, miért válik sok művészetnek, sok kulturális területnek a centrumává, az történetileg alakul ki hosszú évszázadok alatt. Ha ez nem alakul ki, akkor ezt nem lehet megfordítani és lerombolni sem lehet.” (4. interjúalany)

A civis identitás

Mit jelent a civis identitás, tetten érhető-e még Debrecenben, s mit jelent a debreceniség napjainkban? Ezekre a kérdésekre nincs egyértelmű válasz, sem pedig konszenzus a kulturális véleményformálók körében. Leginkább azt lehet látni a válaszok alapján, hogy napjainkban is él még a köztudatban a civis öntudat mint fogalom, de kettősség mutatkozik abban, hogy valaki fel tudja-e tölteni megélhető tartalommal. „Én úgy tapasztalom, hogy civis öntudat nem létezik már a maga klasszikus formájában.” (5. interjúalany) „Először is civis öntudat – az már szerintem nincsen.” (6. interjúalany) Ennek a hiátusnak az okait keresve az egyik legfontosabb tényezőként emlegetik, hogy naggyá vált az a közösség, amely a debreceniséghez köthető. Ezért inkább egy emlékképéről beszélhetünk azoknak a toposzoknak, sztereotípiáknak, amelyekből felépült a városnak egyfajta identitástörténete. Ezeknek a megörökölt emlékeknek az állandó újrendezése az, amely az identitásteremtés szempontjából fontos a debreceniség-értelmezésben.

Egy vélemény szerint annak, aki ide született, és annak is, aki Debrecenre választotta lakóhelyéül, egyaránt ki kell alakítania saját viszonyát az elbeszél városához, az épített környezethez és a város adottságaihoz. Ez szociológiai értelemben azt jelenti, hogy az egyének sajátos képet és kötődést alakítanak ki a debreceni emlékezettel, és ezek a sajátos jellemvonások építenek ki maguk körül közösségeket, amelyeket a debreceniség tartalmával fel lehet tölteni. Ezeket a tartalmakat mindig befolyásolja az, hogy hányféleképpen használják a várost az itt élők.

Vannak azonban olyanok, akik úgy érzik, Debrecenben ma is jelen van a civisség. Ez általában az intézményrendszerekhez kötődő, vezető pozícióban lévő elittagok tapasztalata. Ennek a tapasztalásnak oka lehet, hogy egy döntéshozói pozícióból erőteljesebben érzékelhető és megtapasztalhatóvá válik, ha a befogadók ellenállásába ütközik. „Debrecenben megvan a civisség, ami elég konok, elég makacs.” (14. interjúalany) A kulturális intézményrendszerek felől közelítve ez általános tapasztalat. Az intézmények vezetőváltásakor egy új struktúra felépítése sokszor nehézségekbe ütközik a városban, és ez akár kulturális fogyasztói rétegváltással is járhat. Egy adott intézmény, művészeti ág elkötelezettjeit megingathatja, ha a megszokott fogyasztói struktúrát meg akarják változtatni.

A pozicionális elit egyik általános tapasztalata, hogy a megismerés és az új helyzet alapos körbejárása fontos a bizalom megerősítéséhez. Debrecenre jellemző tehát az óvatosság a különféle új (művészeti) jelenségek iránt, miközben a tapasztalat azt mutatja, hogy a kultúra iránt érdeklődők nem tartják maguktól az újat, csak óvatosak, tehát lassú a megismerés és a befogadás folyamata.

Kollégium és fejlődés

„Mindig roppant komoly iskolaváros volt, amióta Kollégiumról beszélünk, amióta peregrinációról beszélünk, amióta összekapcsolódott a kálvinizmus révén, a reformáció

révén Genffel meg Hollandiával, meg Angliával a Kollégium. Azóta egyszerűen nem lehet azt mondani, hogy iskolázatlan lenne, és pusztán csak parasztváros.” (5. interjúalany)

A debreceniséget alapvetően a Kollégium szellemiségéhez kötik azok az interjúalanyok, akik nem távolabbról érkeztek a városba, hanem debreceni vagy hajdúsági születésűek. A Kollégium és vele együtt a reformátusság meghatározó egyéni élmény a debreceniség megélésében. „Debrecen nagyon erős identitású város, [...] amiben szerintem a történelmi egyházaknak a szerepe megkérdőjelezhetetlen.” (9. interjúalany) De úgy látják, Debrecen fejlődését alapvetően meghatározta még a városi szerkezete is, hogy egy nagy területen szétterült óriásfalú volt. Csak a szakrális épületek emelkedtek ki ebből a morfológiából. Nem volt egy meghatározó vagy szűk városmag, viszonylag egyenetlenül helyezkedtek el az épületek a belvárosban. A városszerkezetet tekintve fontos összefüggés, hogy abban is felismerhető egyfajta zártság. Azok a telekstruktúrák, ahol a címházak helyezkedtek el, zárt udvaros beépítésűek voltak – ez azt jelenti, hogy befelé forduló, zárt udvarok jelentik a lakásokhoz, lakókörnyezethez tartozó életteret. „Ezt szerintem még ma is szeretik az emberek, ezeknek az udvaroknak az intimitását.” (12. interjúalany) A kulturális elit tagjai alapvetően úgy vélekednek, hogy az a típusú nyíltság, átláthatóbb jelenlét, amely közvetlenebb viszonyt eredményezhet, az itt nem tapasztalható.

Büszkeség és felejtés

„Kérdés, hogy milyen fogalom a debreceniség, mert mikor idejöttem Debrecenbe, nekem ez egy nagyon zárt közösségnek tűnt.” (19. interjúalany) Az interjúalanyok visszajelzései alapján úgy tűnik, látnak vagy éreznek valamiféle büszkeséget a város lakóiban, amely a kulturális adottságokra, a reformációra, a református egyházra, a Kollégiumra, illetve az egyetem múltjára vezethető vissza. De sokan vélik úgy, a büszkeség mellett jellemző a városra a felejtés is. „Debrecenben virágzó Sajó-kultúrának²⁷ kellene lennie, és Budapesten még mindig többen ismerik, mint Debrecenben. És lehetne sorolni a művészeket, akikből fel lehetne építeni ezt a várost.” (19. interjúalany)

A felejtésnek több dimenziója is feltárult a beszélgetések során. Van, aki a magyar kultúra jelentős alakjainak – Csokonai Vitéz Mihály, Kölcsey Ferenc – tiszteletét hiányolja a debreceni emlékezet narratívájából. A felejtésének másik, említett dimenziója a fizikai terek, az épített örökség megszüntetése, amely miatt „a debreceniség egyre inkább belülről szorul, mert kívül alig maradt már belőle valami, csak néhány ikonikus jellegű építmény, utca, utcácska addig, amíg megmarad, és belül, a mentalitásban őrződik meg sok minden, de ahhoz is kell műveltség.” (4. interjúalany)

²⁷ Sajó István debreceni születésű építész, aki Amerikából hazatérve Debrecen építészeti arculatát meghatározó munkát végzett art deco stílusú épületeivel. Nevéhez köthetők többek között az első stadion épülete, a Simonyi úti villák, valamint a Hatvan és Vásáry utcában található paloták is.

A kulturális véleményformálók napjainkban ellentmondásosnak látják a városi narratíva és a múlt emlékezetének kapcsolatát, mert jelen van egyfajta kollektív büszkeség, amely a (szellemi) örökségre irányul, mindeközben pedig az épített örökség mégis el-tűnőben van.

Elemzési konklúzió

A kulturális elit Debrecenről és debreceniségről alkotott képének elemzése során talán a legszembevetőbb az, hogy az ismert, közhelyes sémákon túl nehezen tudnak új, napjainkban érvényessé vált szimbólumokban gondolkodni a szellemi léggört illetően, valamint nincsenek konkrétumaik a debreceniség mint magatartás vonatkozásában. Ez egyfajta kettős identitást alakít ki bennük, a kötődő és kívülálló pozíciójába egyaránt belehelyezkednek. Ennek ellenére sem volt olyan interjúalany, aki ne érezte volna fontosnak vagy adekvátnak a beszélgetés debreceniségről szóló részét, s az – olykor pontatlan, elnagyolt – művelődéstörténeti ismereteik alapján próbálták megfogalmazni a város örökségének közösség- és identitásépítő erejét. Az, hogy a téma ismeretében mutatkozó hiátusok ellenére is próbáltak hozzáértőként válaszolni, az interjúhelyzetből és/vagy a kulturális életben elfoglalt pozíciójukból fakadó vélt vagy valós elvárások következménye (is) lehet. De fontos látni azt is, hogy a válaszadási hajlandóság arra enged következtetni, a kulturális véleményformálóknak fontos a helyi közösség és a hely szellemének ismerete – még ha a tudásuk pontatlan is. Egy elinduló diskurzus esetén ezek a tapasztalatok formálhatják tovább a debreceniség-értelmezésünket.

Összegzés

„Mindegy, hogy ki honnan jön, ez a bizonyos hely szelleme egy létező dolog. Ez most is megvan, mindegy, hogy ki mit hozott magával, ha itt él, ez valahogy kialakul. Próbáljuk meg, akik tehetnek erről, a debreceni szellemiségnek a pozitívumait felszínre hozni, és megbecsülni azokat az elemeket és jelenségeket. [...] Ami rajtunk múlik, azt meg kell tenni.” (3. interjúalany)

A kulturális elit mint a működése által integráló erejű csoport képes erősíteni a közösségi identifikációt. A tanulmány szempontjából kiemelendő mechanizmus az értékek és normák csoportja, ahol az ellittagok a hatásukat a normákat követő cselekvések által, az értékek és tudás mentén érik el. A debreceniség esetében ehhez erősen kötődik a térbeliség és a lokalitás mechanizmusa, amely szintén valamilyen közös tudásra alapoz. A normák és a lokalitás dimenziója tehát fontos szerepet tölt be a civisség mint identifikációs tényező fenntartásában és erősítésében, hiszen a helyi közösséghez tartozás érzését és a tér reprezentációját erősíti a debreceniség által hordozott és elfogadott

normákkal együtt. Azt láthatjuk, hogy közösségről beszélve az integritás alapjává a kollektív identitás válik, a közösségnek pedig vannak határai, amelyeket vagy enged átlépni külső személyeknek, vagy nem. Ebben a közösségben ezért a határt jelölő elfogadott értékeknek és normáknak minden esetben integráló szerepe van.²⁸ A debreceniség mint szellemi és kulturális örökség azért válhat jelentős közösségi tényezővé, mert lényegi elemei a kultúrában ragadhatók meg, identifikációja révén képes a társadalom koherenciáját biztosítani, valamint rendszerbe szervezni. Amennyiben a debreceniség mint kulturális tényező élő a közösségen belül, az kihat annak életmódjára, kapcsolatrendszerére, amely egy kulturális modell mintáját hozza létre. A közös identitás és az integráció kialakulásában a kapcsolatoknak, azon belül is a zárt kapcsolati rendszereknek igen jelentős szerepe van, mivel a zárt hálózatok a közösség tagjaiban a bizalom érzését erősítik, ezáltal erős kapcsolatokká válnak.²⁹ Ha pedig egy közösség bezártága növekszik, akkor bizonyos előnyök csupán a közösség tagjai számára válnak elérhetővé,³⁰ tovább erősítve lokális erősségüket.

BÉRES ZSUZSA

PhD-hallgató

DE BTK Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék

zsuzsa.beres92@gmail.com

Spirit of place

Examining the Effect of the 'debreceniség' (debreceness) in the Cultural Elite in Debrecen

Abstract: Considering the cultural elite of Debrecen, it is inevitable to interpret the social and cultural phenomenon, which is known as the identity of Debrecen and appears in the public consciousness. The concept of the identity of Debrecen is still incomplete in the social sciences, only literary science researched this concept. In my study I try to understand what constructs nowadays the identity of Debrecen, the concept: 'debreceniség'. To understand this concept I use my empirical results, in which I asked the cultural elite in Debrecen, what they think about 'debreceniség'. The results are dichotomous, but the community recognises this concept, and some people can fill it with content, too.

---

²⁸ CSURGÓ Bernadett, LÉGMÁN Anna, *Lokális közösség, megtartó közösség: Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen*, socio.hu, 2015/4. http://socio.hu/uploads/files/2015_4/csurgo_legman.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 8.)

²⁹ GERŐ Márton, HAJDU Gábor, *Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon*, socio.hu, 2015/4. http://socio.hu/uploads/files/2015_4/gero_hajdu.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 8.)

³⁰ Max WEBER, *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*, ford. ERDÉLYI Ágnes, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Keywords: cultural elite, Debrecen, debrecenness, local society

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/49-62](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/49-62).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

A szabadságharc ritualizált emlékezete Debrecenben

Szimbolikus térfoglalás a perifériától a belvárosig (1849–1902)

Emlékezetkultúra és térhasználat: kutatástörténeti és módszertani bevezető

Az 1848-as forradalom 50. évfordulójának debreceni ünneplési alternatívájával (március 15. vagy április 11.) foglalkozó tanulmányában Bényei Miklós azt állapította meg, hogy „március tizenötödike helyi kultuszának története részleteiben még feltáratlan”.¹ Am éppen Bényei, illetve az alábbiakban hivatkozandó néhány további helytörténész sokat tett e városi emlékezetkultúra feltárásáért. Az 1850-es években még rejtőzködő módon, a város perifériáján, aztán 1861-ben, majd 1867-től kezdve egyre szélesebb nyilvánosság előtt, Debrecen belvárosi térségeinek bevonásával zajlottak az ünnepek. A 19. század utolsó évtizedében azonban emellett, hogy nagyobb látványosságot jelentettek ezek az alkalmak, mint korábban, a március 15-i emlékezők által használt városi tér szűkülését is tapasztalhatjuk. A kommemoráció szervezésében kezdeményező szerepük volt és jelentős részt vállaltak a Református Kollégium diákjai és tanárai, akiknek a nemzeti függetlenség kérdése felekezeti történelmi tapasztalatai összefüggésében is értelmeződött. Ismert volt számukra az a korabeli protestáns felfogás, amely szerint a 48–49-es szabadságharcot a reformáció, illetve a protestánsüldözés és a gályarabság kontinuumaként vagy újjáéledéseként lehet elbeszélni, identifikációs összefüggésben értelmezni.² Éppen ezért a debreceni emlékezők is fontosnak tartották a vallásszabadság gondolatát, valamint a protestáns felekezetek egyenjogúsítását.³ A millenniumi ünnepek protestáns megítéléséről szóló, Juliane Brandt által vizsgált források (az elhangzott és megjelent református egyházi beszédek, illetve az eseményről szóló tudósítások) is arról tanúskodnak, hogy a reformátusok 1896 táján erősen azonosították a „magyar” és a „protestáns” jelleget. Szerintük a reformáció felvétele alapvetően járult hozzá a nemzeti identitás sikeres

¹ BÉNYEI Miklós, *Március 15. vagy/és április 11: 1848 ötvenedik évfordulója Debrecenben*, Könyv és könyvtár, 25, 2003, 397.

² Lásd erről korábbi írásomat: FAZAKAS Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 179–197.

³ BÉNYEI Miklós, *Kossuth Lajos és Debrecen*, Debrecen, Városi Könyvtár, 2003, 220–221. Lásd még KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária, *A szabadságharc emléke a XIX. századi debreceni hírlapokban = Emlékek és források...*, Debrecen, 1848/49, szerk. KOROMPAI Balázs et al., Debrecen, HBM-i Levéltár, 2001, 317–330.

megőrzéséhez és a nemzet fennmaradásához, illetve úgy vélték, hogy a katolikusok esetében hiányzik vagy csupán szóban hangoztatott eszme a hazafiság.⁴

A debreceni kutatásokon kívül néhány más dualizmuskori város szabadságharcos emlékezetéről is jelentek meg ünnepléstörténeti összefoglalások (Erdész Ádám Gyuláról, Jakab Albert Zsolt Kolozsvárról, Patyi Gábor Sopronról írt⁵), illetve publikáltak a kérdésről általános érvényű összefoglalásokat, részben kitérve a dualizmuskori emlékezésekre is (Gerő András, Gyarmati György, Gyáni Gábor és mások⁶). A legalaposabb feldolgozást, a felsorolt szerzők eredményeit is beépítve, M. Lovas Krisztina készítette. Tanulmányában és a 2017-ben megvédett disszertációjában egyrészt arról ír, hogy a 19. század harmadik harmadának pesti egyetemi ifjúsága hogyan emlékezett, milyen politikai kontextusban ünnepelte a március 15-ét. Másrészt bemutatta a vidéki kommemorációs gyakorlatokat, valamint számos, általánosabb érvényű emlékezetpolitikai elemzést is végzett.⁷

Az országos emlékezési mechanizmusok kontextusában érdemes vizsgálni azoknak a nemzeti jellegű ünnepeknek (eleinte rejtőzködő, később nyilvános alkalmaknak) a debreceni rítusait, amelyek a március 15-i, az augusztus 2-i (az elvesztett 1849-es debreceni csata évfordulóján⁸) és az október 6-i megemlékezések során formálódtak.

⁴ Juliane BRANDT, *A protestánsok és a millennium: Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében*, Századvég, 11, 1998, 167–193; Uő., *A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában = Ünnepek–hétköznapi-emlékezet: Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*, szerk. PÁSZTOR Cecília, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002, 87–102. – A felekezeti szempontú emlékezetpolitika kontextusához lásd KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában* = K. L., *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2011, 141–154; Uő., *A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején* = Uo., 289–303; Uő., „Egyházi értekezletek”: Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után = Uo., 304–317.

⁵ ERDÉSZ Ádám, *Ünnepek és politika: Március 15-i ünnepek a dualizmus korában egy alföldi városban = Hétköznapiok historikuma*, szerk. DUSNOKI-DRASKOVICH József, ERDÉSZ Ádám, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1997, 109–144; JAKAB Albert Zsolt, *Emlékköltés és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012; PATYI Gábor, *Március 15. a dualizmus kori Sopronban a helyi sajtó tükrében*, Soproni Szemle, 1999/3, 273–285.

⁶ GERŐ András, *Március 15* = G. A., *Magyar polgárosodás*, Bp., Atlantisz, 1993, 397–415; GYARMATI György, *Március hatalma – A hatalom márciusa: Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*, Bp., Paginarium, 1998. Gyáni Gábor vonatkozó írásait több helyen az érvelésem alátámasztásaként használok, ezért nem itt sorolom fel ezeket, hanem a konkrét hivatkozásaim mindig a megfelelő lábjegyzetben olvashatóak.

⁷ M. LOVAS Krisztina, *A márciusi ifjak nemzedékének emlékezete a március 15-i ünnepek tükrében: Március 15-e és április 11-e megünneplése 1849–1898 között (kitekintéssel 1918-ig)*, PhD-disszertáció kézirat, Bp., ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2017 (beépítve a szerző korábbi tanulmányainak legfontosabb eredményei, valamint a korábbi szakirodalom, ezért ezek legtöbbször nem hivatkozom); Uő., *Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában?: Az ünnepek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében*, Századok, 2017/6, 1223–1246. – Az 1848–49-es szabadságharc kultuszáról és a kollektív emlékezeti rítusokról összefoglalóan: GYÁNI Gábor, *Történetírás: A nemzeti emlékezet tudománya?* = Gy. G., *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000, 95–127, itt: 113–127.

⁸ A csatáról legújabban lásd HORVÁTH Attila, *Az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközet = A debreceni Honvédtemető és Hősök temetője: Forrásközlések és tanulmányok a szabadságharc debreceni ütközetének 170 éves évfordulójára*, szerk. PAPP József, Debrecen, 2019, 27–69.

Ezek áttekintésén túl érintem még az augusztus 25-én, Lajos napján tartott informális, családi-baráti körben megült, az 1880-as évektől egyre nagyobb jelentőséget kapott névünnepet. Jelen tanulmányban viszont nem foglalkozom április 11-ével, az 1898-ban hivatalosan nemzeti ünnepé tett alkalommal, amely sem Debrecenben, sem más városokban nem kapott olyan figyelmet, amely térhasználati szempontból komolyabb relevanciával rendelkezne, még ha a lokális vitákat érdemes is volna az országos kontextussal együtt vizsgálva értelmezni. Április 14-i emlékezeti rítusok, noha a trónfosztás eseménye Debrecenben történt, szintén kevésbé formálódtak meg a városban, ezért most ennek az alkalomnak a történetéről sem szólok, bár korántsem érdektelenek a vonatkozó polémiák, illetve a detronizáció évfordulója iránti érdeklődés lankadásának kérdése.⁹

Az alábbiakban az ünneplések nyilvános térhasználati megnyilvánulásainak szempontjából elemzem a forradalom és szabadságharc debreceni emlékezőskultúrájának szerkezetét. Amennyiben a francia és angolszász térhasználati kutatások nyomán úgy véljük, hogy materiális formában, azaz az épületekben és a városi térben is megtestesülhet a múlt, illetve e tér biztosítja az emléktartalom folytonosságát, akkor a debreceni emlékezési mechanizmusok feltárása elsősorban a belváros közepi Emlékkert alakulásának térmorfológiai elemzésével, az Emlékkert református kollégiumi és református egyházi, illetve városi térhasználatának vizsgálatával, a szoborhelyezések és a későbbi ünneplések, koszorúzások szemantikájának felfejtésével lehet célravezető. Az emlékezet térbeliesítésének folyamatát vizsgálva foglalkozni kell a tágabb, belvároson túli térség ünneplők általi körbejárásának, szimbolikus elfoglalásának kérdésével is. E városszéli, kertsegi tereket a szabadságharc leverése utáni évektől kezdve rejtett kommemorációs helyszíneként használta, ünnepi alkalmakkor rituálisan, a kollégiumi diákok és a városi polgárok egy része. Részint kényszerűségből, mert a belvárosban a kiegyezésig nem lehetett emlékezni. Részint pedig azért, mert valóban szabadságharcos emlékezeti helyek, azaz sírhelyek, temetők voltak ezek, melyeket – szekuláris-nemzeti körmeneti jelleggel¹⁰ – be lehetett kapcsolni a rituális gyakorlatba: már az 1850-es, 60-as években, szabadon pedig 1861-ben, illetve 1867-től kezdve.¹¹ A forrásokban hozzáférhető, a szakirodalomban is elég jól adatolt monumentumállításokat tehát két szempontból rendszerezem, egészítem ki

⁹ Lásd BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen, i. m.*, 223, 257, Vö. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 12–14; GYÁNI, *Történetírás, i. m.*, 116–118.

¹⁰ Van olyan korabeli adat a debreceni sajtóból, amely használja is a kifejezést, nemzeti és református összefüggésben: „közöljük a főiskolai ifjúság körmenetének megállapított programját, amelyhez csatlakozni szokott a város összes közönsége”. *Márczius 15.*, Debrecen, 1889. március 12. (21. évf. 50. sz.), [2]. (kiemelés tőlem)

¹¹ A számomra releváns értelmezési keretet, a nemzetközi kutatási eredményekre támaszkodva, magyarul lásd GYÁNI Gábor, *A városi mikroterek társadalomtörténete, Tér és Társadalom*, 1990/1, 1–13; JAKAB, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat, i. m.*; NOVÁK Veronika, *Utcák, szavak, emberek: A városi tér használata Párizsban a középkor és kora újkor határán*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 16–19, 26–31, 141–161; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 349–356.

és értelmezem. Egyrészt úgy, hogy az egyes síremlékeket, emlékműveket milyen felavató rítusok szakralizálták, „kvázi-vallási” helyszínné formálva a városi emlékezet helyeivé formálódó térségeket.¹² Másrészt, hogy az emlékműveket az ünneplés rituális rendjébe bevonó későbbi alkalmakon milyen térhasználati mintázatok rajzolódtak ki Debrecen periferiális, illetve központi területein.

A nyilvános terek mentális szinten leképeződő struktúráját, a tér észlelésének formálódását valamilyen aktuálisan ható vallási vagy politikai ideológia következményének látják többen, s azt elemzik, hogy az adott ideológia miképpen gyakorolhatást a térre, hogyan szimbolizálja a teret. A proxemikus minták értelmezésére irányuló vizsgálatok pedig – Keményfi Róbert összefoglalása szerint – információhordozó jelrendszerként, a társadalmi kommunikáció és a társadalmi tagolódás kódolt kifejezésrendszereként értelmezik egyrészt a lokális tér kötött és részben kötött elemeit: templomokat, emlékműveket, temetőket; másrészt pedig a kötetlen térformát: a térhasználat napi rutinját és ünnepi rítusait. A jelen tanulmányban bemutatott kutatás során különösen az érdekelt, hogy a városi tér és az e térben ünnepi alkalmak során megformált és megélt rítusok rendje, illetve ezek retorikailag megalkotott „ceremoniális kommunikációja” miképpen vált integráns részévé az egyszerre lokális és egyszerre nemzeti identitásnak.¹³

Az emlékezőterek megalkotásának és az emlékművek létrehozásának, illetve ezek használatának folyamatát több forrásszövegből lehet rekonstruálni és elemezni. Nemcsak a felavatások során elhangzott beszédek, tudósítások, feljegyzések érdemes vizsgálni retorikai szempontból, hanem azokat a szövegeket is, amelyek a panteonizációt már az adott emlékmű felállítását időben megelőzően, azaz előre, nyelvileg is végrehajtották.¹⁴ Továbbá azokat is, amelyek a felállítást követő években, évtizedekben, az ünneplések alkalmával (vagy időnként ezektől függetlenül) íródtak: emlékbeszédként, tudósításként, újságcikként stb. Szintén alapvető kérdés, hogy a kortársak milyen jelenségeket tulajdonítottak a kiépülő egyházi és városi kommemorációs tereknek, a fokozatosan elkészült emlékműveknek és emléktábláknak. Miképpen reprezentálták ezeket, hogyan próbálták formálni a közvélemény gondolkodását, illetve mi következethető

¹² Vö. GYÁNI GÁBOR, *Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban* = Gy. G., *Relatív történelem*, Bp., Typotex, 2007, 74–85, itt: 74.

¹³ Lásd KEMÉNYFI RÓBERT, *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái*, Debrecen, 2010 (MTA doktori értekezés kézirat), 29–34. Egy ehhez hasonló összefoglalás publikálva is: Uő., *Földrajzi tér és etnicitás: A kritikai geográfia tanulságai az etnikai viszonyok tanulmányozása számára = Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Bp., Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, 106–110. – Vö. ehhez David ATKINSON, Denis COSGROVE, *Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II. Monument in Rome 1870–1945*, *Annals of the Association of American Geographers*, 1998/1, 28–49; Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 141–142.

¹⁴ PORKOLÁB TIBOR, „Nagyjainknak pantheonja épül.” *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005, 85–86, 95–106.

ki utólag a korabeli diskurzusokból? Éppen ezért a feltárás során elsősorban a nyilvánosságnak szánt szövegeket – a sajtóban és más nyomtatványokban közölt cikkeket, felhívásokat, elhangzott beszédek leiratait stb. – vettem figyelembe.¹⁵

Az alábbiakban 1849-től kezdve tekintem át és értelmezem a fentebb említett szabadságharcos emlékezeti alkalmak debreceni térhasználati kérdéseit. A vizsgálat felső időbeli határa a századforduló, pontosabban 1902 augusztusa, amikor a belvárosi Emlekkertben felállították a Szabadságszobrot. (Ez utóbbi az 1867 óta ott álló Haldokló oroszán allegorikus monumentumának megürült helyére került, miután azt 1899-ben a csigekerti Honvédtemetőbe vitték. A Szabadságemlékmű helyére pedig 1906-ban felállították a ma is ott álló Bocskai-szobrot.) Mivel az ünnepi térhasználat debreceni történetét vizsgálom, az áttekintett bő fél évszázad egyes szakaszait – és így dolgozatom fejezeteit – nem kizárólag az országos politikatörténeti események dátumainak megfelelően tagolom, ahogyan azt M. Lovas Krisztina teszi, munkája rendszerező jellege miatt érthető módon.¹⁶ Az alábbi kronológiai rendben viszont szintén figyelembe veszem a szabadságharcra történő debreceni emlékezés változásait, a monumentumállítások és -áthelyezések időpontjait. Ugyanis az ilyen alkalmakkor leleplezett emlékművek jelölték ki a debreceni szekuláris-nemzeti körmenetek térbeli végpontjait, illetve közbeeső stációit, és engem éppen e lokális kommemorációs rítusok vizsgálata érdekelt.

A rejtőzködő megemlékezések időszaka (1849–1867)

E fejezetben azt tekintem át, hogy a szabadságharc leverése és a kiegyezés közötti szűk két évtizedben miképpen formálódott a nemzeti szabadságharc debreceni emlékezete, illetve hogyan kapcsolódott össze a helyi Csokonai-kultusszal, tekintettel az ünnepi térhasználat praxisára, a térfoglalás szemantikájára.¹⁷ Ezt megelőzően azonban érdemes figyelemmel lenni a forradalom kitörésének első évfordulójára is, amikor még hivatalosan és szabadon lehetett ünnepelni országszerte: ez az alkalom ugyanis a kiegyezés után valamelyest mintaként szolgálhatott.

¹⁵ E módszertani gyakorlathoz, valamint a közösségi emlékezés szerkezetének 19. század második felében releváns tipológiájához (megemlékezési alkalmak, kommemorációs helyszínek, emlékezési aktusok, rituális eszköztár, a kulturális emlékezet térbeliesülő és tárgyiasuló reprezentációi, az emlékezetet működtető intézmények, az emlékezet szervezői és felügyelői), kolozsvári anyagon kidolgozva, lásd JAKAB Albert Zsolt, *Homo memor: A 19–20. századi (lokális) emlékezés-kultúra szerkezete = Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, 2017, 401–418.

¹⁶ M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m.

¹⁷ Jelen fejezet az alábbi cikk javított, bővített változata: FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzeti költő a 19. századi város szövetében: A debreceni Csokonai-ünnepélyek és a szabadságharc emlékezetének szöveg- és térhasználati összefüggései 1871-ig = „köztünk a Mester”: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 43–55.

1. A forradalom első évfordulója Debrecenben

1849. március 15-én az ideiglenes fővárosban tartózkodó politikai szereplők, továbbá polgárok, katonák és a felekezetek képviselői részvételével nagyszabású megemlékezést tartottak. Az ünneplés délelőtt a város katolikus templomában, a Szent Anna plébánián kezdődött, majd méltóságteljes átvonulást követően a református Nagytemplomban folytatódott. Ezután katonai díszszemlét tartottak a Piac utcán, illetve a Városháza előtti térségen (amelyet 1848–49-ben hivatalosan is Szabadság térnek neveztek¹⁸), ahová a tömeg is díszmenetben vonult. A délutáni alkalom a város Péterfia utcai kapujától északra, a Nagyerdő parkosított részén, a Fürdőháznál (Vigadó) folytatódott, ahová már jóval kötetlenebbül vonulhattak ki az ünneplők. Egy-két szónoklat elhangzott, de az estébe nyúló rendezvény többé-kevésbé szervezetlen zenés mulatság volt, ökörsütéssel és borral.¹⁹

2. Megemlékezések 1849 és 1860 között

A szabadságharc és a kiegyezés közötti időszak ünnepléseiről országos viszonylatban igen hézagosságok a források.²⁰ Az 1850-es, 60-as évek debreceni kommemorációs gyakorlatáról is inkább utólagos visszaemlékezésekből értesülünk. Kortárs tudósítások alig készülhettek, mert komoly kockázata volt még a feljegyzéseknek és utalásoknak is, illetve egy évtizedig alig volt nyilvános sajtó Debrecenben. Amikor a rövid életű, 1850-ben három hónapig működő városi szépirodalmi újság engedélyt kapott a megjelenésre, a debreceni költő kultusza jegyében Csokonai Lapoknak nevezték el. Az újságot ismertető korábbi sajtótörténések már említették a cikkek szabadságharcra történő allegorikus utalásait, illetve tárgyalták az 1849. augusztus 2-i debreceni csata első évfordulójára a lapban megjelent összefoglalót a történész Szűcs István tollából.²¹ A korábbi szakirodalmi feldolgozások szintén regisztrálták, hogy a lapban közzétett számos versben továbbélt a Petőfi-féle Csokonai-kép, például olyan szövegekben, amelyek – ha részben metaforikusan is – a debreceni költő sírjának meglátogatására

¹⁸ Vö. BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere*, Debrecen, [Hajdú-Bihar Megyei Levéltár], 2007, 361.

¹⁹ ERDÉLYI Mónika, *Nemzeti ünnep születik: 1849. március 15. = Rítusok, folklór szövegek*, szerk. BARNA Gábor et al., Szeged, Kairosz, 2004, 159–173, a debreceni ünneplésről: 164–166; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 30–40, a debreceni ünneplésről: 34–40. – 1849. március 15-e ünneplésének 45. évfordulóján, 1893-ban a helyi sajtó is felidézte ezt az első kommemorációs alkalmat: *Márczius 15-dikének első megünneplése*, Debrecen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 1. – A 19. század közepi parkosított Nagyerdőről lásd bővebben KRANKOVICS Ilona, *A volt Fürdőház, a Nagyerdei Vigadó építésének története*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (2004), szerk. MAGYARI Márta, Debrecen, Déri Múzeum, 2005, 261–268; PAPP József, *Vaderdőtől az intézményparkig: A debreceni Nagyerdő beépülése*, Debreceni Disputa, 2006/6, 36–41; Uő., *Adalékok a reformkori Debrecen városképéhez* = PÁKH Albert, *Utazás Debrecenben*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2016, 101.

²⁰ M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 6, 41–56, 59–67.

²¹ Szűcs István, *1849. augusztus 2-ika emléke*, Csokonai Lapok, 1850. augusztus 3., augusztus 7., augusztus 10. (1. évf. 10., 11. és 12. sz.), 73–76, 81–84, 90–93. Reprint közlés: *A debreceni Honvédtetető, i. m.*, 206–218.

ösztönözték az olvasókat. Sőt, a Csokonai Lapok szerkesztői, Oláh Károly és Orbán Pető már az 1850. július 3-i, bátor hangú köszöntőjükben kijelentették, hogy fontos szerepet szánnak a levert forradalom után „zsibbadó” költészetnek: mivel „nyelvében, irodalmában él és hal nemzet”, „ily ígéretekkel kívánjuk mi a t. közönséget Csokonai emlékoszlopánál – a szépirodalom érdekében koszorúba gyűjteni”.²²

A Csokonai Lapok 21. számában „Debreceni” álnéven Oláh Károly szerkesztő²³ által jegyzett *Csokonai sírja* című vers éppen 1850. július 31-én, Petőfi halálának évfordulóján látott napvilágot. A cím és a megjelenési dátum kapcsolatát, az emlékezés rejtett kettősségét jelezheti egyfelől a nyitó retorikai kérdés („Ki nyugszik itt?”), amely az *aenigma* műfaji hagyománya felőli értelmezést implikálja. Hiszen – közvetlenül a Csokonait pontosan megnevező cím után, vagyis a látszólagos egyértelműség ellenére – éppen arra utal, hogy korántsem kézenfekvő a kérdésre adható válasz. Másfelől a negyedik és ötödik strófa esthajnalcsillag-metaforikája szintén lehetővé teszi, hogy a Csokonaié mellett *egy másik* költő emlékére is célzás történhessen: „S ugy tetszik, hogy két testvércsillagot – / Pedig csak *egy*et kétszer lát szemünk”.²⁴ Bár az 1840-es évek Petőfijének a Csokonai-féle (legalábbis vélelmezett) poétai magatartásra történő rájátszásáról tudhatott a tágabb közönség, illetve kontinuusnak tekinthető e szerephagyomány ismerete, viszont Kelemen Mór 1855-ös kijelentésének (Csokonai „a múlt század Petőfije”²⁵) a szabadságharc utáni (nem csak debreceni) emlékezeti tradícióban jóval összetettebb jelentése, konkrét politikai konnotációja lehetett, mint amekkora tétje 1849 előtt volt ennek az imázsteremtő gesztusnak.²⁶

Az 1850-es évekről szóló későbbi visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy a szabadságharc leverését követő bő másfél évtizedben, a kiegyezésig korántsem 1849 első hónapjainak *politikai* helyszíneinél emlékeztek az ünneplők. A szabadságharc leverését követően ugyanis meglehetősen kockázatos lett volna a belvárosban, a Kollégium, Nagytemplom, Városháza térségében nagyobb nyilvánosság előtt ünnepelni. Ezért az 1850–60-as évek *még spontán emlékezéseinek*²⁷ fojtott (csupán az 1860 októberétől kezdődő háromnegyed év alkotmányos időszakára eső évfordulókon nem tiltott) gyakorlata az urbanizált közeg helyett Debrecen két perifériális régiójában zajlott. Ezek kevésbé voltak szem előtt, valamelyest védve voltak az állandó

²² Lásd KOROMPAINÉ, *i. m.*, 317–319. A Csokonai emlékére készült versekből idéz, illetve a szerkesztői beköszöntőt hivatkozva és röviden értelmezi: LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pőr fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 201–203. – A Csokonai Lapok részletes ismertetése: EMBER Ernő, *A debreceni időszaki sajtó, 1849–1867 = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve*, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1955, 317–326.

²³ Az azonosításhoz lásd BÉNYEI Miklós, *Kossuth Lajos és Debrecen, i. m.*, 137.

²⁴ DEBRECENI, *Csokonai sírján*, Csokonai Lapok, 1850. július 31. (9. sz.), 65. (kiemelés az eredetiben)

²⁵ Idézi LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában, i. m.*, 201.

²⁶ Vö. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014, 395.

²⁷ A kifejezést lásd Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, ford. NÉMETH Orsolya et al., Bp., Napvilág, 2010, 13.

kémkedésektől, katonai fellépésektől, hiszen a lakott részekről távolabb estek. E némileg rendezetlen, városszéli területek egyébként történetileg szintén hiteles emlékezési helyszínekként értelmezhetőek, hiszen 1849 nyarán valóban ezekhez kötődtek a szabadságharc utolsó *katonai* eseményei.

Az időnként rejtőzködő, máskor talán tömeges, de bizonyosan ellenőrzött március 15-i és augusztus 2-i megemlékezések egyrészt a város állandóan lakott részétől nyugatra fekvő területeken zajlottak. A Köntöskert térségében zajló csata helyszínén, a Nagysándor József tábornokról elnevezett halomnál, amely egy ősi „kunhalom”, azaz kurgán volt: e kiemelkedésről irányította a tábornok a magyar sereget. Valamint ettől beljebb, a város felé, az augusztus 2-i csatában elesett magyar honvédek és orosz katonák tömegsíriját magában foglaló, ekkoriban „Muszkatemető”-nek, majd „Honvédtemető”-nek nevezett, csigekerti szőlőskertek és majorsági földek határolta ligetes területen. Másrészt az 1850-es, 60-as években a bújtatott rituáléknak szintén némi védettséget jelentett a várostól keletre található, 1849-es honvédsír mint emlékezési hely: a Hosszúpályiba vezető út mellett, az urbanizált közegen túli Csereerdőben. (A sírt a történetileg nem igazolható emlékezet egy bizonyos Szarka kapitányának tulajdonította.) Ez utóbbi emlékhelyet – ahogyan a korabeli újságcikkekéből, visszaemlékezésekből tudható – *legendásította* a városi folklór: tündérek őrzik, a folyamatosan ráhelyezett friss virágokat és koszorúkat lehetetlen elvinni stb. Vagyis az emlékezők transzcendens szinten jelenítették meg annak a helyszínnek a biztonságát, amelyet a legnehezebb időkben, a Bach-korszakban és a Schmerling provizórium idején is titokban gondoztak a névtelen emlékezők. Mint az utólagosan írt visszaemlékezésekből kiderül, az 1850-es (és majd az 1860-as) években a csigekerti és a csereerdei kegyeleti alkalmak nem voltak nyilvánosak. Magát a rituálét elsősorban a sírhelyekre titokban történő egyéni vagy családi kizarándokolás, illetve a mezei virágok néma (esetleg imával, egy-két szavalattal vagy énekkel kísért?) elhelyezése jelenthette. Oláh Károly szerkesztő a közös megemlékezésre buzdító 1861 nyári keltezésű felhívásában így idézte fel ezt az időszakot:

Tizenegy év alatt nem fejezheténk ki nyíltan a hősök emléke iránti meleg rokonszenvünket, nem fizethettük le irántok a kegyelet adóját; csak szívünk szorult, midőn reájok emlékezénk, lelkünk sajgott, ha a csatatérhez közeledtünk, egy-egy sóhaj lebbent el fájó keblünkéből, egy-egy könnyű csordult ki síró szemeinkéből; vagy csak titokban zarándokolhattunk egyenként Nagy Sándor halmához, hol mint oltár előtt leborulva Isten szabad ege alatt [...] imáinkat végezvén, mint szabad emberek az ihletés szent perceiben, melyekre a hálózataival mindenütt jelenvalóságot negélylett titkos rendőrség nyomasztólag hatni nem tudott; vagy kézen vezetve a nagy sírhoz gyermekét az apa és anya, titkosan, csak súgva csepegtették gyöngye szíveikbe a részvét érzetét [...]; a mező virágaiból font egy-egy hervadó koszorú a hervadhatatlan erényekkel bírt honfiak pusztuló sírjára, jelölé meg olykor a sírt

a történész számára, s egy-egy zokogó hölgy, ki elhunyt kedvese hamvainál megáll, mit élő szobor emlékeztetett, hogy *nemzeti nagy létünk nagy temetője e hely*.²⁸

Fontos felfigyelni arra a sajátosságra, hogy a kollégiumi diákság körében ugyanebben az időben, az 1850-es években váltak rendszeressé a Csokonai-megemlékezések, a költő november 17-i születésnapja táján, ritkábban január 28-i halála napja körül. 1857-ben, a korábbi iskolai olvasó társaságok nyomán néhány kollégiumi diák megalapította a Magyar Irodalmi Önképző Társulatot. Ez évtől kezdve kéziratos újságot is indítottak, *Heti Közlöny* címen. A társulat első rendszeres programja Csokonai november 17-i születésnapjának évenkénti megünneplése volt, melyet Miklovicz Bálint indítványára határoztak el 1860. február 5-én.²⁹

Az effajta diákegyleteknek voltak politikai kockázatai ekkoriban, ezért kizárólag úgy kaptak működési engedélyt a tanári kartól, ha a felolvasásra szánt dolgozatok témái közül kizárják „a politikát és mindazt, ami a jóízlés, illem, erkölcs határain

²⁸ OLÁH Károly, *Figyelmeztetés augusztus 2-dikára!*, Debreczeni Közlöny, 1861. július 13. (2. évf. 109. sz.), 445. (A Kisfaludy Károly *Mohács* verséből származó citátum kiemelése az eredeti szövegben.) Lásd még a következő visszaemlékezéseket a kényszerűen rejtőzködő ünneplések időszakára: *Honvéd-émlék Debreczen mellett*, Vasárnapi Újság, 1861. február 17. (8. évf., 7. sz.), 80; *Debreczeni honvéd-siremlék terve*, Vasárnapi Újság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289; *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 710. – Szűcs István történész 1871-es visszautalása a csereerdei honvédsírnál és a csigekerti honvédtemetőben történt megemlékezésekre: Szűcs István, *Szabad királyi Debreczen város történelme*, Debrecen, Városi könyvnyomda, 1871, III, 1021–1022. (Szintén idézi KOROMPAINÉ, *i. m.*, 319.) – Egy 1874-es visszaemlékezés: „Az ötvenes években martius 15-én titokban lelkesültünk csak fel az abszolút hatalom vizsga kémei ólálkodása mellett, ama dicső nap emlékére, melyen a szabadság szentelt zászlaja kítűzetett, titokban keseregtünk, s hullattuk el könnyeinket az aug. 2-án városunk határán hős halált halt honfiak, s az okt. 6-án kiszenvedett, áldott emlékeztű vértanúk felett.” *Augustus 2-ka 1849-ben*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 1. (1. évf. 23. sz.), [2]. – Kései visszaemlékezés: HAMAR László, *A debreceni szabadságszobor története: A Szabadságszobornak 1902. augusztus hó 2-dik napján történt leleplezési ünnepélyére*, Debrecen, Városi Nyomda, 1902, 3. – Utólagos helytörténeti feldolgozások: ZOLTAI Lajos, *A debreceni Honvédemlék keletkezése: A vándorló kőoroszlán története: Alkalmi visszaemlékezések*, Debreczeni Újság – Hajdúföld, 1931. augusztus 1. és augusztus 2. Zoltai cikkét jegyzetekkel ellátva közléteszi (az alábbiakban innen hivatkozom): SZENDINÉ ORVOS Erzsébet, *Honvédemlékek Debreczenben = A debreceni Honvédtemető, i. m.*, 71–86, itt: 73–74; KOROMPAINÉ, *i. m.*, 317–322; PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debreczenben = A debreceni Honvédtemető, i. m.*, 16–19; HORVÁTH Attila, *Krisztusi feltámadás 1849-ben, avagy „Szarka kapitány” haláláról*, Hajdú-Bihari Napló, 2017. szeptember 11. (74. évf. 212. sz.), 7. ²⁹ BALOGH Ferenc, *Csokonay szobrának leleplezési ünnepélye Debreczenben, 1871. okt. 11.*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. október–november (2. évf. 10–11. sz.), 508; GYŐRI L. János, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 657; LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában, i. m.*, 208. – Balogh kollégiumtörténeti monográfiája szerint a Magyar Irodalmi Önképző Társulat 1860. november 17-én kezdeményezte Csokonai születése évfordulójának megünneplését, „mely azóta évenként megtartatik”. BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, 1904[–1915], 669.

túllépne”.³⁰ Ha közvetlen politikai utalások nem is hangzottak el (vagy nem maradt fenn ezek nyoma), a Csokonai-ünnepéseknek mégiscsak volt az irodalmi hagyományon túlrő jelentősége a kiegyezést megelőző években. Ugyanis a *nemzeti költők*ent is értelmezett debreceni poetára történő megemlékezések a kommemorációs mikroközösségben (kollégiumi diákok, városiakkal kiegészülve) allegorikus jelentéssel telítődtek, ezáltal, akár kimondatlanul, a szabadságharc, illetve a szuverénként tétélezett magyar kultúra és nemzet ünneplésére is vonatkoztak. Ezért indokolt azt állítani, hogy Csokonai kultusza ekkoriban „jelentős közösségformáló és -összetartó szerepet töltött be Debrecen életében”.³¹ Amikor a diákok a Kollégiumban tartott megemlékezés (felolvasások, előadás, kórusének) után kizarándokoltak ünnepelni – 1861 januárjában már bizonyosan³² – a város nyugati határába, Csokonai sírjához a Hatvan utca végi temetőbe,³³ akkor részben hasonló útvonalat jártak be, hasonló rituális teret jelöltek ki, mint amikor a nyilvános kommemorációs aktusok számára tiltott, ám rejtőzködő módon mégis látogatott Nagysándor-halomhoz, illetve a honvéd tömegsírhoz mentek (vagy mentek volna) emlékezni. Az 1867-tel kezdődően engedélyezett szabadságharcos ünneplések tudósításainak visszaemlékezései alapján az is nagyon valószínű, hogy a két útvonal – és így a kétféle ünneplés – időnként össze is kapcsolódott (lásd az idézeteket a következő fejezet 1. alfejezetében). Ez az összefonódás a kiegyezés utáni néhány évben is érzékelhető, hiszen a március 15-i (és részben az augusztus 2-i) ünneplések rendjét, illetve a szimbolikus térfoglalás menetének útvonalát majd az 1860-as évek végétől³⁴ legálisan is a református kollégiumi diákok, jelesen a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, illetve néhány tanár formálta és szervezte meg évről évre, ugyanúgy, mint már addig is a Csokonai-ünnepeket.

3. Szabadságharcos megemlékezések 1861-ben

A rövid alkotmányos időszakba eső évfordulón Magyarországon mindenhol nagyobb nyilvánosságot kaphattak az ünneplések. A szabadságharc nemzeti mártírológiai szempontú értelmezését országszerte fölerősítette az egy évvel korábbi, 1860. március 15-i pesti ünnepen lelőtt Forinyák Géza emléke.³⁵

³⁰ BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok és diákegyesületek = A Debreceni Református Kollégium története, i. m.*, 713–714. Lásd még GYŐRI, *i. m.*, 669–670.

³¹ A kérdéstről lásd LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában, i. m.*, az idézet: 212; valamint korábról: BALOGH István, *Izso Miklós és a Csokonai-szobor*, Művészettörténeti Értesítő, 1953/1–2, 99–104. Lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Kollégiumban*, Debrecen, TTRE, 2015.

³² BALOGH Ferenc, *Csokonay szobrának leleplezési ünnepélye Debrecenben, 1871. okt. 11.*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. október–november (2. évf. 10–11. sz.), 508.

³³ Vö. ehhez jelen számban KOVÁCS Gergely, „A halhatatlanok csapatja ez, melynek nincs híja sohasem!” *A Debreceni Főiskolai Énekhar (Kántus) történeti tudata és a folytonosság rítusai*.

³⁴ Nem csupán 1879-től, ahogyan a kollégiumtörténeti kézikönyv jelzi: BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok és diákegyesületek, i. m.*, 714.

³⁵ Gyáni Gábor hangsúlyozza, hogy az 1860 márciusában tüntető pesti tömeg az esemény előtt a Kálvin téri református templomban vett részt a mártírok emlékére tartott istentiszteleten: GYÁNI, *Történetírás, i. m.*,

1861. március 15-én Debrecenben is sokkal szabadabban lehetett ünnepelni, mint a korábbi bő egy évtizedben.³⁶ A boltok zárva tartottak, délelőtt mindegyik felekezet a saját templomában emlékezett, délután pedig „a város lelkes ifjúsága nagy néptömeg kíséretében azon gyászmezőt kereste föl, mely a szomorú emlékezetű 1849-iki egyenetlen harcz sötét színhelye volt. Itt a szózat, hymnus és »nyugosznak ők a hősfia« elzengése közben, magasztos hazafiúi érzelmekre buzdító szónoklatok tartattak”. Este kivilágították a város főbb utcáit.³⁷ A tudósítás tehát kizárólag a csata helyszínét említi, vagyis úgy tűnik, hogy ekkor csak a belvárostól távolabbi Nagysándor-halomhoz mentek ki, a honvédek csigekerti tömegsírját vagy nem keresték fel, vagy arra valamiért nem történt utalás.

Az augusztus 2-i csata 12. évfordulóját megelőzően, 1861. július közepén Oláh Károly felhívásban biztatta a debrecenieket a közös, „nyilvános” és „fényes” emlékezésre, felszólítva a városi tanácsot az ünnepély megrendezésére.³⁸ Azonban a nyár folyamán a gyorsan visszarendeződő, újra abszolutisztikussá váló politikai helyzetben a városi hatóság nem tudta felvállalni az ügyet, „mert a katonai hatóságtól ez ellen tiltakozást kapott”. Ezért végül csak magánosok ünnepeltek, igen kevesen: csupán „néhány lelkesebbek nem állhatták meg” a magyar hősök tömegsírjának meglátogatását, „zöld ágakat s nemzeti zászlót tűzve a hősök sírjai fölé”. Noha – a Debreczeni Közlöny keserű cikke szerint – „lehetett volna még ennél jobbat, többet is tenni minden tüntetés nélkül. A reggeli beharangozáskor minden embernek templomba kellett volna menni gyászöltözetben, és ott imádkozni a hazáért. Bizony megérdemlették volna ezt a derék honvédek [...]”. Sőt, az évforduló táján a honvéd tömegsír és a csatahelyszín környékének rendkívül elhanyagolt állapotát regisztrálja a Debreczeni Közlöny tudósítója. Jelzi, hogy „legnagyobb része a népnek – tapasztalat! – azt sem tudja megkülönböztetni, melyik halom alatt nyugszik honvéd, és melyik alatt muszka”. Éppen ezért arra kéri a városi hatóságot, hogy tartsa rendben a temetőt. Valamint arra, hogy

jelleltesse meg a honvédek sírját a muszka sírok közt, elég arra egy egyszerű fejfa is ideiglenesen [...]. Még most talán meg lehet ezt tenni, de nem 10-20 év múlva, ha a nép elméjében lassankint elmosódik a szomorú nap emlékezete, s mit fog mondani az utókor Debreczenre, hol a függetlenség

118–120. – Az országos ünneplésekről összefoglalóan, köztük a debreceniről is lásd ERDÉLYI MÓNICA, *Az 1861. évi március 15-i ünnepségek*, Honismeret, 2016/2, 6–11; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m., 56–59.

³⁶ A március 15-ét megelőző éjszaka a Kollégium diáksága a tanári kar előzetes hozzájárulása nélkül gyűlt össze az iskola énektermébe lakomára. BALOGH FERENC, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, i. m., 309.

³⁷ *Martius 15-ke*, Debreczeni Közlöny, 1861. március 20. (2. évf. 76. sz.), 318. Szintén idézi: KOROMPAINÉ, i. m., 320.

³⁸ OLÁH, *Figyelmeztetés augusztus 2-dikára!*, i. m., 445.

kimondatott, de mely egyetlen, határában vívott csata színhelyét sem bírta emlékezetben föntartani!³⁹

A debreceni emlékezetkultúra szempontjából azért is fontos az 1861. év, mert az ekkor alapított Emlékkert Társulat elkezdte megtervezni és megformálni a Nagytemplom és a Kollégium közötti, meglehetősen elhanyagolt, poros, bozotos térséget. A Társulat egy olyan „kies”, szépen parkosított, nyilvános kert létrehozását tűzte ki célul, amely – mint a témát legújabban feldolgozó Lakner Lajos hangsúlyozta – a debreceni kötődést is megjelenítő, szimbolikus nemzeti panteonként szolgál, illetve „az 1849 és 1867 közötti nemzeti ellenállás részének is tekinthető”.⁴⁰ Az Emlékkert Társulat, illetve a Honvédegyelet kezdeményezésére – nagyjából egy időben a Csokonai-szobor felállításának gondolatával⁴¹ – az merült fel, hogy az 1849. augusztus 2-i debreceni csata áldozatainak kellene síremléket emelni. Egyrészt a Csigekertben, azon a dombon, amely a csata után befogadta a hősök tömegsírját. Másrészt pedig a keleti Csereerdő Hosszúpályiba vezető útja mentén álló honvédsíron. 1861-ben ez utóbbi sírhelyen szeretnék volna elhelyezni a szabadságharcos monumentumot. Ám olyan jelentős összeg gyűlt össze, hogy a kivitelre elfogadott allegorikus alkotásnak, a Komlóssy Imre tervei alapján készült, Marschalkó János szobrász által elkészítendő haldokló oroszlán emlékművét⁴² már semmiképpen nem a Csereerdő félreeső honvédsírján akarták felállítani, oda csak egy kisebb emléket terveztek. Az időközben elkészült oroszlánszobrot ekkor már vagy a csigekerti honvéd tömegsíron, vagy a csata helyszínén, a Nagysándor-halmon akarták felállítani. Viszont az országgyűlés 1861. augusztusi feloszlásától fogva a szabadságharcos emlékezés nyilvános rítusai újra tiltottak voltak, egészen a kiegyezésig. Emiatt az allegorikus monumentum felállítása is lekerült a napirendről, az 1861 nyarára elkészült szobrot hat éven keresztül

³⁹ *Debreczeni szemle*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 10. (2. évf. 117. sz.), 479. – Röviden hivatkozva KOROMPAINÉ, *i. m.*, 321. – Csak kilenc évvel később, 1870. augusztus 2-án állítottak egyszerű fakeresztet a honvédsírra (lásd erről a harmadik fejezet 2. alfejezetét). 1885. március 15-re készült el a harmadik fejezet 6. alfejezetében tárgyalandó vörösmárvány emlékmű.

⁴⁰ LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában*, *i. m.*, 204–207; lásd még BALOGH István, *Izsó Miklós*, *i. m.* – Az emlékek, oszlopok, szobrok, képmások létrehozása, jelenléte elengedhetetlenül szükséges az „emlékezet kultuszának közösségi szertartásai”-ban. Lásd PORKOLÁB, *i. m.*, 87.

⁴¹ *Az emlékkert és a Csokonai szobor történelmének rövid vázlatja*, Debreczen, 1871. március 15. (3. évf. 53. sz.), [1]. Bár a Csokonai-szobor állításának gondolata bizonyos adatok szerint még hamarabb, 1859 óta terítéken volt. Lásd LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában*, *i. m.*, 218.

⁴² Az oroszlánszobor a luzerni, 1821-es Löwendenkmal nyomán készült, mely a Svájci Gárda 1792-es hősi halálára emlékeztet. Az alábbi cikk úgy fogalmaz, hogy „a luzerni híres szabadságszobor mintájára van kicsinyben elkészítve, mint utánzat is oly szép, oly művészi értékkel bíró szobormű”. SEMPERIDEM, *Maradjon a kőoroszlán!*, Debreczen, 1898. március 26. (30. évf. 71. [helyesen: 72.] sz.), 2. A luzerni mintáról részletesebben: -A, -r., *A „Kőoroszlán”*, Debreczen, 1898. március 30. (30. évf. 74. [helyesen 75.] sz.), 1. Ezekhez hasonlóan a következő évben országos lapban is: *Honvéd-emlék Debreczenben*, Pesti Hírlap, 1899. március 8. (21. évf. 67. sz.), 7. – A luzerni minta első említése a szakirodalomban, az előző mondatban felsorolt korabeli újságcikkek hivatkozása nélkül: Sz. KÜRTI Katalin, *Szoborsorsok Debreczenben*, Debreceni Szemle, 1995/3, 424.

rejtegették Vecsey Imre építész Piac utcai házának raktárában.⁴³ (A szobor 1867. augusztus 2-i leleplezéséről lásd a következő fejezet 1. alfejezetét.)

Noha a Nagytemplom és Református Kollégium közötti térség 1861-ben még nem pontosan körvonalazott célú kommemorációs alkalmak majdani helyszínéként választatott ki a belváros közepén, ám kijelölésének indokoltsága, nemzeti-szakraális jellege nyilvánvaló lehetett mindenki számára. A majdani megemlékezések ide koncentrálsával nagyon is jelenvalónak látszó, folytonosságot mutató múlthoz vétek hozzáférni a kortársak, itt kézenfekvőnek látszott a – Gyáni megfogalmazása szerinti – „nyilvános városi tér történelmiesítése”. Ez az 1861-től kezdve kialakítandó kert, 1867-től kezdve pedig lassan kibontakozó szoborpark térségében nem kellett „erőszakoltan” feltalálni a történelmet, a történelem itt nem pusztán „ürügy” volt.⁴⁴ A helyszín ugyanis már eleve kiemelt jelentőségű volt református szempontból: délről a Nagytemplom, északról a Kollégium, keletről az iskola professzorainak lakásai, nyugatról pedig az egyháztanács székhelye, a konzisztoriális ház állt. De még fontosabb, hogy az Emlékkert kijelölt területét négy égtáj felől határoló egyházi épületek 1849 első hónapjaiban *nemzeti szempontból* is szakralizálódtak, hiszen alapvető szerepet játszottak a szabadságharc történetében (a városházával, a főutcával és néhány további házzal együtt). Ráadásul mivel e belvárosi térségben 1849 óta nem lehetett ünnepelni, a heroikus múlt ismeretének és a jelenbeli elfojtottság tapasztalatának feszültsége is az 1850-es, 60-as évek rejtett-kommunikatív emlékezetének részévé vált.

4. Megemlékezések 1861-től 1867-ig

A visszarendeződő politikai helyzetben újra a magános, rejtett emlékezések következtek. Az 1850-es évekhez a kommemorációs lehetőségek tekintetében is várhatóan

⁴³ *Debreceni honvéd-síremlék terve*, Vasárnapi Újság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289; *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 710–711 (az utóbbi cikk alapján, mely Komlóssy Imre adataira épül, úgy tűnik, mintha 1861-ben még csak gyűjtést rendeztek volna a szoborra, de az alkotás csak később készült el); *A debreceni kőoroszlán*, Budapesti Hírlap, 1899. július 28. (19. évf. 207. sz.), 7–8 (a szobor 1867. augusztus 2-i emlékkerti felállításakor, az emlékmű alatt elhelyeztek egy okiratot, mely a hat évvel korábbi elkészültére is utalt, a cikk e szöveget közli a szobor 1899. augusztus 2-i, honvédtemetőbe történő áthelyezés alkalmából); HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története*, i. m., 4. – A felállítás eredetileg tervezett helyszíneiről a későbbi tudósítások egy része már nem tudott. Lásd például KORNHÁUSER Antal, *Glosszák a tegnapi ünnephez*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 3. – Szakirodalmi feldolgozások: ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 74–77; UŐ., *A debreceni kertsek múltja*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat, 1934, 6; SZ. KÜRTI Katalin, *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977, 27 (a szerző viszont 1995-ös cikkében a szobor elkészültének dátumaként nem 1861-et említi, hanem 1865-öt; SZ. KÜRTI, *Szoborsorsok*, 424); BALOGH István, *Városszépítési törekvések a XX. században*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 40, 1982, 15; KOROMPAINÉ, i. m., 320.

⁴⁴ Az értelmezési mintákat és az idézeteket lásd GYÁNI Gábor, *A város és az imaginárius történelem* = Gy. G., *A történelem mint emlék(mű)*, Bp., Kalligram, 2016, 135–151, itt: 145; UŐ., *Kollektív emlékezet és a tér nagyvárosi kultusza* = Uo., 109–118, itt: 117; UŐ., *Modernitás és hagyomány*, i. m., 74.

hasonló önkényuralmi időszak beköszöntére utalt T. Konrád Gyula *Honvédek sirján* című, 1861. augusztusi verse, melynek imádkozó beszélője a csalódottság ellenére is derűlátással tekint a jövőbe:

[...]

De hát így lesz ez mind örökre már?
Kérdőleg néz a honfi az égre,
S im egy vigaszfény leng, dereng alá:
Csak bizzunk a magas istenségbe.

[...]

[...]

De azt sugja az alvók szelleme:
Már nem soká hajnallik bus egünk,
Az elhullt vér törvényt s jogot terem,
Hasztalan egy csep vért sem veszítettünk.

És ha addig is titokban olykor
Bajnokok! hozzátok meg-megtérünk,
Álmodok ne sértse, hisz szivetek
Hamvaiból sarjadt s él reményünk.
A mely nemzet jogáért él és hal,
Az nem lehet, hogy mint rab senyvedjen,
Annak élni kell vezércsillagul...
Ne csüggedj hát, ne csüggedj nemzetem.⁴⁵

Az 1860-as években nyilvánosnak nevezhető emlékezés keretében újra csak metaforikus szinten, vagyis irodalmi szövegekben volt lehetséges bejárni a csereerdei és a csigekerti helyszíneket. A Hortobágy című lap 1863-ban tudatosan a két legfontosabb szabadságharcos emléknaphoz kapcsolódóan közölt Oláh Károlytól egy-egy verset: március 15-én a *Debreczeni csereszélen...*, augusztus 16-án pedig az *Augusztus 2.* című költeményt. Az első szöveg elliptikus módon szól a sírhely 50-es évek óta élő rejtett kultuszáról, úgy, hogy egyrészt elhallgatja a megemlékezés okát, másrészt a kultusz tárgyának megnevezését is kerüli az egész költeményben:

⁴⁵ T. KONRÁD Gyula, *Honvédek sirján*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 14. (2. évf. 118. sz.), 481. – Lásd még néhány héttel későbbről az alábbi vers közlését: RÁKOSI László, *Nagy Sándor emléke*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 24. (2. évf. 121. sz.), 493.

Kit fed e sír, – nem is kérdeve
 Az utas, e helyre érve,
 Szent imát rebeg magában;
 Kezei közt fris virág van.

A másik vers úgy viszi színre az emlékezési gyakorlatot, hogy a titkon könnyet ejtő, de a „hősök vére”-ről azért mégis szólni próbál felnőtt és a gyermekei közötti, nagyrészt elfojtott beszélgetést imitálja:

„A nagy temetkező-helynek
 Mért, hogy még csak nyoma sincsen?” –
 Ne fürkészd ezt, hallgass, kincsem!

Némi reményt a gyermekek buzgalma ad: a lányka kijelenti, hogy koszorút köt a sírra, a fiú pedig azzal biztatja apját, hogy „Feltámadnak a vitézek!”⁴⁶

A kiegyezés előtti esztendőkből (de talán már az 1850-es években is) a kollégiumi diákok valószínűleg nemcsak egyenként, hanem közösen, nagyobb számban is kilátogattak az augusztus 2-i debreceni csata vagy a tömegsír helyszínére. Egy 1870. márciusi visszaemlékezésből például kiderül – bár nem egyértelmű, mely évtizedre vonatkozóan –, hogy „voltak idők, mikor villogó szuronyok állták el a temetőkhöz vezető utat, hogy tömegesen ne zarándokolhassanak a hősök nyugvó poraihoz. A tanuló ifjúság mégis kiszivárgott láthatatlan utakon. Mindnyájan ott voltak. Ott volt az ifjúság, és a polgárok csoportosultak körülötte, sokszor hangot sem volt szabad kibocsátani ott az imádkozásra kész ajkáról”.⁴⁷ Az ez évi ünnepelésre való felhívás is ilyen gyakorlatra utalt: „holnap a honvédtemetőben a szokott kegyeletes ünnepély ismét megtartatik, a mi az önkényuralom szakában sem maradt el soha. A nagy közönséget, kivált a tanuló ifjúságot sem a félelem, sem a zsarnokság sohasem volt képes visszaretenteni, a tömeges részvételtől”.⁴⁸ 1870 augusztusában pedig így idézték fel a korábbi megemlékezéseket: „A kegyelet adóját 21 éven keresztül folyvást meghozta e sírokhoz a tiszta hazafiúi szeretet [...]. Sem az önkénykormány fenyegető parancsa, sem vad erőszak nem volt képes visszatartani a népet a kegyelettől, hogy a nemzet halottainak, a csata napján, külsőleg is meg ne adja tiszteletét.”⁴⁹

⁴⁶ OLÁH Károly, *Debreceni csereszélen*, Hortobágy, 1863. március 15. (2. évf. 11. sz.), 50; Uő., *Augusztus 2.*, Hortobágy, 1863. augusztus 16. (2. évf. 33. sz.), 153. A versek címét említi, értelmezés nélkül: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 321.

⁴⁷ Debrecen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1.]. Szintén idézi: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 323.

⁴⁸ *Martius 15-én*, Debrecen, 1870. március 14. (2. évf. 51. sz.), [1].

⁴⁹ *A debreceni csata emléke*, Debrecen, 1870. augusztus 1. (2. évf. 147. sz.), [1]. Lásd még fentebb, a 28. jegyzetben felsorolt visszaemlékezéseket és a vonatkozó szakirodalmat.

*Ünnepi térhasználat az allegorikus oroszlánszobor emlékkerti felállításától
(1867) az 1880-as évek végéig*

A kiegyezés utáni hivatalos politika az ország számos helyén továbbra is mellőzte – és több sajtótermék még ekkor is ignorálta – a március 15-i ünnepet: legalább 1872-ig, a 48-as választójogi törvény benyújtásáig, illetve 1873-ig, a forradalom negyedszázados évfordulójáig. Azonban néhány ellenzéki városban már ezekben az években is tartottak megemlékezéseket, a városi és megyei hatóságok távol maradása mellett, s ezekről az alkalmakról helyi tudósítások is megjelentek.⁵⁰ Debrecenben szintén így volt ez, és ettől kezdve a szabadságharcra történő emlékezés rítusai is szabadabban formálódhattak, mint a kiegyezés előtt. Itt, több más magyarországi városhoz képest, a március 15-i (valamint az augusztus 2-i) emlékünnepek kevésbé voltak zárt-, illetve szűk körűek. A Kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulatához mint az alkalom szervezőjéhez már a kezdeti években csatlakoztak más kollégiumi diáktársulatok, valamint a múlt jelenvalóságának vágyával, a gyász és emlékezet hiteles és aktív fenntartásának ethoszával felruházott egykori szabadságharcos honvédek.⁵¹ Szintén bekapcsolódott az ünneplésbe néhány városi egylet és társulat, további iskolák tanulói, az iparos ifjúság, illetve mindig részt vettek a forradalom eszméjével és emlékével azonosuló városi polgárok, a márciusi megemlékezésen általában nagyobb tömegben, mint az augusztusi ünnepen. A városi politikai szereplők közül azonban a kiegyezés utáni első években még az ellenzékiek közül is kevesen jelentek meg, az 1870-es évek második felétől viszont már jóval rendszeresebbé vált a részvételük. A városvezetés hivatalos képviselőjének hiányáról azonban az ellenzéki Debreczen újság még ekkoriban is több ízben tudósított méltatlankodva.

1. Az ünneplés rendje az időszak március 15-i ünnepein

A kollégiumi diákság, valamint a hozzájuk csatlakozó városi polgárok 1867. március 15-én immár legálisan vonulhattak ki a csigekerti honvédsírokhoz. A tudósítások a korábbi években kialakult, az előző fejezetben tárgyalt kommemorációs rend folytonosságára utalnak, illetve arra, hogy 1867-ben a forradalom és szabadságharc emlékünnepe még bizonyosan összekapcsolódott a Csokonaira történő emlékezés kollégiumi hagyományával:

Ismét leróttuk ez évben [1867-ben] is a kegyelet adóját azok iránt, kik e hazáért küzdve és meghalva most már csendesen nyugosznak a temetőben. Meglátogatta a tanuló ifjúság az 1849. Aug. 2-án történt debreczeni csatában el esetteknek sírhalmait, hol alkalmi éneklések és szavatok által fejez-

⁵⁰ M. Lovas, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 68–72, 77, 334. Az 1872-ben benyújtott 48-as választójogi törvény következtében élénk politikai csatározások alakultak ki. Erről lásd *uo.*, 78–85.

⁵¹ A megközelítés analógiájához vö. György Péter, *Az emlékezet szétesése – az olvashatatlan város* = Gy. P., *A hely szelleme*, Bp., Magvető, 2007, 145–165.

tük ki szívünk érzelmeit. Innen elmenénk Csokonai sírjához, hol a cantus egy halotti énekkel áldozott a költő szellemének.⁵²

A következő három esztendőből (1868–70) nincs nyoma a Csokonai-sír meglátogatásának a forradalom ünnepén,⁵³ noha talán – legalábbis a kollégiumi diákság – hasonló útvonalat járt be, mint 1867-ben (és a kiegyezést megelőzően). 1871. március 15-én azonban a honvédtemetői processzió bizonyosan kiegészült az irodalmi kommemoráció útvonalával: „[a honvédtemetőből visszatérően] ősi szokás szerint – betért a menet a hatvanutcai temetőbe Csokonai sírjához”.⁵⁴ Lehetséges, hogy még 1871 után is volt példa a márciusi szabadságharcos emlékezés effajta bővülésére. Ám a vonatkozó adatok hiánya alapján inkább az feltételezhető, hogy az ekkoriban immár egyre jobban intézményesülő, a kollégiumi diákság korábbi, belkörü március 15-i ünnepelését egyre inkább a teljes városi nyilvánosság számára kiszélesítő alkalmi okafogyottá tették, hogy a nemzeti költőként értelmezett Csokonaira történő emlékezéssel kellene valamiképpen leplezni a forradalom és szabadságharc ünnepét.⁵⁵ Valamint a zarándokmenet állandósuló rítusa (az útvonal hossza, az állomások száma és a kommemoráció rendje) annyi időbe (mintegy két és fél órába) telt, hogy a megemlékezéseket valószínűleg már kényelmetlen lett volna tovább bővíteni azzal, hogy

⁵² A Magyar Irodalmi Önképző Társulat kéziratok lapjának tudósításai: 1867. mártius 15., *Heti Közlöny*, 1867. március 17. (10. évf. 5. sz.), 25r–26v; *Mártius 15. 1867.*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 17., (6. évf. 6. sz. [ez a történelmi melléklet évfolyamszámozása]), 72v (az idézet innen származik); *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 24. (6. évf. 7. sz.), 74r–75v. – Vö. a városi lap tudósításával, amelyben viszont nincs utalás a Csokonai-megemlékezésre: „Mint évenként, úgy most [1867-ben] is a kegyelet megemlékezés ünnepe volt városunkban március 15-dike. Délután 3 órakeresztény fiatalok és polgárság vonult ki az 1849-diki csatában elesett honvédek sírjához s a nyugvó hősök iránti kegyelet a helyszínen zengett nemzeti ének s alkalmi beszédek tartása által a legszebben megnyilvánult. Az ünnepély végével a közönség egész csendben és rendben tért vissza tűzhelyéhez.” Hortobágy, 1867. március 17. (6. évf. 11. sz.), 43. – A kollégiumi diákok az Oratóriumban a szabadság fontosságáról hallgattak prédikációt, de ez nem ünnepnap emlékkalkalom volt, hanem március 17-én, a vasárnap reggeli istentisztelet keretében hangzott el. *Mártius 15. 1867.*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 17., (6. évf. 6. sz. [ez a történelmi melléklet évfolyamszámozása]), 74r–75v.

⁵³ Lásd 1868. március 15-ét, amikor a tudósítás csak annyit ír, hogy délután több ezres tömeg vonult ki „a szabadság harczában elesett s a mesterutszai kapun kívül csendesen nyugvó honvédek sírhalmához [...] városunk több köz és magán épületein a háromszínű zászló lobogott”. *Márczius 15-kén*, Debreczen-Nagyvárad *Értesítő*, 1868. március 22. (26. évf. 13. sz.), [4]. – 1869-ből hasonló tudósítás: *A főisk. tanulól*, Debreczeni Lapok, 1869. március 21. (3. évf. 12. sz.), [1]. – 1870-ből: *A márczius 15-diki ünnepély*, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1].

⁵⁴ *Márczius 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2]. – Nem csupán a szabadságharcra emlékező ünnepeken idézték fel Csokonai alakját, hanem időnként fordítva is működött a kétféle kommemoráció összefonódása. Például amikor ugyanez év őszén, 1871. október 11-én felállították Izsó Miklós Csokonai szobrát az ún. kis Emlékkertben, szintén megkoszorúzták az allegorikus oroszlánszobrot. *Debreczeni*, Magyar Újság, 1871. október 12. (5. évf. 234. sz.), [3].

⁵⁵ M. Lovas Krisztina azt írja, hogy a március 15-én emlékező diákok „rendszerint” felkeresték Csokonai sírját is, ami lehetséges, viszont neki sincs adata erről minden évből, így ezt a megjegyzését némiképpen megalapozatlannak vélem. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m., 78.

a nagyszámú ünneplő közönség a Hatvan utca végi temető Csokonai-síriját is meglátogatta. Úgy vélem, hogy az 1870-es évektől kezdve, ha egyáltalán volt ilyen, a március 15-i alkalmakon legfeljebb a diákok szűkebb köre térhetett ki a költő emlékművéhez.

A március 15-i kommemorációs gyakorlatok legjelentősebb kiegyezés utáni térhasználat-változásának azt tarthatjuk, hogy a politikai enyhülés következtében immár nemcsak rejtőzködve lehetett ünnepelni a város nyugati és keleti periferiáján, hanem szélesebb nyilvánosság előtt, a Nagytemplom–Emlékkert–Kollégium térségében, a szabadságharc debreceni történetének központi politikai helyszínén is. Az 1861 óta formálódó Emlékkertben elsőként leleplezett alkotás a leverett szabadságharc előző fejezetben már bemutatott allegorikus emlékműve volt. A szobrot tehát nem az eredetileg tervezett csereerdei honvédsíron vagy a csata helyszínén, illetve a csigekerti honvédtemetőben állítottak fel, ugyanis 1867-ben a szabadságharc debreceni katonai helyszíneit már – a nyilvános ünnepelés szempontjából – „félreeső”-nek vélték.⁵⁶ A debreceni emlékműállítási kezdeményezések kontextusaként érdemes figyelembe venni az 1860-as évek végétől a fővárosban fellendülő síremlék- és mauzóleumtervezést, a Kerepesi úti sírkert dísztemetővé alakulási folyamatát, illetve az országosan is egyre nagyobb lendületet kapó köztéri szobor- és emlékműállítási „boom”-ot.⁵⁷

Az Emlékkert Társulat irányításával 1867 márciusában indult meg a szervezés, majd az év augusztus 2-án, a debreceni csata 18. évfordulóján állították fel a szobrot a park közepén, egy mesterséges halmon, nagyjából a mai (1906 óta ott álló) Bocskai-szobor helyén. A debreceni csata órájában, délután négykor kezdődött a nagyszabású ünnepség, hatalmas tömeg előtt, a volt szabadságharcos honvédek jelenlétében, akik az augusztus 2-i csatában használt zászlójukkal jelentek meg. A szoboravatást követően népünnepély jellegű alkalmat is rendeztek: tisztí bankettet, illetve a város költségén megvendégelték a közvitézeket is. A „kedélyes lakoma” helyszíne ekkor is (miképpen a forradalom első évfordulóján, 1849. március 15-én: lásd erről az előző fejezet 1. alfejezetét) a város szabadságharchoz egyébként közvetlenül nem kötődő északi térsége, a Nagyerdő parkosított részén felépült Fürdőház (Vigadó) és pázsittal borított környéke volt.⁵⁸

⁵⁶ Komlóssy Imre takarékpénztári elnök, az Emlékkert Társulat tagja „szíves közlése” alapján: *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 710.

⁵⁷ SINKÓ Katalin, *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*, Művészettörténeti Értesítő, 1983, 185–201; TÓTH Vilmos, *A Kerepesi úti temető másfél évszázada*, Budapesti Negyed, 1999/2, 3–126; KOVALOVSKY Márta, „Bronzba öntött halhatatlan”: *A historizmus emlékműszobrászata = A historizmus művészete Magyarországon*, szerk. ZÁDOR Anna, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993, 79–98; GYÁNI, *Történetírás*, i. m., 119–120.

⁵⁸ *Honvédemlék-leleplezési ünnepély*, Debreczeni Lapok, 1867. augusztus 4. (1. évf. 6. sz.), [1]; CSÁTHY Géza, *Honvédemlék leleplezési ünnepély*, Magyarország és a Nagyvilág, 1867. augusztus 24. (3. évf. 34. sz.), 404; HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története*, i. m., 3–5; ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.)*, 74–80; a Honvéd című katonai hetilap IV. évfolyamának 53. oldaláról hosszan idéz DR. CALAMUS (BOLDIZSÁR Kálmán), *A debreceni csatában elesett orosz tábornok sírja*, Debreceni Képes Kalendárium, 1948, 87; SZ. KÜRTI, *Köztéri szobrok*, i. m., 27–28; BALOGH István, *Városszépítési törekvések*, i. m., 15, 20; KOROMPAINÉ, i. m., 322.

A kiegyezés után az immár legálisan formálódó ünnepi processziók vonulási rendje igen szorosra fűzte a kapcsolatot egyfelől az 1849. augusztus 2-i csata *háborús* helyszínének lakott területeken túli kommemorációs területe (a csigekerti honvédtemető), másfelől a szabadságharc *politikai* terepnumán újonnan legálissá formált *belvárosi* emlékezési térség (Kollégium, Emlékkert, később Nagytemplom, majd Városháza) között. A kollégiumi ifjúság által szervezett március 15-i ünnepelés – a kiegyezés utáni immár legális és nyilvános – rendje szerint az emlékezők kora délután gyülekeztek a Kollégium előtt és az Emlékkertben. Innen indult a rendezett menet a honvédtemetőbe: élen az egyenruhás 48-as honvédekkel, a Honvédegylettel és a rendező kollégiumi diáksággal, egyéb városi társulatokkal és politikai körökkel (elsősorban a Függetlenségi Kör jelent meg, de időnként a – kormánypárti – Szabadelvű Kör is), más iskolák tanulóival és az iparos ifjúsággal, majd a városi polgárok – útközben folyamatosan növekvő – tömegével. Az 1870-es évek végétől már bizonyosan zene- és énekszóval vonultak, legtöbbször az önkéntes tűzoltók egyletének zenekara, illetve a kollégiumi Kántus kíséretében. A síroknál szavalatok, illetve emlékbeszéd hangzott el, a Kántus pedig nyitásként, zárásként és az egyes műsorszámok között énekelt. A síroktól az Emlékkertbe tért vissza a menet ünnepelni: az 1867 augusztusában felállított oroszlánszobor 1871. március 15-étől kezdve bizonyosan a processzió integráns elemévé vált.⁵⁹ Vagyis éppen a – számunkra bizonyíthatóan – *utolsó* március 15-i Csokonai-sírlátogatás alkalmával egy időben iktatták be az Emlékkertet mint helyszínt a szekuláris-nemzeti körmenet befejezéseként, ahol az ünneplők énekszó mellett koszorúztak.⁶⁰ A későbbi évek hasonló ünnepségein pedig még több énekszám, szavalat, illetve időnként beszéd hangzott el.

Az 1871-et követő években – a fent említetteken túl – valószínűleg azért is maradhatott el a költő sírjának március 15-i meglátogatása a Hatvan utca végi temetőben, mert az Emlékkertet a kommemorációs alkalomnak megfelelő, reprezentatív záró stációnak tartották. Valamint 1871. október 11-én leplezték le Izsó Miklós Csokonai-szobrát az ún. keleti vagy kis Emlékkertben, az észak–déli irányú Péterfia utca keleti oldalán, és e Kollégium melletti új emlékmű talán azt is lehetővé tette, hogy immár nemcsak Debrecen nyugati peremén (a Hatvan utcai temetőbe és a Csigekertbe is ellátogatva) kapcsolódhasson össze az emlékezők kétféle memorializációs aktusa, hanem immár a város emlékezeti centrumában is összeérhessenek ezek. A szoborállítás

⁵⁹ A megelőző három márciusi megemlékezésről némileg hiányosak az adatok, Korompainé mégis azt írja, hogy 1870. március 15-re alakult ki az ünnepelés rendje. Úgy írja le a menet stációit, mintha előbb lett volna az emlékkerti megemlékezés, utána pedig a honvédsírokhöz történő kivonulás (KOROMPAINÉ, *i. m.*, 324.), noha éppen fordítva történt, s ez volt a rend egészen 1889. március 15-ig, ahogyan azt a következő nagyfejezetben látni fogjuk.

⁶⁰ *Márczius 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2]. A további évek március 15-i ünnepéseinek a debreceni lapokban olvasható tudósításai mindig kitértek arra, hogy az Emlékkert oroszlánszobránál zárult a délutáni ünnepelés, csupán 1873 márciusában és 1877 márciusában nem tettek erről említést.

gazdag forrásanyagából és szakirodalmából jelen tanulmány nézőpontja miatt csak e kettős emlékezés egymásra épülésére vonatkozó 1871-es reflexiókra utalok. Például Balogh Ferenc egyháztörténész professzor szerint mivel Csokonai hozzájárult a nemzeti irodalom önállósulásához, a szoboravatás gesztusa is fontos szerepet játszik a nemzeti identitás megerősödésének folyamatában. Szana Tamás szerkesztő, újságíró cikkére pedig azért érdemes hivatkozni, mert a szerző a Csokonai-szobor felállításának *előzményeként* határozta meg az 1848–49-es honvédemlékek emelésére irányuló nemzeti buzgalmat.⁶¹

Fentebb szó volt a március 15-i ünneplések délutáni programjairól. A jelen fejezetben tárgyalt időszak megemlékezései azonban este is folytatódtak. Az 1870-es évek elejétől időnként, a 80-as évektől pedig már rendszeresen tartottak színházi díszelőadást (általában 48-as életképeket, illetve a *Bánk bánt* mutatták be), továbbá jó hangulatú társas vacsorákat és honvédbált rendeztek, ez utóbbi tiszta bevételét mindig jótékonyági célra, a 48-as honvédek történelmi díszgyenruhájának gondozására fordították.⁶²

Az emlékkerti oroszlánemlékművön 1876. március 15-ére történt némi változás. Ez alkalomra Boros Sándor kőfaragó a felirat fölé carrarai márványból virágkoszorút faragott. E virágok szimbolikáját alaposan elemezte a Debreczen újság.⁶³

Bár az ünnepi helyszíneket érintő március 15-i menet útvonaláról csak 1885-ből olvasható az első pontos tudósítás, de részint a feltételezhető kontinuitás, részint a megelőző másfél évtized processzióira vonatkozó, elszórt utalások alapján az vélhető, hogy ugyanezen a nyomvonalon haladtak már az 1870-es évek elejétől, sőt, valószínűleg a kiegyezés előtti és utáni években is. 1889-cel bezárólag a március 15-i menet a következőképpen vonult: az ünneplők a Nagy Hatvan (1898-tól: Hatvan)⁶⁴ utcán végigmenve, majd a Pesti utcán⁶⁵ északra fordulva jutottak el a honvédtemetőig. A honvédsíroknál lezajlott megemlékezés után eltérő úton: a Nagy-Mester (1898-tól: Mester), majd Kis-Mester utcán (mely 1898-tól a Bethlen nevet viselte)⁶⁶ haladva érték el a Nagy-Hatvan utcát, s innen a Nagytemplom mögötti Emlékkertet.⁶⁷ Az emlékezők tehát nem lineáris útvonalat jártak be két térbeli pólus között, a Kollégiumtól a

⁶¹ LAKNER, *Az Árkádia-pör fogságában, i. m.*, 214–223.

⁶² Például *Márczius 15-dike*, Debreczen, 1874. március 14. (6. év. 52. sz.), [2]; *Vegyes közlemények (Márczius 15-két...)*, Közlöny, 1883. április 1. (13. évf. 6. sz.), 47–48; *Márczius 15.*, Debreczen, 1888. március 17. (20. évf. 55. sz.), [2].

⁶³ *Az emlékkert*, Debreczen, 1876. március 15. (8. évf. 53. sz.), [2].

⁶⁴ BALOGH László, *Debreczen város utcanévkatasztere, i. m.*, 157–158, 284.

⁶⁵ Hivatalosan 1861-ig Pesti sor, attól kezdve Pesti utca, de az 1880-as évekig még felváltva használták. *Uo.*, 316–317.

⁶⁶ *Uo.*, 58, 215, 265, 284.

⁶⁷ *A márczius 15-diki ünnepély*, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1]; *Márczius 15. Debreczenben*, Debreczen, 1885. március 16. (17. évf. 53. sz.), [1]; *Márczius 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. március 16. (12. évf. 52. sz.), [2]. – Lehetséges, hogy abban a néhány évben, amikor még visszafelé a Csokonai-sír meglátogatását is beiktatták a processzióba (mint fentebb láttuk, 1867-ben és 1871-ben bizonyosan), akkor a Hatvan utca végi temetőt elhagyva nem a Mester utcán, hanem a Hatvan utcán haladt az Emlékkertbe tartó menet, bár erre nincs adatunk.

csigekerti temetőig, ahol aztán felbomlott volna a tömeg, hanem a záró ünnepi stáció miatt közösen, rendezetten tértek vissza az emlékkerti kőoroszlánhoz.⁶⁸ Az így kialakult menet tehát mind térbeli formáját, mind funkcióját tekintve hasonlít azokhoz a vallásos processziókhöz, amelyek szimbolikusan körülölelnek egy városrészt: mint az úrnapi körmenetek városon belül érvényesített szakralizáló területkijelölési rítusa, illetve mint a keresztjáró napok határbejáró térfoglalási praxisa. Azzal a kikövetkeztethető üzenettel, hogy így a település minél nagyobb területét (és minél több kultúr-történeti réteget) lehet integrálni a szabadságharcos emlékezésekbe.⁶⁹

2. A honvédtemető rendezése

A kiegyezés utáni évek ünneplésain a hivatalos városi képviselő időnkénti távolmaradása is oka lehetett annak, hogy a csata húszéves évfordulóján, 1869-ben arról tudósított a Debreczen újságírója, hogy „a csatatéren máig sincs emlék állítva. Sőt a honvédtemetőben sem látszik rendező kéz nyoma. A temetőhely alig hozzáférhető”. A cikkben arra biztatta a hatóságot, hogy miután az Emlékkertben 1867-ben állítottak szobrot, a csereerdei honvédsírt pedig 1868. augusztus 2-án jelölték meg az Emlékkert Társulat gránitobeliszkkal (a monumentumot a pesti Gerenday-cég készítette),⁷⁰ végre foglalkozzanak a csigekerti helyszínnel is. Azt kéri, hogy „a honvédsír hozzáférhetővé legyen; vegyen meg pár hold földet a sír körül; adasson alakot a temetőnek; a sír ápolására nézve állandóan intézkedjék”.⁷¹ Erre azért mutatkozott remény, mert ez évben a sírokhoz, az emlékkerti gyülekező után, „szokatlan néptömeg” vonult ki, ahol rövid ünnepség zajlott, ez esetben a „polgármester és főkapitány urak” részvételével.⁷² Egy évvel később, 1870. augusztus 2-ára a honvédtemető kertjét Bészler Gábor „honvéd bajtárs” „új felkoszorúzott csinos fakeresztel látta el, s kívánta, hogy a 48- és 49-ki évszám mellé oda jegyzett jelmondat: »megvirrad még valaha« mielőbb testté váljék”.⁷³ A következő év március 15-i ünnepségén megkoszorúzták a

⁶⁸ 1878. március 15-én, a máskülönben hatalmas tömegeket vonzó ünnepen valakik megzavarták a menet komolyságát, „valóságos farsangi menetté, bohózzattá” akarva azt alakítani, ezért „több felsőbb tanuló” aláírásával rövid írás jelent meg, arra kérve a rendezőket, hogy „jövőre igyekezzenek az ifjúsággal kezelt fogva működni”. *A főiskolai ifjúság*, Debreczen, 1878. március 16. (10. évf. 53. sz.), [2]. – Nem ír erről az afférról a másik részletes tudósítás: *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1878. március 16. (5. évf. 53. sz.), [1].

⁶⁹ A szekuláris-nemzeti processzió térhasználatának értelmezési mintája a vallásos körmenetek elemzési gyakorlatából: BÁLINT Sándor, BARNÁ Gábor, *Búcsújáró magyarok*, Bp., Szent István Társulat, 1994, passim; NOVÁK, i. m., 141–161.

⁷⁰ *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 711; ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 80; SZ. KÜRTI, *Köztéri szobrok*, i. m., 62.

⁷¹ *Debreczen, július 31.*, Debreczen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [1]. – Míg a fővárosi ünneplések visszafogottak voltak ezekben az években (1868–1872), Debreczenben, illetve Egerben nagy tömegek ünnepeltek, utóbbi városban a városi tisztviselők és politikusok is nagyobb számban jelentek meg. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m., 78, 85.

⁷² *Az emlékkertben*, Debreczen, 1869. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [1].

⁷³ *A debreczeni csata emlékéért*, Debreczen, 1870. augusztus 3. (2. évf. 149. sz.), [1].

fakeresztet.⁷⁴ E megemlékezési gesztus a későbbi években egyre inkább rendszeressé vált, mind a tavaszi, mind az augusztus 2-i alkalmakon.⁷⁵

1873-ban, a forradalom negyedszázados évfordulóján készült felhívás újra jeltelennek és elhanyagoltnak írta le a sírkertet, ezért a honvédtemető kertészeti rendezésére, emlékkő állítására, illetve az odavezető út karbantartására buzdította a város polgárait.⁷⁶ A polgármester és a városi tanács 1880-tól kezdve tett lépéseket állandó emlékmű felállítására a honvédtemetőben. 1881-ben a tanács javaslatára a közgyűlés el is rendelte egy díszes monumentum felállítását, a gyűjtéssel a kapitányi hivatalt megbízva.⁷⁷ Ám majd csak 1885-ben állítottak emlékművet (lásd erről a jelen fejezet 6. alfejezetét).

A kertgondozás is csak az 1880-as évek elejére állandósult. Az ünneplők örömmel vették tudomásul, hogy 1881. augusztus 2-ára – Tóth Mór királyi ügyész munkájának köszönhetően – a „hajdan kopár, kietlen” honvédtemető immár zöld pázsittal borított, s „virágmezővé van átalakítva”, ahová alkalmi feliratokkal díszített, diadalívet képező kapun lehetett belépni.⁷⁸ 1884. augusztus 2-ára készülve újra gondosan ápolták, fűvel és virágokkal ültették be a honvédtemetőt Poynár Dénes királyi ügyész irányításával. Az ezt követő szűk két, általam áttekintett évtizedben végig Poynár, majd a későbbi királyi ügyészek irányításával tartották rendben a temetőt, illetve gondozták a szőlőskertek között odavezető út szegélyén álló fákat, általában a munkára kivezényelt rabok.⁷⁹ Azonban a kertek között húzódo út meglehetősen elhanyagolt volt ezekben az évtizedekben, száraz időben hatalmas port vert fel a menet, esős időben pedig a sár zavarta meg a processzió rendjét. Még 1897-ben is erről panaszkodtak:

A rabkert mellett s szőlőlugasok, telepek közt kanyarog az elrejtett, kies, bokros honvédtemetőhöz az út, mely meglehetősen el van hanyagolva, minden feltöltés, minden szabályozásnak hiányában van. Rögről-rögre ugrálva, pocsolyát kerülgetve itt már megszakadt a rend, a férfiak és nők ezrei tarka elegy-lelegyben [sic!] siettek a temető felé.⁸⁰

⁷⁴ *Márczius 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2].

⁷⁵ Az emlékkerti kőoroszlánra és a honvédtemetői fakeresztre az 1870-es évek március 15-i és augusztus 2-i alkalmain – egyéb hölgyek mellett – elsősorban két asszony: Dragota Ignácné, a debreceni szabadságharcos főhadnagy felesége, illetve Kacskovics Ivánné, a Honvédegyet elnökének felesége helyeztek el koszorút. E gesztusokról a tudósítások mindig hálásan szóltak.

⁷⁶ SEBESS György, HARSÁNYI Gábor, *A debreczeni honvédsírok ügyében*, Debreczen, 1873. március 18. (5. évf. 54. sz.), [1].

⁷⁷ A városi levéltári adatok alapján: HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története*, i. m., 6.

⁷⁸ *Augusztus 2-dika*, Debreczen, 1881. augusztus 3. (13. évf. 151. sz.), [1]; *Az augusztus 2-iki emlékünnepelely*, Debreczeni Ellenőr, 1881. augusztus 2. (8. évf. 150. sz.), [2]; *A debreczeni csata évfordulóját*, Ellenőr, 1881. augusztus 3. (13. évf. 387. sz.), 1–2. – A következő év márciusában is szépen díszített volt a temető, viszont a kilátogatók egy része letaposta a gondozott sírhalmokat, illetve megtépkedte a frissen ültetett fenyőfákat. *Kegelet a hősök sírjainak*, Debreczeni Ellenőr, 1882. március 16. (9. évf. 54. sz.), 2.

⁷⁹ *Az augusztus másodiki ünnepelely*, Debreczen, 1884. július 31. (16. évf. 151. sz.), [3]; *Aug. 2.*, Debreczen, 1887. augusztus 2. (19. évf. 149. sz.), [2].

⁸⁰ HAJDU Huszár, *A debreczeni csata évfordulója*, Debreczen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 1818. sz.), 1.

3. Az ünneplés rendje az időszak augusztus 2-i alkalmain

Mivel a csata emléknapja nyári szünetre esett, jóval kevesebb kollégiumi diák és tanár vett részt ezeken, mint március 15-én.⁸¹ Bár ezeknek az alkalmaknak a rendezését is a kollégiumi ifjúság vállalta, egyes években bizonytalanság volt, hogy kik állítják össze a programot. A Debreczen szerkesztősége például 1874-ben, a csata negyedszázados évfordulóján a Honvédegylet bizottmányát sarkallta erre, hiszen a honvédtemetőbe történő kivonulásban „összhang, egység” kell legyen.⁸² A csata 50 éves évfordulóján, 1899-ben a Csokonai Kör volt a felelős a szervezésért.⁸³

Az 1874. augusztus 2-i honvédtemetői ünnepségen Kacsokovics Iván, a Honvédegylet elnöke felvetette, hogy messziről látszó emlékdombot kellene emelni, hasonló a krakkói, 1823 óta álló, grandiózus Kościuszko-dombhoz. Bár a közönség lelkesen fogadta az ötletét, s gyűjtés is indult a cél érdekében, alább látni fogjuk, hogy a későbbi évtizedekben nem e formában valósult meg az emlékhely rendezése.⁸⁴

Az augusztus 2-i ünnepségek az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején (1873-ig) a március 15-i alkalomhoz képest rövidebbek voltak. Az Emlékkertben és környékén csak gyülekeztek az ünneplők,⁸⁵ majd rendezett menetben (énekszóval, a 70-es évek végétől már bizonyosan zenei kísérettel is) vonultak a honvédtemetőbe, ahol lezajlott megemlékezés. Ezt követően ugyan valószínűleg nem szétoszlott a tömeg, hanem – miként a március 15-i ünnepen, augusztus 2-án is – közösen, hazafias dalokat énekelve tértek vissza a belvárosba,⁸⁶ ám a megemlékezésnek 1873-mal bezáróan nem volt folytatása az Emlékkertben.

A rítusrend első változása a csata 25 éves évfordulóján, 1874. augusztus 2-án történt. Ekkor a korábbiaknál nagyobb szabású alkalmat tartottak: immár nemcsak gyülekeztek az Emlékkertben, hanem a honvédtemetői kivonulást megelőzően ünnepeltek is az oroszlánszobornál. Ehhez hasonló volt az 1875., 1876. és az 1879. évi megemlékezések sorrendje.⁸⁷ Az augusztus 2-i ünneplés rítusai 1880-tól kezdve hasonultak teljesen

⁸¹ Egyes években a tudósítások méltatlankodva kevesellték az emlékezők számát, például: *A honvédsírkon*, Debreczeni Ellenőr, 1876. augusztus 2. (3. évf. 149. sz.), [2]. Máskor viszont nagyobb tömegekről szóltak, például: *A debreczeni csata évfordulóját*, Ellenőr, 1881. augusztus 3. (13. évf. 387. sz.), 1–2; *Kegelet ünnepe*, Fővárosi Lapok, 1887. augusztus 5. (24. évf. 214. sz.), 1577.

⁸² *Róvjuk le adónkat!*, Debreczen, 1874. július 29. (6. évf. 147. sz.), [1]. Lásd még a panaszt a gondozatlan temetőhelyről: *1874. aug. 2. Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 3. (6. évf. 150. sz.), [1].

⁸³ *A debreczeni csata ötvenéves évfordulója*, Debreczen, 1899. július 22. (31. évf. 141. sz.), 4.

⁸⁴ *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2].

⁸⁵ 1869. augusztus 2-án reggelre koszorút készített és azzal díszítette az Emlékkert oroszlánszobrát egy nevét elhallgató honleány. *Úgy súgták*, Debreczen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [2.] és *Az emlékkertben*, Debreczen, 1869. augusztus 2. (1. évf. 23. sz.), [1].

⁸⁶ Bár a hazafias énekekkel kísért közös visszavonulásra vonatkozó egyértelmű adatunk az augusztus 2-i ünnepségekről (1873-mal bezárólag) csak 1872-ből van: *Augusztus 2-ika Debreczenben*, Debreczen, 1872. augusztus 3. (4. évf. 153. sz.), [1]. 1874-től kezdve számos év augusztus 2-áról van adatunk arról, hogy a menet visszafelé is rendezetten, énekelve és Kossuthot éltetve, a 70-es évek végétől kezdve zene szóval is kísérve érkezett.

⁸⁷ *1874. aug. 2. Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 3. (6. évf. 150. sz.), [1]; *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2]; *A debreczeni csata*, Debreczen,

a márciusi kommemorációs praxishoz. Ekkortól kezdve (sőt, már hasonlóan történt 1877. augusztus 2-án is⁸⁸) a honvédtemetői zárandoklatot *követően* a menet visszavonult az Emlékkertbe, ahol az alkalom zárásaképpen ünnepeltek, szavalattal, énekszóval.⁸⁹

Az augusztusi ünnepi menet útvonaláról (miképpen a március 15-iről) 1885-ből, illetve 1887-ből olvashatunk először részletesebb tudósításokat, bár egy-két adattöredék, illetve a hagyomány ereje alapján erősen feltételezhető, hogy a korábbi években is ugyanígy haladt a processzió. A március 15-i meneteknek megfelelően, a szakralizáló területkijelölési rítusokhoz hasonlóan egy kört írtak le: kifelé a Nagy-Hatvan utcán és a Pesti utcán, visszafelé Nagy- és Kis-Mester (Bethlen) utcán jutottak el a Nagy-Hatvan utcáig, majd az Emlékkertig.⁹⁰ 1891-ben még bizonyosan ezt az útvonalat követték, 1897-ben, 1898-ban és 1899-ben viszont már kifelé is ugyanott haladtak, mint ahogyan évtizedek óta visszafelé, bár a változtatás okára nem találtam adatot: a Hatvan, a Kis-Mester (Bethlen) és a Nagy-Mester utcán érték el a honvédtemetőhöz vezető földutat.⁹¹ A következő útvonalváltozás az 1900. augusztusi ünnepségen történt, erről az utolsó fejezetben írok.

4. Ünneplés a Nagysándor-halomnál

Bár a honvédsírokhoz képest messzebb volt az 1849. augusztus 2-i csata helyszíne, ám mint azt az előző fejezetben láttuk, az 1850-es években, illetve 1861-ben oda is kilátogattak az emlékezők. Időnként az 1870-es évekből és későbből is van adatunk arra, hogy megkoszorúzták a Nagysándor-halmot. Úgy tűnik viszont, hogy ilyenkor nem a teljes ünneplő menet vonult ki odáig: ez valószínűleg a nagy távolság miatt nem fért

---

1875. augusztus 2. (7. évf. 148. sz.), [2]; *A honvédsírokon*, Debreczeni Ellenőr, 1876. augusztus 2. (3. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csata*, Debreczen, 1879. július 31. (11. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csatának*, Debreczen, 1879. augusztus 2. (11. évf. 150. sz.), [2]. – 1878-ban nagyon visszafogott volt az emlékezés, mert a napok óta tartó esőzések miatt sártengerré változott a város és a honvédtemető közötti térség. Emiatt ez évben nagyon kevesen mentek ki a temetőbe, „menetnek nem is volt nevezhető a társaság”, és szavatelok sem voltak. Ráadásul, a résztvevők számára ismeretlen ok miatt, minden harmadik emberre jutott egy rendőr, ami „nagy indignációt keltett”. *Augusztus másodika*, Debreczen, 1878. augusztus 3. (10. évf. 149. sz.), [2]. – A kormánypárt lapja viszont nem említi sem a rossz időjárást, sem az emiatt kevés résztvevőt, sem a rendőrök nagy számát: *Augusztus 2-ikát*, Debreczeni Ellenőr, 1878. augusztus 3. (5. évf. 149. sz.), [2].

⁸⁸ 1877. augusztus 2-án az emlékkerti gyülekezőt követően elénekelték a Szózatot, majd a honvédtemetői zárandoklat után visszatérve, az Emlékkertben zárták az ünnepséget, szavatelokkal, énekszóval. *Ma tartatott*, Debreczen, 1877. augusztus 2. (9. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csata emléknappa*, Debreczeni Ellenőr, 1877. augusztus 4. (4. évf. 15. sz.), [1].

⁸⁹ *Augusztus 2-ának*, Debreczen, 1880. augusztus 3. (12. évf. 149. sz.), [2]; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1880. augusztus 3. (7. évf. 150. sz.), [2].

⁹⁰ *Aug. 2-ika*, Debreczen, 1885. augusztus 3. (17. évf. 151. sz.), [2]; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. augusztus 3. (12. évf. 148. sz.), [2]; *Aug. 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1887. augusztus 3. (14. évf. 149. sz.), [2]. – Többször volt arra példa, hogy a menet nagyobb része a közös útvonalon haladt, viszont „számosan a lóvonatú vasút fellobogózott kocsijára kaptak föl, s a port kikerülve jutottak” vissza az Emlékkertbe. *A kegyelet ünnepe*, Debreczen, 1890. augusztus 4. (22. évf. 149. sz.), [2].

⁹¹ HAJDU Huszár, *A debreczeni csata évfordulója*, Debreczen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 1.

volna bele az amúgy is hosszú városi processzióba. Az 1874. március 15-i összefoglaló szerint a szokásos Kollégium–honvédsírok–Emlékkert körút után az „ezerekre menő népcsoport” ugyan széteszlott, a tudósítás viszont hozzát teszi, hogy „Nagy Sándor halma is megkoszorúztatott”.⁹² Valószínűleg egy kisebb küldöttség végezte ezt a beiktatott, a közös rítushoz csak érintőlegesen kapcsolódó kitérőt.⁹³ (Am mint a következő fejezet 6. alfejezetében látni fogjuk, 1899-ben, az ottani emlékoszlop-állítás miatt szorosabban bevonták a csatahelyet az emlékezési menetbe.)

Az ünnepi körút során megtehető távolság- és időkorlátok meglehetősen pontosan tudhatóak, illetve kikövetkeztethetőek. Például A Hon című, Jókai Mór által alapított és szerkesztett lap 1875. március 15-i tudósítása a következőképpen számolt be. A „szokott módon”, „régii lelkesedéssel” ünneplő diákság, a 48-as honvédek, egyletek, társulatok és a városi polgárok „hosszú menete” délután fél 3-kor indult el Kollégium előtti térről, és „félórái zarándoklás után” érték el a csigekerti honvédsírokat, ahol ez évben is nagy tömeg várta az érkezőket. Az ottani ünnepséget követően „tömött sorokban” visszavonultak az Emlékkertbe, ahol újabb megemlékezés következett, mely háromnegyed 5-kor ért véget. Vagyis indulástól érkezésig, a két helyszínen zajló ünnepléssel együtt összesen közel két és fél órát vett igénybe a megemlékezés.⁹⁴ Más évek tudósításai alapján is legalább ennyivel számolhatunk. A szekuláris-nemzeti körmenet minden bizonnyal így is be tudta tölteni szimbolikus térfoglaló jellegét, ezért nem volt szükség arra, hogy még további, mintegy másfél órányi⁹⁵ kitérővel vonják be a megemlékezésbe a temetőtől nyugatra fekvő csatahelyet.

5. A csereerdei honvédsír nem része a hivatalos megemlékezéseknek

1867 után az immár nyilvánossá lett rituális processziók útvonalából annak ellenére kimaradt a város keleti része, a csereerdei honvédsír, hogy – mint a harmadik fejezet 2. alfejezetében láttuk – 1868. augusztus 2-a óta gránitobeliszkkal jelölték meg. Azonban nem hivatalos emlékezések, virág- vagy koszorúhelyezések továbbra is zajlottak itt, tehát ha nem is rejtőzködő módon, mint a kiegyezés előtt, de a spontán és privát ünneplés folytatódott e helyszínen. A csereerdei honvédsír két ok miatt maradhatott ki az 1867 utáni nyilvános kommemorációs útvonalakból. Egyrészt valószínűleg azért, mert az ünneplők menetének túl sok idejébe telt volna *mindkét* városszéli helyszínhez eljutnia. Másrészt e keleti térség – a nyugati periferián, a Csigekertben lévő

⁹² *Nagy Sándor halma*, Debreczen, 1874. március 16. (6. évf. 53. sz.), [2].

⁹³ A Debreczeni Ellenőr viszont nem is tudósított a Nagysándor-halom meglátogatásáról: *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2].

⁹⁴ *Márczius 15-én*, A Hon, 1875. március 16. (13. évf. 61. sz.), [2]. Vö. *Márczius 15-ének*, Debreczeni Ellenőr, 1875. március 15. (2. évf. 52. sz.), [2].

⁹⁵ Azzal számolva, hogy az alábbi cikk szerint a honvédtemetőtől a Nagysándor-halom további fél órányi séta, viszont „kocsin 8 perc alatt érhető el sebes hajtással”, amelyhez hozzáadandó a visszaút és a feltételezhetően ott töltött idő. *Emlékoszlop Nagy Sándornak*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4; vö. *A debreceni csata 50-ik évfordulója*, Pesti Hírlap, 1899. július 15. (21. évf. 194. sz.), 7.

honvédtemetőhöz képest – jóval messzebb esett a Kollégiumtól és az Emlékkerttől. Harmadrészt pedig talán azért is, mert a város e keleti, csereerdei régiójában a megemlékezéseknek nem volt olyan megerősítő példája, fenntartó mintája, szimbolikus térkijelölési előzménye, mint amilyen a csigekerti honvédtemetőbe irányuló emlékezési processzióknak (lásd a Csokonai-sír szabadságharc utáni látogatásának az előző fejezet 2. alfejezetében és a jelen fejezet 1. alfejezetében elemzett rítusát).

6. Újabb szabadságharcos emlékművek felállítása az 1870-es, 80-as években

A Csokonai-kultusz és a nemzeti szabadságharc emlékezetének összefonódása mellett 1848–49 ünnepe a kora újkori protestáns küzdelmek kommemorációs hagyományához is szorosan kapcsolódott.⁹⁶ Ennek látványos pillanata volt, amikor 1883-ban éppen október 31-én, a reformáció emléknapján állították fel a Petőfi-szobrot a Kollégium nemrég elkészült díszlépcsőházában.⁹⁷ Az Izsó Miklós által elkezdett, a pesti Duna-partra készült ércszobrot a szobrász 1875. évi halála után Huszár Adolf fejezte be, aki az egészalakos gipszmintát a Kollégiumnak ajándékozta. A küldemény 1882 őszén, a pesti Petőfi-szobor felavatásával nagyjából egy időben meg is érkezett Debrecenbe.⁹⁸

A következő évi debreceni avatási ünnepségen az egész ügyért sokat tévő Balogh Ferenc egyháztörténész professzor beszéde hangzott el. A szónoklat a Kollégium előtti kommemorációs teret, vagyis az Emlékkertet metonimikusan kiterjesztette az aktuális szoborállítás helyszínére, az iskola díszlépcsőházára. Ugyanis Balogh – finoman utalva a *locus amoenus* („kies kert”),⁹⁹ illetve a *seminarium* (veteményeskert) toposzra – azt állította, hogy „[a] hazafiság és vallásosság egyik *kertjében*, e három százados kollégiumban méltán áll az ő szobra s méltán tehet sírjára theologiai ifjúságunk koszorút”. A beszéd két további szempontból is összekötötte a hazafiságot és a vallásosságot. Egyrészt Petőfi életrajzát a bibliai tipológia alkalmazásával értelmezte, a halálakor égbe ragadott Illéshez hasonlítva a költőt, hiszen ő is csak úgy eltűnt, anélkül, hogy holttestet hagyott volna maga után, s „emberi szem egyiknek sírját és hamvát sem mutathatja ki”. Másrészt mint vallásos költőt mutatta be, s az Emich Gusztáv-féle gyűjteményes Petőfi-kiadásra hivatkozva jelezte, hogy a vallásos szempontnak 62 versében van nyoma.¹⁰⁰ A Petőfi-szobor 1883. októberi felavatása utáni évekből

⁹⁶ Lásd jelen dolgozat első fejezetét, illetve bővebben: FAZAKAS Gergely Tamás, *A reformáció emlékezte és október 31. ünneplése Debrecenben: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 111–142.

⁹⁷ *A Petőfi szobor*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 8. – Tévesen írja Korompainé, hogy március 15-re állították volna fel: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 325.

⁹⁸ *A Petőfi-szobor bizottsága*, Debreceni Protestáns Lap, 1882. október 5. (2. évf. 28. sz.), 276.

⁹⁹ Az Emlékkert alapításakor az *amoenus* jelző magyar megfelelőjét („kies”) használták. Lásd erről a hivatkozásaimat is a második és a harmadik fejezetben.

¹⁰⁰ *Balogh Ferenc tanár beszéde*, Debreczeni Ellenőr, 1883. október 31. (10. évf., 232. sz.), [3]. (kiemelés tőlem)

azonban, egészen 1898. március 15-ig nincs adatunk arra, hogy a kollégiumi diákok ezt a helyszínt is bevonták volna a forradalom kitörésére emlékező processziókba.¹⁰¹

1885. március 15-én az addigiaknál is nagyobb szabású alkalmon ünnepeltek a debreceniek. Délelőtt református istentiszteletet tartottak két helyen is: a Kistemplomban, illetve az Ispotály templomban. Este a színházban díszelőadást rendeztek, illetve honvédbál is volt.¹⁰² A kollégiumi ifjúság délutáni, a város polgáraival minden korábbinál nagyobb mértékben kibővült, gazdag programmal bíró alkalmának rendezésében továbbra is vezető szerepet vitt a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, rajtuk kívül pedig a Függetlenségi Kör. A kiemelt rendezvény oka, hogy ekkor avatták fel Boros Sándor¹⁰³ debreceni polgár, kőfaragó mester ajándékát, a közadakozásból is támogatott vörösmárvány emlékművet.¹⁰⁴ Nem a honvédtető legmagasabb pontján, a Csígedombon helyezték el, hanem a jobbra eső kisebb emelkedésen, a sétánytól jobbra, ahol ma is áll. A domb teteje ekkoriban az ünnepi szónokok, illetve a kórus és zenekar emelvényeként szolgált.¹⁰⁵ Hatalmas tömeg vonult ki a szépen elrendezett, virágokkal, zászlókkal ékesített honvédtetőbe: a beszámolók szerint legalább 20.000 fő gyűlt össze a honvédsíroknál és a környező mezőkön. Az ünnepséget követően a tömeg visszatért az emlékkerti kőoroszlánhoz, ahol a Kántus éneke és szavaltat hangzott el. A honvédtetői sírkőállításról önálló emlékkönyvet is kiadtak, amely beszámol az emlékbizottság megalakításáról, a monumentum elkészítéséről, illetve részletesen tudósít a felállítás alkalmáról. A szervezésben jelentős szerepet vállalt az emlékművet állító „szoborbizottság” elnöke, Csutak Kálmán, a szabadságharc emlékezetének az

¹⁰¹ Erről bővebben a következő két fejezetben szölok.

¹⁰² Vö. BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen*, i. m., 221–222.

¹⁰³ A korabeli újságokban így szerepel a név, később hosszú s-sel is írták: ZOLTAI, *A debreceni Honvédtető emléke* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 80–81; PAPP József, *A Honvédtető és Hősök temetője Debrecenben*, i. m., 19.

¹⁰⁴ Mint a jelen fejezet 2. alfejezetében láttuk, 1870. augusztus 2. óta egyszerű fakereszt jelölte a tömegsírt. Az emlékműállítás ezt követő előkészületeiről a Debreczeni Ellenőr 1894. március 29-i száma szól, melyet közöl: BÉNYEI Miklós, *Ércszobrot Kossuth Lajosnak! A debreceni Kossuth-szobor ötlete és a gyűjtés kezdete* = B. M., *Kossuth Lajos és Debrecen: Kiegészítések (Tanulmányok és előadások)*, Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019, 135–136.

¹⁰⁵ „Remek, poétikus hely ez a legmagasabb dombbal együtt, hová lépcső vezet fel s hol az öreg fák árnyékában, a kiemelt helyen a szónokok beszélnek vagy szavalnak gyűjtő, hazafias szavakat.” HAJDU Huszár, *A debreceni csata évfordulója*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 2. – Tévesen szerepel Papp József cikkében, illetve a Zoltai Lajos újraközölt cikkéhez fűzött, Szendiné Orvos Erzsébet által írt lábjegyzetben, hogy a Boros-féle emlékművet 1885-ben a dombtetőn állították volna fel, és csak akkor helyezték át a sétány jobb oldalára, amikor 1899-ben az emlékkerti oroszlános emlékmű került a temető legmagasabb pontjára. PAPP József, *A Honvédtető és Hősök temetője Debrecenben*, i. m., 19; SZENDINÉ ORVOS, i. m., 81 (17. jegyzet). Valójában a Boros-féle emlékmű „a temető kisebb dombján áll, dél felé tekintvén”. *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. március 16. (12. évf. 52. sz.), [2]. Ugyanígy egy későbbi beszámoló szerint: „oldalt a nagy dombtól, egy kisebb emelkedésen áll [...] s éppen azért húzódt meg szerényen oldalt, mert már akkor is ki volt mondva, hogy a méltó és díszes emlék – illetékes helyére – a nagy sírhalom tetejére fog helyeztetni”. KORNHÄUSER Antal, *Glosszák a tegnapi ünnephez*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 3.

1860-as évek második felétől egyik legfontosabb debreceni gondozója, aki a szabadságharc idején honvéd alezredes volt, aradi halálraítélt, majd fogoly.¹⁰⁶ A honvédtemetői emlékművön elhelyezett márványtábla felirataként a következő szöveget fogadták el:

Honvédek, névtelen félistenek nyugosznak itt, akik hősiességükkel küzdöttek a magyar hazáért, ennek szabadságáért, és a nemzeti függetlenségért.

Elvérzettek, dicsően harcolva a debreceni csatában.

1849 augusztus 2.

Legyen emléküök örök!

Eszméik győzelmében érvék el mielőbb a feltámadást!

Emeltetett 1885. márc. 15.

A következő években is az eddigiekhez hasonló rend szerint emlékeztek. 1887. március 15-e azért volt kivételes, mert a zord, havas időjárás miatt az eredetileg tervezett programmal ellentétben sem a honvédsírokhoz nem zárandokoltak ki, sem az Emlékkert oroszlános emlékművénél nem ünnepeltek. A tudósító magyarázata szerint: „mivel ma (minden népfelkelői hajlamok dacára) gyöngébb nemzedék él, mit ama nagy időkben”. Az alkalmat a Kollégium énektermében tartották meg, a máskülönben szokásos rendben: szavalatokkal, emlékbeszéddel, kórusénekekkel. A koszorúkat másnap vitték ki a honvédsírokra és az Emlékkert szobrára.¹⁰⁷ 1889. március 15-én a nagy véderóvita árnyékában szerveztek nagyobb szabású ünnepélyt, ezért erőteljesen kiálltak a nemzeti nyelv védelmében és a hadsereg nemzeti jellegének fenntartása mellett.¹⁰⁸

7. Felekezeti és iskolai ünneplések

A Református Kollégium diákjai és tanárai által kezdetektől dominált szabadságharcos megemlékezésekbe az 1870-es évek végétől és az 1880-as években fokozatosan

¹⁰⁶ *Emlékirat a Debreceni Honvéd Sírkertben 1885. március 15-én emelt sírkő létrejöttéről*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1885. – A felállítandó emlékműről először: *A honvédemlék felirata*, Debrecen, 1885. január 19. (17. évf. 13. sz.), [3]. – Előzetes program és utólagos beszámoló: *Márczius 15-kén*, illetve *Köszönetnyilvánítás*, Debrecen, 1885. március 14. (17. évf. 52. sz.), [1]; *Márczius 15. Debreczenben*, Debrecen, 1885. március 16. (17. évf. 53. sz.), [1]–[2]; SZABOLCSKA Mihály, *Főjegyzői jelentés a Magyar Irodalmi Önképző Társulat 1884–85-dik évi működéséről*, Közlöny, 1885. jún. 15. (15. évf., 8. sz.), 74. – Az 1885. évi alkalomról összefoglalóan: KAPLONYI György, *Hősi kultusz Debreczenben* = K. Gy., *Debreceni ércemberek, márványnévjegyek: színes tanulmányosorozat Debrecen összes műemlékeiről*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat Rt., 1943, 175; SÁNDOR Iván, *Bőjtelő hava = Vízkeresztől karácsonyig: a nyolcvankilenc esztendő*, Bp., Forrás – Gondolat, 1990, 28–30 (rövid összefoglaló egy korábban írt, publikálatlan, Csutak Kálmánról és az 1885-ös debreceni emlékmű-állításról szóló eszszéből); SÁPI Lajos, *Régi temetők Debreczenben = Hajdú-Bihar temetőművészete*, főszerk. SZÖLLŐSI Gyula, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága, 1980, 215; KOROMPAINÉ, i. m., 325; PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debreczenben*, i. m., 19.

¹⁰⁷ *Márczius 15-ének*, Debrecen, 1887. március 14. (19. évf. 51. sz.), [2]; *Márczius 15-én*, Debrecen, 1887. március 15. (19. évf. 52. sz.), [2].

¹⁰⁸ A nagy véderóvita árnyékában megtartott 1889. márciusi ünnepekről lásd M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m., 134–142.

bevonódtak mind a reformátusság, mind a többi felekezet istentiszteleti helyei, illetve a város különböző tanintézményei.

A március 15-i reggeli alkalmi istentiszteleteknek – ahogy az előző alfejezetben láttuk – először 1885-ben adott teret két református istentiszteleti hely, a Kistemplom és az Ispotályi templom. Ezt követően azonban egészen 1891-ig nincsen arra utaló nyom, hogy március 15-én tartottak volna alkalmat a városi református templomokban.¹⁰⁹ (1889. október 6-án viszont volt emlékező istentisztelet, az előző évben felépített Verestemplomban.¹¹⁰) A református emlékező liturgiák ritkaságának oka lehet, hogy a kortárs református hittanhallgatók, teológiai megalapozással, ekkoriban erőteljesen elutasították az emlék-istentiszteleti alkalmak bevezetését (bármennyire is fontos volt a protestánsok számára a szabadságharc ünneplése nemzeti és felekezeti szempontból). Például a Kollégium Hittanszaki Önképző Társulata 1886 decemberében a szokásos vitauülésére azt a kérdést fogalmazta meg, hogy „[p]rotestáns szempontból megengedhető-e, hogy a nemzet mátyurjai és elhunyt nagyjai emlékére ünnepélyes istentiszteletek tartassanak templomainkban?” A vitagyűlés résztvevőinek válasza – bár az alkalmak mellett érvelő teológus argumentációját megfelelőnek tartották – több mint 90%-ban elutasította az efféle alkalmi istentiszteleteket.¹¹¹

A március 15-i megemlékezések más felekezetek templomaiban is jellemzővé váltak ekkoriban: a korabeli tudósítások és az utólagosan emlékezők beszéltek a lutheránusok gyülekezetéről, illetve a két zsidó imahelyről. Az önálló ünnepélyeknek helyet adó iskolák száma is gyarapodott az 1880-as, majd különösen az 1890-es években. A Kollégium főiskoláján és gimnáziumán kívül a református felsőbb leányiskola és a tanítóképző, a református fiú- és leányiskolák, ezeken túl pedig a más felekezetű (katolikus, illetve izraelita) alsó és felső tanintézetek, valamint a Hatvan utcai állami főreáliskola is kommemorációs helyszínné vált. A március 15-i szervezett menethez az 1870-es évek közepétől az iparos ifjúság, az 1880-as évek második felétől pedig a gazdasági tanintézet és a kereskedelmi akadémia diákjai is csatlakoztak. Az 1880-as évek végétől a kereskedő ifjak önképzőköre önállóan is megemlékezett egyesületi helyiségükben, a Piac utcai Csanak-házban.¹¹²

¹⁰⁹ Erről lásd a következő fejezet 2. alfejezetét.

¹¹⁰ Erről lásd a következő fejezet 4. alfejezetét.

¹¹¹ *A hittanszaki önképző-társulat pályakérdései*, Közlöny, 1886. december 1. (17. évf. 2. sz.), 18; *A hittanszaki önképző társulattól*, Közlöny, 1887. január 1. (17. évf. 3. sz.), 26. – A Társulat vitagyakorlatáról ír, de a fenti témát nem említi: KOVÁCS Ábrahám, *A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban, 1850–1912 = Örüllővé tettek: Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, szerk. BARÁTH Béla Levente, FEKETE Károly, Debrecen, TTRE–DRHE, 2019, 95–96. – A nemzeti tartalommal telített „szent” fogalom 19. századi református értelmezéséről: BRANDT, *A protestánsok és a millennium*, i. m.

¹¹² Erről lásd *Márczius 15.*, Debrecen, 1888. március 14. (20. évf. 53. sz.), [2]–[3]; *Márczius 15-két*, Debrecen, 1888. március 15. (20. évf. 54. sz.), [3]; *Márczius 15.*, Debrecen, 1888. március 17. (20. évf. 55. sz.), [2]. – Az ünnepők körének fokozatos bővülésére reflektál például az alábbi tudósítás néhány mondatos visszatekintése: *A nemzeti ünnep*, Debrecen, 1895. március 16. (27. évf. 53. sz.), 2.

A város déli, Szent Anna utca környéki, jórészt katolikusok lakta negyede ezekben az években kevésbé vonódott be a március 15-i és augusztus 2-i emlékezésekbe, illetve a városi szekuláris processziók nem terjedtek ki szimbolikus térfoglalási céllal ebbe az irányba. A korabeli vádak szerint a római felekezetet sokáig csak ímmel-ámmal ünnepelt: nem tettek ki zászlót, alig tartottak emlékezéseket. Azonban rendkívül fontos kivételt jelentenek az október 6-a délelőtti gyászmisék (ünnepélyes requiemek) a Szent Anna utcai templomban, ezeket már 1867-től kezdve megtartották.¹¹³ Ilyenkor a templomteret szimbolikus ravattal, illetve a tizenhárom aradi vértanút jelképező, tizenhárom 48-as veterán honvéd kezében tartott fekete, halálfejjel kihímzett lobogókkal díszítettek.¹¹⁴ Továbbá a mártírok arcképeivel, illetve szabadságharcos zászlókkal és hadijelvényekkel is gazdagították a helyszínt. Ezeken az alkalmakon a 48-as honvédek mellett az évek elteltével egyre többször részt vettek a városi és megyei notabilitások is. Református liturgia keretében viszont egészen 1889. október 6-ig nem emlékeztek meg az aradi vértanúkról (erről a következő fejezet 4. alfejezetében szólok), az újságírók ezt számos tudósításban fel is rótták a református egyháznak.¹¹⁵ A református ünnepségek hiánya miatt az október 6-i katolikus gyászmiséken – a piarista fiúiskola és a Svetits leányintézet tanárain kívül – rendszerint a Kollégium tanárainak és diákjainak egy része is közösséget vállalt az emlékezőkkel.¹¹⁶ Bár nem minden évben, amit szintén méltatlankodva jegyeztek meg a tudósítók.¹¹⁷

A kommemorációs rítusok változása az 1880-as évek végétől az Emlékkert oroszlánszobrának Honvédtemetőbe költöztetéséig (1899)

1. Térhasználat a debreceni Lajos-napi ünnepségeken és Kossuth 90. születésnapján

Az 1880-as évek végétől kezdve az egész országban, így Debrecenben is újabb alkalommal bővült a szabadságharc emlékezeti gyakorlata. Egyre markánsabban formálódott

¹¹³ 1867. október 6-án több városban, így Debrecenben is tartottak gyászmisét az aradi vértanúk emlékére. Erről és a következő évi ünneplesekről lásd KOROMPAINÉ, *i. m.*, 322–323; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 91–92.

¹¹⁴ Van adatunk arra, hogy a tizenhárom halálfejes fekete lobogót a március 15-i ünnepélyes vonuláson is használták: *Márczius 15.*, Debreczen, 1884. március 15. (16. évf. 53. sz.), [2].

¹¹⁵ Például 1877-ben, amikor a tudósító arra hivatkozott, hogy mivel a gyászmisén résztvevők ötéde református volt, időszerű lenne „ilyen hazafias természetű ünnepélyeket a református nagy templomban” is tartani. *Gyászistentisztelet*, Debreczeni Ellenőr, 1877. október 6. (4. évf. 194. sz.), [1].

¹¹⁶ Lásd például *Az aradi vértanúk emlékére*, Debreczen, 1869. október 6. (1. évf. 70. sz.), [2]; *Az aradi vértanúk*, Debreczen, 1870. október 6. (2. évf. 195. sz.), [2]; *Október 6-ka*, Debreczen, 1879. október 6. (11. évf. 195. sz.), [2]; *Gyászistentisztelet*, Debreczen, 1883. október 6. (15. évf. 203. sz.), [2]; *Október 6.*, Debreczen, 1885. október 6. (17. évf. 196. sz.), [3]. – Amennyiben október 6-a vasárnapra esett („mivel a kath. templomban vasárnap nem szoktak requiemezni”), valamely közeli napon tartották meg a gyászmisét. Lásd például *Az aradi vértanúk*, Debreczen, 1872. október 5. (4. évf. 197. sz.), [2], az előbbi idézet innen származik; *Október hatodika*, Debreczen, 1889. október 3. (21. évf. 194. sz.), [2].

¹¹⁷ Például: *A vértanúk gyász-napja*, Debreczen, 1887. október 6. (19. évf. 195. sz.), [2]; *Vértanúk emléke*, Debreczen, 1888. október 6. (20. évf. 195. sz.), [2].

meg a szabadságharc és Kossuth kultuszát ápoló Lajos-napi (augusztus 25-én vagy az előestéjén tartott) névnap rendje, amelyet nem hivatalos nemzeti ünnepként, hanem családi-baráti körben ültek meg.¹¹⁸ E részben kötetlen, mulatság jellegű, de egyértelműen nemzeti-függetlenségi színezetű alkalomra hatással lehettek az 1880-as évek külföldi megemlékezési alkalmai.¹¹⁹ Viszont Kossuth névnapjának rejtőzködő, szűk körű ünnepléseire már az 1850-es évek elején, némi publicitást kapott megülésére pedig 1869-től kezdve akadt példa. Az 1870-es évek elejétől Debrecenben és egyéb magyarországi településeken is rendszeresen tartottak Lajos-napi társas vacsorákat, évről évre növekvő részvétellel, újabb és újabb helyszíneken.¹²⁰

Az 1880-as évek végétől kezdve Debrecenben (és máshol az országban) egyre erőteljesebben karnevalizálódó alkalmat nem csupán a Kossuth-kultusz egyik legnépszerűbb és legszélesebb körű megnyilvánulásaként érdemes látni, hanem a szabadságharcos megemlékezések városi térhasználatának újabb kiterjesztési lépéseként is értelmezhetjük. E népünnepély ugyanis újabb helyszínekkel gazdagította a március 15-i és augusztus 2-i debreceni ünnepeket, tovább bővítve az 1849-es debreceni események valódi tereit: a belvárosi, valamint a városszéli (nyugaton a csigekerti, keleten a csereerdei) emlékezési helyeket. A Lajos-napokat elsősorban a város északi periferiáján, a Nagyerdő parkosított részén ünnepelték lakomával, zenés mulatsággal: a Fürdőházban (Vigadó), majd 1885-től a Dobos pavilonban is. Ezek, valamint az ezekhez képest közelebbi, a belváros északi határán álló, 1889 nyarára elkészült Margit fürdő mind olyan helyszínek voltak, amelyekhez a szabadságharc idején nem kötődött sem politikai, sem katonai történet. Azonban mégsem volt esetleges a helyszínválasztás és az északi irányba történő, inkább szervezetlen kísérelés, mint rendezett processzió. Egyrészt azért, mert az alkalomnak voltak korabeli mintái, ugyanis Debrecen e vigalmi negyede kedvelt ünneplési helyszínné vált a század utolsó harmadában: minden év pünkösdjén, illetve más alkalmakkor. Másrészt azért, mert a Lajos-napi ünnepélyeket két konkrét előzmény, szintén a Nagyerdőn tartott, a fentebbi fejezetekben már említett alkalom is befolyásolhatta. Az 1849-ben

¹¹⁸ Az ünnep jellegéről lásd például a Függetlenségi és 48-as Párt országgyűlési képviselőjének reflexióját: HENTALLER Lajos, *Kossuth apánk nevenapja*, Debrecen, 1890. augusztus 23. (22. évf. 162. sz.), [1].

¹¹⁹ A Franciaországban 1880 óta nemzeti ünnepnek megtett július 14-e „szertartásrendjében a hivatalos demonstrációk elemeit kevert[ék] a nem hivatalos, fesztelen, népünnepély jellegű mozzanatokkal, mint a tűzijáték vagy az utcabál”. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 8–9. – Kossuth névnapj ünnepése talán ellenpólust is képezhetett Ferenc József hivatalos születés- és névnapj ünnepének. Igaz, ez utóbbiak 1867 és 1914 közötti részletes elemzése még nem történt meg, csupán a világháború idején tartott alkalmaké: TURBUZ Dávid, „Ferenc Jóska azt üzente”: *Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt*, Történelmi Szemle, 2016/4, 603–614.

¹²⁰ *Lajos estéje Debreczenben*, Debrecen, 1874. augusztus 25. (6. évf. 166. sz.), [2]; *Lajos estéje*, 1875. augusztus 24. (7. évf. 164. sz.), [2]. stb. – Azonban például Hajdúböszörményben 1876-ban nemcsak társasvacsorát, hanem egész napos ünnepséget tartottak Kossuth arcképének leleplezése alkalmából. *H.-Böszörmény, 1876. aug. 25.*, Debrecen, 1876. augusztus 28. (8. évf. 176. sz.), [1]. A böszörményi Lajos-napi ünnepségek a következő években is kiemelkedően jelentősek voltak a régióban. – A társasvacsera szokásáról a szabadságharcra való emlékezés összefüggésében: GYÁNI, *Történetírás, i. m.*, 121–123.

tartott első március 15-i ünnepély, valamint az oroszlánszobor 1867. augusztus 2-i felavatását követő bankett.¹²¹

A névnap ünnepelések szokásának elterjedését, az ezekben érintett társadalmi csoportok és létszámuk bővülését, az igénybe vett városi terek tágulását követően, 1892-ben Kossuth 90. születésnapjának megülnésére, vagy legalább a „turini remete” levélben, újságcikkben történő köszöntésére is nagy lelkesedéssel készültek Debrecenben, ahogyan más településen, egyesületben, társaságban és lapnál is. A Függetlenségi és 48-as Párt országos mozgalmat kezdeményezett a széleskörű ünnepelésre, de a kormánypártiak is támogatólag léptek fel, bár maguk az ünnepelések valójában nem hivatalos, állami rendezvények voltak. Az 1892. szeptember 18-án, vasárnap megrendezett, különösen nagyszabású debreceni alkalom megszervezésének és lebonyolításának történetét Bényei Miklós dolgozta fel. A jelen tanulmányt érdeklő térhasználat-történeti szempont miatt csupán azt emelem ki, hogy az ünnepelés ideje átfogta a teljes napot, az ünnepelés rendje pedig – auditív és vizuális szempontból – lefedte a város területének nagy részét. Hiszen a reggel hat órakor megszólaló mozsár-ágyúk hangja, majd a számos utcát végigjáró önkéntes tűzoltók zenekara, valamint a négy református templom (Nagytemplom, Kistemplom, Verestemplom, Ispotályi templom) ünnepi istentisztelete már délelőtt szimbolikusan és ténylegesen is bevonta Debrecen az ünnepelésbe. Délután a városháza előtti téren gyülekező többezres tömeg indult el szép rendben, a különféle városi társulatok és iparos egyletek vezetésével északi irányban, a Nagyerdő parkosított részére. (Az utcán sorfalat állókkal együtt – a tudósítások alapján – min. 20.000, max. 35.000 ember, a város lakosságának mintegy fele vagy akár kétharmada vett részt!) Az erdő parkosított részén megrendezett, szavalatokkal, zeneszámokkal, tornabemutatókkal színesített nagyszabású népünnepélyt követően a Fürdőházban (Vigadó) folytatódott az alkalom, immár magas árú belépődíjjal korlátozottan: díszbeszédvel, szavalatokkal, zene- és énekszámokkal, Kossuth portréjának leleplezésével, végül társasvacsorával zárult az est.¹²² Amikor pedig a 90. születésnap ünnepséget követő hetekben a főutcáról keleti irányba futó

¹²¹ Megjegyzendő, hogy a Lajos-napozás nagyerdei helyszínén túl a város néhány vendéglőjében is tartottak informális ünnepeléseket. Debrecen keleti felében különösen fontos volt például a Függetlenségi és 48-as Párt tagjainak kedvelt gyülekezőhelye, a Cegléd utcai Kispipa, valamint az Olajútó kocsmája. Minderről lásd M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m., 42–43; BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen*, i. m., 162–165 (az előzményekről) 231–240 (az 1880-as évek Lajos-napi ünnepségeiről), 257–260 (az 1890-es évekről); UÓ., *Kossuth Lajos és Debrecen: Kiegészítések*, i. m., 93–94. – Papp György Cegléd utcai Kispipa vendéglőjét így mutatta be egy korabeli cikk: „A hazafias mozgalmaik áldomását régi idők-től fogva itt szokás megülni, s innét intéztetik rendszeren a nagy hazánkfánkhhoz, Kossuth Lajosnak szóló távirat is.” *Március 15.*, Debrecen, 1889. március 12. (21. évf. 50. sz.), [2].

¹²² BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen*, i. m., 260–270; UÓ., *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja: A kilencvenedik születésnap* = B. M., *Kossuth Lajos és Debrecen: Kiegészítések*, i. m., 92–115. Lásd még az alkalomra való felhívás és a program reprint közzétételét: „Ilyen tavasz csak egy volt életemben”: *1848-as emlékkiállítás – Válogatás a debreceni Déri Múzeumban és a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban bemutatott 1848/49-es emlékkiállítás anyagából*, szerk. KOROMPAI Balázs, Debrecen – Békéscsaba, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága – Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009, 122.

széles Cegléd utcát átnevezték Kossuth utcára, immár újabb, a mindennapokban is folyamatosan jelen lévő emlékhely létesült a városi térben.¹²³

2. A március 15-i processzió menetének rövidülése az 1890-es évek elején

Az 1890-es évek elejétől a március 15-i ünneplés délutáni rendjének átalakulását, a processzió által körbeölelt tér szűkülési folyamatát tapasztalhatjuk Debrecenben. Az 1890-ben tartott emlékünnepelelyen felálló menet céljául ugyanis immár nem a honvédtemetőt jelölték ki, hanem egy jóval közelebbi helyszínt: a városháza előtti térséget. A javaslatot a korábban már említett Csutak Kálmán volt honvéd alezredes fogalmazta meg a szervezőbizottsághoz szóló felhívásában. Arra hivatkozott, hogy miként egy gyermek születésnapját nem a temetőben ünneplik, úgy a szabadságharcét, „nemzeti felvirágzásunk örömnapját” sem kellene a sírhalmok között megtartani. Ehelyett a város közepének nyílt és szabad terein javasolta az ünneplést, szerinte eképpen nyilvánvalóbbá lehet tenni a nap jelentőségét és a város méltóságát. Valamint úgy vélte, hogy a március 15-i helyszínmódosítással nagyobb hatása lehet az augusztus 2-i, továbbra is a honvédtemetőben tartandó emlékezésnek.¹²⁴

A bizottság engedett a felhívásnak, és úgy szervezte meg az alkalmat, hogy a Kollégium előtt és az Emlékkertben gyülekező menet a városháza elé vonuljon, ahhoz hasonló rendben, ahogyan a korábbi években a csigekerti honvédsírokhoz. A helyszínváltoztatás következtében a menet a főutcán vonulva jóval többek figyelmét ragadhatta meg, mint a honvédtemetőbe tartó útvonalon. A városháza előtt emlékbeszéd, szavalat és kórusénekek hangzottak el. Az ünnepről szóló egyik tudósítás is egyetértett Csutak helyszínváltoztatási javaslatának indokoltságával, illetve jelezte, hogy a „történelmi jog” is a városháza előtti tér mellett szól, hiszen 1848. március 19-én itt hirdették ki a 12 pontot a debreceni nép előtt. A kommemoráció második helyszíne ugyanúgy az Emlékkert maradt, mint a korábbi évtizedekben, s ott szintén a kialakult hagyományoknak megfelelően ünnepeltek. A városházától tehát ide vonult vissza a tömeg, minden bizonnyal ugyanazon a Piac utcai útvonalon, mint odafelé.¹²⁵ E napon nemcsak a kereskedő ifjak önképző egyesülete tartotta meg a már a 80-as évek vége óta szokásos emlékünnepelelyét, hanem ezúttal a kollégiumi joghallgatók is önálló alkalmat szerveztek.¹²⁶

¹²³ BÉNYEI, Kossuth Lajos és Debrecen, 270–272; Uő., *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja, i. m.*, 113–115. Vö. BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere, i. m.*, 226.

¹²⁴ CSUTAK Kálmán, *Felhívás*, Debreczeni Ellenőr, 1890. március 5. (17. évf. 45. sz.), [2].

¹²⁵ *Márczius 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1890. március 15. (17. évf. 52. sz.), [2]. – Lásd még *A nagy nap emléke*, Debrecen, 1890. március 15. (22. évf. 52. sz.), [2]. – Balogh Ferenc évtizedekkel később arról írt, hogy az 1885. (!) március 15-i ünnepség újdonságának tekinthető az emlékezési alkalom processzióját lezáró két helyszín: az Emlékkert és a városháza előtti tér. Mindkettő téves adatnak tűnik, ugyanis mint az előző fejezet 2. alfejezetében láttuk, az Emlékkertben 1871. március 15-e óta bizonyítható az ünnepség, a városháza elé vonulásra pedig 1890-nél nincs korábbi adat a kortárs tudósításokban. BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, i. m.*, 672.

¹²⁶ *Meghívás*, Debrecen, 1890. március 13. (22. évf. 51. sz.), [2]; *A nagy nap emléke*, Debrecen, 1890. március 15. (22. évf. 52. sz.), [2].

Többen úgy látták, hogy helytelen döntés volt 1890-ben kiiktatni a március 15-i honvédtemetői zarándoklatot, s az 1891 március eleji tudósítások szerint úgy is tervezték, hogy visszatérnek a régi szokáshoz.¹²⁷ Azonban a szervező kollégiumi ifjúság 1891-ben még tovább folytatta a március 15-i ünnepek térhasználati szűkítését, noha Simonffy Imre polgármester, illetve például a Debreczen című lap szerkesztősége is inkább azt támogatta, hogy ha nem is a honvédtemetőben, hanem a belvárosban, de legalább nyílt téren, a városháza előtt ünnepeljenek.¹²⁸ Végül a diákság akarata érvényesült, s nemhogy a honvédtemetőbe nem zarándokoltak ki, hanem már a városházáig sem ment el az ünneplő menet. Ugyanis az ez évi megemlékezés első helyszíne a Kollégium udvara, a második, záró stáció pedig a nagyon közeli Emlékkert volt. Az udvaron és az arra néző folyosókon 5000-6000 főnyi közönség gyűlt össze: a diákság, a városi társulatok és egyesületek, zászlaik alatt, valamint az érdeklődő polgárok. Az emlékezés Csányi Benő esküdtfelügyelő beszédével kezdődött, majd a Kántus és a tűzoltók zenekara kíséretével, szavalattal és a *Himnusz* közös eléneklésével folytatódott. Ezt követően vonult ki a tömeg a nyugati kapun keresztül a második ünnepi helyszínre, a Kollégium előtti Emlékkertbe. Itt újra a Kántus énekelt, illetve szavalatot hallgatott meg a közönség, a program végén a *Szózat*, az ünneplők felozlásakor pedig „hazafias dalok” hangzottak fel. Ez évből tudunk először nagytemplomi délelőtti istentiszteletről, amelyen Kiss Ferenc segédlelkész tartott „hazafias szellemű prédikációt”.¹²⁹ Este a Magyar Irodalmi Önképző Társulat rendezett esti bankettet, valamint tudunk még honvédegyleti bálról, a kereskedő ifjak önképző egyesületének ünnepéről és színházi előadásról.¹³⁰ A következő évi, 1892. március 15-i ünnepelés délutáni és esti rendje, illetve a helyszínek minden tekintetben hasonlóak voltak az előző évihez, csak délelőtti istentiszteletről nem tudunk.¹³¹

1893-ban, a 45. évforduló tiszteletére újra tartottak református istentiszteletet, alkalmi imával és emlékező beszéddel, ezúttal a Kollégium zsúfolásig megtelt Oratórium termében, ahol az idős honvédek is megjelentek a zászlajuk alatt. (Ez évtől fogva – az általam jelen tanulmányban áttekintett időszakban – a kollégium tanári kara és diáksága rendezésében állandósult a március 15-i ünnepi istentisztelet: alkalmi imádság és megemlékezés az Oratóriumban.) A délutáni két program ugyanolyan rendben, ugyanabban a leszűkült térségben zajlott le, mint a megelőző két esztendőben:

¹²⁷ *Márczius 15-ike*, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 3. (18. évf. 44. sz.), [2]. – A „vásártéri közút vasút igazgatósága” el is rendelte, hogy a vonatok március 15-én du. 1 órától gyakrabban, negyed óránként közlekedjenek. *Márczius 15-én*, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 4. (18. évf. 45. sz.), [2].

¹²⁸ *Márczius 15.*, Debreczen, 1891. március 10. (23. évf. 49. sz.), 4.

¹²⁹ Korábban hat évvel azelőtt, 1885-ben tartottak ilyen alkalmat a Kistemplomban és az Ispotály templomban, erről a harmadik fejezet 6. alfejezetében írtam.

¹³⁰ *Márczius 15.*, Debreczen, 1891. március 16. (23. évf. 53. sz.), 3–4; *A márcz. 15-i ünnepély*, Közlöny, 1891. április (21. évf. 6. sz.), 8.

¹³¹ *Márczius 15.*, Debreczen, 1892. március 15. (24. évf. 53. sz.), 2–3; *Márczius 15.*, Debreczen, 1892. március 16. (24. évf. 54. sz.), 2; *Márczius 15-iki ünnepélyek*, Debreczeni Ellenőr, 1892. március 16. (19. évf. 64. sz.), 2–3.

előbb a Kollégium udvarán, majd az Emlékkertben ünnepeltek. Az esti rendezvények is hasonlóak voltak a fent leírtakhoz.¹³² Ez év nyarán merült fel először, hogy (az ekkor még élő) Kossuthnak szobrot állítsanak: a városvezetést és a szélesebb közvéleményt egyébként már régebb óta foglalkoztató, a Kollégium elé tervezett millenniumi szabadságszobor helyett a kormányzó megörökítését javasolták, bár úgy látták, hogy nem is ott, hanem a főtéren lenne méltó helye. Ekkortól kezdve sokan foglalkoztak a Kossuth-emlékmű és annak helyszíne kérdésével, illetve támogatták a kezdeményezést, de végül csak bő tíz évvel később készült el Nagytemplom előtt föllállított szoborcsoport.¹³³

1894. március 15-én a beszédek az ekkor már haldokló Kossuthról is szóltak: mind a délelőtti istentiszteleten a Kollégium Oratóriumában, mind a délutáni megemlékezésen az udvaron és az Emlékkertben, mind pedig az esti rendezvényeken. Baltazár Dezső, ekkor végzős teológus hallgató,¹³⁴ később püspök a beszédében az 1848–49-es biblikus mitizációt elevenítette fel, Mózesként emlegetve Kossuthot. A másik szónok, Kalocsa Róza pedig őriző pásztorként szólt róla.¹³⁵

Kossuth öt nappal később bekövetkező halála után a kollégiumi ifjúság táviratot küldött a gyászoló családnak, jelezve, hogy Debrecenben „a történelmi nevezetességű nagytemplom óriási boltozatjának csöndes suttogása is megsiratja azt a nagy férfit, aki a szent falak közt hirdette a magyar szabadság evangéliumát”.¹³⁶ A május 5-i oratóriumi megemlékezésen szintén a biblikus mitizáció nyelvi hagyományát érvényesítő szövegek hangzottak el. (A katolikus egyház viszont megtiltotta a külön misézést, ezért Léky Kornél káplán a rendes misén tartott rövid hazafias beszédet.) Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az Emlékkert kőoroszlánját a Református Kollégium, illetve a debreceni városi tanács irányítása nélkül, spontán kapcsolták be a megemlékezésbe, ugyanis sokan a tisztelet koszorúit, virágait helyezték el itt.¹³⁷ Az augusztus 25-i névünnepek Kossuth halálát követően is folytatódtak, kegyeletes megemlékezés formájában, a korábbiakhoz hasonló rendben és helyszíneken.¹³⁸

¹³² *Márczius 15.*, Közlöny, 1893. március (23. évf. 5. sz.), 44; *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 15. (25. évf. 52. sz.), 3; *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 3.

¹³³ BÉNYEI Miklós, *Ércszobrot Kossuth Lajosnak!*, i. m., 129–131.

¹³⁴ Vö. BARÁTH Béla Levente, „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenysége tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014, 38.

¹³⁵ BALTAZÁR Dezső, *Emlék-beszéd*, valamint *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1894. március 15. (26. évf. 53. sz.), 2–3; *Márczius 15.*, Debreczen, 1894. március 17. (26. évf. 54. sz.), 1. Vö. BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debreczen*, i. m., 280.

¹³⁶ *A kollégiumi ifjúság részvét-irata a Kossuth családnak (1894. március 24.)*, Közlöny, 1894. április (24. évf. 6. sz.), 53.

¹³⁷ *Kossuth Lajos*, Közlöny, 1894. május (24. évf. 7. sz.), 63; *Kossuth ünnepély a főiskolában*, Debreczen, 1894. május 5. (26. évf. 87. sz.), 3. – Vö. BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debreczen*, i. m., 284–293; Uő., *Gáspár Imre és a debreceni Kossuth-kultusz*, valamint *A debreceni lelkészek gyászimái Kossuth Lajos temetésének napján* = BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debreczen: Kiegészítések*, i. m., 84–91, 127.

¹³⁸ Például *Aug. 25.*, illetve *Kegyeletes megemlékezés*, Debreczen, 1894. augusztus 25. (26. évf. 164. sz.), 2; *Lajos napja*, Debreczen, 1895. augusztus 24. (27. évf. 163. sz.), 1. – és hasonlóan a következő években.

Az 1895., 1896. és 1897. évi március 15-i ünneplések rendje is hasonló volt az előző évekéhez: a református főiskolai diákok és tanárok által szervezett délelőtti oratórium, illetve délutáni kollégiumi és emlékkerti alkalmakon túl immár minden felekezeti és állami iskolában, illetve ekkoriban informális asztaltársaságok körében is szokássá vált a megemlékezés. Egyre inkább terjedt az üzletek és magánházak esti kivilágításának szokása, lampionokkal és mécsesekkel, a korabeli cikkekben emlegett aradi mintára.¹³⁹

3. Augusztus 2-i ünnepségek az 1890-es évek közepén

Az 1895. augusztus 2-áról szóló tudósítások arról számoltak be, hogy a meghirdetett, szokásosan a városi egyleteket és nagyobb tömeget vonzó alkalomról nagyon sokan elmaradtak: az egyesületek, sőt még a tűzoltók zenekara is hiányzott, bár néhány városi notabilitás és a városi dalárda részt vett a megemlékezésen. Pontosán nem tudható, hogy mi volt az oka a részvétel visszaesésének, de a beszámolók közönyösségről, belső viszályokról beszéltek. Volt olyan cikk, amely felvetette az összeesküvés lehetőségét is, keserűen szólva az agg honvédek bánatáról, és arról, hogy a menetben őket csupán a kollégiumi diákság kicsiny, de lelkes csapata, valamint mintegy 70-80 érdeklődő követte. A tudósítás azzal a határozott felszólítással zárul, hogy a „város polgárságának becsülete követeli, hogy ez így többé ne történjék. S vagy teljesen abba kell hagyni az egész dolgot (ami halálos szégyen volna városunkra), vagy pedig gondoskodni, hogy »mindenek ékesen és jó renddel legyenek«.”¹⁴⁰ (Megjegyzendő, hogy az Emlékkert térmorfológiája másfél hónappal a fenti alkalom után, 1895. szeptember 21-én megváltozott, hiszen ekkor állították fel a gályaraboszlopot, mintegy 10 méterrel az oroslánszobortól délkeletre.¹⁴¹)

Talán részben az 1895. augusztus 2-i fiaskó miatt, részben a millenniumi ünnepségek okán, a következő évben, 1896. augusztus 2-án tartott emlékezés fényesre sikerült. Bár a rendje a megelőző évekéhez hasonló volt, a minden korábbinál részletesebb tudósítás többször is hangsúlyozza, hogy kiemelkedett az eddig tartott ünnepélyek közül: az alkalom megrendítő jellege és az impozáns tömeg „méltó volt ezeréves s tegnapi ünnepünkhöz egyaránt”¹⁴²

A debreceni hírlapírók 1897. július 31-én, felbuzdulva a segesvári Petőfi-ünnep hírére, gyorsan megszervezett emlékezést tartottak a Kollégium dísztermében és Petőfi díszlépcsőházbéli szobránál. Bár több kollégiumi professzor tudomást szerzett az ünneplésről, így részt tudott venni azon (az újságszerkesztők beszédeit követően

¹³⁹ *A nemzeti ünnep*, Debreczen, 1895. március 16. (27. évf. 53. sz.), 2; *Márczius Idusa*, Debreczeni Ellenőr, 1896. március 16. (23. évf. 64. sz.), 2–4; *Márczius 15-ike*, illetve *Márczius 15-én este*, Debreczen, 1897. március 16. (29. évf. 63. sz.), 4–5.

¹⁴⁰ *Szomorú ünnepelés*, Debreczen, 1895. augusztus 3. (27. évf. 149. sz.), 2.

¹⁴¹ Erről lásd FAZAKAS, *A reformáció emlékezete*, i. m.

¹⁴² *Debreczen, augusztus 2.*, Debreczen, 1896. augusztus 2. (28. évf. 180. sz.), 1–3. *Vö. Augusztus 2.*, *Debreczeni Ellenőr*, 1896. augusztus 3. (23. évf. 179. sz.), 4.

Balogh Ferenc professzort kérték fel rövid szónoklatra), viszont sokan, így a városi lakosság is, csak utólag értesültek az alkalomról, noha úgy tűnik, hogy a szobor 1883. október 31-i felállítására óta nem volt más nyilvános ünnepi alkalom az emlékműnél.¹⁴³

4. Október 6. ünneplése az 1890-es években

Ahogy az előző fejezet 7. alfejezetben láttuk, katolikus gyászmiséket már 1867-től kezdve tartottak a Szent Anna utcai templomban, s ezt a megemlékezési formát az 1890-es években is folytatták.¹⁴⁴ Viszont református istentiszteletet először a 40. évfordulón, 1889. október 6-án reggel tartottak a Verestemplomban.¹⁴⁵ Ezután évekig újra nincs ennek nyoma, majd csak 1895., 1897. és 1898. október 6-ról tudunk református alkalomról vagy a Nagy- vagy a Kistemplomban: ilyenkor a lelkész a vértanúk emlékét felidéző hosszabb imát mondott.¹⁴⁶ A Kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulata 1897-től kezdve tartott megemlékezést a Díszteremben: emlékbeszéddel, szavalatokkal, kórusénekekkel,¹⁴⁷ bár egy 1898-as cikk alapján úgy tűnik, mintha ez

¹⁴³ *A debreczeni hírlapírók Petőfi emlékünnepe*, Debreczen, 1897. augusztus 2. (29. évf. 180. sz.), 3–4; *A segesvári Petőfi-ünnep*, Debreceni Protestáns Lap, 1897. augusztus 7., 407.

¹⁴⁴ *Okt. 6.*, Debreczen, 1893. október (25. évf. 196. sz.), 2; *Október 6.*, Debreczen, 1894. október 6. (26. évf. 194. sz.), 2; *Gyászmise a tizenhárom vértanúért*, Debreczen, 1895. október 7. (27. évf. 195. sz.), 4. – Wolafka Nándor 1892. évi debreceni prépostplébánosi kinevezésével erősödött a katolikus bevonódás a nemzeti-lokális emlékezési gyakorlatba. Husz Lajos, *Wolafka Nándor dr. élete = Dr. Wolafka Nándor emlékezete, 1852–1906*, Debreczen, Debreceni újság nyomdája, 1906, 15. Lásd még róla GÉCZY M. Erzsébet, *Wolafka Nándor = Katolikusok Debreczenben 1715–2015*, szerk. TAKÁCS József, Debreczen, Debreczen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2015, 565–567. Bár a kortárs tudósítások az 1893. és 1894. évi október 6-i requiemekről hiányolták Wolafka a részvételét, a következő években viszont rendszeresen ő celebrálta a gyászmiséket.

¹⁴⁵ Az ez évben éppen vasárnapra esett évfordulón Könyves Tóth Kálmán tartott alkalmi beszédet és imát az újonnan felépült Verestemplomban. A Debreczen újság elismerését fejezte ki, és a jövőre nézve a város további három református templomában is hasonló megemlékezést szorgalmazott. *Az aradi vértanúk emléke*, Debreczen, 1889. október 7. (21. évf. 196. sz.), [2]. – A kormánypárti lap is az alkalom rendkívüliségéről számolt be: *Október 6.*, Debreczeni Ellenőr, 1889. október 7. (16. évf. 197. sz.), 2.

¹⁴⁶ *Az aradi vértanúk emléke*, Debreczeni Ellenőr, 1895. október 5. (22. évf. 232. sz.), 4; *Október 6.*, Debreczeni Ellenőr, 1897. október 6. (24. évf. 234. sz.), 4; *Október 6-a Debreczenben*, Debreczen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 4. – Az alkalom meghirdetésének hiányáról lásd az alábbi, szintén 1898-as tudósítást: „Nagy hiány azonban az, hogy a közönséget előre nem figyelmeztetik a gyászünnepi ima tartására; mert emiatt, miként mai napon is, a gyér közönség mintha azt bizonyítná, hogy az »aradi vértanúk« iránt nem volna elég kegyelet. Pedig meg vagyok győződve, hogy van, csak emlékeztetni kell.” *Az aradi tizenhárom*, Debreczen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 2. Ugyanez a cikk beszámol a református egyház rejtőzködő, csak auditív módon megjelenített emlékezeti gyakorlatáról, kár, hogy nem tudjuk, melyik évtől kezdve volt jellemző ez: „Az ev. ref. egyház az emlékezésnek azáltal ugyancsak állandóságot adott, hogy a téli félévben a reggeli imára hívó harangozást október 6-tól kezdődőleg reggeli 7 órától 8 órára tette át, mert ez az időszakos amaz emlékezéssel összefüggésben van.” *Uo.*

¹⁴⁷ *Október 6.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1897. október 10. (40. évf. 1. sz.), 12–14; *Október 6.*, Közlöny – A Debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Lapja, 1897. október (28. [a közlésben helytelenül: 29.] évf. 1. sz.), 11–12; *Október 6-ika*, Debreczen, 1897. október 7. (29. évf. 236. sz.), 4; *Október 6.*, Debreczeni Ellenőr, 1897. október 7. (24. évf. 235. sz.), 4.

régebbi hagyomány volna; ahogyan a tudósítás mondja: a vértanúkról „a főiskolában meg szoktak emlékezni”.¹⁴⁸ (Az 1899. október 6-i évforduló nagyszabású ünnepléséről a 6. alfejezetben írok.)

5. Az ünnepi térhasználat módosulása a forradalom 50. évfordulóján

1898. március 15-én tartották a forradalom 50. évfordulóját. Mind a helyi, mind az országszerte megrendezett nagyszabású emlékezéseket és azok közvetlen előzményeit – az egyes felekezetek ünneplését és az azok közötti eltéréseket is érintve – már alaposabban feltárta a kutatás. Kitértek az április 11-i hivatalos, a kormány által elrendelt, Bánffy Dezső miniszterelnök betérjesztése szerint „nemzeti” ünnepre, illetve az ezt kényszernek érző, ezért március 15-ét különösen fényesen ünneplő ellenzéki reakciókra.¹⁴⁹ Ezért én e fejezetben is csupán jelen tanulmány fő témájára, a márciusi ünneplés debreceni térhasználati rendjére, annak módosulásaira fókuszálok, az április 11-i emlékezési kísérleteket nem vizsgálom.

A márciusi alkalom délelőtti programja olyan elemekkel bővült, amelyek a korábbi tendenciákat is tovább erősítve szakralizálták a nemzeti múltat, a forradalom és szabadságharc emlékezetének rituáléit behozva a város szakrális tereibe.¹⁵⁰ Ugyanis reggel 7-kor megkonduktak a négy városi református templom harangjai, és már a reggeli könyörgést is „a hazáról és szabadságról való elmélkedés váltotta fel”. A kollégiumi tanári kar és a diákság reggeli oratóriumi istentiszteletén alkalmi ima, emlékbeszéd, énekek és szavalat hangzott el. Ezzel párhuzamosan a református felsőbb leányiskola is tartott ünnepi istentiszteletet intézményük nagytermében. Délelőtt a Kollégium tanárai, az egyházi és városi notabilitások átvonultak a zsúfolásig megtelt Nagytemplomba, ahol a város teljes lelkészi és presbiteri karával egészült ki az ünneplő közönség: gyülekezeti énekek, kórusének, a *Himnusz* és alkalmi ima hangzott el. A fellobogózott város más felekezetei – az evangélikusok és mindkét izraelita közösség – a templomaikban, liturgikus keretben emlékeztek meg a forradalomról és szabadságharcról. A Debreczeni Reggeli Újság arról tudósított, hogy csupán a katolikus templomban nem ünnepeltek, s a tudósító ironikusan megjegyezte: „Miért is ünnepeltek volna? Hiszen csak a szabadság, egyenlőség, testvériség diadala ünnepéről volt szó. Miért törődne a szent egyház ilyen kicsinységekkel?”¹⁵¹ Hangsúlyozandó viszont, hogy voltak megemlékezések a katolikus fiú- és leányiskolákban – az előző

¹⁴⁸ *Az aradi tizenhárom*, Debreczen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 2.

¹⁴⁹ KOROMPAINÉ, *i. m.*, 327–328; BÉNYEI, *Március 15. vagy/és április 11, i. m.*, 400–409; országos összehasonlításban, nagyon röviden érintve Debrecen is: M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 182–253. – Az ünnep értelmezésének politikai (kormánypárti és ellenzéki) értelmezéséről: GYÁNI, *Történetírás, i. m.*, 124–126.

¹⁵⁰ Bényei Miklós azt írja, hogy a kollégiumi diákok 1898-ban a hagyományoknak megfelelően szervezték meg az ünneplést, noha éppen ekkor mutathatók ki eltérések a korábbi gyakorlathoz képest. BÉNYEI, *Március 15. vagy/és április 11., i. m.*, 407.

¹⁵¹ *Idézi uo.*, 408.

néhány évben kialakult gyakorlathoz hasonlóan. A „hazafias szellemű piaristák” számára Priváry József tanár reggel a templomban celebrált misét, este az iskola díszterében emlékeztek meg, nagyobb közönség előtt. A katolikus felső leányiskola, a Svetits intézetében szintén tartottak ünnepélyt a növendékek számára, akik egyébként, az igazgatóság felhívására, egész márciusban nemzetiszín kokárdát hordtak a kalapjuk mellett. Az egyházi intézményeken kívül szintén megemlékeztek – 1898-ban már szokásos módon – az állami főreáliskolában, a kereskedelmi akadémián és a kereskedő ifjak önképző körében.¹⁵²

A kollégiumi diákok által szervezett délutáni alkalom útvonala is változott 1898 márciusában. Bár továbbra is a belvárosra szűkült a menet, a processzió állomásainak száma viszont – a korábbi kettőhöz képest – duplájára bővült. Ebből az évből tudunk először arról, hogy az ünnepség első állomása a kollégiumi díszlépcsőház Petőfi-szobra volt.¹⁵³ Ezután folytatódott az iskola udvarán, majd az Emlékkertbe vonultak, az ünnepi menet záró állomása pedig – az 1890-es, egyszeri alkalom óta először – a városháza előtti tér volt: mindegyik helyszínen ünnepséggel. Délután a református tanítóképző diáksága is tartott – nyilvánossá tett – emlékezést a Kollégiumban. Az esti ünneplés a korábbi két és fél évtizedben megszokott módon zajlott: a színházban alkalmi előadás volt, megszabású díszvacsorákat, illetve honvédbált rendeztek.¹⁵⁴

1899. március 15-én a délelőtti oratóriumi istentiszteletet, melyet a tanári kar rendezett, ezúttal már nem követte nagytemplomi liturgia, mint az 50. éves évfordulón, viszont a város különböző felekezetű, illetve állami tanintézeteiben ez évben is, immár szokásos módon, megemlékeztek a szabadságharcról. A rituális térhasználat szempontjából változásnak tekinthető, hogy a délutáni zarándokmenet állomásai az előző évihez képest eggyel csökkentek. Ugyanis először a Kollégium Petőfi szobránál ünnepeltek, ahol a helyszín szűkösége miatt korlátozni kellett a belépők számát, ezért a díszlépcsőházba csak az előre megváltott, ám díjtalan jeggyel rendelkezőket engedték fel a rendezés feladatát segítő tűzoltók. Ezt követően az udvaron összegyűlt több ezer fős tömeggel közösen emlékeztek a diákok. Ezúttal azonban éppen

¹⁵² *Nemzetiszínű kokárdás leányok*, Debreczen, 1898. március 4. (30. évf. 53. sz.), 4; *A szabadság ünnepe Debreczenben*, Debreczen, 1898. március 10. (30. évf. 57. [helyesen: 58.] sz.), 5–6; *A szabadságharc napja a felsőbb leányiskolában*, Debreczen, 1898. március 14. (30. évf. 60. [helyesen: 61.] sz.), 4; *Március 15-ike*, Debreczen, 1898. március 15. (30. évf. 61. [helyesen: 62.] sz.), 4; *Az iskolák ünnepe*, Debreczen, 1898. március 17. (30. évf. 63. [helyesen: 64.] sz.), 5. – 1898-tól kezdve két szabadságharcos vértanú (Nagysándor József, Damjanich János) utcaelnevezésével is gazdagodott a városi tér, Debreczen keleti részén. BALOGH László, *Debreczen város utcanévkatasztere, i. m.*, 93, 285.

¹⁵³ Bizonyosan volt ennél korábbi ünneplés a szobornál, lásd például a fent említett 1897. július 31-i Petőfi-megemlékezést. De arra nincs adatunk, hogy az 1898-at megelőző márciusi alkalmakon a kommemorációs menet állomásaként szolgált volna az emlékmű.

¹⁵⁴ *A szabadság ünnepe Debreczenben*, Debreczen, 1898. március 10. (30. évf. 57. [helyesen: 58.] sz.), 5–6; *Március 15-ike Debreczenben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1898. március 19. (18. évf. 3. sz.), 164–165; *Az utcza képe tegnap*, illetve *A kollégium udvarának képe tegnap*, Debreczen, 1898. március 16. (30. évf. 62. [helyesen: 63.] sz.), 5. – A Debreczeni Reggeli Újság alapján szintén összefoglalja: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 328.

az Emlékkertben, az oroszlánszobornál nem terveztek koszorúzni, a korabeli tudósítások azonban nem reflektáltak a programváltozás okára. Pedig ez lehetett volna az utolsó emlékkerti alkalom, hiszen – mint alább látni fogjuk – éppen 1899 nyarán fogják átszállítani az allegorikus emlékművet a honvédtemetőbe. Tudunk viszont arról, hogy bár a terv szerint az ünnepi menetnek az emlékkerti stáció kihagyásával kellett haladnia, „érdekes kis epizód történt”. „A lelkes ünneplő közönség az udvarról kivonult, s szokás szerint az emlékkerten át indult a városháza elé. A kertben lév[ő] kőoroszlán előtt Takács Endre joghallgató lelkes rögtönzött beszédet mondott, melyet a közönség megéljenzett, s azután vonult tovább a városház felé”,¹⁵⁵ ahol emlékbeszéddel, szavalattal, énekszámokkal zárult a megemlékezés. Este megrendezték a szokásos díszvacsorákat.¹⁵⁶

6. Térhasználati és térmorfológiai változások 1899-ben

Bár 1890-ben, majd 1898-ban és 1899-ben a városháza előtti tér is kiemelt szerepet kapott a március 15-i ünnepi menet útvonalában, Debrecen e térsége, illetve az ettől is délebbre elterülő utcái, különösen a város jórészt katolikusok lakta negyede mindaddig nagyrészt kimaradtak a március 15-i és augusztus 2-i szabadságharcos megemlékezésekből. (Nem számítva a város déli részén álló Ispotályi református templomban 1885. március 15-én, illetve Kossuth 90. születésnapján, 1892. szeptember 18-án tartott alkalmi istentiszteleteket, valamint a Szent Anna utcai plébánia minden év október 6-án tartott gyászmiséit.) Azonban 1899. július 31-én,¹⁵⁷ kapcsolódva Petőfi halálának országosan megünnepelt 50. évfordulójához, a Csokonai-kör – Tóth András szobrász cararai márványból készült emléktáblájával – megjelölte a költő ideiglenes lakóhelyét: a Batthyány (1861-ig: Harmincados¹⁵⁸) utca 16. számú ház falát.¹⁵⁹ Fia, Petőfi Zoltán ide született, akit édesanyja, Szendrey Júlia után katolikusnak keresztelték a közeli Szent Anna-templomban.¹⁶⁰ A református főiskolai diákok és tanáraik által kialakított és működtetett kommemorációs alkalom 1899-ben nem egyszerűen tovább bővítette a város emlékezeti tereit. Hanem azzal, hogy a Batthyány utcai emléktábla-avatáson Ferenczy Gyula kollégiumi tanár szólott az ünneplőkhöz, illetve ezt követően a református főiskola

¹⁵⁵ *Márcziusi ünnepségek epizódja*, 1899. március 16. (31. évf. 54. sz.), 5.

¹⁵⁶ *Március idusát*, Debreceni Protestáns Lap, 1899. március 18., 174; *Március idusa és a debreceni ifjúság*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. április 15. (41. évf. 8–9. sz.), 102–104; *A márczius 15-iki ünnepélyek*, Debreczen, 1899. március 13. (31. évf. 51. sz.), 4; *Márczius 15-dikének ünneplése Debreczenben*, Debreczen, 1899. március 16. (31. évf. 54. sz.), 3–4; *Márczius 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1899. március 16. (26. évf. 64. sz.), 1–3.

¹⁵⁷ Tévesen 1891. július 31-et ír KOROMPAINÉ, *i. m.*, 329.

¹⁵⁸ BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere, i. m.*, 49, 156.

¹⁵⁹ *Petőfi-ünnep Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. július 30. (26. évf. 186. sz.), 6.

¹⁶⁰ Lásd erről VÁRHELYI Ilona, *Petőfi Sándor debreceni „viselt dolgai” a katolikusokkal = Katolikus újjászületés Debreczenben*, szerk. OROSZ István, PAPP Klára, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015, 167–175; MARKOVICS Balázs, *Érdekességek a Szent Anna-székesegyház történetéből: Petőfi Zoltán keresetsége a kánonjog tükrében*, Debreceni Katolikus Figyelő, 2019. június 9. (29. évf. 2. sz.), 10–13.

lépcsőházának Petőfi-szobrához vonult a menet, a rituáléval összekötötték az újonnan felavatott Petőfi-emlékhelyet a korábbi, református kollégiumi szabadságharcos kommemorációs helyszínnel. A döntés talán értelmezhető úgy is, hogy a reformátusok mintegy befogadták az általuk dominált emlékező közösségbe, illetve bekapcsolták Debrecen szabadságharcos emlékezeti terébe a város katolikus negyedét. Igaz, e gesztus jelentőségét gyöngíti, hogy a következő években Petőfi lakóháza nem lett integráns része az ünnepi meneteknek. Továbbá az is, hogy Ferenczy (aki egyébként is az ultramontán katolicizmus elleni küzdelem egyik fontos alakja volt¹⁶¹) éppen az 1899. július 31-i emléktábla-avatást követő kollégiumi beszédében élt egy olyan, a nemzeti-hazafias emlékezetet felekezeti szempontból kisajátító fordulattal, amely akkoriban egyébként is jellemző volt a debreceni kálvinizmusra és az országos protestantizmus egészére. Így fogalmazott: „Magyar református egyházunk hálát rebeg Istennek, hogy Petőfit, a szabadság felkent apostolát és lánglelkű dalnokát magunkénak vallhatjuk”.¹⁶²

Ugyanezekben a napokban a belváros központi kommemorációs helyszínén, az Emlékkertben jelentős térmorfológiai változás történt. Mint az előző fejezet 1. alfejezetében láttuk, az oroszlánszobor az eredeti szándék szerint is ideiglenesen került 1867-ben a Kollégium előtti parkba. Az oroszlánszobor elszállításának terve végül 1899 tavaszára érett be, amikor a városi közgyűlés határozata alapján a városi tanács, a Csokonai-kör és a Honvédegylet tagjai közül kiválasztott 12 fős bizottság elkezdte megszervezni a debreceni csata 50. évfordulójának programját (tehát az ünnepi évben nem a kollégiumi ifjúság volt az alkalom gazdája). A kőoroszlánt 1899. július közepén áthelyezték az Emlékkertből a honvédtemető legmagasabb pontjára, a Csigedomb tetejére, és augusztus 2-án leplezték le, nagyszabású ünnepély keretében.¹⁶³

Délelőtt – első alkalommal az augusztus 2-i ünneplések történetében – katolikus gyászmisét és református istentiszteletet tartottak a zsúfolásig megtelt Szent Anna-, illetve Nagytemplomban.¹⁶⁴ Délután a Kollégium udvarán sorba állított 3-4000 fős díszmenet, illetve az iskola előtti térségen gyülekező, hasonló méretű tömeg indult a honvédtemetőbe. A szónoklatok és az énekek elhangzását követően azonban nem tértek vissza egyből a belvárosba, hanem – a debreceni csata 50 éves évfordulójának

¹⁶¹ HORSÁI Ede, *Ferenczy Gyula = Örállóvá tettek, i. m.*, 590–594, itt: 593.

¹⁶² *Petőfi*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5., 466; *Petőfi-ünnep Debreczenben*, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4; *A Petőfi-ünnepély Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. július 31. (26. évf. 187. sz.), 1–2.

¹⁶³ Az oroszlánszobrot 1932-ben néhány méterrel előrébb, keleti irányba mozdították el, mert tetejére ez évben építették fel a ma is ott álló Hősök mauzóleumát.

¹⁶⁴ „Délelőtt a ref. presbitérium határozata értelmében gyászistentisztelet lesz a nagytemplomban [...]. A presbitérium eme határozata már csak azért is érdekes, mert az orthodox kálvinistaság eddig makacsul ellene volt annak a közóhajtásnak, hogy okt. 6-ikán, az aradi vértanúk kivégeztetése napján, a ref. templomban gyászistentiszteletet tartsanak.” *A debreceni csata 50-ik évfordulója*, Pesti Hírlap, 1899. július 15. (21. évf. 194. sz.), 7; *A debreceni csata 50 éves fordulójának emlékezete*, Debreczen, 1899. július 25. (31. évf. 143. sz.), 3; *Aug. 2.*, Debreczen, 1899. augusztus 2. (31. évf. 149. sz.), 4; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1899. augusztus 3. (26. évf. 190. sz.), 1–3.

tiszteletére – a menet továbbvonult annak helyszínére, nyugati irányba. Ugyanis itt, a Nagysándor-halmon – egy 1898 márciusában megfogalmazott elhatározás, majd városi tanácsülési határozat alapján – szintén állítottak egy grandiózus monumentumot a csata emlékére.¹⁶⁵ Az ellenzéki Debreczen újság augusztus 2-áról szóló ünnepi vezércikkét az ifjú jurátus, Ady Endre írta. Ebben a hősök elfeledésének veszélyét hangsúlyozta, bízva abban, hogy a „magyar”-nak és „nagy”-nak nevezett Debreczen¹⁶⁶ mindig teljesíteni fogja az emlékezés kötelességét:

A haldokló oroszlán ráfekszik a hősök sírjára...

Az oroszlán nem halt meg! Királyi vadat nem teríthet földre hitvány orvadász.

Az a kőoroszlán könnyebb a porladó hősöknek a feledés súlyánál.

Örködik, emlékeztet, mint elmúlt idők sóhaja, mint kővé vált fájdalom...

...Nagy Debreczennek minden röge szent. Megszentelte a honfi-köny, vér és ima!

De az a sír szentebb mindegyiknél. Szentély, talizmán, kereszt és Golgotha. Minden füve a feltámadás lehelletétől nyert életet s minden porszemében a magyar élet záloga van...

Nem féltjük mi Debreczent, hogy oltárán megszűnjék égetni a magyar tűz lángját. Magyar volt, nagy volt mindig, s az lesz ezután is, mert hantjai negyvennyolczas honvédek borítanak.

Az a sír a honszeretet élete lesz addig, míg Debreczen a nagy Debreczen marad, s élő átok, ha valaha magyarságát, hazáját feledné!...

Hintsetek virágot a sírra, a mi mártírságunk, a mi megváltásunk szent helyére. Legyen zarándok-hely az mindenha, melytől vérző szívünk akkor is reményt hoz, ha bent a fórumon kufárok is ütöttek tanyát.

Legyen áldott annak a sírnak minden porszeme, s legyen az a sír haldokló oroszlánjával örök parancs arra, hogy kell megvédeni ezt az édes, ezt a szent hazát!¹⁶⁷

¹⁶⁵ KONCZ Ákos, *A kőoroszlán*, Debreczeni Ellenőr, 1898. március 28. (25. évf. 73. sz.), 2–3; *A debreczeni csata félszázados évfordulója*, Debreczen, 1899. május 2. (31. évf. 86. sz.), 4; *A kőoroszlán kiszállítása*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4; *A debreczeni csata 50 éves fordulójának emlékezete*, Debreczen, 1899. július 25. (31. évf. 143. sz.), 3; *Augusztus 2. és Polgártársak!*, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4–5; *A tegnapi ünnep*, Debreczen, 1899. augusztus 3. (31. évf. 150. sz.), 1–3; *Augusztus 2.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5. (19. évf. 34. sz.), 466; *Augusztus 2.*, Debreczeni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 20; HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története, i. m.*, 12–13. – Lásd minderről a feldolgozásokat: ZOLTAI, *A debreceni Honvédelemk* (= SZENDINÉ ORVOS, *i. m.*), 80–82; PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debreczenben, i. m.*, 19.

¹⁶⁶ Vö. ezzel jelen számban LAKNER Lajos írását: *A „Nagy-Debreczen”-gondolat megszületése*.

¹⁶⁷ ADY Endre, *1849. augusztus 2.*, Debreczen, 1899. augusztus 2. (31. évf. 149. sz.), 1. – Kritikai kiadásban: ADY Endre *Összes prózai művei*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1990, I, 189–190.

Szintén 1899 nyarára készültek el a csereerdei honvédsír 1868 augusztusa óta álló monumentumának renoválásával is, bár az emlékművet évtizedek óta nem hivatalosan, csak egyénileg látogatták az ünneplők.¹⁶⁸ Ez évben hiúsult meg viszont a megelőző években és még 1899 tavaszán is lelkesen tervezett oratóriumi emléktábla, mely a képviselőház és a forradalmi kormány szabadságharc idején folytatott ottani tevékenységét hirdette volna. A szegyenkező diákbeszámolók az egyháznak az uralkodó és az aktuális kormányzat iránti „hiperlojális” magatartását okolták.¹⁶⁹

A félévszázados jubileumi esztendő, 1899. utolsó jelentős évfordulója október 6-a volt. Reggel misét tartottak a Szent Anna-templomban, alkalmi imát mondtak mind a négy református templomban, illetve az izraeliták is tartottak gyászistentiszteletet. Tanítási szünet volt a Kollégiumban, melynek udvarán a kollégiumi ifjúság nagyszabású gyászünnepélyt rendezett, a tanári kar, a városi és egyházi testületek, illetve „óriási embertömeg” részvételével. Beszéd, szavaltatok és énekszámok hangzottak el. Ezeket követően az ünnepélyes menet a városháza elé vonult, ahol hasonló műsor szerint ünnepeltek. A főreáliskola önképző köre, a kereskedő ifjak, illetve az iparos ifjúság önképző testületei szintén tartottak megemlékezéseket. Este a házak ablakaiban gyertyák gyúltak.¹⁷⁰

A szabadságharc monumentumának hiánya az Emlékkertben (1899-től 1902-ig)

Áttekintésem záró fejezetében ama közel három esztendő ünneplési rítusaira hívom fel a figyelmet, amikor az Emlékkert – a szabadságharc közvetlen kommemorációs lehetősége szempontjából – „üressé” vált. Az oroszlánszobor 1899. nyári, honvédtemetőbe történt átszállítását követően a városi közgyűlési határozat megállapította, hogy Debrecen „belterületén az 1848-iki nagy időkből egyetlen emlékjel sem maradt, s ezáltal egy szabadság-oszlopnak mint 1848-iki emléknek felállítása előtérbe lépett”.¹⁷¹ A hiányt folyamatosan érzékelték a korabeli debreceni emlékezetközösség is: „Mióta a collegium előtti emlékkertből kivitték a kőoroszlánt, ez egyszerű, de meghatározó szabadságemlékünk a városszéli honvédtemetőbe, hogy ott virrasszon a

¹⁶⁸ HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története, i. m.*, 13.

¹⁶⁹ *A Bethlen-ünnepély és az 1849. évi országgyűlés emléktáblája*, Debrecen, 1899. május 3. (31. évf. 87. sz.), 4; BOROSS Lajos, *A mi szegyenünk*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20. (42. évf. 2. sz.), 21–23.

¹⁷⁰ *Október 6.*, illetve *Október 6. és a kollégium*, Debrecen, 1899. október 5. (31. évf. 195. sz.), 2, 4; *A tegnapi gyásznapi*, Debrecen, 1899. október 7. (31. évf. 196. sz.), 1 (az idézett kifejezés innen); *Október 6. Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. október 7. (26. évf. 255. sz.), 2–3; *Október 6. Debreczenben*, Debreczeni Újság, 1899. október 6. (3. évf. 428. sz.), 2; *Október 6.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 7–10; vö. KOROMPAINÉ, *i. m.*, 329.

¹⁷¹ HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története, i. m.*, 11. (A városi közgyűlés 1899. május 31-i határozata.)

nyugvó hősök álmai fölött, azóta a március 15-iki ünnepélyek egy ponttal szegényebbé váltak.¹⁷² Sőt, már egy évvel az áthelyezés előtt, 1898 márciusában is erősen ellenezték a szoborátzállítást, és politikai okokra utaltak az ellenzéki Debreczen újság cikkírói. Szerintük a „hiperlojális” városvezetés „kiviszi a könnyező oroszánt a temetőbe, hogy ne lássuk mindennap”. Nem helyeselték, hogy helyére szabadságszobrot akarnak állítani az Emlékkertbe, ráadásul igen kevés pénzből, ezért inkább a következőt javasolták: „Ki van annak [t. i. a szabadságszobornak] már helye, a Debreczen országos értékű 1849-iki története által, jelölve: a városház előtti »Szabadság tér«-en”.¹⁷³ A kormánypárti lap, a Debreczeni Ellenőr szerzője viszont védelmébe vette a döntést, és visszautasította a vádak, hangsúlyozva, hogy a városi tanács is kegyelettel függ a múlt dicső értékein. Valamint amellet érvelt, hogy szükség lesz a város által emelendő új, akár a tervezettnél nagyobb értékű monumentumra az Emlékkertben, az oroszlán majdani helyén.¹⁷⁴ Az Emlékkert gondozásával megbízott Csokonai-kör, egyetértésben a Honvédegylettel, végül nem ellenezte a szobor áthelyezését. Azzal a feltétellel, hogy valóban jelentős emlékmű létesül a helyén, a városi tanács számára akkor rendelkezésre álló összeg mintegy dupláját irányozta elő, aminek elfogadását viszont halogatta a tanács. A Debreczen újság cikkírója ezért mamelukoknak nevezte a tanácstagokat, és a szoborköltöztetés akár erőszakos megakadályozására is biztatta az ifjúságot.¹⁷⁵

A Debreceni Főiskolai Lapok évekkel a szoboráthelyezés után is politikai okokra utalt: „Debreczen városa néhány év előtt gondolt egyet, s a kollégium előtt levő nagy kőoroszlánt, mert »az ifjúságot nagyon izgatja«, kivitte a honvédek sírjára. No, ott nem izgat senkit, hiszen nem is látja senki.”¹⁷⁶ Ez utóbbi megjegyzés igaznak bizonyult, hiszen 1890 óta nem tartottak március 15-i ünneplést a honvédtemetőben.¹⁷⁷ S mivel az Emlékkertben 1899 nyaratól kezdve már nem volt ott az allegorikus oroszlánszobor, a kollégiumi diákok és tanárok, illetve a nagyszámú közönség 1900. és 1901. március 15-én továbbra is a Petőfi-szobornál, majd a kollégium udvarán, végül pedig a városháza előtt emlékezett. Az ekképpen három stációs belvárosi ünneplés időtartama mintegy két és fél órát vett igénybe, vagyis szinte pontosan megfelelt azoknak az alkalmaknak a terminusával, amikor még a honvédtemetői zarándoklatot is beiktatták.¹⁷⁸

¹⁷² *Debrecennek honvédemléke lesz*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. február 1., 16.

¹⁷³ KOHÁNYI Gyula, *Urak bankettje*, Debreczen, 1898. március 22. (30. évf. 67. [helyesen: 68.] sz.), 1; SEMPERIDEM, *Maradjon a kőoroszlán!*, Debreczen, 1898. március 26. (30. évf. 71. [helyesen: 72.] sz.), 1–3; -a. -r., *A „Kőoroszlán”*, Debreczen, 1898. március 30. (30. évf. 74. [helyesen 75.] sz.), 1–2.

¹⁷⁴ KONCZ Ákos, *A kőoroszlán*, Debreczeni Ellenőr, 1898. március 28. (25. évf. 73. sz.), 2–3; *A kőoroszlán kiszállítása*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4.

¹⁷⁵ *Az emlékkerti kőoroszlán*, Debreczen, 1899. május 24. (31. évf. 100. sz.), 4.

¹⁷⁶ *Szoborvándorlás*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1906. december 1. (49. évf. 5. sz.), 56.

¹⁷⁷ A március 15-i honvédtemetői zarándoklatok elmaradását hiányolja az alábbi tárca pikírt szövege: GONDY Károly, *A Honvéd temetőben*, Debreczen, 1898. március 25. (30. évf. 70. [helyesen: 71.] sz.), 1–3.

¹⁷⁸ Az időtartamhoz lásd *Március 15.*, Debreczen, 1900. március 14. (32. évf. 52. sz.), 4. – 1900-ban, 1901-ben és 1902-ben délelőtt, a korábbi években megszokott rend szerint, az egyházi és az állami iskolák ünnepeltek, reggel istentiszteletet tartottak a Kollégium Oratórium termében és az Ispotály temp-

Az augusztus 2-i ünnep rituális menetének útvonala annyiban bővült ebben az időben, hogy módosult a kiinduló gyülekezési hely. 1900-ban és 1901-ben nem a Kollégiumtól indult a díszmenet (a diákság is), hanem a városháza udvaráról. Szabályozott rendben vonultak végig a Piac utcán a Nagytemplomig, majd innen az immár 1897 óta érvényben lévő rendet követték, és a Nagy-Hatvan utcára, Bethlen és Mester utcára fordulva érték el az ünneplők a honvédtemetőt.¹⁷⁹ Innen viszont nem vonultak tovább a Nagysándor-halmon 1899-ben elhelyezett emlékműhöz, hanem visszatértek a városháza előtti térre.¹⁸⁰ Az augusztus 2-i gyülekezési és érkezési helyszín megváltoztatásának hasonló lehetett az oka, mint az 1890. óta érvényben lévő március 15-i útvonal-változtatásnak: a városházi indulás és érkezés következtében a főutcán lehetett kétszer is végigvonulni, vagyis így nagyobb látványosságot kaphatott az ünneplés.¹⁸¹

1900. október 6-án minden felekezet tartott gyászistentiszteletet. A kollégiumi Magyar Irodalmi Önképző Társulat ez évben újra a Díszteremben rendezett nyilvános emlékünneplést. Szintén ünnepeltek a különböző városi intézmények, így a kereskedelmi akadémia diáksága, illetve este a szintársulat is előadott egy történelmi darabot az alkalom tiszteletére.¹⁸² 1901. október 6-án az előző évihez hasonlóan, a városi nyilvánosság részvételével ünnepelt a kollégiumi önképzőkör. Felrótták a tanári karnak, hogy „mostanában az ifjúsági ünnepélyek iránt nagyon kevés érdeklődést mutat”. Majd öntudatosan megfogalmazták saját pozíciójukat, nemcsak a Kollégiumon belül, hanem a fővárosi gondolkodással is szemben: „Az ifjúság megtette

---

lomban, illetve misét a Szent Anna-plébánián. Este pedig a 48-as honvédek szokásos bálját rendezték meg. *Március 15.*, Debreczen, 1900. március 15. (32. évf. 53. sz.), 4–5; *A nemzet ünnepe*, Debreczen, 1900. március 17., (32. évf. 54. sz.), 3–4; *Március 15. Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1900. március 16. (27. évf. 74. sz.), 4–6; *Március 15.*, Közlöny, 1900. március (30. évf. 5. sz.), 110–113; *Március 15. Debreczenben*, Debreczen, 1901. március 16. (33. évf. 53. sz.), 4; *Március 15. ünneplése*, Debreczen, 1902. március 17. (34. évf. 53. sz.), 2–4; *Március 15. ünneplése*, Debreczen, 1902. március 18. (34. évf. 54. sz.), 2–3; *Március 15.*, Közlöny, 1902. március 15. (32. évf. 14. sz.), 152; *Március 15-én*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1902. március 17. (44. évf. 10. sz.), 125–132.

¹⁷⁹ 1900 augusztusában a honvédtemetőben hiányolták a megelőző nyáron kiszállított oroszlászobor feldíszítését virágokkal, pedig „azt még az emlékkertben is megszoktuk”. *A debreczeni csata évfordulója*, Debreczen, 1900. augusztus 4. (32. évf. 150. sz.), 4. Lásd továbbá: *Emlékezés a múltra*, Debreczeni Ellenőr, 1900. augusztus 3. (27. évf. 192. sz.), 2–3; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. október 5. (43. évf. 1. sz.), 16; *Augusztus 2.*, illetve *A debreczeni csata emléke*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 5. (44. évf. 1. sz.), 12; BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, i. m.*, 672. – 1901-ben egy cikkíró az elhanyagoltság mellett azt is felröptette, hogy sokan, így az értelmiség, az iparosok, kereskedők, földművesek stb. jelentős része érdektelen, nem lelkesedik együtt a diáksággal. *A szabadsághősök sírjánál*, illetve PORTÖRŐ Kelemen, *Innét-onnét*, Debreczen, 1901. augusztus 3. (33. évf. 149. sz.), 4 és 6.

¹⁸⁰ *A debreczeni csata*, Debreczen, 1900. július 31. (32. évf. 147. sz.), 4–5.

¹⁸¹ *Augusztus 2.*, *A debreczeni csata emléke*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3.

¹⁸² *Október 6.*, Debreczen, 1900. október 4 (32. évf. 193. sz.), 4; *Október 6.*, Debreczen, 1900. október 6. (32. évf. 194. sz.), 4; *Hadak útja; Okt. 6-ika a főiskolában*; valamint *Rekviem az aradi vértanúkért*, Debreczen, 1900. október 8. (32. évf. 195. sz.), 3, 4; *Vértanúk emlékezete*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1. (43. évf. 2. sz.), 7.

kötelességét. S mikor Budapesten a nemzeti színházban bohózatot mulatnak, itt az ifjúság kettős fájdalommal siratja az akkori és a mostani Magyarországot.”¹⁸³

* * *

Abban a három esztendőben, amikor az Emlékkertben nem volt a szabadságharcra közvetlenül utaló emlékmű, felerősödött a szándék, hogy bővítsék, illetve módosítsák az 1848–49-es megemlékezések belvárosi tereit. A református sajtóban 1899 augusztusában megjelent egyik véleménycikk szerzője a Nagytemplom elé szeretne volna áthelyeztetni az ünneplés fókuszpontját, azzal a feltétellel, ha végre megvalósul az utcafronton szabálytalanul túlnyúló, ún. Stenczinger-ház már régóta tervezett (és majd csak 1911-ben megtörténő) lebontása a Csapó utca Piac utcai torkolatánál. A szerző szerint így nemcsak a város nyer szabályosan kialakult közteret, hanem a kibővülő tér alkalmas lesz arra, hogy „múltjának és jelenének megfelelő emlékművekkel díszíttessék”. Ráadásul ama két kommemorációs hagyomány térbeliesítésének szükségességéről is beszélt, amelyek az Emlékkertben szintén egymás mellett voltak jelen, legalábbis 1895 szeptemberétől, a gályaraboszlop felállításától az oroszlánszobor szűk négy évvel későbbi elszállításaig:

Véleményünk szerint Debrecen város díszteréről két, egymásnak megfelelő, egymást mintegy kiegészítő emléknem szabad hiányozni: *a szabadság és a reformáció emlékének*. E meggyőződésünkéből kifolyólag óhajtjuk, hogy két ily monumentális emlék, egyik a politikai, másik az egyházi hatóság vezetése alatt, de végeredményben összhangzóan *keresztülvive*, ott mielőbb létesüljön, s hirdesse a késő nemzedéknek, hogy Debrecen város lelkes polgársága *a politikai és lelkiismereti szabadságnak minden időben rendíthetetlen híve volt*.¹⁸⁴

E kettős szándékot megjelenítő két különálló, egy szabadságharcos és egy reformációs emlékmű végül nem a főtéren valósult meg, hanem az Emlékkertben. Ugyanis a protestáns gályarabemlékmű mellé – az 1899 nyarán elszállított oroszlánszobor pótlására – három évvel később állították fel a szabadságharcra emlékeztető újabb alkotást. Tóth András szobrász allegorikus szabadságemlékművének leleplezésére az eredetileg tervezett 1901. március 15-i dátumához képest egy évvel tovább, 1902 nyaráig, a debreceni csata 53. évfordulójának napjáig kellett várni.¹⁸⁵

¹⁸³ B[AJA] M[ihály], *Október hatodikának megünneplése*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 18. (44. évf. 2. sz.), 21.

¹⁸⁴ *Szabad tér a debreceni nagytemplom előtt*, Debreceni Protestáns Lap, 1899. augusztus 12. (19. évf. 33. sz.), 478 [téves lapszámozás miatt 578 szerepel itt]. (kiemelés tőlem)

¹⁸⁵ HAMAR, *A debreceni Szabadságszobor*, i. m., 10–22; ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 82–83.

Az új emlékkerti Szabadságszobor 1902. augusztus 2-i leleplezési alkalmának és a módosult térmorfológiai helyzetnek az elemzése, valamint a megváltozó március 15-i és augusztus 2-i rituális megnyilvánulások vizsgálata további kutatás tárgya lehet, ahogyan a Szabadságszobor négy évvel későbbi, 1906-os lebontása, majd a helyére felállított Bocskai-szobor kontextuális értelmezése is.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

egyetemi docens

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

fazakas.gergely@arts.unideb.hu

*Ritualized Memory of the Hungarian War of Independence in the City of Debrecen
Symbolic Place-Taking from the Periphery of the City to the Centre (1849–1902)*

Abstract: My study focuses on the local memory of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849 in the city of Debrecen. I examine how the annual ceremonies on the days of remembrance, and the meaning of monuments changed in the second half of the nineteenth century in Debrecen: on the Day of the Revolution (15th of March), on the anniversary of the lost Battle of Debrecen in 1849 (2nd of August), and on the memorial day of the political martyrs of Hungary (6th of October). Public commemorations on these days were prohibited during the first few years after the repression of the War of Independence. I argue that ritual remembrance of the Hungarian Revolution from the 1850s to 1902, and erecting memorials after the Austro-Hungarian Compromise of 1867 was a symbolic place-taking process in the urban space of Debrecen, and in other cities of Hungary. One can trace this progress from the repression of remembrance to the community fiesta of the local society on the map of Debrecen: from the Western and Eastern periphery of the city (burial places of the heroes of the war) to the city centre (Memorial Garden, High Street, Town Hall).

Keywords: Commemoration of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849, national identity, symbolic place-taking in the urban space, monuments, burial places, Memorial Garden of Debrecen

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/63-109](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/63-109).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Debrecen építészeti, urbanisztikai törekvései és eredményei a Trianon utáni évtizedekben

Tanulmányom célja, hogy megpróbáljam felvázolni a cívisváros Trianon utáni időszakának urbanisztikai, valamint építészeti erőfeszítésein keresztül mindazt, hogy egy belső középvárosi gyűrűből határ menti dimenziókba kerülő közösség – jelen esetben Debrecen lakossága – a történelmi kihívásokra az adott időben milyen válaszokat keresett és talált, illetve, hogy a település milyen részeredményeket tudott felmutatni a polgári, városi, egyházi és az állami beruházások tekintetében. Mindezeket túl keressük a választ arra a kérdésre, hogy Debrecen miképpen küzdött meg az akkoriban ránehezedő feladatokkal, amikor is szükségszerűen az ország második legnagyobb és legnépesebb városává vált.

Közegészségügy

Mindehhez egy kisebb visszatekintést kell tennünk, hiszen a monarchia történetének vége s a Trianonhoz vezető út is korábban veszi kezdetét településünkön. IV. Károly és felesége, Zita királyné ugyanis a városi és egyetemi előkelőségek jelenlétében, egész napos debreceni látogatása során 1918. október 23-án még felavathatta a Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem klinikatelepének Korb Flóris által tervezett historizáló eklektikus stílusú felvételi épületét. Ez egyben a király Magyarországon vállalt utolsó közszereplése is volt, mivel 1918. november 11-én Ausztriában, majd 1918. november 13-án eckartsauai nyilatkozatával Magyarországon is lemondott uralkodói jogairól.¹

Ezek után jött a Tanácsköztársaság, majd 1919. április 24-től a románok megszállás alatt tartották a várost. Már ezekben a nehéz időkben is megkezdődött azonban a magánemberek nagyobb tőkésberuházása, Rex Ferenc vezetésével ugyanis 1919-ben megalakult a Rex Gyógyszervegyészeti Gyár és Gyógyáru Kereskedelmi Rt.² A Nemzeti Hadsereg csak 1920. március 12-én foglalta vissza a várost, Horthy Miklós vonata pedig ez év április 14-én reggel 9-kor futott be a helyi pályaudvarra, ahonnan Debrecen ötös fogatával utazott tovább a belvárosba. A települést pálmaágakkal és zászlókkal díszítették, harangzúgás, ágyúdörgés és lelkes tömeg fogadta a kormányzót,

¹ BÉRES Zsuzsa, *A Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem avatása – 1918. október 23.*, Cívisporta, 2018/2, 7–47.

² BALOGH Tamás Zoltán, *Horthy Miklós és Debrecen: A kormányzó és a nagybányai Horthy család debreceni kapcsolatai*, Cívisporta, 2018/2, 60.; NYUL Imre, *A debreceni Sestakert*, Debrecen, magánkiadás, 2018, 48.

1. kép: A gyermekklinika és a környező szolgálóházak 1924 körül
 Forrás: Balogh Rudolf fotója, *A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvosi Kara*, szerk. JESZENSZKY Sándor, Budapest, Franklin, 1924.

miközben a Himnusz hangjai hallatszottak.³ A kormányzó második hivatalos Debrecenben tett látogatására viszont egészen 1924. november 6-ig várni kellett. Mivel az egyetemi beruházások nem maradtak félbe, így a gyermekklinika avatási ünnepségén már Horthy Miklós volt a fő vendég. Korb Flóris tervezősege mellett az iparművészeti és díszítő munkákat Róth Miksa üvegfestő művész és műhelye végezte, az építési munkák fővállalkozói pedig Katona Mihály és Stégmüller Árpád voltak.⁴

A város egészségügyi rendszerét érintő változások kiterjedtek a Böszörményi úton található vénkertti Honvéd csapatkórházra is, az 1926. szeptember 12-én kelt rendkívüli közgyűlés, illetve az 1926. december 30-án kiállított adásvételi szerződés alapján. Az a döntés született ugyanis, hogy a megállapított 56.000 pengős vételár megfizetése után a tulajdonjog a Debreceni Izraelita Szentegylet é legyen. A Belügyminisztérium azonban csak hosszas egyeztetések és tervmódosítások után a 258.604/1937. XIV.

³ Horthy Miklós kormányzó Debrecenben, Budapesti Hírlap, 1920. április 15., 3.; BALOGH, *i. m.*, 61.

⁴ GELLÉR Ferenc, *Debrecen műemléki katasztere*, Debrecen, A Mozgáskorlátozottak PIREMON Kiszállalata, 1987, 260.; Uő., *Építészeti örökség és örökségvédelem Debrecenben*, Cívissporta, 2019/2, 131.

számú leiratában engedélyezte a magánkórházat, és annak Debreceni Izraelita Szentegylet Kórháza néven történő működését, az építkezésekre viszont már nem került sor. A régi tömböket továbbra is a Honvéd csapatkórház bérelte, később 1944 májusának elején pedig már a német parancsnokság alá tartozó 4/601-es számú hadikórház települt a VI. helyőrségi kórházba, s számukra az egykori II-es épületet utalták ki.⁵

Mindeközben 1927-re átadták a szintén historizáló eklektikus stílusban Korb Flóris által tervezett és Róth Miksa által díszített Szülészeti, Nőgyógyászati és Elmegyógyászati Klinikaépületeket, ahol ismételten Katona Mihály és Stégmüller Árpád voltak a kivitelezés fővállalkozói.⁶ Sőt a betegek érdekében a város vezetősége 1931-ben az egykori Vilmos császár úton – mai Nagyerdei körút, illetve Simonyi út környéke – és a Pallagra vezető úton az egyetem keleti oldalán végig a klinikai ravatalozóig megtiltotta a motorkerékpárok közlekedését.⁷

Az Országos Társadalombiztosító Intézet 1942-ben még megvette az Angol Királynő Szállót, és rendelőket alakított ki benne. Ekkor semmisült meg a Bunda étterem teljes berendezése, képző- és iparművészeti alkotásai pedig végleg eltűntek. Az Ady-emléktábla is csak nagy nehezen került elő a későbbi OTI pincéjéből.⁸ S bár egy emblemikus hely örökre bezárt – a magyar ember mégis kikúrálja valahogyan magát –, még ugyanebben az évben a Wesszprémi utca 2. szám alatt bérbe adott Kardos-villában megnyitott „Simi bácsi Sörszatóriumum”.⁹ A II. világháború 1944-re azonban utolérte a várost, elmúltak a békésebb idők, s már minden talpalatnyi helyet kórházként hasznosítottak, így a Siketnémák Intézetét is hadikórházzá alakították át.¹⁰ A város tehát a két világháború közti időkben az egészségügy tekintetében nem tétlenkedett, s a településre özönlő plusz lakosság ellenére sem omlott össze, sőt kitűzött céljait erején felül rendre teljesítette.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL. HBML.), Birtoklap. IV. B. 1406/b. 151. d.; HORVÁTH Attila, *A Második világháborúban meghalt katonák és polgári áldozatok sírjai a debreceni Köztemetőben*, Debrecen, 2018, 13. <https://debrecen1944-1945.blogspot.com/2018/09/a-masodik-vilagaboruban-meghalt.html> (Letöltés ideje: 2021. január 16.); *Debreceni köztemető – katonák: Háborúk Debrecenben temetett áldozatainak emlékére*, szerk. CSÁKVÁRI Sándor, KOVÁCS Ilona, HORVÁTH Attila, Debrecen, MH. 5. Bocskai István Lövészdandár Könyvtára, 2016, 53–92.; NYUL Imre, *A debreceni Vénkert*, Debrecen, Magánkiadás, 2020, 63.

⁶ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 260; Uő., *Építészeti örökség*, i. m., 131.

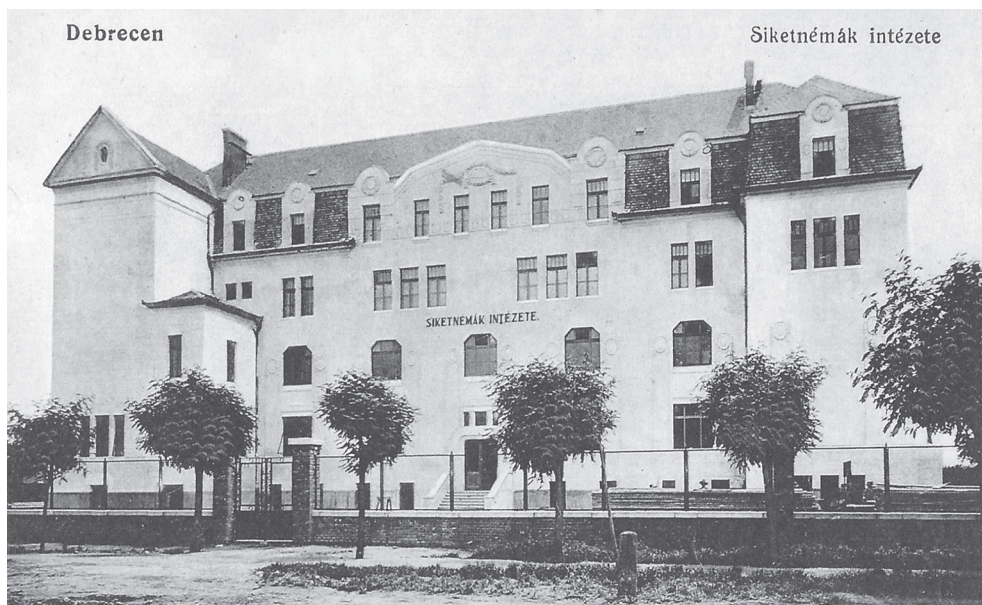
⁷ A m. kir. állami rendőrség debreceni kapitányságának 2965/1931. köz. számú rendelete = *A Közlekedés*, 1933/VII, 106.; NYUL Imre, *A debreceni Sétakert*, Debrecen, Magánkiadás, 2019, 114.

⁸ Az Angol Királynő szálló a mai Kossuth utca 21. számú ingatlanban működött: vö. GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 236.

⁹ NYUL, *A debreceni Sétakert*, i. m., 35.

¹⁰ A Siketnémák Intézete mind a mai napig a Széchenyi utca 60. számú épületben található, vö. NYUL, *A debreceni Sétakert*, i. m., 37.

2. kép. A Siketnémák Intézete 1913–1914 körül

Forrás: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum – Budapest, Leltári szám: MKVM. VF. 26316.

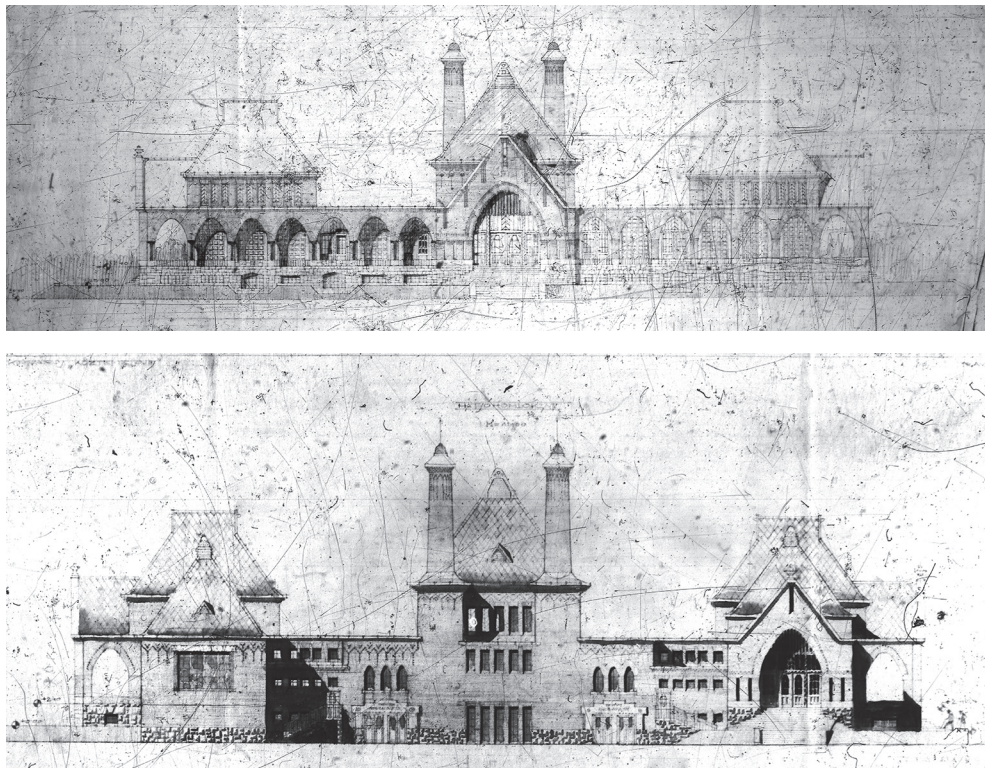
Az emlékezés színterei

A vesztes háború súlya és a megnövekedett létszám sok dolgot vont még maga után Debrecenben a közegészségügy fenntartásán túl is. A nyulasi barakktemetőt 1925 januárjában például kihantolták, s 525 hősi halott, illetve orosz hadifogoly holttestét temették újra az 1915-ben a köntösgáti legelőkön kialakított járványtemetőben, majd még ugyanebben az évben felavatták a 39-es gyalogezred nagyerdei emlékművét.¹¹ A modern kornak megfeleltethető közösségi temetkezés azonban ekkoriban még csak részben volt megoldott.

Debrecenben 1931–1932 között valósulhatott meg a magyaros szecessziós hatásokat is magán viselő, romantizáló dekoratív stílusú boglyaíves árkádsorral ellátott, klinkertéglából kirakott ravatalozó és krematórium, amely a nagyszabású városrendezési terv részeként Borsos József városi főmérnök nevéhez köthető. A freskókat és színesüveg ablakokat Holló László, B. Kokas Klára, Haranghy Jenő és ifj. Kovács János készítették, míg a külső árkád sgraffitóit Toroczky Oszvald alkotta meg.¹²

¹¹ NYUL Imre, *A debreceni Újkert 1746-tól napjainkig*, Debrecen, Magánkiadás, 2018, 42.; KOTRICZ Tünde, *A 39-es számú gyalogezred emlékműve* (2008). <https://www.kozterkep.hu/3179/39-es-szamu-gyalogezred-emlekmuve> (Letöltés ideje: 2020. október 12.).

¹² GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere, i. m.*, 259; Uő., *Építészeti örökség, i. m.*, 132.

3–4. kép. Ravatalozó és Krematórium

Forrás: Borsos József rajzai, Építészeti Archívum, Benczúr Gyula utca anyagai, 1928.

Még ugyanebben az évben, 1932-ben pályadíjnyertes tervek alapján megvalósulhatott a Lechner Jenő és Szontágh Pál nevéhez köthető, honvédtemetőbe tervezett modern kivitelű klinkertégla díszítésű Hősök mauzóleuma is, amelynek a belső festményei és falburkolatai sohasem készülhettek el. A hősi halottakra emlékezvén 1940. május 29-én viszont a város belsőbb részén – a mai Nagy Lajos király téren – szintén emeltek egy szobrot, Márton Ferenc műalkotását, a 3-as honvédek hősi emlékművét.¹³

¹³ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 126, 259–260; PAPP József, *A világháborúk temetői Debrecenben*, VKM: Debreceni Városmagazin Magazin, 2015/4–5. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/38/index.html> (Letöltés ideje: 2020. október 12.); GELLÉR, *Építészeti örökség*, i. m., 132; PAPP József, *Debrecen város birtokkatasztere 1924–1950 = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei*, 23., szerk. RADICS Kálmán, Debrecen, 1997, 110; NYUL, *A debreceni Sestakert*, i. m., 83–84.

Oktatás

Az ínséges idők eleinte az oktatás területén szintén megmutatkoztak, Debrecen azonban ebben is erőn felül tudott teljesíteni. Az Országos Menekültügyi Hivatal Központi Kirendeltsége 1920-ban ideiglenesen a menekültek szükséglakásává átalakított Salvator katonai barakkok között működött, illetve ebben az évben alapították meg az egyik deszkabarakkban a Nyulasi Állami Elemi Népiskolát, amelyet később – 1923 körül – az egyik téglabarakkba helyeztek át. Kezdetben két teremben két tanító dolgozott mintegy 70 gyermekkel, 1928-ra pedig a létszám már elérte a 120 főt három oktatóval. A képzés egészen 1930–1931-ig, az új intézmény megépültéig folyt ezen a helyen.¹⁴

5. kép. Salvator katonai barakkok 1972-ben

Forrás: Fördös Csaba felvétele, Méliusz Juhász Péter Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményének Fotótára

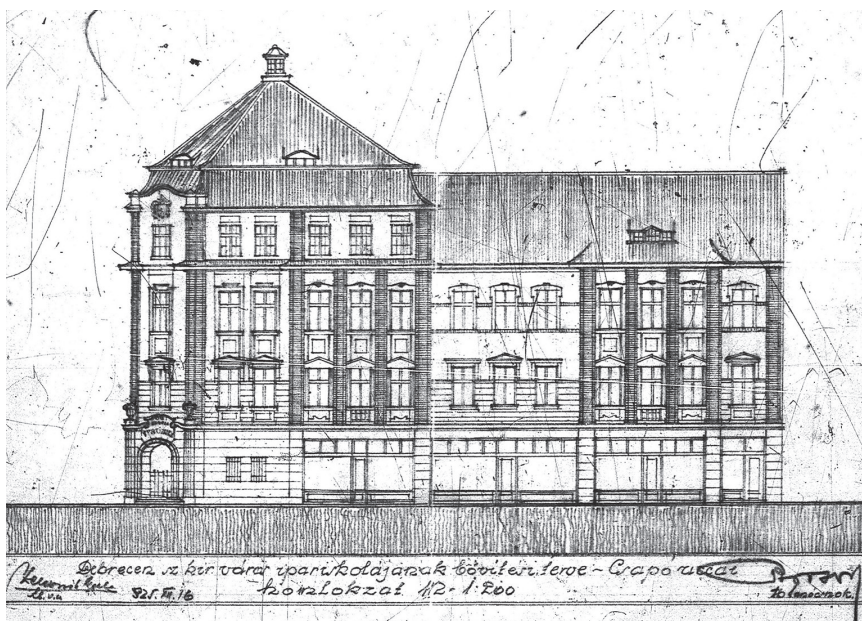
A város másik végén is átalakulóban volt az oktatás, a siketnémák 1913-ban épített, már említett debreceni tanintézetének minden kiadását 1920-tól ugyanis az állam fedezte.¹⁵ Két év múlva a megnövekedett hallgatói létszám miatt pedig a mai Burgundia utca 1/b. szám alatt 1907-ben megvalósult Iparostanonc Iskolát is kételemelesre bővítették.¹⁶ Majd 1925–1927 között megépült a tanoda újabb kivitelű romantizáló dekoratív stílusú épülete is Borsos József és Zeleznik Gyula tervei alapján, amelyek munkálatait Stégmüller Árpád és Tóth Lajos, valamint Bisothka István építészek,

¹⁴ NYUL, *A debreceni Újkert*, i. m., 43.

¹⁵ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 252.

¹⁶ PAPP, *Debrecen város birtokkatasztere*, i. m., 74.

továbbá Horváth, Kubinyi, Piros és Mathéi helybeli vállalkozók irányították. A tömb főbejárata körül található fríz Nagy Sándor János alkotása, az iskola homlokzatán pedig a város címerét helyezték el. Gulyás Pál debreceni költő szinte egész pályáján ebben az intézményben tanított.¹⁷ Mindezek mellett 1927-ben plusz emeletráépítéssel látták el a Vár utca 1. szám alatt lévő klasszicizáló és neoreneszánsz elemeket is felvultató, eklektikus stílusú Zenede épületét.¹⁸

6. kép. Az egykori Iparostanonc iskola a Csapó utca felől

Forrás: Borsos József és Zeleznik Gyula rajza, Építészeti Archívum, Burgundia utca 1. szám anyaga, 1925.

A Vallás- és közoktatási tárca 1923-ban az egykori Országos Tanítói Árvaház két délebbre eső épületét átadta az egyetemnek, hogy azokban az Orvostudományi Fizikai és Vegytani Intézeteket működtesse.¹⁹ Később, 1925-ben szintén Korb Flóris tervei szerint megtörtént a Szent Anna utcai Svetits Intézet épületének klasszicizáló eklektikus stílusú emeletráépítése, amelynek kivitelezését a Tóth és Sebestyén cég végezte.²⁰ A Kálvinista Rómában a reformátusok sem maradtak le azonban az iskolaépítés ügyében. A Dóczy Leánynevelő Intézet neoromán stílusú épülete 1925–1927 között készült el

¹⁷ DMJV. PH. Főépítési Iroda Építészeti Archívum – Mikrofilmtár, (A továbbiakban: Építészeti Archívum), Iparostanonc Iskola anyagai, GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 214, 256–257; HORVÁTH Péter, *Debrecen helyi védett épületeinek leírókartotékja*, Kézirat, 2017.

¹⁸ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 107, 124, 240.

¹⁹ NYUL, *A debreceni Sestakert*, i. m., 57. Az árvaház a mai Bem tér 18. számú ingatlanban működött.

²⁰ Építészeti Archívum, *Svetits Intézetre vonatkozó iratok*; HORVÁTH Péter, *Debrecen műemléki épületei*, Kézirat, 2020.

Nagy Károly tervei alapján, amely már 1914-ben is rendelkezésre állt, a világháború miatt azonban nem épülhetett meg korábban. Kivitelezője Tóth Lajos volt. Külön érdekesség, hogy a neoromán homlokzathoz eklektikus, magyaros-szecessziós formalelemek egyaránt társulnak.²¹

A két világháború közötti, a városban zajló legnagyobb, az oktatásügyet is érintő beruházás azonban kétségkívül az egyetem klasszicizáló és neobarokk stílust elegyítő, historizáló későeklektikus főépületének kivitelezése volt. A központi tömbnek 1927-ben kezdtek hozzá Korb Flóris tervei alapján, sőt az építésvezető is ő volt egészen 1930-ig, ezt a feladatot viszont később Paczó Márton vette át. Az iparművészeti és díszítő munkák tervezésével ezúttal is Róth Miksa üvegfestő művészt bízták meg. A munka fővállalkozói pedig Katona Mihály és Stégmüller Árpád voltak. Az ünnepélyes felavatására 1932. május 15-én került sor.²²

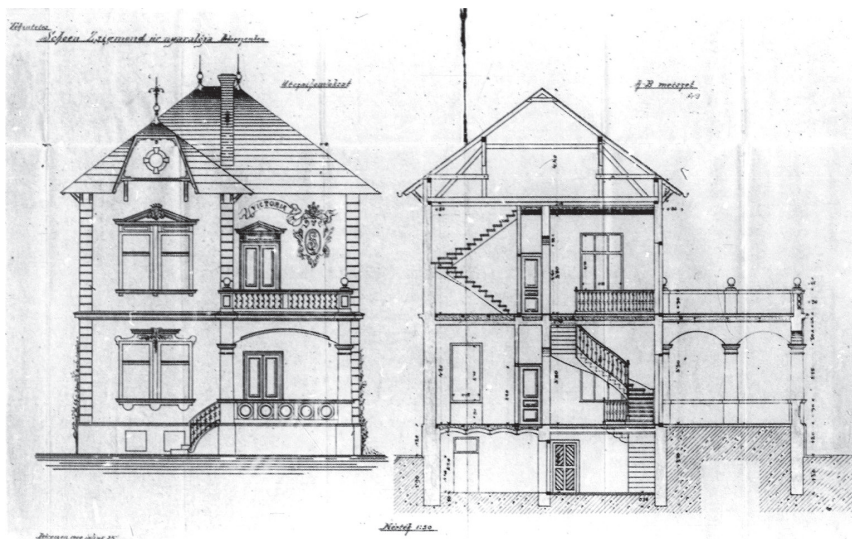
7. kép. A Debreceni Egyetem Központi tömbje 1929-ben
Forrás: Debreceni Egyetem Adattára, Leltári szám: DEA: 86.

Mindeközben a Szent Anna Plébánia 1928-ban az akkori tulajdonosától, Kupferstein Jakab fakereskedőtől 75.000 pengőért megvette az 1900-ban épült Simonyi út 38.

²¹ Az iskola mind a mai napig a Kossuth utca 35. számú épületben található. Építészeti Archívum, *Dóczy Leánynevelő Intézetre vonatkozó anyagok*; GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 212, 255–256.; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.

²² GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 260–261., GELLÉR, *Építészeti örökség*, i. m., 132; OROSZ István, Ifj. BARTA János, *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 48–55; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.; BÉRES, *A Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem avatása*, i. m., 9.

szám alatt található úgynevezett Schoen-villát, amely összeget Klebelsberg Kunó valóság- és közoktatási miniszter támogatásával a Váradi Püspökség bevételeiből fedeztek. Még ez év őszén korábbi helyéről költözött ide a Szent László Kollégium, ahová 14 növendéket fogadtak be. Feltehetően ekkortájt építették be az ingatlan teraszait, alakíthatták ki a kápolnát, egy prefektusi és négy tanulószobával, fürdővel, olvasóval, valamint gyülekezőhellyel, illetve a kapus lakásával egyetemben.²³

8. kép. A Schoen-villa tervrajza

Forrás: Az épület tervezője és/vagy kivitelezője feltehetően Stégmüller Árpád volt, Építészeti Archívum, Simonyi út 38. szám anyaga, 1900.

Egy évvel később a mai Komáromi Csipkés György tér 9. szám alatt Borsos József tervei alapján megvalósult a klinkertéglával díszített, dekoratív kivitelű Nyilastelepi Református Elemi Iskola, s életre hívták a Szikgáti Tanyasi Iskolát is.²⁴ Mindezek mellett a felsőoktatás színvonalának emelésére 1929-ben az egyetem két oldalán kialakították a Münnich Aladár budapesti műépítész tervei alapján életre hívott eklektizáló neobarokk stílusú négy-négy professzori villát.²⁵ A Macs I. Tanyasi Iskola is működött már 1930-ra, s még ez évben átköltözhetett a barakkiskola, mivel államszegélyből és városi támogatásból nagy valószínűséggel Borsos József 1929-es tervei alapján megépülhetett az új téglarchitektúrával díszített – mára viszont erősen

²³ NYUL, *A debreceni Sétakert*, i. m., 68.

²⁴ MERVÓ Zoltánné, *A debreceni iskolák: Levéltári segédlet az iskolatörténeti kutatáshoz = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei*, 8., szerk. GAZDAG István, Debrecen, 1975, 41, 81.

²⁵ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 260; BÉRES Zsuzsa, *A Debreceni Egyetem 85 éves főépülete*, Cívisporta, 2017/2, 169–183., HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.

átalakított –, dekoratív stílusú új Nyulasi Állami Elemi Népiskola, amelynek rajzain mint városi főmérnök „csak” Zeleznik Gyula neve szerepel.²⁶

Hóman Bálint 1936-ban elrendelte a Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumának felállítását. Ekkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium évi 2.800 pengőért bérbe vette Stégmüller Árpád özvegyétől a Simonyi út 14. szám alatti villájukat, amelyet 1939-ben Paczó Márton tervei alapján, a főbérlet beleegyezésével átalakítottak. Sőt 1938-ban a Siketnémák Intézetét is teljesen államosították.²⁷ Mindezekon túl pedig – bár a Pallagon működő Felsőbb Gazdasági Tanintézet 1900 körüli kivitelezésének költségeit a város állta – ebben az esetben olyan megállapodás született, hogy az állam 40 év alatt a költségeket megtéríti, ami után a szerződés értelmében az ingatlanok egyből a kincstár tulajdonába kerültek. Ez pedig 1942-ben be is következett.²⁸

9. kép. A Pallagi Felsőbb Gazdasági Tanintézet 1900-ban kivitelezett főépülete
Forrás: Építészeti Archívum

²⁶ Az iskola mind a mai napig a Böszörményi út 150. számú telken működik. MERVÓ, *i. m.*, 41; NYUL, *A debreceni Újkert, i. m.*, 43.

²⁷ Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 36. 565/1936. V. 1. ü. o. számú leirata, 1936. IX. 10., MNL. K. 592-VKM., Középkiskolák 559., 1935–1937., Debreceni Gyakorló Iskola., 1937. V. 28.; GYENES Tünde, *A Stégmüller villa, Gyakorlógimnázium a Simonyi úton, A Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziuma 1936–1949 = Acta Pedagogica Debrecina: A Debreceni Egyetem Bölcsészkar Neveléstudományok Intézete Közleményei*, szerk. BREZSNYÁNSZKY László, FENYŐ Imre, Debrecen, DE Neveléstudományi Tanszék, 2009, 23–35; GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere, i. m.*, 252; NYUL, *A debreceni Sétakert, i. m.*, 42.

²⁸ TÓTH Ágnes, *A Pallagi Gazdasági Akadémia vázlatos története*, 2015. https://mnl.gov.hu/mnl/hbml/hirek/a_pallagi_gazdasagi_akademia_vazlatos_tortenete (Letöltés ideje: 2020. február 18.); HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

Debrecen más külterületeire is igyekeztek azonban figyelmet fordítani, így még ugyanebben az évben újabb két tanyasi iskolát hoztak létre, az egyiket a Magyar tanján, a másikat pedig a Perc dűlőben.²⁹ A II. világháború pokla azonban lesújtott az oktatás intézményeire is. Miután 1944-ben a siketnémák épületét hadikórházzá alakították át, a hazaküldött 300 gyermek közül 24 főt ideiglenesen a Kaszanyitzky-villában helyeztek el.³⁰ A Csapó utca sarkán álló Iparostanuló Iskola bombatalálatot kapott, a középrizalítot fedő kupola pedig elpusztult, amit azóta sem pótoltak.³¹ Az Andaházy-Szilágyi Intézet ablakai szintén betörték az 1944. szeptember 17-i támadáskor. A sérült ingatlant először német alakulatok foglalták el, majd ez év októberétől decemberig a román katonák és a Vörös Hadsereg használta.³²

A Stégmüller-villában 1936-ban megalapított Debreceni Magyar Királyi Középiszkolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumának tanárai 1944-ben szintén fel kellett, hogy függeszék az oktatást. 1945-ben már a Magyar Kommunista Párt Iskolája működött itt, a kiebrudalt tanoda 1946 októberében kivételesen azonban mégis visszaköltözhetett.³³ A Fráter-villában 1945 októberétől gyermekotthont rendeztek be, és 40 általános, illetve középiskolás tanulót láttak el e helyen.³⁴ A Bem tér 18. szám alatti jelenlegi Atommagkutató Intézet tömbjében pedig – amely 1930-tól a Horthy Miklósné Leánykollégiumnak adott helyet – 1945-től Egyetemi Leánykollégium néven működhetett csak tovább, ezzel is éreztetve az idők változásainak újabb szelét.³⁵

10. kép. Az Országos Tanítói Árvaház, későbbi Egyetemi Leánykollégium
Forrás: Építészeti Archívum

²⁹ MERVÓ, *i. m.*, 41.

³⁰ Az épületet, amely a Simonyi út 12. szám alatt állt egykoron, 1998-ban lebontották. NYUL, *A debreceni Sétakert, i. m.*, 37.

³¹ Építészeti Archívum, *Iparostanuló Iskola anyagai*; GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere, i. m.*, 214, 256–257; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

³² Az épület a Poroszlay út 10. szám alatt található. NYUL, *A debreceni Sétakert, i. m.*, 59.

³³ Az épület a Simonyi út 14. szám alatt található. GYENES, *i. m.*, 23–35.; NYUL, *A debreceni Sétakert, i. m.*, 42.

³⁴ A villa a Simonyi út 1. szám alatt található. NYUL, *A debreceni Sétakert, i. m.*, 16.

³⁵ *Uo.*, 57.

Közművelődés

A kulturális élet felvirágoztatásáért 1923–1929 között megépülhetett a Györgyi Dénes és Münnich Aladár által tervezett, s a Déri Frigyes által alapított gyűjteményt befogadó, klasszicizáló és neobarokk stílust elegyítő historizáló későeklektikus múzeum.³⁶

11. kép. A Déri Múzeum készül állandó kiállítása 1929-ben

Forrás: LAKNER Lajos, *MúzeumTrip - Debrecen és a múzeumiügy*, 2020.

<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/muzeumtrip-debrecen-es-a-muzeumiugy> (Letöltés ideje: 2020. október 16.)

Mindezek mellett 1934-ben a város a nagyerdei erdőigazgatósági épülettől délre és északra fekvő részein ipari kiállítások és árumintavásárok céljára mintegy 2 kh 1094,3 négyszögöl területet jelölt ki, és azt a jogelismerési díj megfizetése mellett a Debreceni Kereskedelmi és Iparkamarának használati szerződéssel át is adta egészen 1944-ig. A kamara 1935-ben azonban újabb mintegy 1,5 kh földet igényelt az erdőgazdasági kocsisok telkéből és más kertekből. Az iparkamarával megkötött szerződés alapján pedig a város mintegy 9968 pengő értékben salakoztatott, planírozott, kerítést épített, illetve vízvezetékot fektetett le a szóban forgó részeken, majd a két kiállítási csarnokot is felépítették, amelyek felügyeletét az Iparkamara 1937-ben Csanak József-re, majd 1938-ban Palcsik Sándor okleveles építészmérnökre bízta.³⁷

³⁶ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 257; PAPP, *Debrecen város birtokkatasztere*, i. m., 78.; GELLÉR, *Építészeti örökség*, i. m., 132.

³⁷ PAPP, *Debrecen város birtokkatasztere*, i. m., 158–159.

Hitélet

Láthattuk az oktatás tekintetében, hogy az egyházak nem tétlenkedtek ekkortájt, így 1927-ben Wälder Gyula vezetésével sor kerülhetett a Szent Anna templom renoválására, illetve a Hatvan utca 24. szám alatt található Unitárius Imaház kibővítésére is. Az utóbbi ingatlan bal oldalán húzódó romantizáló eklektikus homlokzattal kialakított tömböt – amely valamikor 1882–1912 között épült meg –, 1927-ben a korábbi ház arculatához részben igazodó stukkózáttal, de más ablakkiosztással ellátva egy új utcafronti toldalékkal bővítették, amelyet később újfent átalakítottak, így nyerte el a jelenlegi formavilágot.³⁸ A klasszicizáló későeklektikus stílusú Kerekestelepi Református Templomot is kibővítették 1932-ben, amelynek tervezője ekkor Horváth Gábor kőművesmester volt, a beruházás kivitelezése pedig feltehetően Veres József építőmester nevéhez köthető.³⁹ Később, 1934-ben többször hozzányúltak az ingatlanhoz. Az első beruházás tervezője és/vagy kivitelezője Rottka Lajos kőművesmester volt, a tornyot viszont már egy bizonyos Balázs Péter vetette papírra, kivitelezését pedig feltehetően Asztalos András építőmesterhez köthetjük.

A második átalakítás és toronymagasítás esetében azonban már nem a korábbi tulajdonos, hanem a Református Egyház járt el, feltételezhető tehát, hogy özvegy Ferenczy Józsefné ez idő tájt valamikor elhalálozhatott. Épületét azonban, amelyet addig is imaházként működtetett, az eklézsiára hagyta. Balázs Péter és Asztalos András viszont még 1935-ben is dolgozott a templomon, ekkor szélesítették ki a hajóját

Özvegy Szentkirályi Tivadarné Klósz Berta magánkezdeményezésére 1934-ben a Komlóssy út 6. szám alatt található villájuk északkeleti részében szintúgy kialakítottak egy kis kápolnát, Beöthy György apát pedig ez év szeptember 8-án fel is szentelte azt a Magyarok Nagyasszonya tiszteletére. E helyen kialakítottak még egy káplánlakást is, amely Béres Andor otthonává vált. A pap a kápolnában megtartott naponkénti misézés mellett pedig a Klinikák, a Horthy Miklós Közkórház és az Augustza Szanatórium betegeinél is ellátta feladatát.⁴⁰

³⁸ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere, i. m.*, 34, 107, 124, 240.

³⁹ A templom a Szávay Gyula utca 17. számú telken áll. Építészeti Archívum, *Kerekestelepi Református templomra vonatkozó iratai*; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*; PAPP József, *A Homokkert és a Kerekestelep református templomai*, VKM: Debreceni Városközpont Magazin, 2014/4–5, <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/29/index.html> (Letöltés ideje: 2020. február 6.); <https://www.kerekestelepigylekezet.hu/bemutakozas/> (Letöltés ideje: 2020. február 18.)

⁴⁰ NYUL, *A debreceni Sestakert, i. m.*, 54.

12. kép. A Horthy Miklós Közkórház 1930-ban

Forrás: Debreceni Egyetem Adattára, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/81691/029-0752.png?sequence=2&isAllowed=y> (Letöltés ideje: 2020. október 16.)

A koramodern, a magyaros későeklektika jegyeit is magán viselő Homokkerti Református Templom tervezője Dolhay Imre volt. Debrecenben, ahogy azt láthatjuk, az 1930-as évek első felében több egyházi épületet is emeltek, ennek fő mozgatója Kalas Ferenc lelkész volt. A város az úgynevezett Tőkés-féle telket ez esetben a Városi Takaré- és Hitelintézettől vásárolta meg, majd azt a debreceni református egyháznak ajándékozta. A templomot 1935. március 15-én kezdték el építeni, és közel négy hónap elteltével, július 12-én már a gömböt is elhelyezték a torony csúcsán.⁴¹

⁴¹ A templom a Madách Imre tér 1. számú telken áll. Építészeti Archívum, *Homokkerti Református templomra vonatkozó iratok*; PAPP, *Debrecen város birtokkatasztere, i. m.*, 97.; PAPP, *i. m.*; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

13. kép. A Homokkerti Református templom

Forrás: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, https://mandadb.hu/tetel/117543/A_homokkerti_reformatus_templom (Letöltés ideje: 2020. október 16.)

Még ugyanebben az évben nekikezdték a Komáromi Csipkés György téren álló magyaros későeklektikus stílusú Szabadságtelepi Református Templomhoz, amely szintén Dolhay Imre nevéhez köthető, a telket pedig ugyancsak a város adományozta. Az elkészült szentély különlegessége egyébként a népi motívumokkal cizellált kazettás mennyezet.

A terület eredeti nevét – Nyilastelep – nem mellesleg a parcellázott földek hajdani tulajdonosáról, Nyilas István gazdálkodóról kapta, s külön érdekesség, hogy Debrecen vezetősége a szóban forgó telket eredetileg már 1922-ben odaajándékozta lelkészalak építésére, de még 1929-ben is kikanyarítottak egy részt az epreskerti fatelep területéből templomépítéshez.⁴²

⁴² GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 224; PAPP, *Debrecen város birtokkatasztere*, i. m., 97; PAPP József, *A Nyilastelep vagy Szabadságtelep templomai*, VKM: Debreceni Városközpont Magazin, 2014/4–5. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/26/index.html> (Letöltés ideje: 2020. február 6.); HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.; NAGY Gábor, *Debrecen Szabadságtelepi Református Egyházközség*. <http://derefem.hu/debrecen-szabadsagtelepi-reformatus-egyhazi-kozseg/> (Letöltés ideje: 2020. február 10.)

1935-ben még nekikezdték az 1889 körül épült ágostai hitvallású evangélikus templom átalakításához. Valószínű, hogy az épület ekkor nyerte el ma is látható puritán homlokzat kialakítását.⁴³ A Mikes Kelemen utca 31. számú portára 1935–1936 között pedig felépítették a Jost Ferenc által tervezett modern stílusú, a kubizmus művészeti irányzata, illetve a Bauhaus konstruktív formái és funkcionista attitűdje által áthatható Jézus Szíve Római Katolikus templomot, amely Kummergruber Emil piarista tanár közreműködésével 1935. június 1. és 1936. június 14. között készülhetett el.⁴⁴

A Csapókerti Református Egyházkerület tanácsa azonban kisvártatva, 1936. január 19-én esedékes gyűlésén egy bizottságot hozott létre a kertészen kialakítandó újabb templom ügyében, miután a gyülekezet még 1934 áprilisában gyűjtést indított, aminek következtében 1673 pengő jött össze. Debrecen városa 1937-ben éppen ezért egy 663 négyszögöles telekkel – a mai Mátyás király utca 23. számú ingatlannal – ajándékozta meg az eklézsia, amelynek tagjai több esetben ingyenes munkájukat is felajánlották a kivitelezéshez.

A meghirdetett pályázaton 1937-ben végül is Dolhay Imre építész mérnököt bízták meg a végleges tervek elkészítésével, továbbá bejelentették, hogy 1937. április 1-én megkezdik az alap kiásásának munkálatait, ami aztán április 12-re csúszott. Az építési költségek elérték a 40.000 pengőt, amelyet végül a debreceni presbitérium saját alapítványaiából finanszírozott. Majd fél évvel később, 1937. október 2-án befejezték a szecessziós díszítőelemeket is magába foglaló magyaros későeklektikus stílusú tömböt.⁴⁵

Még ebben az évben egy újabb magyaros eklektika jegyében épülő református templom kivitelezésébe is belefogtak. A város által 1937-ben odaadományozott Bartók Béla út 1. számú ingatlanra épült meg ekkoriban a Mester utcai református egyházrész temploma, amelyet Csanak József nevéhez köthetünk, aki később a kivitelezés munkavezetőjévé is vált egy személyben. A kőműves, illetve ács munkákért a Tóth testvérek, a tetőfedésért vitéz Ónody János, a bádógosmunkákért Bucsay Imre, a lakatosmunkákért Posta István, a festésért Szatmári András, a villanyozásért Harsányi András, az asztalosmunkákért Kovács Béla, az üvegezésért pedig Kaszanyitzky Endre volt a felelős. A 80.000 pengős költséget az akkoriban 62 éves Tóth Lajos kályhás mester adományából fedezték, és 1938. augusztus 21-én már fel is szentelték a templomot.⁴⁶

⁴³ A templom a Miklós utca 3. számú telken áll. Építészeti Archívum, *Templomra vonatkozó iratok*; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

⁴⁴ Építészeti Archívum, *Jézus szíve Római Katolikus templomra vonatkozó iratok*; Gellér, *Debrecen műemléki katasztere, i. m.*, 225; PAPP József, *Csapókert első templomai*, VKM: Debreceni Városmagazin, 2014/4–5. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/28/index.html> (Letöltés ideje: 2020. február 6.); NYUL Imre, *Jost Ferenc a templomépítő: A Jost család és Debrecen*, Debrecen, Debrecen – Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2017, 9, 19–23; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

⁴⁵ Debrecen-Csapókerti Református Egyházközség, *A templomépítés története*. http://www.csapokert.reformatus.hu/?page_id=62 (Letöltés ideje: 2020. február 18.); PAPP, *Debrecen város birtokkatasztere, i. m.*, 97.; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

⁴⁶ Építészeti Archívum, *Mester utcai Református Egyházközség temploma vonatkozó iratok*; Gellér, *Debrecen műemléki katasztere, i. m.*, 228; Debrecen-Mester utcai Református Egyházközség, *Templomépítés*.

A Vasúti Részvénytársaság 1936. december 29-én szintén telket adományozott a katolikus egyháznak, hogy a Nyilastelepen egy új templom épülhessen. Az alapkövetétele 1938. április 3-án történt meg. A modern, expresszionista szentély tervezése Jost Ferenc nevéhez köthető, a megrendelő Római Katolikus Egyház képviselőjében pedig Lindenberger János prépost-plébános járt el. A toronyba három harang került, a templomot pedig Szent István tiszteletére, 1938. október 16-án szentelték fel.⁴⁷

Az Egyetemi Templomépítő Bizottság nevében Dr. Makkai Sándor és Dr. Csikesz Sándor még ugyanebben az évben, 1938-ban engedélyt kapott a Borsos József által tervezett szentély megvalósítására. A kivitelezés a székelyhidas Sebestyén Lajos okleveles építész, építőmester feladata volt, míg a virágmintákkal díszített kazettás mennyezet Haranghy Jenő munkája. A templom feltehetően már 1940-re elkészült, használatbavételi engedélyt viszont csak 1942 júniusában kapott. A belső tereket további 35 színes üvegablak is ékesítette, amelyek valószínűleg a II. világháború során pusztultak el.⁴⁸ A domonkos rend szintén 1942-ben tért vissza Debrecenbe, és még ez év október 11-én megalapították a Szent István Király, illetve a Szent László Plébániát, templom építéséről viszont már csak a háború befejezése után lehetett szó. Később viszont sem a Mayer Ferenc, Paczó Márton építészek által beterjesztett, sem pedig a Jost Ferenc által tervezett szentély nem valósult meg.⁴⁹

Lakhatás

Az 1888 körül épült úgynevezett „óbarakkok” a Böszörményi út, Békéssy Béla utca sarkának északi oldalán, míg az 1910 körül létesített „újbarakkok” a Doberdó utca térségében álltak. Handler Gyula kormánybiztos a Mérnöki Hivatal számára már 1918 decemberében jelezte, hogy a Ferencz Salvator katonai kórház épületeit szükséglakásokká lehetne alakítani a menekültek számára. Az ingatlanok ekkoriban még a katonasághoz tartoztak, a trianoni diktátum után vonatszámra érkező embereket azonban már ezekben a tömbökben helyezhették el, mivel 1919. január 6-án megérkezett az engedély a barakkok módosítására. A gondokat azonban tetézte, hogy az egy-két szobás

---

<https://honlap.parokia.hu/lap/debrecen-mester-utcai-reformatus-egyhazi-kozseg/cikk/mutat/templom-epites-i/> (Letöltés ideje: 2020. február 18.); PAPP, *Debrecen város birtokkatasztere*, i. m., 40, 97.; PAPP József, *A Mester utcai református templom*, VKM: Debreceni Városközpont Magazin, 2014/4–5. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/31/index.html> (Letöltés ideje: 2020. február 18.); HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.

⁴⁷ A szentély a Faraktár utca 113. számú ingatlanon található. GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 227; PAPP, i. m.; NYUL, *Jost Ferenc*, i. m., 24–27; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.

⁴⁸ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 230, 263.; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.; GELLÉR, *Építészeti örökség*, i. m., 132.

⁴⁹ NYUL, *Jost Ferenc*, i. m., 28–29.; HAVAS Lászlóné, *Jost Ferenc, a templomépítő*, Debrecen, Debrecen-Nyíregyházi Egyházmegye, 2017. <http://www.dnyem.hu/index.php/archivum/item/1619-jost-ferenc-a-templomepito> (Letöltés ideje: 2020. február 26.)

lakásokra betervezett költség – mintegy 600.000 korona – csak 1921-re gyűlt össze. A véghezvitt munka ellenére még 1925-ben is nyomorúságos körülmények uralkodtak a helyszínen, hiszen mintegy 46 család és 150 gyermek élt itt ekkoriban.⁵⁰

A későbbi időkben, 1923–1924 között viszont jelenlegi ismereteink szerint már megindulhatott a városi bérházak kivitelezése is, elsőként a Pavlovits Károly tervezte, szecessziós elemeket magán viselő későeklektikus, úgynevezett Balogh István-féle tömb jöhetett létre a Kossuth utca 22–24. számú telkeken. Külön érdekesség, hogy a rajzok egy részén Borsos József neve is szerepel, feltehetően ő ellenjegyezte ezt a munkát.⁵¹

A következő nagy beruházás, amely a város lakásínségét enyhítette, a Szent Anna utca 10–12. számú portákon valósult meg. A későeklektikus neobarokk homlokzatkialakítású tömb tervezője Kellner Tibor, kivitelezője pedig a Tóth és Sebestyén Építési Vállalkozás volt. Az ingatlan rajzai ugyan már 1925-ben készen álltak, a házat csak 1926–1927 között építették fel.⁵²

14. kép. A Batthyány – Szent Anna utca sarkán álló bérház

Forrás: Méliusz Juhász Péter Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményének Fotótára

⁵⁰ Az épületek egészen 1977-ig álltak, sőt, egy még mind a mai napig létezik. Nyírvidék, 1925. XII. 20.; Nyul, *A debreceni Újkert, i. m.*, 40–41, 43.

⁵¹ Építészeti Archívum, *Kossuth utca 22–24. számra vonatkozó iratok*; HORVÁTH Péter, *Védhető és védendő belvárosi épületeink*, Kézirat, 2019.

⁵² A kivitelezésre vonatkozó információk Andrei Sebestyéntől, Sebestyén Lajos unokájától származnak. Forrás: Balogh László által a leszármazottal készült interjú alapján, Építészeti Archívum, *A Szent Anna utca 22–24. számú ingatlanra vonatkozó anyagok*; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

A Baross utca 4., Faraktár utca 6–10., Hajnal utca 1. számú saroktelken álló öt épület vasgerenda vázas födémszerkezetének statikai számításai egyaránt rendelkezésre álltak már 1925-ben, amit a budapesti Stabil Építő Rt., azon belül egy bizonyos „Takács ...” ellenjegyzett akkoriban. A Kellner Tibor nevével fémjelzett rajzok azonban – bár nehezen olvashatók –, valószínűsíthetően 1929-re keltezhetők, így ekkortájt valósulhattak meg ezek a tömbök. Az emeletes épületeket Debrecen címere díszíti, amelyek feltehetően mészkőből készülhettek hajdanán.⁵³ A Kassai út 29. számnál látható városi kislakások tervezője és/vagy kivitelezője a Fejér és Ritter cég volt. A 9+1 földszintes épület rajzai 1927-re már rendelkezésre álltak, a villamosterveket pedig 1929-es évszámmal látták el. A klinkertégla díszítésű boltíves épületek azonban kétségkívül Borsos József stílusát is megidézik.⁵⁴ A város vezetősége feltehetően egyszerre, vagy kis időeltéréssel kezdte meg a Hajnal utca 2–6., Dobozi utca 10–14. és Szoboszlói út 2/A–C. számú bérházak kivitelezését, nagy valószínűséggel szintén még az 1920-as években, 1929 előtt. A klinkertégla és boglyaíves formák alapján pedig szintúgy sejthető, hogy azok Borsos Józsefhez köthetők, bár Zeleznik Gyula nevét is meg szokták említeni a szóban forgó ingatlanokkal kapcsolatban.⁵⁵

15. kép. Bérház a Hajnal utcán

Forrás: Fejér Lajos – Dános László, *Építészmérnökök, építési vállalkozók 1906–1931*, Jubileumi kiadás, Lásd még: GOTTDANK Tibor, *Dinasztiák: Fejér és Dános – sógorok, a nagy magyar építők*, <https://epiteszforum.hu/dinasztiak-fejer-es-danos--sogorok-a-nagy-magyar-epitok-> (Letöltés ideje: 2020. október 20.)

⁵³ Építészeti Archívum, a szóban forgó tömb bérházakra vonatkozó iratok.

⁵⁴ Építészeti Archívum, a Kassai út 29. számra vonatkozó rajzok.

⁵⁵ Építészeti Archívum, a többlépcsős házas sorbérházakra vonatkozó anyagok.

Új stílusirányzat nyerhetett teret azonban, amikor 1928-ban az Izraelita Hitközség az Amerikából hazatérő Sajó Istvánt kérte fel ötemeletes bérházának megtervezésére. Az art deco stílusú ingatlanból – amelynek kivitelezője a Tóth és Sebestyén Építési Vállalkozás volt – az egyház jelentős anyagi bevételt remélt, éppen ezért 25 éves kölcsönt vettek fel, mégpedig amerikai dollárban. A gazdasági világválság viszont hamar elérte tételenítette a tőkét, az Izraelita Hitközség pedig kis híján belerokkant a vállalkozásba. A cikkcakkos vonalakkal és párkányokkal tagolt, klinkertégla díszítésekkel kirakott épület 1929-re azonban mégiscsak elkészült, és igazi pompát nyújtott akkoriban. A kor szokásaitól eltérően az utcafronton szintenként csak igen kevés, két nagyméretű központi fűtéses lakást alakítottak ki, az otthonokat pedig lifttel lehetett megközelíteni. Sajó István nevéhez még két másik art deco stílusú épület is köthető. A Vásáry István utca 6. számú ház 1932-ben, míg a szomszédos 8. szám 1934-ben valósult meg.⁵⁶

16. kép.

Az Izraelita Hitközség bérháza
Forrás: Építészeti Archívum,
Hatvan utca 6. szám

⁵⁶ A bérház a Hatvan utca 6. számú teleken épült meg. Vö. GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 261; TÉREY János, SZOBOSZLAI Lilla, *Art deco a pusztán: Sajó István (1896–1961) és műve*, Debrecen, Déri Múzeum – Modern Modern és Kortárs Művészeti Központ, 2016, 13, 24–27, 40; *Art deco – Elegancia a világválság árnyékában*, VKM: Debreceni Városközpont Magazin, 2016/4–5. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/44/index.html> (Letöltés ideje: 2020. február 26.); HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.; GELLÉR, *Építészeti örökség*, i. m., 132. Újságcikkek között lásd még a Tóth és Sebestyén cégről: A Munkaadó, *Versenybírálati eredmények rovat*, 1928. IX. 19., 6; Debreceni Újság, *Hirdetések a bérházban kiköltözésre és bérbeadásra vonatkoztatva*, 1929., X. 6., 21; Építészeti Archívum, *A Sajó István által tervezett bérházakra vonatkozó anyagok*.

A hajdani Csapó kanyar után álló egyemeletes, manzárdtetős, klinkertégla architektúrával kialakított későeklektikus Csapos János-féle bérház 1929-ben épült, a tömb földszintjén pedig a kor szokásainak megfelelően üzlethelyiségeket alakítottak ki. Nem zárható ki egyértelműen, hogy a tervező és/vagy kivitelező egy személyben maga a tulajdonos volt, mivel építőmesterként tevékenykedett.⁵⁷

A Piac utca 43/B. számú, modern kivitelű, ötemeletes Svetits-bérház azonban már feltehetően a Tóth és Sebestyén Rt. nevéhez köthető, az alapos statikai számításokat legalábbis ők végezték még ugyanebben az évben.⁵⁸ Annyi bizonyos, hogy a szóban forgó vállalkozás saját tervezésben és kivitelezésben 1934. augusztus 3-án még egy 12 részes sorházat is épített, amely valószínűleg az első ilyen jellegű tömb volt a városban. Az alapincézett, kétszoba-konyhás, fürdőszobával ellátott házakat a cég a közeli Műkőgyár dolgozóinak emelte, és ekkoriban már a vizet, a csatornázást és a gázt is bevezették, így munkásaik számára viszonylagos komfort állt rendelkezésre.⁵⁹

A Csapó utca 18. – Vár utca 2. számú saroktelken 1935–1936 között létesült a korát megelőző, modern kivitelű, úgynevezett Wiener-bérház Cserba Dezső és Gábor László okleveles építészek tervezésében, a megrendelők pedig a Wiener testvérek, Dr. Wiener László, Wiener György (?) és Wiener Andor voltak.⁶⁰ A háború előestéjén, 1938-ban lassan azonban alábbhagyott a lakásépítési láz. A viláégés előtti utolsó nagyobb horderejű tömbkivitelezés a Piac utca 40. számú, modern izlésvilágú, úgynevezett Hangya-bérház volt, ami Münnich Aladár nevéhez köthető.⁶¹

Pénzügy – hivatal – infrastruktúra

Az Erdei Vasúti Telep – Zsuzsi Erdei Vasút legújabb dekoratív kivitelű ipari épületei 1927–1928 között épülhettek meg a Faraktár utcában, amelyek tervezője Borsos József volt, a kivitelezést pedig a Tóth és Sebestyén cég nyerte el.⁶² A postainfrastruktúra fejlesztése is újabb lendületet kapott, ugyanis 1929–1931 között megvalósulhatott a Hatvan utca 5–9. számú összevont ingatlanon Münnich Aladár budapesti műépítész tervei alapján és a Tóth testvérek kivitelezésében a klasszicizáló, népies romantikát felvonultató historizáló, későeklektikus Nagyposta. A telkeket még 1915-ben

⁵⁷ Az ingatlan a mai Sennyei-Oláh István utca 20., illetve Faragó utca 2. számú telkeken áll. Építészeti Archívum, *Csapos-féle bérházra vonatkozó anyagok*; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

⁵⁸ Építészeti Archívum, *A Svetits bérházra vonatkozó iratok*; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei, i. m.*

⁵⁹ A sorház a mai Pápai József utca 2–24. szám alatt található. Építészeti Archívum, *A Sorházra vonatkozó anyagok*; NYUL, *A debreceni Sestakert, i. m.*, 66.

⁶⁰ Építészeti Archívum, *A Wiener házra vonatkozó anyagok*; GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere, i. m.*, 126.

⁶¹ *Uo.*, 126, 226.

⁶² GELLÉR Ferenc, *A debreceni „Zsuzsi” Erdei Vasút*, VKM: Debreceni Városközpont Magazin, 2018/4–5. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/69/index.html#p=4> (Letöltés ideje: 2020. február 6.); UŐ, *Építészeti örökség, i. m.*, 132.

megvásárolták, a város az épület megvalósítását viszont csak szigorú megkötésekkel engedélyezte, előírta ugyanis a háromemeletes szintmagasságot és az egyházi bérpalota főpárkányához való igazodást is. Követelmény volt továbbá a Déri tér intimitásának megőrzése, ugyanakkor a Hatvan utca felőli rávezetés megteremtése. A nyitandó új utcát úgy kellett tehát kialakítani, hogy az egyházi bérpalota tűzfalai és függőfolyosói a Hatvan utca és a Déri tér felől takartak legyenek. Münnich Aladár nagyvonalú, minden igényt kielégítő együttest tervezett, amelyhez felhasználta a környezet klaszszicizáló stíluslemeit.

A belső tereket egyaránt nagyvonalúan, historizáló stílusban alkotta meg, a Déri tér felé – ahol az erkélyes homlokzat szimmetrikus elrendezésének főtengelye egyesül a Déri Múzeummal – a Postaigazgatóság, míg az aszimmetrikus kialakítású Hatvan utca felé eső részeken a Postahivatal helyiségeit fűzte fel. A kváderezett földszinten a sarokrizalitoknál hármaskapuzat található, az emeleten pedig kőkeretes ablakok sora fut végig. Mindezek mellett ión lizénák tagolják tovább a mívés kivitelű homlokzatot. A földszint íves záródású nyílásai és díszes kovácsoltvas rácsozatai csak tovább emelik az elegáns megjelenést, amit fokoz a homlokzatot díszítő négy fejpasztika is.⁶³

A Múzeum utca 4. számú ingatlanon a zömében neoklasszicista-későeklektikus, azonban modern térelrendezést is követő Nemzeti Bank épülete áll, amely 1932–1933 körül jött létre. Tervezője Hübner Tibor budapesti műépítész, kivitelezői Tóth és Sebestyén debreceni, valamint Hubert Richárd budapesti vállalkozók voltak. Földszintjén – a dunántúli travertin burkolatú előcsarnokból nyílóan – bankhelyiségeket, az emeleten pedig 22 luxuslakást alakítottak ki. A tömb, bár részint igazodik a postához és a múzeumhoz, tömegformálása már nagyobb léptékű, modernebb megfogalmazású. A Déri tér felőli homlokzat a Postaházhoz hasonlóan sarokrizalitos, ahol a mészkőlabazat felett a földszinten kettős lizénák keretezik a nyílásokat. Tovább emeli az ingatlan fényét, hogy a második emeletet a Déri Múzeum főpárkányához igazítva a homlokzat síkjától hátrébb szerkesztették meg, így a sarokrizalitek felett tetőteraszokat alakíthattak ki.

A Déri tér felől a második emeletet ballusztres attika koronázza, a sarokelemeknél kővázakkal díszítve. Emeleti traktusát a középre helyezett balkon és a szemöldök feletti életnagyságú szoborfejek teszik még hangsúlyosabbá, a homlokzaton pedig Medgyessy Ferenc domborművei láthatók, amelyek kolozsvári homokkőből készültek.⁶⁴

⁶³ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 258.; Uő., *A Debreceni Postapalota*, VKM: Debreceni Városközpont Magazin, 2018/4–6. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/65/index.html> (Letöltés ideje: 2020. február 6.); Uő., *Építészeti örökség*, i. m., 132.

⁶⁴ Építészeti Archívum, *A Nemzeti Bankra vonatkozó anyagok*; GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 125–126, 219, 261–262; HORVÁTH, *Debrecen helyi védett épületei*, i. m.; GELLÉR Ferenc, *Volt Magyar Nemzeti Bank*, VKM: Debreceni Városközpont Magazin, 2018/4–5. <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/64/index.html> (Letöltés ideje: 2020. február 6.); GELLÉR, *Építészeti örökség*, i. m., 132.

A Magyar Általános Hitelbank épülete 1937–1939 között valósult meg Padányi Gulyás Jenő tervei alapján, kivitelezője a Magyar Építő Rt., illetve Szalay Ferenc voltak. A modern stílusú, mértéktartó homlokzatú épület rajzai már 1937-ben rendelkezésre álltak, és feltehetően a szobrok elhelyezésének kivételével a tömb 1938-ra el is készült. A homlokzat négy kőkonzolára már ekkor is szobrokat szerettek volna elhelyezni, így pályázatot hirdettek, amelyet Lux Alice nyert meg. A másfélszeres életnagyságú két férfi és két nő az Ipar, a Kereskedelem, a Mezőgazdaság és a Szorgalom allegorikus alakjai.

Utóbbi kettő 1939-ben az Iparművek Országos Egyesületének kiállításán ezüstérmét kapott, majd a milánói szobrász biennálén aranyéremben részesültek.⁶⁵ Az Alföldi Takarékpénztár kései klasszicizáló elemeket is felsorakoztató neoklasszicista-modern kivitelű székháza, amelyet Körmendi Nándor álmodott meg, 1940-re keltezhető, homlokzatát a város azonban részben módosította a beilleszkedés érdekében.⁶⁶

Három évvel később, 1943-ban a Mezőgazdasági Középiskoláig még meghosszabbították az Újkertert is érintő villamosvonalat.⁶⁷ A háborús események következtében azonban az infrastrukturális beruházások is abbamaradtak. Az országvezetés Debrecenbe költözött, így a Kossuth utca 12–14. szám alatt található egykori Pénzügyigazgatási Székházban 1944. december 22-től egészen 1945. április 7-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány ülésezett, amelyre napjainkban egy emléktábla is emlékeztet.⁶⁸

A tanulmány terjedelme sajnálatosan nem teszi lehetővé, viszont ki lehetne térni még a közbiztonság és haderő kérdésére, például az epreskert-i reptér vagy a csendőrlaktanya kialakulására, a sport és szabadidő helyszíneire, úgymint a nyulasi reptérre, a Vágóhíd utcai vagy a Sajó István által tervezett stadionra, a Nagyerdei fürdőre és a Vári Szabó Tibor által fémjelzett parabolaíves uszodára is. Mindezek mellett meg lehetne említeni továbbá a közterületi és parkrendezéseket, illetve a magánházak és villák is megérdemelnének egy-egy külön fejezetet. Reményeink szerint azonban már ebből a kis összeállításból is kitűnik, hogy Debrecen városa erején felül minden igyekezetével azon volt, hogy enyhítse a nagy háború és a trianoni békediktátum okozta sokkot és sebeket, már amennyire az akkoriban módjában állhatott.

⁶⁵ Az épület a Piac utca 45–47. számú ingatlanon áll. Vö. GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 116, 126, 262; KOTRICZ Tünde, *A volt Hitelbank épületének szobrai*. https://www.kozterkep.hu/2922/A_volt_Hitelbank_epuletenek_szobrai_Debrecen_1940.html (Letöltés ideje: 2020. február 24.); GURBÁN György, *Az ismeretlen Debrecen: a Hitelbank-ház tervezője politikus is volt, Amerikáig menekült*, 2018. 09. 19., <https://www.dehir.hu/debrecen/az-ismertlen-debrecen-a-hitelbank-haz-tervezoje-politikus-is-volt-amerikaig-menekult/2018/09/29/> (Letöltés ideje: 2020. február 24.)

⁶⁶ Az épület a Piac utca 16. számú telken áll. Vö. GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 126, 229.

⁶⁷ E helyen jöhetett létre a későbbi Agrártudományi Egyetem. Vö. NYÚL, *A debreceni Újkertert*, i. m., 37.

⁶⁸ GELLÉR, *Debrecen műemléki katasztere*, i. m., 206, 252.

HORVÁTH PÉTER

történész

Polgármesteri Hivatal Főépítészeti Iroda építészeti archívum, Debrecen
grandnoire@gmail.com

*The Architectural and Urbanistic Aspirations and Results of Debrecen in the Decades after
Trianon*

Abstract: The aim of our study is to try to outline, through the urban and architectural efforts of the post-Trianon civic town, the partial results the population of Debrecen was able to present in terms of civic, urban, church and state investments, starting from the inner city ring and reaching to the outskirt dimensions. In addition to all this, we are looking for the answer to the question of how Debrecen coped with the tasks, facing it at that time, when it necessarily became the second largest and most populous city in the country.

Keywords: Debrecen, architecture, post-Trianon age, 1918-1945.

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/110-133.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

VERESS DÁNIEL

Dór, íón, kalotaszegi

A debreceni egyetemi református templom tervpályázata, 1938

Az 1930-as években négy olyan épület állt a történeti Magyarország területén, amelyet „egyetemi templomnak” neveztek. Mind a négy barokk római katolikus templom volt. Kettőt a jezsuiták emeltek a kollégiumukkal, a másik kettőt a pálosok a rendházukkal együtt. Az első a nagyszombati, amelyet 1629-ben még a jezsuita kollégium számára kezdtek el építeni, de az időközben életre hívott egyetem templomaként készült el. A nagyszombati universitást Mária Terézia költöztette Budára, II. József pedig tovább Pestre, ahol a feloszlatott pálos rend épületeiben és templomában rendezkedhettek be. A pesti pálos templom párhuzamosan épült a rendtársaik pécsi és a jezsuiták kolozsvári templomával a 18. század első felében. A három közül a pesti pálos tehát már a 18. század végén az egyetemhez került. A kolozsvári jezsuita templom azzal a kollégiummal alkotott egy épületegyüttest, amelyet az 1872-ben alapított egyetem épületeként jelöltek ki, s idővel annak neve is átragadt rá. Végül a pécsi pálos templomot 1925-ben a város püspöke ajánlotta fel a két évvel korábban odaköltözött – pozsonyi alapítású – Erzsébet Tudományegyetemnek.

A Kolozsvárról a világháború után szintén menekülésre kényszerült Ferenc József Tudományegyetem nevével új otthonában, Szegeden nem forrt össze templom. Bár Klebelsberg Kunó – a katolikus hittudományi kar létrehozását célzó tervének részeként – törekedett arra, hogy az új szegedi székesegyház az egyetemhez is tartozzon, sem a fakultásalapítást nem tudta kieszközölni, sem a szegediek mentális térképén nem rögzült a dóm „egyetemi templomként”. Végül érdemes még elkanyarodni Sopron felé, melynek evangélikus teológiai akadémiaja 1920 után egyrészt pozsonyi és eperjesi testvérintézményeivel egyesült, másrészt egyetemi rangra emelkedett. A soproni teológusképző hagyományosan a város evangélikus templomában tartotta ünnepi istentiszteleteit. Az intézmény hittudományi karként sem vágott saját templomra, a professzori testület nagy terve egy új épület és annak részeként egy istentiszteletre alkalmas aula építése volt. A pártázatos oromzatával a felvidéki hagyományokat idéző neoreneszánsz épületben 1930-ban elindulhatott az oktatás, az aula viszont soha nem készült el.

Az ország másik protestáns teológiai kara Debrecenben működött, ahol az egyetemi református templom megépítésének gondolatával már az egyetem 1912-es felállítására előtt is foglalkoztak.¹ A templomépítő törekvés a harmincas években kapott

¹ FEKETE Károly, Csikesz Sándor és a debreceni Egyetemi templom = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 130.

igazán erőre. Táplálta egyrészt az a tudat, hogy befejezéséhez közeledett és 1932-re el is készült az egyetem nagyerdei főépülete; de legalább ennyire fontos volt, hogy közeledett 1938, a Debreceni Református Kollégium alapításának 400. és a falai között zajló főiskolai oktatás 350. évfordulója, amelyet nagyszabású ünnepekkel és építkezésekkel terveztek megörökíteni.² Mint az ismert, a jubileumi ünnepek meghiúsultak, azonban a nagyerdei istentiszteleti hely a második világháború árnyékában is felépült. Tervezője, Borsos József 1941 adventjén jelentette az építési bizottságnak, hogy kész az épület, melyet végül 1942. május 17-én, a pünkösdtől megelőző vasárnap szenteltek fel. Nemcsak az ötödik egyetemi templom volt, amelyet a történeti Magyarországon így emlegettek, hanem ezek sorában az első protestáns istentiszteleti hely, és egyúttal az egyetlen, amelyet már a tervezés kezdetén egyetemi templomnak szántak.

Jóllehet az országos léptékű építészeti-építészettörténeti diskurzus sem épülése idején, sem azóta nem áldozott számottevő figyelmet rá,³ a debreceni egyetemi templomról lassan egy monográfiára való irodalom szól. Dezső Kinga Julianna részletekbe menően dolgozta fel a templom építéstörténetét,⁴ amit kiegészít Kerepeszki Róbertnek az építéstörténet legsötétebb fejezetéről szóló esettanulmánya;⁵ Fekete Károly az építkezést szellemi és anyagi tekintetben is megalapozó teológusprofesszor, Csikesz Sándor erőfeszítéseit tekintette át;⁶ Borsos József kutatója, Rácz Zoltán pedig a művészeti alkotásra összpontosítva az építész életművében és a két világháború közötti debreceni architektúratörténetben jelölte ki az egyetemi templom helyét.⁷ Hivatkozott munkáik sorába szeretném illeszteni ezt a tanulmányt, amelynek megírását egy örömteli fejlemény teszi lehetővé.

A debreceni egyetemi templom tervezésére 1938-ban kiírt pályázat eredménye ugyan annak megszületése óta ismert volt, de a tervek közül még a kutatók is csak Borsos győztes elképzelését ismerhették nyolcvan éven keresztül. 2019 tavaszán a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár kéziratárában 46 újabb tervlap került elő.⁸ A felfedezéssel immár az összes pályamű mintegy fele, majdnem minden díjazott és megvásárolt tervezet ismertté vált. Tanulmányom fő célja a

² Az építéstörténet előzményeit összefoglalja: DEZSŐ Kinga Julianna, „Lássatok hozzá, és építsétek föl Istennek, az Úrnak szentélyét”: A Debreceni Református Egyetemi Templom építésének története, Gerundium, 2017/4, 53–54.

³ A korszak alapvető összefoglalásai csak futólag említik: FERKAI András, *Építészlet a két világháború között = Magyarország építészetének története*, szerk. SISA József, DORA WIEBENSON, Bp., Vince, 1998, 294; PAMER Nóra, *Magyar építészlet a két világháború között*, Bp., TERC, 2001², 158.

⁴ DEZSŐ, *i. m.*, 52–70; Uő., *A református templomépítészlet és egyházművészet tendenciái és megjelenésük a Debreceni Református Egyetemi Templom építéstörténetében*, Egyháztörténeti Szemle, 2019/4, 49–72.

⁵ KEREPESZKI Róbert, *Feszültségek az egyetemi templom építése körül 1938-ban*, Gerundium, 2011/1–2, 125–134.

⁶ FEKETE, *i. m.*, 130–149.

⁷ RÁ CZ Zoltán, *Borsos József*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 148–153.

⁸ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga. Hálásan köszönöm Kovács Teofilnak, hogy felhívta a figyelmemet az értékes tervrajzokra.

szóban forgó, lappangásból előkerült terveknek a bemutatása. Egyúttal, a publikáláson és leíráson túl, a pályaművek kontextualizálására is kísérletet teszek, egyrészt a pályázó tervezők munkásságán, másrészt az egyetemi templom történetén belül. Ez utóbbi jelenti a tanulmány keretét, amely időrendben halad a templommal kapcsolatos koncepciók szerint 1938 áprilisáig, Borsos József megbízásáig, voltaképpen addig a pontig, ahol a tervezéstörténettel párhuzamosan az építéstörténet is elkezdődött. Mindeközben folyamatosan előtérben marad az a kérdés, hogy az építetők, illetve az építészek miként képzelik el azt a templomot, amelyet egy új tudományegyetem számára emelnek az „ősi” Kollégium jubileumán – néhány évvel a történelmi Magyarország elvesztése és a modern építészet születése után.

Az építetők elképzelései:

Csikesz Sándor és az Egyetemi Templomépítő Bizottság, 1934–1937

A debreceni egyetemi református templomot a szó szoros és jelképes értelmében is közösen építette a város, az állami oktatási intézmény és a felekezet. A vonatkozó bizottsági jegyzőkönyveket, hivatalos kérelmeket, leveleket olvasva megmutatja magát az a gombolyag, amelybe az építkezők identitásával összefüggő, illetve anyagi érdekeit jelentő szálak feltekeredtek. A Debreceni Református Kollégiumot voltaképpen a reformáció kora óta Debrecen világi vezetése, a város református egyházközsége és az a Tiszántúli Református Egyházkerület tartotta fenn, amelynek központja a városban volt. Ugyanez a három fenntartó jelentette a Kollégium anyagi támaszát a 20. század elején. Nekik sikerült 1912-ben megállapodniuk az állammal abban, hogy a Kollégium három főiskolai fakultását egyetemmé fejleszti. A kölcsönösen súlyos áldozatokat követelő megegyezés eredményeként Debrecen egyetemvárossá vált, a Kollégium főiskolai tanárai pedig szinte maradéktalanul egyetemi professzorokká léptek elő, akiknek fizetését az intézmény minden egyéb költségével együtt az állam vállalta magára. Ez viszont egyúttal azt is jelentette, hogy a tiszántúli reformátusok de iure átengedték a felsőfokú oktatásukat az államnak; természetesen a hittudományi karról továbbra is az egyházkerület gyülekezeteihez bocsátották ki a végzett lelkipásztorokat, de a professzorok és teológus hallgatóik az állami egyetem polgárai voltak. A szálakat újabb csomókba hurkolták az 1914-től 1932-ig, a nagyerdei központi épület befejezéséig tartó évek, amelyek során a Kollégium épületében folytatódott az oktatás. Mi több, a hallgatók jelentős része, illetve a teológusok mindegyike ott is lakott.

Mindeközben a felek egyöntetűen úgy gondolták, hogy a magyar művelődéstörténetnek Maróthikat és Csokonaikat adó, a középkori városi iskolából „az ország iskolájává” lett Kollégium történetét az egyetem továbbírja. Az egyetem önreprezentációja a kollégiumi, illetve a helyi református örökségen alapult. Az ünnepeken – melyeket ráadásul 1932-ig a Nagytemplomban rendeztek meg – a Kántus (a kollégiumi énekkar) működött közre, a karok szerint felvonuló professzorokat egy-egy

tógába (kollégiumi díszviseletbe) öltözött hallgató vezette fel kezében gerundiummal (a régi diáktűzoltóság szerszámával, a virtus kollégiumi jelképével). Az elkészült nagyerdei főépület díszudvarának mellvédjeire az anyaiskola híres diákjainak nevét vésték, némi panteonjelleggel adva így az eleve római fürdőépületet idéző enteriőrnek. Az épület előtti térre pedig a Kollégium hőskorát meghatározó, 16–17. századi reformátorok szobrai helyezték el.⁹ Magától értetődő volt, hogy a történelmi fenntartók mellett az állam is hozzájárul a Kollégium – egyszersmind az egyetem – alapításának négy századik évfordulóját megörökítő építkezésekhez. Említésre érdemes azonban ennek a hozzájárulásnak az aránya, ugyanis az állam a kétféle millió pengős költségvetésnek több mint a felét, egymillió-kettőszázezer pengőt vállalt magára. Nagyszabású építkezési programot dolgoztak ki: többek között diakonisszaképző-intézetet és anyaházat terveztek emelni, a Kollégium belvárosi épületegyüttesét pedig olyan szárnyakkal bővítették volna, amelyek két internátust és az elképzelt Országos Református Múzeumot fogadták volna be. A közös jubileumi költségvetés legértékesebb – 575 ezer pengős – tétele azonban az egyetemi templom volt.¹⁰

Csikesz Sándor indítványozta 1935-ben, az egyházkerület tavaszi közgyűlésén a jubileum „igaz bensőséggel” való megünneplését, majd pedig ő vezette a debreceni delegációt a kultusz- és pénzügyminisztérium képviselőivel folytatott költségvetési tárgyalássorozaton. Csikesz volt mind az egyházkerület által életre hívott jubileumi végrehajtó bizottság, mind az az alá beosztott templomépítési bizottság előadója, illetve – legalábbis a jegyzőkönyvek alapján – mindkét bizottság tényleges vezetője.¹¹ Az építkezés ügyét és a templomépítő bizottság konkrét javaslatait az egyház, az egyetem és a város vezetése is támogatta, Csikesznek a bizottságon belül sem kellett ellenlábassal küzdenie. Ennek megfelelően a téma kutatói a négy százéves jubileumot, illetve az egyetemi templom emelésében kicsúcsosodó ünnepi programot Csikesz Sándor nevével kapcsolták össze.¹²

Csikesz valóban jól ismerte azokat az emlékezeti és intézményi szálakat, amelyek az egyetemi templom ügyének háttérben felgombolyodtak. Igaz, a drávafoki tanító

⁹ CSOHÁNY János, *A korszakváltások évszázada (1849–1950) = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 253–254.

¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I.99.g.113. Emlékeztető, 1936. március 23. = Jubileumi végrehajtó bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1936. december 12.; valamint CSOHÁNY, *i. m.*, 277.

¹¹ TtREL I.99.g.113. A párhuzamosan működő jubileumi végrehajtó és templomépítési bizottság de iure vezetője 1938. július 7-én bekövetkezett haláláig Maklár Károly püspök volt. Ügyszintén tagja volt mindkét grémiumnak a sorban utána következő püspök, Révész Imre, aki az 1937–1938. tanévben – Csikesz rektori mandátumával egy időben – dékán a hittudományi kar élén. Bizottsági tagtársuk volt Kölcsey Sándor, a város akkori és Vásáry István, a korábbi polgármestere is, valamint – többek között – Juhász Nagy Sándor, a debreceni egyházközség főjegyzője. A méltóságok ritkán találkoztak hiánytalanul a bizottsági alkalmakon, közülük az összes ülésen valószínűleg csak Csikesz vett részt, és a jegyzőkönyvek tanúsága szerint mindig ő vitte a szót.

¹² CSOHÁNY, *i. m.*, 276; FEKETE, *i. m.*; FEKETE Károly, *Csikesz Sándor teológiai professzor, a debreceni Tiszta István Magyar Királyi Tudományegyetem 1937/38. évi rector magnificusa*, Gerundium, 2019/1, 15–16.

gyermekként élete első meghatározó szakasza a dunamelléki református mikrokozmoszban telt,¹³ és csak 1921-ben, tanárként került a Debreceni Református Kollégiumba, nekrológiértékű írásában Juhász Géza mégis úgy örökítette meg Csikeszt, mint aki „szinte rejtelmes rajongással szerette a leglegendásabb magyar iskolát”.¹⁴ A Nagytemplom tőszomszédságában álló épületben végül tizenegy évig tanított. Kezdetben a Lelkészképző Intézet oktatója, majd már 1923-tól az egyetemi hittudományi kar professzora volt, időközben kinevezték a Kollégium levéltárosává. Katedrája ráadásul a Gyakorlati Teológiai Tanszéken volt, ahol az egyházszónoklattant (görögösen a homiletikát) és az egyházszertartástant (a liturgikát),¹⁵ tehát a teológia azon területeit tanította, amelyek a legszorosabb összefüggésben álltak az istentisztelettel és így a templomépítéssel. A fentiek tükrében megkockáztatható, hogy Csikesz legkésőbb a harmincas évek elejétől életfeladataként tekintett a Kollégium emlékezeti kánonjának megerősítésére, az őssz magyar református múzeum megalapítására, valamint az egyetemi templom felépítésére, és kereste a lehetőséget arra, hogy összehangolja egymással ezt a három törekvést.

Mindenesetre az 1934-es évnél Csikesz Sándor életrajzában két olyan nagyobb horderejű esemény szerepel, amelyek azt bizonyítják, hogy a gondolatai már régóta a jubileumi építkezések körül forogtak. Ebben az évben került sor a Csikesz által kezdeményezett és megrendezett „Országos Református Kiállításra”, amelynek anyagában a protestáns művészettudományok megfelelően nagy számban szerepeltek liturgikus tárgyak: úrasztali edények és terítők. Csikesz a budapesti kiállítást megelőző feltérképezés, kutatás eredményeire, illetve magukra a kiállított műtárgyakra alapította volna az Országos Református Múzeumot Debrecenben.¹⁶ A kiállítás 1934 őszén volt nyitva a látogatók előtt, az ezt megelőző tanévben a teológusprofesszor a debreceni hittudományi kar dékáni feladatait is ellátta. A kötelességei közé tartozott a dékáni értekezés felolvasása a júniusi évfázisán az egyetem díszudvarán, professzortársai és a hallgatók előtt. Csikesz arra használta fel az alkalmat, hogy az egyházszertartás- és egyházszónoklattant professzoraként rendszerezze a gondolatait a tökéletes templomról.

¹³ A kecskeméti református gimnáziumban érettségizett, a teológiát Budapesten és Berlinben végezte, majd 1911-ben, fiatal lelkészként hazatért Baranyába, a kiscsányoszlói gyülekezet élére. Életrajzát összefoglalja: KOVÁCS I. Gábor, TAKÁCS Árpád, *Csikesz Sándor = Hit – tudomány – közélet: A debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, szerk. KOVÁCS I. Gábor, Bp., Eötvös, 2014, 45–52; FEKETE, *Csikesz Sándor teológiai professzor, i. m.*, 5–19.

¹⁴ JUHÁSZ Géza, *Csikesz Sándor 1886–1940: Megemlékezés = Csikesz Sándor emlékkönyvek 1.: Csikesz Sándor prédikációi*, s. a. r. MÓDIS László, Debrecen, Csikesz Sándor tanítványai és barátai, 1940, 7.

¹⁵ FEKETE, *Csikesz Sándor teológiai professzor, i. m.*, 7–8.

¹⁶ TAKÁCS Béla, *Országos Református Kiállítás 1934-ben*, *Theologiai Szemle*, 1984/5, 309–313.

Csikesz Sándor programszövege

A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei címmel felolvasott dékáni értekezés a debreceni egyetemi templom voltaképpeni építetőjének, Csikesz Sándornak a témában írt legnagyobb igényű, leginkább rendszerezett írása, saját témánk kulcsforrása.¹⁷

Csikesz kettős metaforája szerint a református istentiszteleti hely trónterem és családi hajlék. A „teljes Szentháromság működésének szimbolikus helye”, ahol a Szentháromságisten egyrészt mint király fogadja hozzászereglő híveit, másrészt mint családfő istenfiúságra (új emberré) neveli gyermekeit. A tökéletes református templom tehát a hódoló seregként és egyúttal nevelésre vágyó családként felfogott gyülekezet otthona. Olyan tér, amelyet úgy szükséges formálni, hogy a hívőssereg (a család) zavartalanul követhesse a királyt (a családfőt). Mi több, a tökéletes templom nem pusztán akadálytalan teret biztosít – vagyis nem pusztán azt teszi lehetővé, hogy a gyülekezeti tagnak a lelki-szellemi összpontosításon kívül semmi mással nem kell törődnie istentisztelet közben –, hanem építészeti megoldásokkal hozzá is kell járulnia az istentisztelethez (az Isten gyermekévé, az új emberré neveléshez).

Csikesz erre a kettős rendeltetésre – a protestáns templomépítészlet többszázados tanulságaival összhangban – nem a hosszirányú, hanem a centrális alaprajzból tovább-szerkesztett tereket tartja alkalmasnak. Jóllehet a centrális térformálást nem általában véve pártolja. Az értekezés építetők-építészek képzelőerejének meglehetősen nagy teret hagyó meghatározása szerint a „[l]egszébb és legméltóbb családi elhelyezkedés, ha e szent szimbolikus hely körül nem félkörben, de szelíden odahajló ívben helyezkednek el Isten gyermekei”.¹⁸ Vagyis valamiféle körcikk alaprajzon emelkedik az az ideális református templom, amely a kérdésen sokat töprengő Csikesz gondolataiban formát nyert.¹⁹ Bár Csikesz nem fejtette ki expliciten ezekkel a szavakkal, de feltételezhető, hogy a körcikk alaprajzú teret találta a legbensőségesebbnek és legkönnyebben átláthatónak azok közül a tértípusok közül, amelyek ugyanakkor eleve fókuszpontot jelölnek ki a király-családfő Szentháromságisten számára, illetve alkalmasak annak a hierarchikus rendnek a kifejezésére, amelyet a sereg-család metaforika maga után von. A körcikk csúcsa foglalja magában az Atya, a Fiú és a Szentlélek „működése szimbolikus helyét”: a keresztlő medencét, az úrvacsorázásra szolgáló úrasztalát és a

¹⁷ CSIKESZ Sándor, *A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei = Különlenyomat a debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem 1933–34. tanéve évkönyvéből*, 1935, 1–16. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/102769> (Letöltés ideje: 2021. március 11.)

¹⁸ *Uo.*, 12.

¹⁹ Az értekezésben olvasható két idevágó megjegyzés megerősíti azt az állítást, hogy a teológusprofesszor nem tartott célszerűnek minden centrális térformát: akusztikai okokból helytelenítette a kupolás tereket, és menthetetlenül hibás alaprajzúnak tartotta azokat a templomokat, ahol a szószék (az úrasztala, a keresztlőmedence) mögött is le lehet ülni. Ezeket a sorokat a körtemplomok burkolt elutasításaként olvashatjuk. Arról semmit nem árult el Csikesz ezen a felolvasáson, hogy mit gondolt a harmadik szöveghozzájárulástól, a – szabályos vagy alig nyújtott – négyzetes alaprajzról.

szószéket. A körcikk két szára mentén magasodó falak összpontosítják a hívők tekintetét erre a kitüntetett térrészre, illetve – fordítva – innen nyílik ki a tér a gyülekezet felé, akik közül az első sorokban ülnek a vezérek-nevelőtársak (a presbiterek és pedagógusok), majd pedig a sereg-család (a gyülekezet többsége).

Templomideáljának egyéb részleteit Csikesz a református istentisztelet három karaktervonásából: missziói, örvendező és párbeszédés jellegéből bontja ki. Építészeti szempontból mindhárom számottevő, de egyértelműen a párbeszédés jelleg, vagyis az a legfontosabb, hogy minden egyes istentisztelet párbeszéd a könyörületes Isten és a könyörületre szoruló gyülekezet között (más szavakkal: kijelentés és imádság párbeszéde). Csikesz értelmezésében minden istentisztelet voltaképpen két párbeszédet követel meg, mert először a gyülekezet előjárójának, a lelkipásztornak kell magánbeszélgetést folytatnia az Istennel ahhoz, hogy közvetlenül utána, a tételesen vett istentiszteleten szócsőként közvetíthessen a Szentháromság és a gyülekezete között. Az az építkező gyülekezet, amely tökéletességre törekszik, mindkét párbeszédet tekintetbe veszi. Az első dialógus érdekében a lelkipásztora számára létesít egy olyan teret, amely az istentiszteleti hely közvetlen közelében áll, mégis csendes. A második dialógus, tehát az istentisztelet érdekében pedig gondoskodik arról, hogy se a lelkészt, se az őt követő gyülekezetet ne zavarja meg semmi az összpontosításban. Építészeti szempontból Csikesz koncepciójában ez a zavartalanság a legfontosabb, amit azzal is hangsúlyozott, hogy felolvasásában a zavartalanságot biztosító, merően gyakorlati követelményekre görög szavakkal hivatkozott, az akusztika, a horasztika és a dinamika törvényéről beszélt. Biztosítani kell, hogy a gyülekezet minden tagja úgy a prédikációt, mint a szertartást tisztán hallja (akusztika) és akadálytalanul lássa (horasztika); de (a dinamika érdekében) gondoskodni kell a szükséges térről mind a padokban ülők, mind azok számára, akik az istentisztelet során mozognak – vagyis az Ige magyarázatába belemerülő lelkész, illetve az úrasztalához vagy a keresztelőmencéhez járuló gyülekezeti tagok számára.

A református istentisztelet egy másik karaktervonása, a missziói jellege miatt sem veszítheti el a lendületét. Az istentisztelet során a „világból Isten Lelke kihív az Úr zsámolya elé [...], hogy kellőleg kioktasson, új élettartalommal megtöltsön és azután újra beküldjön, visszaküldjön a világba, hogy ott az élő Isten Igéjét képviseljük. [...] Ebből a missziói szempontból az istentisztelet Krisztus napiparancsainak átvétele, Krisztus seregének felkészülése”²⁰ Csikesz értekezését építészettörténész szemmel olvasva a küldetéses jelleg azért is jelentékeny, mert a teológusprofesszor ebből bontja ki azt a maximáját, hogy a gyülekezeti termet és más rétegfoglalkozásokra szolgáló tereket – „ahova a világ egy-egy kisebb csoportját gyűjthetjük, s köztük a küldetés hevéből vitetve Isten misszionáriusaként működhetünk”²¹ – a templom közvetlen közelében kell emelni.

²⁰ CSIKESZ, *i. m.*, 13.

²¹ *Uo.*

Amennyiben egy szóban kell megragadni Csikesz koncepciójának lényegét, akkor az az összpontosítottság. A keresztelőmedence, az úrasztala és a szószék közös tere a Szentháromságisten szimbolikus helye: könyörületének és kijelentésének forrása. Hatósugara van. A könyörület és a kijelentés a forrástól távolodva veszít hatóerejéből. Ezért jobb minél közelebb lenni a forráshoz, mint a gyógyulásra vágyóknak a Bethesda tavának vizéhez. Az istentiszteletre érkező, kijelentésre és könyörületre szomjazó híveknek a forráshoz minél közelebb kell helyet adni, és mindenkinek olyan hely jár, ahol összpontosíthat, ahonnan tökéletesen hallja és látja a szertartást, illetve ahonnan – ha szólítják – könnyen és gyorsan ki tud menni a Szentháromságisten szimbolikus helyéhez. A Csikesz Sándor által elképzelt tökéletes református templom belső tere legyező alaprajzú csarnok, amely bármely pontjáról egyetlen pillantással áttekinthető. Egybefüggő tér, amely mindenféle zugtól tiszta, és csak akkor tagolható, ha a tagolás a Szentháromság szimbolikus helyére való összpontosítást segíti elő. Ugyanezen okból az istentiszteleti helyen ugyan kívül, de ahhoz a lehető legközelebb kell állnia azoknak a helyiségeknek, ahol a gyülekezet megkülönböztetett tagjai az istentiszteletre készülnek vagy az istentiszteleten átvett missziói napiparancsot teljesítik. Tehát a lelkész otthonának, a presbitérium gyülekezőhelyének, illetve a rétegfoglalkozásokra (vasárnapi iskolára, ifjúsági egyesületi alkalmakra) szolgáló helyiségeknek legalábbis a templom mellett, tökéletes esetben pedig a templomban van a helye.

Amit eddig összefoglaltam a dékáni értekezésből, az a templom alaprajzára, térformálására vonatkozik, és annyiban áll összefüggésben az esztétikával és a reprezentációval, amennyiben kivétel nélkül minden épület – akár a homlokzatát látjuk, akár belépünk abba – valamiféle esztétikai élményt ad. Csikesz a református istentisztelet szépségét elsősorban nem művészeti, hanem lelki kérdéskörnek tekinti:

Amíg más keresztyén felekezet esztétikuma kőbe és képbe ábrázolt ima, addig a református kultusz esztétikuma az emberi lelken végbemenő isteni kegyelem ábrázolásában rejlik. A református istentiszteletben az esztétikum nem külső és dekoratív, még csak nem is egy alapvető stílus egybefonódó harmóniája, hanem a *keresztyén személyiség kiépítésében megnyilatkozó csodálatos harmónia*. [...] *A református istentisztelet református jellemeket, hősi életeteket, belső odaadó életű személyiségeket akar kifejleszteni*. Akik a maguk kis körében a kevesen is húnek találtassanak. Ezeknek a lelkeknek a szemlélése adja lélekben és igazságban az igazi esztétikumot. A református istentiszteletben minden ezt a belső, szent esztétikai célt szolgálja.²²

Az idevágó megoldásokkal kapcsolatban Csikesz a már említett térformálási (az akusztikát, rálátást és mozgást segítő) maximákon túl általános ajánlásokat fogalmaz meg, illetve a reformátusok liturgikus és templomépítési felfogásából eredő,

²² *Uo.*, 15–16. (kiemelés az eredetiben)

közismert pontokat rögzíti. Az istentisztelet örvendező jellegére hivatkozva meg-
szabja, hogy a református templomnak olyan tiszta és kényelmes építménynek kell
lennie, ahol semmi sem zavarja meg a hívőt a megváltottsága felett érzett öröme
megélésében: sőt, a templom szépségének fokoznia kell az örömét. Csikesz voltaké-
pen már pusztán azzal kapcsolatban is nagyon szűkszavú, hogy milyen eszközökkel
tehető szebbé a templomban tartózkodás. Felolvasása során mindössze azt tisztáz-
ta, hogy a muzsika – elsősorban az énekés és az orgonajáték – kulcsjelentőségű, il-
letve hogy pártolja enteriórdíszként a bibliai fölirotokat, miközben a tízparancsolat
második pontjának tükrében megengedhetetlennek tartja a szobrok állítását és az
emberábrázolást. A mennyezet, a falak és az ablaküvegek festéséről azonban hallga-
tott, ami annak ismeretében feltűnő, hogy Haranghy Jenő nem sokkal később – 1937
márciusára – Csikesz útmutatása alapján festette ki a Debrecen-Kossuth utcai refor-
mátus templom belső terét.²³ Szintén ők ketten azok, akik néhány év múlva közösen
– programadóként és alkotóként – koncipiálták az Egyetemi templom nagyszabású
üvegfestmény-sorozatát.

Akad azonban még egy részlete a dékáni értekezésnek, amiről érdemes tudnia
a művészettörténészeknek. Csikesz ugyanis a felolvasásában teológiai összefüggésbe
helyezte a hosszú 19. századi építészetelmélet sarkalatos elvei közül az anyagszerűs-
éget, tehát azt a maximát, miszerint tilos az építőanyagokat más, nemesebb anyagok-
ra jellemző módon megformálni. Csikesz a református istentisztelet irányelveinek
felsorolását azzal zárta, hogy annak lélekben és igazságban kell lezajlania. Ugyanezt
a lelkiséget és igazságot kell tükröznie az istentiszteleti helynek: „Az istentiszteleti
hely építő anyagában, berendezésében épúgy [sic!] a léleknek és az igazságnak kell
uralkodnia, mint azokban, akik oda egybesereglenek. Az égi, boldogabb világot kell
lelki-értelemben szimbolizálnia, s viszont nem lehet egyetlen egy kődarabja sem,
egyetlen díszítése sem, ami hazudjék, vagyis ne legyen külsőképpen is igaz.”²⁴ Ezek
után pedig a teológusprofesszor olyan szóképekkel és vehemenciával ostromozza az
anyagszerűtlenséget, mint a századforduló megcsömörlött építészettitikusai azokat
a bérházakat, amely homlokzatára habarcsból, stukkóból másolták oda reneszánsz
paloták kőfaragványait: „A fa ne hazudja magát vasnak, a malter ne akarja a kő és
faragott márvány illúzióját kelteni, a gipsz, stukko, rabcis megannyi potemkin épít-
szeti fogás számára tilos legyen az Isten háza. A keményfára érezett és festett puhafa
a bútorok farizeusa marad.”²⁵

²³ *Felszentelték az első képekkel díszített református templomot*, Orosházi Friss Hírek, 1937. március 23.,
3. A programot a teológusprofesszor az újrászentelés délutánján, március 21-én mutatta be. Előadásának
részlete megjelent külön füzetben: CSIKESZ Sándor, *A debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése*,
Debrecen, Kossuth-utcai egyházrész, 1937.

²⁴ CSIKESZ, *A református istentiszteleti hely, i. m.*, 15.

²⁵ *Uo.*

Az építészek elképzelései: tervpályázat, 1938

Az építkezés ügye sokáig a háttérben maradt, a templomépítő bizottság mindössze egy hónappal a jubileumi év beköszönte előtt, 1937. november 30-án tartotta meg az alakuló ülését. A testület első nagy feladata a tervpályázat meghirdetése volt, amellyel kapcsolatban a jegyzőkönyvekben alig maradt nyoma vitának. Igaz, az első ülésen még elképzelhetőnek tartották, hogy teljesen nyilvános (tehát nem jelíges) vagy meghívásos pályázatot írnak ki, sőt, felmerült az is, hogy csak református építészek számára teszik lehetővé az indulást.²⁶ A második ülésen viszont egyhangúlag az országos és jelíges pályázati mód mellett döntöttek.²⁷

Némileg több kompromisszumkészséget igényelt a templom pontos helyének kérdése, amelyről utólag már tudható, hogy a teljes építéstörténet egyik legkényesebb pontja volt, Borsos József csalódottsága is jelentős részben ebből eredt. A bizottság eredeti elképzelése szerint a templomnak voltaképpen az egyetemi főépület új szárnyának kellett volna lennie, amely a keleti oldalhomlokzat második rizalitjából nyúlt volna ki a Nagyerdei körút felé. A megvalósult épülettel összevetve, az eredeti terv szerint is tehát a főépület és a körút között, de a körútra néző főhomlokzattal, és nem önálló építményként emelték volna a templomot.²⁸ A pályázati kiírásban végül azért nem ezt az elhelyezési módot szabták elő az építészek számára, mert a vallás- és közoktatásügyi miniszter kifogásolta a megoldást. Hóman Bálint az óév utolsó napján Debrecenbe küldött államtitkárával – máskülönben a Budapest-Fasori Református Gyülekezet főgondnokával –, Tasnádi-Nagy Andrással üzentte meg, hogy csak az egyetem épületétől független templom építését támogatja. Hóman esztétikai érveket hozott fel az utasítással egyenértékű véleménye mellett, amelyek – legalábbis mindaz, amit a jegyzőkönyv megőrkített azokból – nem voltak kifejezetten szellemesek. A kultuszminiszter a főépület monumentalitását és a környező tér feletti uralmát féltette. Meglátása szerint az egyetemmel összeépített templom mindenképpen megbontaná a néhány évvel korábban átadott főépület egységét, hiszen ha annál kisebb lenne, akkor tönkretenné az eredeti építészeti kompozíciót; ha viszont nagyobb lenne, akkor árnyékba vonná az egyetemet. A debreceniek nem bocsátkoztak vitába az államtitkárral, hanem rögtön számba vették azokat a helyeket, ahova a templomot emelhetik. Azt elvetették, hogy a főépület mögött vagy a Klinikatelep körúttal határos oldalán építkezzenek, mindenképpen a főépület közelében akartak maradni, és a szóba hozható területek közül továbbra is a keleti, körút felé eső körletet tartották a

²⁶ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság első rendes ülésének jegyzőkönyve, 1937. november 30. Hogy fontolóra vették az exkluzív református pályázat lehetőségét, az nem valamelyik jegyzőkönyvből, hanem a tervpályázati felhívás egyik szövegvariánsából derül ki: Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára (TtREK) R 2811/42, 395. Fogalmazvány. Debreceni Református Kollégiumi Jubileumi Végrehajtóbizottságtól. Tervpályázati felhívás, 1937. december.

²⁷ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1937. december 18.

²⁸ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1937. november 30.

legalkalmasabbnak. A jegyzőkönyv tanúsága szerint az ülés közepén az államtitkárral kiegészült bizottság hivatalos kirándulást tett a rektori tanácsteremből – a rektor éppen Csikesz volt –, és negyven méterrel odébb, a körút közelében találták meg azt a pontot, ami minden megjelentnek megfelelt.²⁹ (Hogy tisztábban lássuk, az egyes megbízók miként szóltak bele az építkezés részleteibe, érdemes megjegyezni, hogy a kormány nevében mindössze kétszer fogalmaztak meg ellenvéleményt a debreceni elképzelésekkel szemben, és a második alkalommal – 1938 őszén – ismét csak a templom pontos helye volt a legfontosabb azon pontok közül, aminek az ügyében felemelte a szavát a tárcát Hómantól átvevő Teleki Pál.³⁰)

Miután 1937 utolsó napján megegyeztek a kiírás részleteiről, a jubileumi év elején meghirdették a tervpályázatot.³¹ A felhívás az érdeklődő építészeket egyenesen Csikeszhez irányította. Tőle lehetett igényelni azt a paksamétát, amelybe a helyszínrajz, a helyszínről készített fotó és a tervezési irányelvek közé becsúszattak egy gépírást lapot a következő szöveggel:

Az egyetemi templom építkezésével kapcsolatos irányelvek tekintetében a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem 1933/34. tanévi Évkönyvében és Almanachjában (a 73–89. lapokon) fontos közlések vannak. Az itt írt dékáni értekezés címe: „a református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei.” Ez az értekezés éppen az egyetemi templom építésére készült. Az egyetem Évkönyve és Almanachja bármelyik hazai egyetemi könyvtárban [meg]található, – de amennyiben közelebről érdeklí, az értekezés külön lenyomatát az egyetemi rectori hivatal (Debrecen 10), – míg a készlet tart, – készséggel, bérmentve megküldi egy pengő 40 filléres postabélyeg beküldése ellenében.³²

Csikesz tehát továbbra is érvényesnek tartotta az 1934-ben letisztázott koncepcióját. Azonban a dékáni értekezés gyakorlati-építészeti maximái nem – feltűnő módon még az alaprajzzal kapcsolatosak sem – kerültek át a tervezési irányelvek közé, vagyis az építész feladatát megszabó leírásba. A pályázókra nézve kötelező erejű szöveg más tekintetben pedig már konkrétan fogalmazott. Egyrészt világossá tette, hogy a lelkész, a presbiterek és a rétegfoglalkozások szobái – amelyeknek, emlékezhetünk, a Szentháromság szimbolikus trónjához minél közelebb kell esniük – nem kerülhetnek egy szomszédos épületbe, hanem voltaképpen magában a templomban a helyük. A kiírás

²⁹ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1937. december 31.

³⁰ Borsos beszámolója a Telekinél tett látogatásáról: TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1938. szeptember 27., 2.

³¹ *Tervpályázati hirdetés*, Budapesti Közlöny, 1938. január 5.

³² TtREK R 2811/42, 395. A fejléc és aláírás nélküli lap funkciójának az azonosításában segít, hogy szerepel rajta Deli Lajos budapesti építész mérnök kézírásos üzenete: „Kérem fenti értekezés külön lenyomatát nékem megküldeni. 1 pengőt postabélyegben mellékelek. Tisztelettel: [Deli Lajos bélyegzője]”

értelmében olyan összetett épületterveket vártak, amelyekben a lépcsőn megközelíthető, magasföldszintre emelt, ezer fős istentiszteleti hely alatt – az alsó földszinten, mintegy az altemplom helyén – nem kevesebb, mint kilenc csoport gyűlhet össze egyszerre, de külön-külön termekben.³³ Másrészt konkrétabb volt a kiírás a dékáni értekezéshez képest abban a tekintetben is, hogy megszabta: a gyülekezettel szemben magasodó falra kell kerülnie az orgonának; vagyis a szószéket az orgonahomlokzatba kell beleszerkeszteni, vagy alatta kell elhelyezni. Ezeknek az előterében áll a keresztelőmedence és az úrasztala. Harmadrészt míg Csikesz 1934-ben a stílus kérdésekről hallgatott, addig a tervezési irányelvek kikötötték, hogy az egyetemi templom homlokzatának a klasszicista Kollégiumhoz és a historizáló – jellegét szintén a klasszikus architektúra jegyeiből nyerő – egyetemhez, tehát a szomszédos épülethez kell igazodnia.³⁴ Ez a kikötés nemcsak a történelmi reprezentáció szempontjából a legfontosabb, hanem a pályázat egészét mélyen meghatározta.

Mint ahogy az a pályázat eredményével együtt eddig is ismert volt, a március 31-i határidőig 11 pályázó indult.³⁵ Ezek közül 2019 tavasza előtt mindössze Borsos József „Melius” jeligéjű, nyertes elképzelésének (és a nem díjazott variánsának) azok a tervlapjai voltak ismertek, amelyeket az építész hagyatékában őriznek.³⁶ A Kollégium és a Tiszántúli Református Egyházkerület közös Nagykönyvtárának kéziratárában nemrég megtalált 46 tervlap a három díjazott és a további három megvett pályamű dossziéjából származik, illetve e között a 46 terv között lappangott néhány olyan Borsos-terv, amelyeket az építész már a pályázat és megbízása után készített.³⁷ A mutatósabb és jelentősebb tervek a három megvásárolt, illetve a harmadik helyezett tervhez tartoznak. A Borsos elképzelése mellett most már erről a négy pályaműről is teljes képet alkothatunk. A második díjat nyert „400 év” jeligéjű tervből viszont mindössze egyetlen tervlapot tartalmaz a szóban forgó kéziratári lelet. (Erre és a pályázat után keletkezett Borsos-tervekre még visszatérünk.)

Továbbra is hasonlóan kevés tudható az öt meg nem vásárolt pályaműről. Ezek közül nem ismert egyetlen tervlap sem, ráadásul az anonimitás jegyében a bírálóbizottság nem bontotta fel azokat a jelígs borítékokat, amelyek ehhez a tetszésüket

³³ A kiírás kettő női és három férfi egyesületi termet, egy-egy ifjúsági gyülekezeti, konfirmációs, presbiteri és bibliaköri termet irányzott elő, mindegyiket külön hivatali szobával.

³⁴ A tervezési irányelvek leginkább releváns részét közli: FEKETE, *Csikesz Sándor és a debreceni Egyetemi templom, i. m.*, 137–138. Fekete a következő levéltári jelzet alatt őrzött gépiratra hagyatkozott: TtREL I.8.b.16. A rend és az utánunk kutatók érdekében érdemes megjegyezni, hogy a levéltár, illetve a nagykönyvtár kéziratára is őriz több, egymástól árnyalatnyit különböző szövegváltozatot: TtREL I.99.g.113. Az 1937. december 18-i és a december 31-i bizottsági ülések jegyzőkönyveinek mellékleteként; TtREK R 2811/42, 395.

³⁵ *Napi hírek: A debreceni református templom-tervpályázat eredménye*, Pesti Napló, 1938. április 13., 13; *Tervpályázati eredmények*, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1938/17–18, 138; DEZSŐ, „Lásatok hozzá, és építsétek föl Istennek, az Úrnak szentélyét”, *i. m.*, 60.

³⁶ TtREL II.29.v. Borsos József főépítész hagyatéka.

³⁷ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga.

legkevésbé elnyerő öt tervhez tartoztak.³⁸ A pályázattal kapcsolatban fennmaradt különböző források alapján mégis összegyűjthető néhány szórványos adat, kettő munkának pedig a szerzőjét is be lehet azonosítani. A bírálati jegyzőkönyvben olvasható kritikai észrevételeknek köszönhetően az is rekonstruálható, hogy a zsűri miként rangsorolta volna az összes benyújtott pályaművet. A tanulmány további részében e nem hivatalos rangsor szerint tekintem át, hogy Borsos mellett kik és milyen református templomot terveztek a debreceni egyetem számára.

A rangsor rekonstruálása előtt még számba kell vennem azokat az építészeket, akikről tudható, hogy több-kevesebb ideig foglalkoztak a templom megtervezésének lehetőségével. Az Óbudai Gázgyár kolóniájának építészeként ismert Almási Balogh Loránd ezt azzal a levelével árulta el, amelyet Csikesznek a határidő napján küldött, hogy közölje vele, nem volt ideje pályaművet készítenie. Csikesz további nyolc olyan építész levelét őrizte meg, akik a pályázattal kapcsolatban keresték meg (kérdéssel fordultak hozzá, a tervezési irányelveket vagy a dékáni értekezés különlenyomatát igényelték), de a nevük többször nem fordul elő a vonatkozó forrásokban. Az ebbe a körbe tartozó nyolc mérnök közül kiemelésre érdemes Csanak József, a debreceni Mester utcai református templom helyben jó hírű tervezője; a Horthy-kor egyik kirakatépítkezését, a lillafüredi Palotaszállót jegyző Lux Kálmán; valamint Szontágh Pál, akinek a nevéhez az időszak egyik leginkább maradandó protestáns szakrális építménye, a borsodnádasi templom fűződik,³⁹ illetve két debreceni épületnek, az OTI-bérháznak és a Hősök temetőjében álló mauzóleumnak volt a társtervezője. A fennmaradó öt mérnök nem tett szert különösebb ismertségre a két világháború közötti építészeti életben,⁴⁰ de a szóban forgó nyolc nevet már csak azért is érdemes feljegyeznünk a debreceni egyetemi templommal összefüggésben, mert a jövőben mindenekelőtt a körükben érdemes kutatni a pályázat három, egyelőre névtelen alkotásának, az „Erős vár a mi Istenünk”, az „A” és a „Puritán” jellegű terveknek az alkotóit.

Díjazatlan tervek

A teljes mezőnyből az „Erős vár a mi Istenünk” mottóval benyújtott pályamunkáról van a legkevesebb ismeretünk. Szerzője a híres Luther-ének jeligeként választott első sorával voltaképpen úgy köszöntötte a debreceni református püspök által elnökölt zsűrit, mint ahogy az evangélikusok üdvözlik egymást. Igaz, a testvérfelekezethez szorosabban

³⁸ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 3.

³⁹ Pamer Nóra sarkos magánvéleménye szerint a borsodnádasi „e korszak egyetlen új vonalú evangélikus temploma”. Lehet, hogy ez nem volt szándéka, de a Horthy-kori építészet monográfiája ezzel a kijelentéssel Friedrich Lóránt óbudai lutheránus templomát is a tradicionalizmus példái közé rekesztette. PAMER, *i. m.*, 157.

⁴⁰ Az újpesti Molnár Aladár, a nagykanizsai Vécsey Barnabás, illetve Budapestről a Borsos Endre–Borsos László-páros, Deli Lajos és Molnár Aladár.

kötődő ének egyszerűsített protestáns himnusz, amely a magyar reformátusok énekeskönyvében is fellapozható volt, tehát az ismeretlen pályázó ezzel a jelíggel akár el is nyerhette a bírálóbizottság jóindulatát, maga a terv azonban biztosan csalódást keltett. Mint az egyébként minden más pályaműről részletes értékelést tartalmazó bírálati jegyzőkönyvbe feljegyezték, „[a] terv sem a pályázat alaki feltételeinek mértékét nem üti meg, sem pedig a tervpályázat irányelveinek nem felel meg, – kezdetlegességénél fogva bírálatra nem alkalmas.”⁴¹ Feltételezhető, hogy egy dilettáns próbálkozása volt.

Tóth Kálmán⁴² azt a khi-rhó Krisztus-monogramot rajzolta jelígeként a munkájára, amely a hagyomány szerint győzelemre vezette az első keresztény császárt, Nagy Konstantint a Milvius-hídi csatában. Tóth tervei a debreceni pályázaton nem arattak sikert. Az alaprajzát – melyről nem derül ki, hogy hosszanti vagy centrális megoldás – itt is, ott is szűknek és sok szempontból alkalmatlannak találták. Két homlokzatvariánsáról azt írták, hogy „az eredeti nem illeszthető környezetbe, – az alternatíva pedig kiképzésében gyenge”. Felróták, hogy a torony az egyetem felőli oldalon magasodna.⁴³ A zsűri véleménye ellenére érdemes keresni a terveket, mert Tóth Kálmán kitüntette magát az építészeti élet több területén a század közepső harmadában. 1931 és 1941 között a budapesti városrendezési ügyosztály mérnöke volt, hivatali munkája mellett pedig nagy kedvvel mérte fel a Balaton vidékének népi építészetét. Ebben az évtizedben tervezési megbízásokat is elsősorban fővárosi családi házakra és balatoni nyaralókra kapott.⁴⁴ Az 1945 előtti munkáinak listájában találhatunk ceglédi és veszprémi református gyülekezeti házat; illetve Tóth Kálmán nevét lépten-nyomon összekapcsolják a modern szemléletű protestáns építészet egyik különleges példájával, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) és a protestáns helyőrség közös, fővárosi székház-templomával.⁴⁵ Egyelőre azonban nem ismert olyan forrás, amely perdöntően bizonyítaná, hogy Tóth valóban részt vett az új vonalú szakrális építészet e fontos emlékének a tervezésében.⁴⁶

⁴¹ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 8.

⁴² Biztosan azonosítható azzal a Tóth Kálmán építésszel, aki Zuglóban, a Francia út 49/b. szám alatt, a saját maga által tervezett házban élt (FERKAI András, *Dr. Tóth Kálmán*, Magyar Építőművészet, 1987/4–5, 63.), mert a nevével és címével adta postára a jelíggés pályaművét. (Rajta kívül még egy pályázó, Gyöngyöshalászi Takách Béla árulta el a kilétét a pályázati borítékon.) TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31.

⁴³ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 1–2.

⁴⁴ FERKAI, *Dr. Tóth Kálmán, i. m.*, 63.

⁴⁵ Felavatása után az épületet egyedül Várady-Szabó Lajos munkájaként mutatta be az építészegylet folyóirata: N. N., *Protestáns helyőrségi templom és a Keresztyén Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetségének székháza*, Építészet, 1944/2, 33–38. Ezzel szemben Tóth egyedüli tervezőként szerepel abban az 1987-es cikkben, amely a még élő, 88 éves építész életútját tekintette át a gyémántdiplomája apropóján: FERKAI, *Dr. Tóth Kálmán, i. m.*, 63. A cikk szerzőjének 2001-ben megjelent épületszócikkében az olvasható, hogy a székház-templommal kapcsolatban Várady-Szabó Lajos szerzősége biztos, de „egyes források szerint” Tóth Kálmán is közreműködött a tervezésben: FERKAI András, [217] VIII. *Vas utca 2/c = Pest építésze a két világháború között*, szerk. FERKAI András, Bp., Modern Építészetért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., 2001, 257.

⁴⁶ Az 1941-es engedélyeztetési terveken a két név közül csak Várady-Szabóé olvasható: Budapest Főváros Levéltára XV.17.d.329. 36437/10. Az adatot szeretném még egyszer, itt is megköszönni Brunner Attilának.

Az egyszerűen „A” jeligével azonosított pályamű tervezője – akire nem vetnek fényt a források – nyújtott alaprajzú templomot és campanilét – különálló tornyot – ajánlott a debreceni egyetem mellé. A bizottság az alaprajzzal szemben apróbb kritikákat fogalmazott meg, a homlokzatról azonban úgy vélekedett, hogy „a környezetbe egyáltalán nem illeszthető be és a templom jelleget távolról sem fejezi ki”.⁴⁷

Pólya Sándortól,⁴⁸ az „Evangelium” jeligéjű terv készítőjétől kevés munka ismert, melyek közül egy kubusos-lapostetős üdülőépület emelhető ki. A Budapesti Hírlapszedők Körének Duna-parti, 1935-ben átadott Nyomdászotthonáról a modernizmuspárti folyóirat, a *Tér és Forma* is közölt fotókat.⁴⁹ Pólya a debreceni Nagyerdőbe nyerstégla homlokzatú templomot javasolt, amit a bírálóbizottság expliciten „modernnek” nevezett, egyúttal kifogásolta a homlokzat tömegarányait, a környezetbe nem illő téglaburkolást és részletek említése nélkül azt, hogy az épület nem árulja el magáról a rendeltetését. Ehhez képest dicsérték az „egyszerű és világos” alaprajzot, amiről azért is feltételezhető, hogy centrális teret irányzott elő, mert Pólya íves padosokat tervezett a gyülekezet számára.⁵⁰

A bizottság a fennmaradó hét pályaművet értékelte többre. Hogy melyik három tervet díjazják, abban egyetértettek a zsűritagok, csak a végső sorrenddel kapcsolatban nem egyeztek teljesen a vélemények; erre még visszatérünk. A kiírás értelmében a zsűri a nem díjazott tervek közül szintén hármat vehetett meg egyenként 500 pengőért. Abban a teljes bizottság egyetértett, hogy a „D. X.” és a „Cyklamen” mottó választó építészeknek jár ez a jutalom. A harmadik megvételről viszont nem született egyhangú döntés, mert a „Puritán”-nal rokonszenvező nagy többséghez képest egyetlen tag, az Iparügyi Minisztériumot képviselő Szöllősy Aurél azt a pályaművet pártolta, amelyre tervezője egy Kálvint ábrázoló, apró akvarellportrét festett jeligeként.⁵¹ Szöllősy ekkor már nem volt Debrecenben, vissza kellett utaznia a fővárosba, és a véleményét – a tagok közül szintén egyedülként – írásban terjesztette a bizottság elé.⁵² Szöllősy tehát előszóban nem tudott érvelni a preferenciája mellett, az írásba foglalt – és nem lehet kizárni, hogy bizonyos íratlan érvek – mégis meggyőzték a zsűri többségét, mert amikor az elnöklő püspök szavazást rendelt el, akkor a „Kálvin” megvásárlását tizenegyen, a „Puritán”-ét viszont hatan, tehát már csak a tagok fele támogatta. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor még mindig volt esély arra, hogy a

⁴⁷ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 9–10.

⁴⁸ Az attribúciót Pólya levele teszi lehetségessé, amelyben sürgeti, hogy küldjék vissza „Evangelium” jeligéjű pályaművét. TtREK R 2811/42, 395. Pólya Sándor levele a debreceni egyetem rektori hivatalának, 1938. június 15.

⁴⁹ FERKAI András, [302] III. *Kossuth Lajos üdülőpart* 59. = FERKAI András, *Buda építészete a két világháború között: Művészeti emlékek*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1995, 167. Sajtóhír: *Felavatták a nyomdászok csillaghegyi otthonát*, Budapesti Hírlap, 1935. június 22., 9. Épületfotók: *Tér és Forma*, 1935/11, 319.

⁵⁰ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 7–8.

⁵¹ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 2–3.

⁵² TtREK R 2811/42, 395. Szöllősy Aurél írásban benyújtott szavazata és indoklása, 1938. április 9.

„Puritán”-t is megvegyék, de a püspök elnöki szavazatával végül úgy döntöttek, hogy nem élnek egy hetedik terv megvásárlásának hirtelen felmerült lehetőségével.⁵³

Gyöngyöshalászi Takách Béla⁵⁴

Így a Kálvin profiljával díszített és a „Puritán” jeligéjű borítékok közül csak az elsőt bontották fel, a kihúzott kártyán pedig Gyöngyöshalászi Takách Béla neve szerepelt.⁵⁵ A „Puritán” feliratú tervlapokat tehát végül nem vették és nem is őrizték meg, azok az alkotójukkal együtt ismeretlenek maradtak. A két pályázatnak egyedül a bírálatait lehet összevetni. Ezekből kiderül, hogy a „Puritán” építész a szószék köré csoportosította a gyülekezet padsorait, tehát centrális alaprajzot koncipiált. Érthető módon több dicséretet kapott, mint Takách Béla nyújtott templomterrel számoló elképzelése, amelyet ráadásul az ifjúsági egyesületek számára kijelölt díszülések olyan módon szegélyeztek, mintha apró kápolnákként sorakoztak volna egy katolikus templom hosszházának szélén. A bírálat a „Kálvin” jeligéjű alaprajzoknak az általános vonásai mellett még több részletét is kifogásolta, tehát Takách tervét biztosan nem a tömeg- és térformálás tekintetében tartották jobbnak a „Puritán”-nál. Mivel tudunk arról, hogy a két pályaműről külön szavazott a bizottság, ezért azt biztosra vehetjük, hogy az utolsó ülésnapon, április 12-én, Szöllősy írott véleményének ismeretében már nívósabbnak vélték Takách homlokzatát. Az április 1-jére és 11-re keltezett bírálati jegyzőkönyvbe viszont egyaránt felemás értékelések kerültek: „A homlokzat (renaissance) és önmagában véve megállná a helyét, csak kár, hogy erősen emlékeztet a debreceni Nagytemplomra, azonban kisebb méreténél fogva az egyetemi központi épület nagy tömege mellett nem érvényesülhet.” – olvasható a „Puritán”-ról.⁵⁶ Takách Béla három variánst nyújtott be: két neobarokk homlokzatot, illetve egy historizáló, a bírálatban „magyarosként” jellemzett tervet, amelyet valóban díszít tulipán- és kopjafamotívum, de ezek nem adnak átütően nemzeti jelleget a neoromán, -reneszánsz és -barokk jegyekkel szintén tagolt templomhomlokzatnak.⁵⁷

⁵³ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 3.

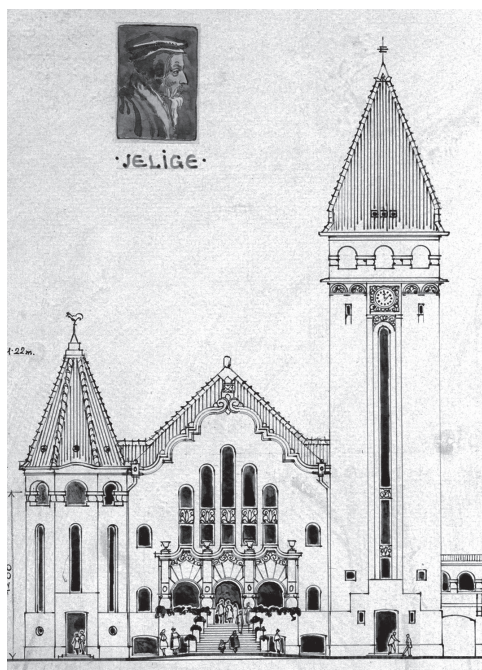
⁵⁴ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 1–9. tervlap.

⁵⁵ A történethez hozzátartozik, hogy Takách Béla biztosra ment, hiszen – mint fentebb említettem, Tóth Kálmánhoz hasonlóan – felírta a nevét és a címét arra a nagyobb borítékra, amelyben a teljes pályamunkát postára adta. TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31.

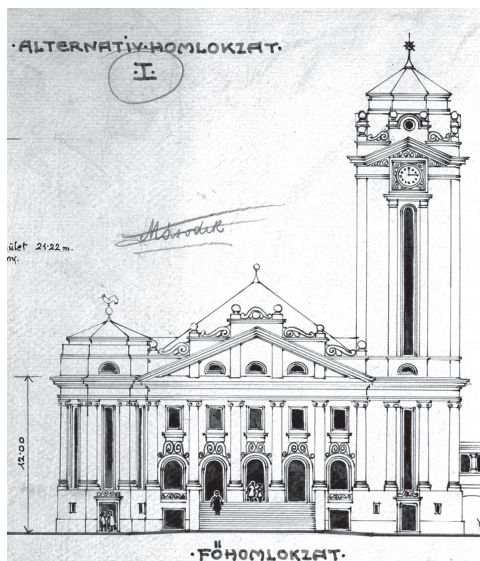
⁵⁶ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 12.

⁵⁷ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 2.

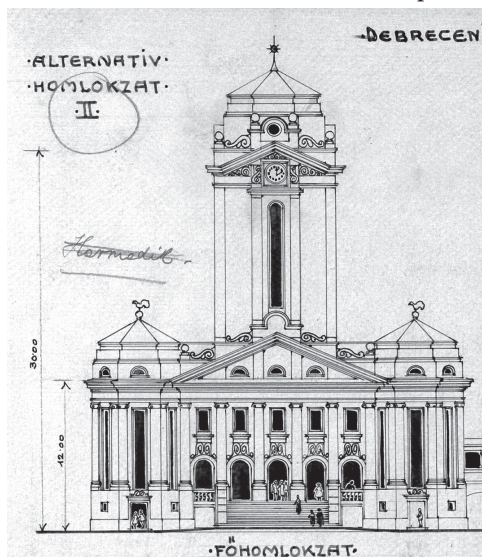
GYÖNGYÖSHALÁSZI TAKÁCH BÉLA PÁLYAMUNKÁJA

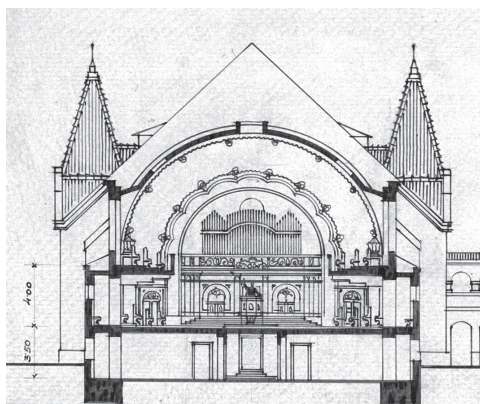
1. kép: Első számú homlokzatterv
Forrás: TtREK R 8416, 4. tervlap

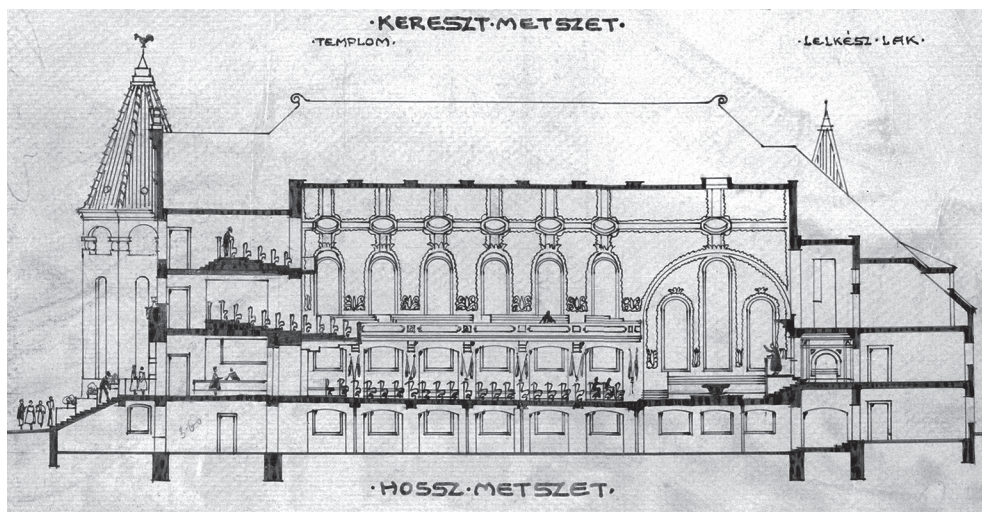
2. kép: Első homlokzatalternatíva
Forrás: TtREK R 8416, 5. tervlap

3. kép: Második homlokzatalternatíva
Forrás: TtREK R 8416, 5. tervlap

4. kép: Keresztmetszet
Forrás: TtREK R 8416, 3. tervlap

5. kép: Hosszmetszet

Forrás: TtREK R 8416, 3. tervlap

A bizottság – és mindenekelőtt a református egyház vezetőinek – stíluspreferenciáival kapcsolatban tehát arra következtethetünk, hogy míg a Kollégium klasszicista homlokzatát igazodási pontként szabták meg a pályázók számára, addig az ugyanúgy a klasszicizmushoz sorolható, ráadásul úgyszintén Péchy Mihály műveként számon tartott Nagytemplom megidézését nem tartották szerencsésnek. Az ellentmondás legértelmesebbnek tűnő feloldási lehetősége, hogy a megbízók a Kollégiumból sarjadó egyetem templomát akarták felépíteni, és nem egy második Nagytemplomot. Legalább ennyire különös azonban az is, hogy a „Puritán” reneszánsznak nevezett – valószínűleg inkább historizáló-klasszicizáló, de semmiképpen sem neobarokk – homlokzatánál, illetve Takách mértéktartóbb, magyaros jegyekkel is díszített variánsánál a református grémium jobbnak talált egy kimondottan neobarokk tervet. Mielőtt továbblépnék, elismerem, hogy talán a fenti következtetésekkel is túlintertáltam a forrásokat, hiszen Takách Béla pályaművét kis híján meg sem vették. Szinte elképzelhetetlen, hogy a református egyház az egyik legreprezentatívabb Horthy-kori építkezésének stílusaként a neobarokkot választotta volna, hiszen ez nemcsak a művelődéstörténeti hagyományával lett volna nehezen összeegyeztethető, hanem a korszak egészét tekintve példátlan lett volna, ha eltekintünk az egyetlen számottevő ellenpéldától, Ray Rezső Vilmos barokk városképbe illesztett, 1930-ban felavatott egri református templomától.⁵⁸

⁵⁸ A reformátusok neobarokktól való idegenkedése a korszak építészeti áttekintésében is feljegyzésre került: PAMER, *i. m.*, 144–145. Az egri templomról röviden: F. DÓCZI Erika, *Ray Rezső Vilmos (1876–1938): A korai vasbetonépítés meghatározó alakja = Építőművészek Ybl és Lechner korában*, szerk. ROZSNYAI József, Bp., TERC, 2015, 405.

Takách életműve szempontjából az egyetemi templomhoz készített terve elsősorban azért lényeges, mert a kutatás és az emlékezetét ápoló család is úgy tudta, hogy az építész 1929-ben felhagyott a tervezéssel.⁵⁹ A mozaikosan ismert adatokból jobbra egy különnc pályája rajzolódik ki. Ezt a benyomást erősíti, hogy Takách a Műegyetem elvégzése után New Yorkban próbált szerencsét, ahol Alfons Mucha iskolájában tanult festeni, majd 1909-es hazatérése után párhuzamosan alkotott építészként és akvarellistaként, hogy aztán Budapest ostromában elpusztuljanak az otthon őrzött művei. Megmaradt architekturális munkái között is a festői tömegalakítású villák, nyaralók, illetve a csak elképzelt, kivitelig nem jutó házak távlati képeit ábrázoló vízfestmények uralkodnak.⁶⁰ A debreceni egyetemi templom pályázatára készített munkája arra int, hogy a kutatásnak több figyelmet kell szánnia Takách Béla szakrális építészeti alkotásaira is.⁶¹

Három 1938-as homlokzatvariánsáról biztonsággal kijelenthető, hogy Takách egy régi tervének, az 1914-ben a mezőberényi evangélikus templom pályázatára benyújtott elképzelésének továbbgondolásai. A mezőberényi terven úgyszintén háromszög profilú tetőidomot és oromzatot fog közre egy négyzetes alaprajzú magas, illetve egy centrális és tömzsi torony. A debreceni tervek közül az első (a „magyaros”) és a második (tehát az első barokk alternatíva) tömegkompozícióját tekintve a mezőberényi homlokzat tengelyesen tükrözött mása. Feltűnő módon az 1938-as pályamunkából nem az építész által előre sorolt tervváltozatban, hanem a két neobarokk megoldásban fedezhetők fel a Kollégium építészeti reminiscenciái. A homlokzat központi része – némi jóakarattal, a timpanonra, az oszlopokkal tagolt öt tengelyre és a nyílászáródásokra, különösen a félkörablakokra összpontosítva – interpretálható úgy, mint a Kollégium szélső, bejárati rizalitjainak szabad idézete.

Gyöngyöshalászi Takách Béla pályaműve – mindhárom változat – elkülönül a többi díjazott vagy megvásárolt terv körétől abban a tekintetben, hogy historizáló épületkompozíciókat ajánlott a nagyerdei kampusz sarkára. Jutalmazott versenytársai viszont a modern architektúra felfogása szerint hasábközből szerkesztették terveik tömegét. Terveik – Borsosé kivételével – abban is megegyeztek, hogy egy-egy, a

⁵⁹ SKUBLICS Mária, *Gyöngyöshalászi Takách Béla (1874–1947): Egy akvarellista építész, aki megjárta Amerikát = Építőművészek a historizmustól a modernizmusig*, szerk. ROZSNYAI József, Bp., TERC, 2018, 245.

⁶⁰ GERLE János, KOVÁCS Attila, MAKOVECZ Imre, *A századforduló magyar építészete*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 188. SKUBLICS, *i. m.*, 228–251.

⁶¹ A Munkácson, református családba született (*Keresztény magyar közéleti almanach*, Bp., Pátria, 1940, II. köt., 1055.) építésztlől két templomterv volt ismert a szóban forgó pályázati anyag felbukkanása előtt: indult a főszövegben is említett mezőberényi evangélikus, illetve a Rezső téri Ferenc József-emléktemplom pályázatán. (Az utóbbin Tornallyay Zoltánnal közösen III. díjat nyertek; a tervet közli: *Magyar Építőművészet*, 1914/3, 7.) Az egyetemi templom pályázatának forrásai között pedig egy újabb debreceni templomterv nyomára bukkantam: maga Takách említette a tervezési irányelvekért folyamodó levelében, hogy annak idején sikertelenül pályázott az Árpád téri református templom tervezésére. (TtREK R 2811/42, 395. Takách Béla levele Csikesz Sándornak, 1938. február 15.) Az Árpád téri pályaművel 14-re egészült ki azoknak a terveknek a száma, amelyeket Takách 1910 és 1912 között – tehát mindössze legfeljebb három év alatt – Debrecenben tervezett (SKUBLICS, *i. m.*, 251.), miközben a városban egyetlen megvalósult tervéről sem tudnak.

Klinikatelep felé megnyújtott hasábépületet irányoztak elő templomtestként; az alsóföldszinten pedig egy középen futó folyosóra (vagy gyülekezeti teremre) fűzték fel a kiírásban megszabott csoporttermetet. Szerkezeti szempontok alapján nehezen lehetett volna tehát rangsorolni az elképzeléseket, de lehetséges, hogy ez fel sem tűnt a bírálóbizottságnak, amely végül különböző tradíciókra utaló részletekkel tagolt, egészen változatos pályaműveket teríthetett ki az egyetemi könyvtár nagyolvasótermének asztalaira. (A hivatkozott tervrajzok a tanulmány végén található Függelékben láthatóak. Lásd a 21–32. képeket.)

*Homoródalmási Gothárd Zsigmond*⁶²

„Cyklamen” jeligéjű tervének megvásárlásáról nem volt vita a zsűritagok között. Tervezője öntudatos erdélyi unitárius család tagja.⁶³ A székelyföldi eredetükre a nemesi előnevükkel is utaló Gothárdok a kalotaszegi Sztánán – Kós Károly választott falujában – voltak birtokosok; a tervező apja, idősebb Gothárd Zsigmond a kultuszminisztérium helyettes államtitkáraként vonult nyugdíjba, és 1919 után tíz évig a budapesti unitárius egyházközség gondnoka volt.⁶⁴ Ifjabb Gothárd Zsigmond viszonylag kevés ismert munkája között található a ferencvárosi unitáriusoknak a „vallás puritán szellemének megfelelő, keresetlen, székely motívumokkal ékesített” kápolnája (1928),⁶⁵ illetve az angyalföldi református templom és parókia (terv: 1927, épült: 1928).⁶⁶ Tervezőtársa mindkét esetben az a Padányi Gulyás Jenő volt, aki nem volt járatlan református körökben, és aki főként a nemzeti építészeti törekvések egyre szélsőségebbé támogatójaként lett ismert a szakmai közélet határain túl is.⁶⁷ A nemzetpolitika Homoródalmási Gothárdnak szintén a szívügye volt. A háború alatt megjelent cikkeiben a visszacsatolt észak-erdélyi középületekkel foglalkozott. A Magyar Mérnök- és Építészegylet 1941-ben alapított, reprezentatív folyóiratának első, erdélyi tematikájú lapszámának élén a román nemzeti stílusú templomépítési kampány volumenét Gothárd fotóival és előadásából vett idézettel érzékeltették: „Majd minden városban és különösen Székelyföldön minden nagyobb faluban a magyar nép pénzéből, verejtékével építették fel a görög keleti államvallás templomait, lehetőség szerint úgy, hogy méreteivel, elhelyezésével a már meglévő régi templomokat felülmúlják. Ezek

⁶² TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 30–37. tervlap.

⁶³ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, Bp., Grill Károly, 1912, IV, 342–343.

⁶⁴ Sz. I. S. [SZENT-IVÁNYI Sándor], *Dr. Gothárd Zsigmond* [nekrológ], Unitárius Értesítő, 1942. november, 83–84.

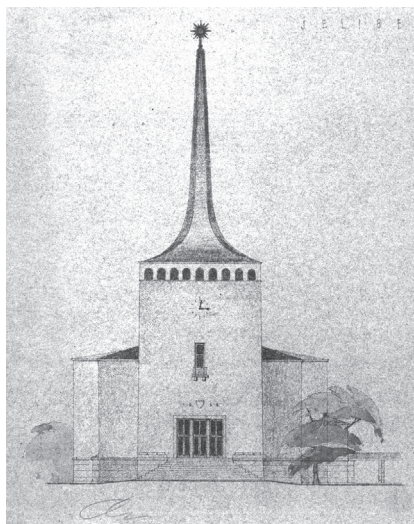
⁶⁵ B. E., *Az unitárius Missióház kápolnája*, Tér és Forma, 1929/3, 99–101; MÉHES Emil, MÉHES György, *Az unitárius misszió-egyház kápolna-építése*, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1930/5–6, 56.

⁶⁶ FERKAI András, [333] XIII. *Frangepán utca 43. = Pest építészete*, i. m., 339.

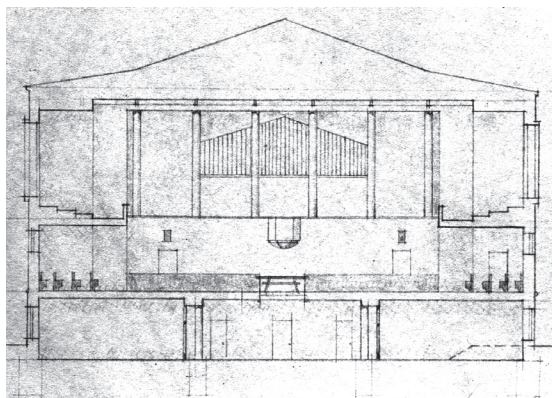
⁶⁷ PADÁNYI GULYÁS Jenő, *Az építő egyház, azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók*, Bp., Országos Református Nőszövetség, 1944. A szerző a kötet elején a Dunamelléki Református Egyházkerület építési tanácsadójaként mutatkozik be olvasójának.

a templomok mindenkor bizánci, pravoszláv jelleggel, magas hagymaformájú kupolákkal, toronysisakokkal épültek.”⁶⁸

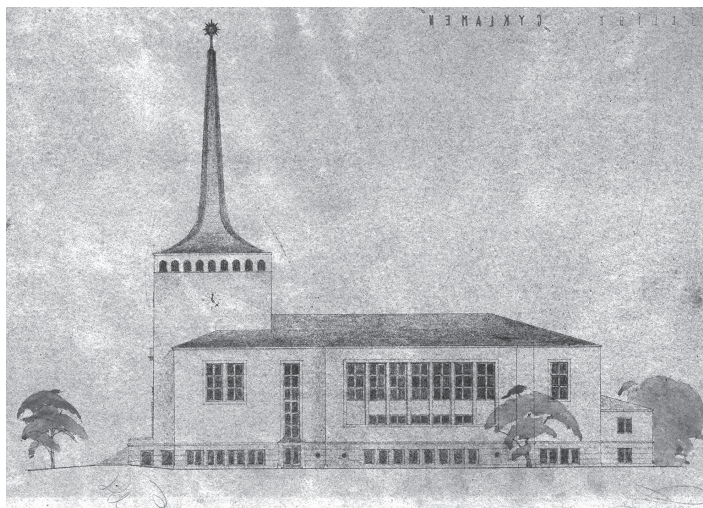
HOMORÓDALMÁSI GOTHÁRD ZSIGMOND PÁLYAMUNKÁJA

6. kép: Főhomlokzat
Forrás: TtREK R 8416, 31. tervlap

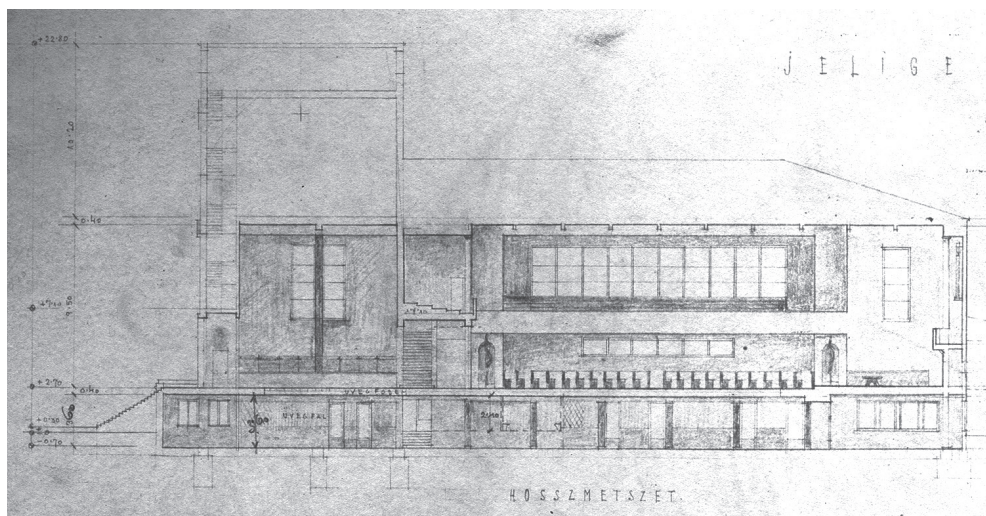

7. kép: Keresztmetszet
Forrás: TtREK R 8416, 32. tervlap

8. kép: Keleti oldalhomlokzat Forrás: TtREK R 8416, 33. tervlap

⁶⁸ Gothárd előadását idézi: KESZELI Kálmán, *Metamorphosis Transilvaniae*, *Építészet*, 1941/1, 6.

9. kép: Hosszmetszet

Forrás: TtREK R 8416, 32. tervlap

A torony Gothárd debreceni templomtervének is nemzeti szimbolikájú kulcseleme. Pályamunkája máskülönben a funkcionalizmusig csupaszított kubusépítéset. A templom hosszú, alig tagolt téglatestébe metsződik bele álló hasábként a széles bejárati torony. A templom főhomlokzatát és hátsó, Klinikatelep felőli falait kevesebb nyílás töri meg, mint egy kora középkori falusi templomét; az istentiszteleti hely minden fényt oldalról nyert volna. Ezeket a tömböket, az oldalról üzemre emlékeztető, bejárata felől és hátulról monolitikusnak ható homlokzatokat koronázza a valószerűtlenül keskenyedő, tűhegyes toronysisak. Első pillantásra inkább tűnik a torony csúcsán álló csillag üstökös csóvájának, mint tetőidomnak; de ha gondolatban kiegészítjük a sisak sarkait négy fiatoronnyal, akkor világossá válik, hogy Gothárd a tervezőasztalnál a jellegzetes kalotaszegi fiatoronysisakok továbbgondolásával kísérletezett. Így, toronykörüljáróként, értelmet nyer a felfalazás tetejét fogazásszerűen áttörő ablaksor is. Hogy vajon Gothárd ötlete volt-e a magyar népi építőtradíció egyik legsajátosabb megoldásaként számon tartott tetőformának a modernizálása a fiatornyok feláldozása árán, azt a további kutatásnak kell kiderítenie. Mindenesetre az említett, Padányi Gulyással közösen tervezett angyalföldi református templom eredeti sisakidoma szintén hirtelen karcsúsodva szökött az ég felé.⁶⁹ Míg Lehoczky György egy nem sokkal későbbre datálható, református templom számára készített ideáltervének tornya harangszólalásig hasonlít Gothárd 1938-as debreceni pályaművére.⁷⁰ Ez

⁶⁹ FERKAI András, [333] XIII. *Frangepán utca 43. = Pest építészete, i. m.*, 339.

⁷⁰ Ráadásul Lehoczky ideáltervének reprodukciója Gothárd cikkét illusztrálta: HOMORÓDALMÁSI GOTHÁRD Zsigmond, *Községi középületek építése Erdélyben, Építészet, 1942/2*, 64.

utóbbi a bírálóbizottság szűkszavúan méltatta: „Homlokzata ügyes, művészi érzékel megalkotott terv, kár, hogy a környezetbe nem illeszhető.”⁷¹

Exkurzus:

modernizmus és egyházi építészet Magyarországon a két világháború között

Majdnem szóról szóra ez olvasható a bírálati jegyzőkönyvben Károlyi Antal „D. X.” jelű, úgyszintén megvásárolt tervének homlokzatáról, amellyel kapcsolatban viszont azt is megjegyzik, hogy „modern”.⁷² Károlyi Antal elképzelése valóban könnyen beilleszthető a magyarországi modern szakrális építészet korai példáinak sorába. Mint ahogy azt a kortársak már észrevették, és a korszak kutatói is számon tartják,⁷³ a katolikus egyház a protestánsoknál hamarabb nyitott a kubusos tömegformálás és a tisztá rajzú építészetesztétika felé. A tétélesen modern templomépítészet meghonosítása érdekében Árkay Aladár és fia, Bertalan, illetve a katolikus klérusbeli pártfogóik tették a legtöbbet. Az átmenetet megtestesítő mű Árkay Aladár győr-gyárvárosi római katolikus temploma. Az építész kiemelkedő alkotását, a Városligeti fasori református templomot (1911–1913) gondolta tovább, ugyanakkor paradigmatorést előlegezett meg azzal, hogy a tradicionális kváderfalazatot betonnal házasította, a történeti formákat pedig absztrahálta (1928–1929).⁷⁴ A budapest-városmajori plébániatemplom, apa és fia közös munkája, már egy merő beton-üveg épület, melynek tömege tisztán elemi geometrikus testekre tagolódik. A templom véglegesnek nevezhető terve legkésőbb 1931-ben elkészült, 1933-ban szentelték fel, harangtornyát 1935–1936 során emelték.⁷⁵

A városmajori templom építéstörténetének évei egybeesnek azzal az időszakkal, amely alatt a modern építészetesztétika a hagyományokkal egyenjogúvá vált a magyarországi egyházművészetben, vagyis abban a mikrokozmoszban, amelynek – ne feledjük! – a templom- és múzeumépítésre készülő Csikesz Sándor tevékeny alakja volt. 1932-ben fejezték be a balatonboglári plébánia-,⁷⁶ 1934-ben a pasaréti ferences

⁷¹ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 8.

⁷² TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 6.

⁷³ CSABAI István, *A magyar protestáns egyházművészet*, Protestáns Szemle, 1939/5, 252; PAMER, *i. m.*, 158. Ferkaei András ugyan a modern elfogadása szempontjából nem veti össze expliciten a katolikus és református templomépítészetet, de hogy a katolikus körökben korábban nyitottak az új tendenciák felé, az az ő olvasója számára is hamar világossá válik: FERKAI, *Építészet a két világháború között*, *i. m.*, 292–295. Ehhez hasonló kép rajzolódik ki a nyolcvanas években megjelent, az egyházi megbízások tekintetében inkább csak historiográfiai értékkel bíró nagyösszefoglalóból: TÓTH Antal, *A művészet támogatásának formái = A magyar művészet, 1919–1945*, szerk. KONTHA Sándor, Bp., Akadémiai, 1985, I, 109–110.

⁷⁴ BENÁRD Aurél, *Árkay Aladár sokszínű építésze = Árkay: Egy magyar építés- és művészdinasztia*, szerk. CSÁKI Tamás, Bp., Holnap, 2020, 127–131.

⁷⁵ CSÁKI Tamás, *Árkay Bertalan építésze, 1925–1945 = Árkay, i. m.*, 181–189.

⁷⁶ Kotsis Iván: római katolikus tp., Balatonboglár, 1931–1932. FERKAI, *Építészet a két világháború között*, *i. m.*, 292.

templom építését,⁷⁷ miközben – szintén 1934-ben – templomot avattak a nagykanizsai reformátusok,⁷⁸ és 1935-ben a szentistvánvárosi (mai nevén Pozsonyi úti) református egyházközség is kiírta a pályázatot új hajléka megtervezésére. A Hálaadás temploma – melynek jellegzetes sziluettjét mindenki látta, aki átkelt egyszer a Margit hídon – 1940 adventjére készült el, de 1937-ben már istentiszteletre gyűltek itt össze.⁷⁹ A felsorolt épületek tömegkompozíciója egyívású: magjukat a hasábként húzódó templomtest jelenti, mellette pedig szabadon (vagy a templomtest sarkán, de abból látványosan kiúszulva) magasodik az ezeknek a templomoknak a közös jellegét adó campanile (campanileszerű harangtorony), amely négyzetes alaprajzú, monolitikusnak ható hasábtörzsből és egy légies toronysisakból áll.

A modern építészet recepciója felől nézve lényegbe vágó különbség azonban, hogy a szóban forgó katolikus templomok építészeivel szemben a reformátusok tervezői nem szakítottak teljesen a tradicionális anyaghasználattal és formakészlettel. A nagykanizsai templomot kváderlábazatra emelték, és párkányait vékony palmettaszalaggal pártázták; a Hálaadás temploma pedig bármennyire is modern épület, mégiscsak egy hatalmas portikusszal, kvázi antik templomként fordul a Duna felé. Ebben a közegben nem meglepő, hogy az első, aggály nélkül modernnek nevezhető református templomokat szórványgyülekezetek emelték Csongrádon és Kunszentmártonban. Mindkét egyházközség ugyanazt a szentesi városi főmérnök, Antal G. Endre által 1935-ben rajzolt tervet adaptálta a kijelölt építkezési telekre.⁸⁰ Nehéz megítélni, hogy gyakorolható-e bármilyen hatást ez a két (iker)építmény az egyházművészetre, vagy csupán azt bizonyítják, hogy 1935–1937 körül nem volt lehetetlen modern és egyszersmind református templomot emelni. A csongrádi és kunszentmártoni templomokat azonban csak néhány év választja el annak a két reprezentatív fővárosi istentiszteleti helynek a felavatásától, amelyek nem hagynak kétséget afelől, hogy a harmincas évek végére a legnépesebb magyar protestáns egyház is nyitottá vált a modern építészeti észjárásra. A Szabadság téri Hazatérés temploma (1938), illetve a Vas utcai protestáns helyőrségi templom (1944 előtt) invenciózus módon zárt soros beépítésű házakban és – különösen az utóbbi – letisztult enteriőrrel kerültek kialakításra.⁸¹ E kettő istentiszteleti helyel

⁷⁷ Id. Rimanóczy Gyula: ferences tp. és kolostor, Pasarét, Budapest, 1931–1934. RIMANÓCZY Jenő, FERKAI András, *A Rimanóczy építészdinasztia története (II. rész): Idősebb Rimanóczy Gyula, Építés – Építészettudomány*, 2018/1–2, 9–10.

⁷⁸ Vécsey Barnabás: református templom., Nagykanizsa, 1934 előtt. VÉCSEY Barnabás, *Műleírás a nagykanizsai református templomról*, Dunántúli Protestáns Lap, 1934. június 17., 100–101.

⁷⁹ Tóth Imre és Halász Jenő: „Hálaadás” református tp., Szentistvánváros, Budapest, terv: 1936, épült: 1936–1940. FERKAI András, [416] XIII. *Pozsonyi út 58. = Pest építészete, i. m.*, 385–386. Vö.: Id. REVICZKY Béla, *Hálaadás. A Pozsonyi Úti Református Egyházközség története, 1921–2001*, Bp., Pozsonyi Úti Református Egyházközség, 2001.

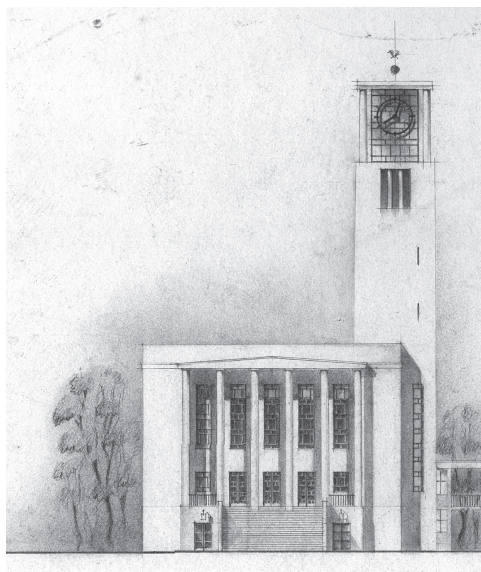
⁸⁰ Antal G. Endre: református tp., Csongrád, terv: 1934, épült: 1935–1936, avatás: 1937. Antal G. Endre: református tp., Kunszentmárton, terv: 1934. Lásd [BRUNNER Attila], *Csongrádi református templom* <https://www.csongradertekar.hu/csongradi-reformatus-templom> (Letöltés ideje: 2021. február 11.)

⁸¹ Dabasi Halász Jenő és Győry Sándor: „Hazatérés” református tp., Budapest, 1938–1940. FERKAI András, [54] V. *Szabadság tér 2. = Pest építészete, i. m.*, 121–122. A másik budapesti, Vas utcai bérház-templom

kapcsolatban azonban már nem a modernséget, hanem a templomszerűséget lehet firatni, hiszen lakó- és irodaházak alsó szintjein, voltaképpen funkcionalista homlokzatok mögött voltak felkereshetőek.

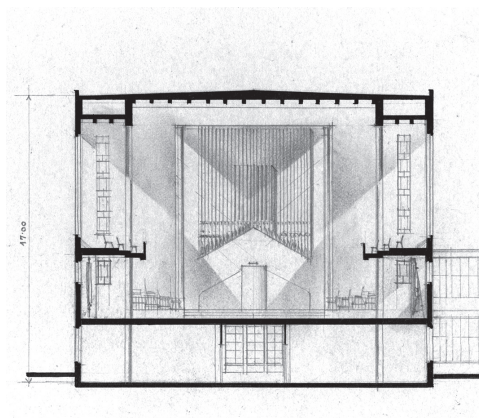
*Károlyi Antal*⁸²

KÁROLYI ANTAL PÁLYAMUNKÁJA

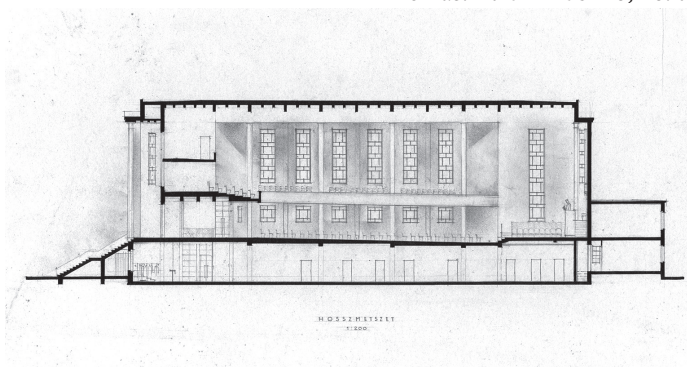
10. kép: Főhomlokzat

Forrás: TtREK R 8416, 25. tervlap

11. kép: Keresztmetszet

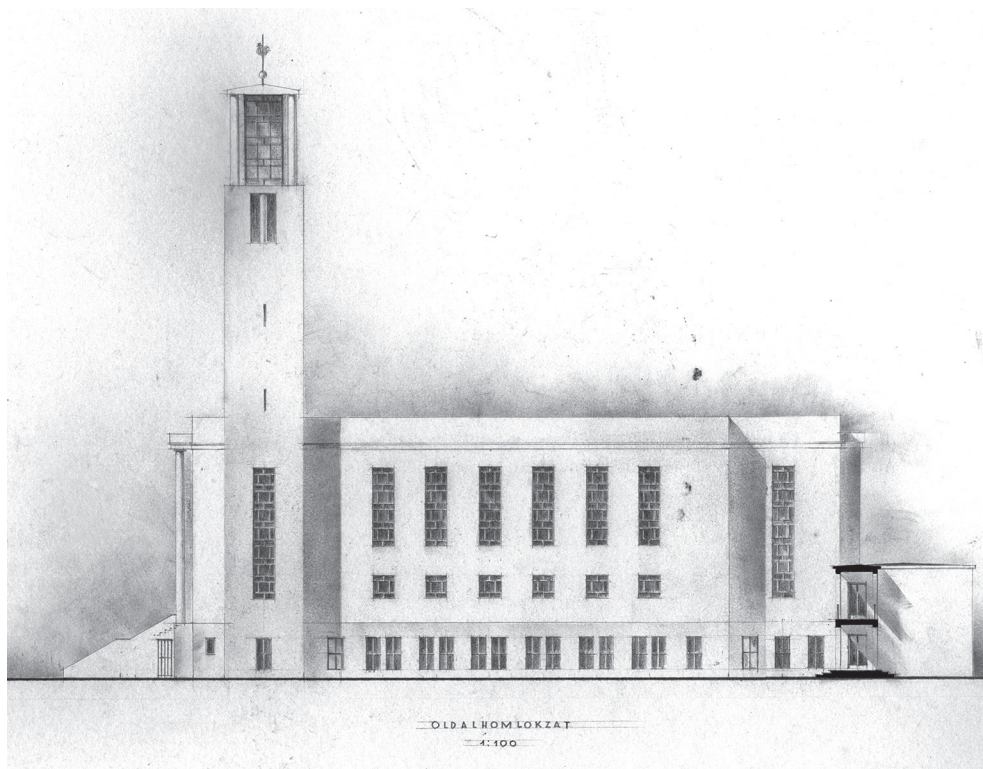
Forrás: TtREK R 8416, 26. tervlap

12. kép: Hosszmetszet Forrás: TtREK R 8416, 26. tervlap

lomhoz lásd a 45. jegyzetet. A korszak református egyházi építkezéseit és az azoknak jelleget adó bérház-templomokat elhelyezi a kontextusban: FERKAI, *Építészet a két világháború között*, i. m., 294–295; PAMER, i. m., 158.

⁸² TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 23–29. tervlap.

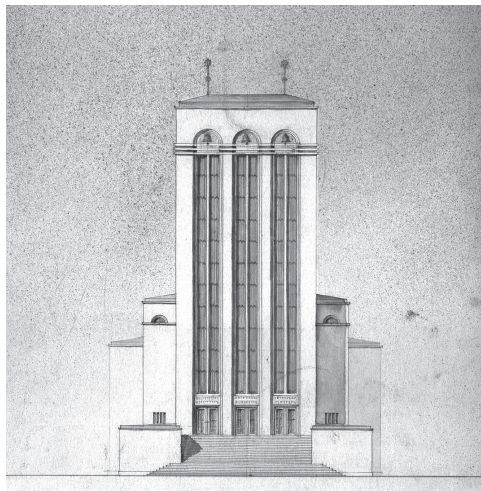
13. kép: Keleti oldalhomszokzat
 Forrás: TtREK R 8416, 27. tervlap

Az a terv tehát, amelyet a római katolikus Károlyi Antal nyújtott be az 1938-as debreceni pályázatra, tökéletesen illeszkedik a Horthy-kor modern szakrális emlékeinek sorába. A portikusz nélkül egy fekvő és egy álló fehér hasáb – lapostetőű templomtest és a belemetsződő harangtorony – egyszerű kettőse lenne, amelynek tárgyilagosságán csak a toronysisakként elképzelt, óraszerkezetet befogadó üvegkalicka old némileg. Ha egy ilyen terv került volna kivételre, akkor a debreceni egyetemi református templomként a városmajori és a pasaréti katolikus templom új variánsa épült volna meg. Kétségtelen, hogy Károlyi a téglány alakú homlokzat elé a Kollégium megidézésének céljából koncipiált oszlopcsarnokot, valószínűsíthető ugyanakkor, hogy az épülőfélben lévő Hálaadás temploma ösztönözte abban a döntésében, hogy ezzel a homlokzat méretű gesztussal utaljon a jubiláló iskolára. Feltételezhető az is, hogy ha a tervezési irányelvek nem követelik meg ezt a gesztust, akkor Károlyi valóban egy szikár kubustemplom elképzelését küldi el Debrecenbe, már csak azért is, mert az építész mindössze két évvel később a budapesti Istvánmezei úti református templom pályázatára az egyetemi templom tervének finomhangolt, vagyis az elemi geometriáig redukált változatát nyújtotta be, portikusz és minden más történeti részlet nélkül.⁸³

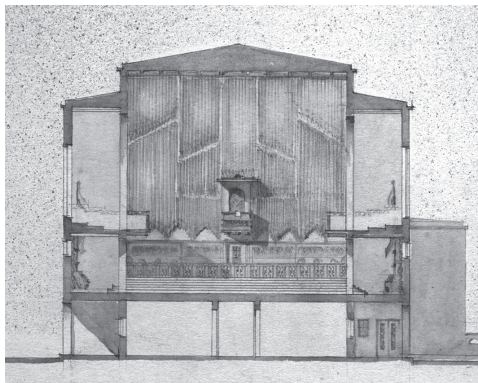
⁸³ A pályaművet az építész családja őrzi.

*Réthy László*⁸⁴

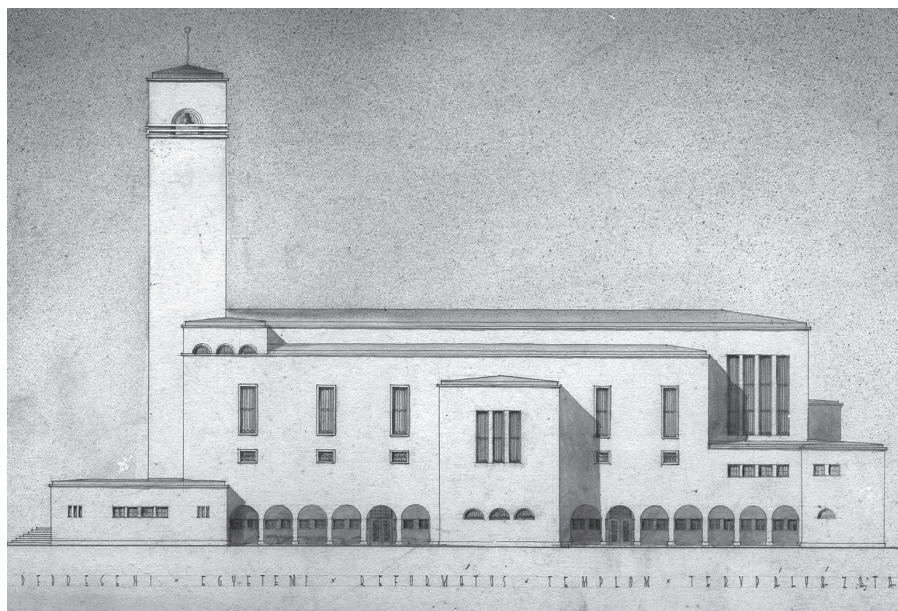
RÉTHY LÁSZLÓ PÁLYAMUNKÁJA

14. kép: Főhomlokzat
Forrás: TtREK R 8416, 39. tervlap

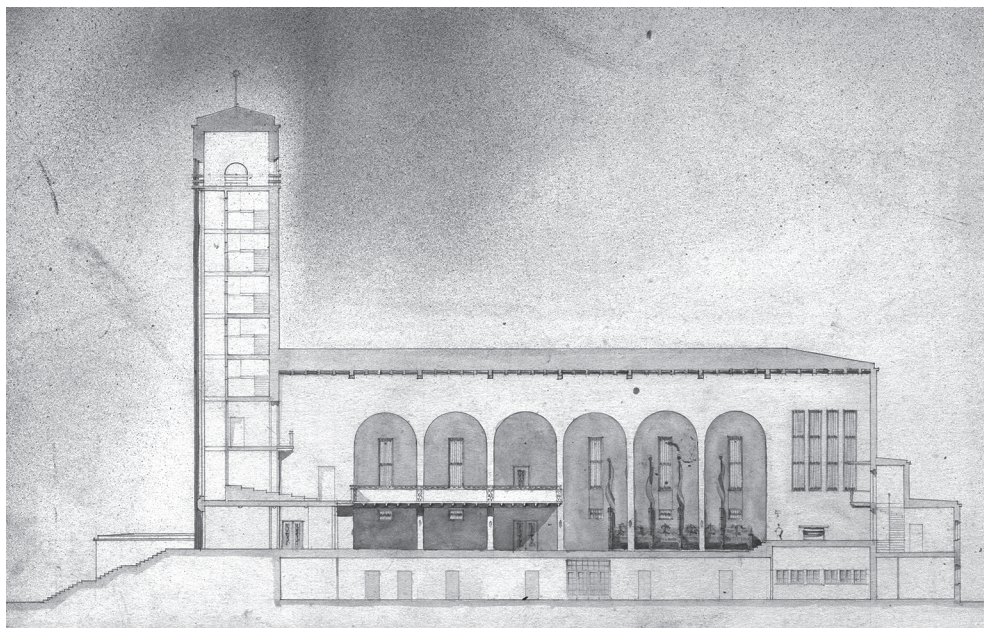
15. kép: Keresztmetszet
Forrás: TtREK R 8416, 45. tervlap

16. kép: Keleti oldalhomlokzat Forrás: TtREK R 8416, 40. tervlap

⁸⁴ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 38–46. tervlap

17. kép: Hosszmetszet

Forrás: TtREK R 8416, 42. tervlap

„Kántus” jeligéjű, III. díjjal és ezer pengővel jutalmazott pályatervét nem sok választja el a teljes, tisztán mértani fogalmakkal leírható tárgyilagosságtól. Tömegalakítását tekintve az elképzelés a hosszú templomtesthasáb és az elé állított széles bejárati torony kettőse, amelyek mellé az építész kisebb kubusokat sorolt, például a karzat lépcsőházait. Réthy szinte észrevehetetlenül szervesített történeti formákat a tömbszerű épülettébe. Egyrészt az oldalhomlokzatok földszintjét – a zsúri által is megdicsért – félköríves árkádsorral nyitotta meg. Így az egyetemi templom a központi épület és a körút felé egy kortárs olasz egyházi épületként mutatkozott volna; a novecentóval vonható párhuzamot erősíti, hogy oldalról a bejárati torony négyzetes alaprajzú, sudár campanilének tűnik. Másrészt ahogy Gothárd, úgy Réthy is csonka idézetet alkalmazott, és mintha egy gótikus katedrális hatalmas ablakát ollózta volna az egyetemi templom elé bejárati toronyként. Mivel ezt az idézetet rögtön el is kendőzte azzal a megoldással, hogy a párhuzamosan futó osztopálcák útját elszegezte, mielőtt csúcsívben futhattak volna össze, és a szalagablakok ég felé törő útját a harangokat befogadó hármás árkádsorral kerekítette le, ezért a homlokzatrajz szemlélésében elmerülve úgy érezhetjük, mintha egyszerre látnánk egy középkori és egy sosemvolt templomot.

Ez a homlokzatmegoldás ismert volt a Horthy-kori Magyarországon. Hasonló, vertikálisan futó nyílásokkal tagolt, széles bejárati tornyot emeltek két fővárosi római

katolikus plébániatemplom, a remetekertvárosi és a felső-krisztinavárosi elé;⁸⁵ illetve Szontágh Pál már említett borsodnádasi evangélikus templomába is egy toronyfalon keresztül lehet belépni, viszont azon nem szalag-, hanem félköríves ablakok nyílnak. Réthy elképzelése alapján a magyar párhuzamok mellett olyan kortárs építészekre lehet asszociálni, mint Michael Kurz vagy Dominikus Böhm, kiknek az életművét az efféle időtlen, mégis középkort idéző esztétika határozza meg, és terveztek templomokat hasonlóan markáns toronyhomlokzatokkal.

Éppen ezért meglepő, hogy a pályázatban érintett építések közül róla tudunk a legkevesebbet. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a Réthy László jeligés borítékjában talált névjegyen egy budapesti cím, a Fiumei út 19. szám szerepelt.⁸⁶ Itt az Országos Társadalombiztosító Intézet székháza áll, vagyis az építész a munkahelye címét adta meg. Április végén már egy pestszenterzsébeti címről érdeklődik Csikesznél a tiszteletdíjáról.⁸⁷ Alighanem valóban szüksége volt pénzre, mert augusztusban egy bizonyos Réthy László építésmérnök házasságot kötött a pestszenterzsébeti plébániatemplomban.⁸⁸ A „Kántus” szerzője ugyanakkor megegyezhet az azonos nevű építésmérnökkel, aki 1937-ben részt vett a győri Révai Miklós Gimnázium tízéves osztálytalálkozóján,⁸⁹ és ezt a feltételezést az is erősíti, hogy a „Kántus” jeligéjű pályamunkát Győrből adta fel egy bizonyos ifj. Schneider Sándor, aki az év folyamán építőmesteri vizsgát tett.⁹⁰ Mindenesetre Réthy számára nem volt ismeretlen Debrecen sem. Mint a Csikesznek írt, említett leveléből kiderül, húsvét vasárnapján – az eredményhirdetést követő hétvégén – a városban járt, és személyesen beszélt „a tanácsjegyző úrral” a tiszteletdíjáról.⁹¹ Talán a fiatalember számára jelentős összeget jelentett ezer pengő, és hajlandó volt a húsvétvasárnapot is a vonaton tölteni annak érdekében, hogy az istentisztelet után leszólíthassa az elegánsan öltözött, egyházi méltóságnak tűnő urakat a Nagytemplom lépcsőjén. Persze rokona, más pártfogója is élhetett a városban, hiszen tájékozott volt a helytörténetben. Máskülönben nem talált volna ennyire frappáns jeligét, mint a „Kántus”, amellyel egyszerre utalhatott a jubiláló Kollégium leghosszabb múltra visszatekintő diákegyesületére, az egy híján kétszázéves kórusára, valamint az egyetemi ünnepélyek állandó közreműködőjére,

⁸⁵ Kismarty-Lechner Jenő: Szentlélek tp., Remetekertváros, Budapest, 1938–1943. FERKAI András, [199] II. *Máriaremete út 28. = Buda építésze, i. m.*, 113–114. Fiala Ferenc és Lehoczky György: római katolikus tp., Felsőkrisztinaváros, Budapest, 1934. *A felsőkrisztinavárosi plébániatemplom alapkövetétele*, Magyarság, 1934. június 29., 15.; *A felsőkrisztinavárosi plébániatemplom alapkövetétele*, Magyarság, 1934. október 2. [sic], 10.

⁸⁶ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének rövidített jegyzőkönyve, 1938. április 12.

⁸⁷ TtREK R 2811/42, 395. Réthy László levele Csikesz Sándornak, 1938. április 29.

⁸⁸ *Házasság*, Nemzeti Újság, 1938. szeptember 1., 9.

⁸⁹ A Győri M. Kir., Révai Miklós-Gimnázium [...] LXIV. Értesítője az 1936–37. iskolaévről, 18.

⁹⁰ TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31. A „Kántus” jeligéjű terv feladójának neve és címe: ifj. Schneider Sándor, Győr, Lehel utca 15. Ugyanez a név és cím szerepel a frissen bejegyzett építőmesterek listáján is: *Építőmesterek Lapja – A Munkaadó*, 1938. július 7., 4.

⁹¹ TtREK R 2811/42, 395. Réthy László levele Csikesz Sándornak, 1938. április 29.

tehát arra az énekkarra, amely rezidens együttesként szolgált volna a pályaműben felvázolt templomban.

*Dolhay Imre, Körmendy Nándor és Sajó István*⁹²

A pályázat előkerült, 46 tételes anyagában Borsos I. díjas, „Méliusz” jeligéjű munkájából kettő, a II. díjas „400 év” jeligéjűből pedig mindössze egy tervlap található. A pályázat eredményéről beszámoló rövid hírekben az állt, hogy a kétezzer pengővel járó II. díjat a budapesti Körmendy Nándor és a debreceni Dolhay Imre közös munkája nyerte el, az építéstörténettel kapcsolatban megőrzött dokumentumokból azonban kiderül, hogy valójában Sajó István is a tervezőtársuk volt. Sajó április 10-én küldött Maklárty Károly püspöknek mint a bírálóbizottság vezetőjének egy szűkszavú levelet, amelyben közölte, hogy a tervezőtársai javára lemond a pályaművel kapcsolatos szerzői jogokról.⁹³ Április 12-én, a végső döntéshozatalra összegyűlt bírálóbizottság ülésének elején, Csikesz tájékoztatta a fejleményről az egybegyűlteket: „Sajó István debreceni építész ajánlott levélben kérte a bizottság elnökét, hogy amennyiben egy olyan jeligés levélke bontatnék fel, amelyen az ő neve is szerepel, az töröltessék ki; hogy csak a megmaradt nevek legyenek feltüntetve szerzőként.”⁹⁴ A jeligés kártya Sajó ceruzával áthúzott nevével – egyedülként a tizenegyből – megőrződött (a Csikesz-hagyaték egy másik paksamétájában, az orgonaépítéssel kapcsolatos papírok között). A szóba került „400 év” jeligéjű pályamunka személyesen került kézbesítésre az egyetemen a határidő napján, március 31-én,⁹⁵ Sajó pedig – érdemes megismételni – április 10-én, virágvasárnap, közvetlenül a bírálóbizottság másnapi nagy konzultációja, illetve az április 12-i eredményhirdetés előtt lépett vissza. Az építész a levélben nem árulta el az indokát, és Csikesz sem fűzött kommentárt a bejelentéshez. Nem zárható ki, hogy Sajó döntése összefüggésben állt a kodifikáció felé tartó első zsidótörvénnyel, amely a mérnöki kamarát is zárt szám érvényesítésére kötelezte volna. A törvénytervezetet Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. április 8-án nyújtotta be az országgyűlés elé.⁹⁶ Történt azonban más is a húsvét előtti nagyhétben Debrecenben, ami idevág. Éppen április 12-i, keddi számában adta hírül Az Est, hogy a nagyerdei gyógyszálló pályázatának zsűrije nem mást, mint Körmendy és Sajó közös szállodatervét találta a legjobbnak.⁹⁷ Az Est délutáni hírlap volt, 12-e pedig keddre esett, tehát a gyógyszálló

⁹² TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 22. tervlap.

⁹³ TtREK R 2811/42, 395. Sajó István levele Maklárty Károlynak, 1938. április 10.

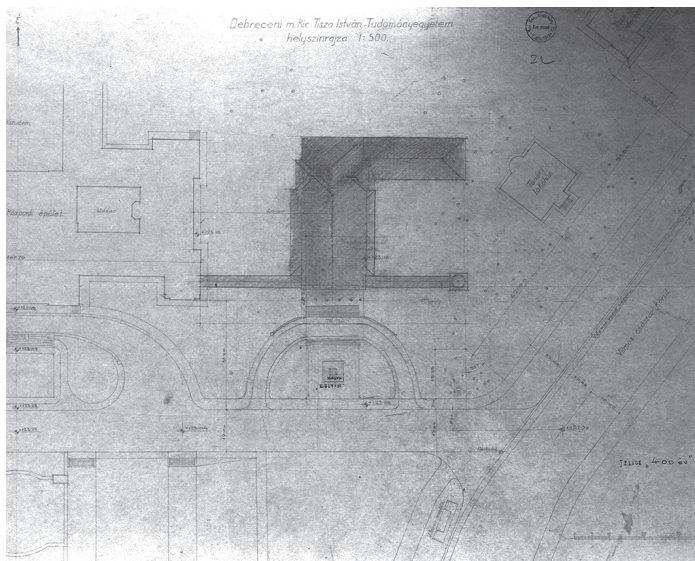
⁹⁴ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12.

⁹⁵ TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31.

⁹⁶ KOMORÓCZY Géza, „Nekem itt zsidónak kell lenni”: Források és dokumentumok (1965–2012), Pozsony, Kalligram, 979.

⁹⁷ *Hírek: Budapesti és debreceni építészek kapták a nagyerdei gyógyszállóra kiírt pályázat első díját*, Az Est, 1938. április 12., 9.

pályázatának bírálóbizottsága dönthetett 11-én és 12-én is, mindenestre Sajó vasárnap feladott ajánlott levelének az ülés előtt meg kellett volna érkeznie Kölcsey Sándor polgármesterhez, aki a templomépítő bizottságnak egyszerű tagja, a gyógyszálló tervek zsűrijének viszont az elnöke volt. A városban pedig egyébként is gyorsan terjedtek a hírek, tehát nagy valószínűséggel Sajó mindkét pályázaton visszaléphetett volna Körömendy mellől, ha a szándékában áll.

18. kép: Dolhay Imre – Körömendy Nándor – Sajó István: Helyszínrajz
 Forrás: TtREK R 8416, 22. tervlap

Ennél is izgalmasabb azonban a „400 év” jellegű tervnek a rejtélye. Kész építészettörténeti krimi lenne végiggondolni, hogy vajon milyen református templomot tervezhetett közösen a Debrecenben az art deco eleganciáját képviselő, izraelita Sajó István, a debreceni kertiségek református gyülekezeteinek visszafogott homlokzatú és népies berendezésű templomokat építő Dolhay Imre, illetve az a Körömendy Nándor, aki a városmajori és a pasaréti templomok formanyelvét használva a harmincas évek második felében egymás után tervezte a modern katolikus templomokat az Észak-Dunántúlon. A kérdésre egyelőre csak töredékes választ lehet adni. A „400 év” dossziéjának a többi pályaművel együtt megtalált, egyetlen tervlapja éppen az egyik legcsekélyebb forrásértékű tétel, a helyszínrajz.⁹⁸ Azonban ha ezt kiegészítjük a bírálati jegyzőkönyv vonatkozó mondataival,⁹⁹ akkor kirajzolódik, hogy a tervezőhármas hosszházas csarnoktemplomot tervezett portikusszal, klasszicizáló főhomlokzattal és különálló harangtoronnyal.

⁹⁸ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 22. tervlap.

⁹⁹ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 13–15.

Méltóságteljes koncepciójuk szerint a templomtól egyenlő távolságra feküdt volna a főépület és a harangtorony, amelyekkel a portikuszt szimmetrikusan futó, oszlop-soros folyosó hozta volna kapcsolatba. A helyszínrajzon a bejárat tengelyében, a széles, kétszakaszos lépcső tövében Kálvin-szobor áll. Aki nem az egyetemről, hanem a város felől érkezett volna az istentiszteletre, az elé nagyon hasonló látvány tárult volna, mint amit a Margitszigetre kiránduló láthat, ha a Duna-parton a Hálaadás templomával szemközt áll meg. Igaz, a nyertes pályamű és a végül megépült templom is klasszicizáló portikusszal és modern, sudár harangtoronnyal egészíti ki az egyetem homlokzatát.

Borsos József elsődíjas terve¹⁰⁰ és a pályázat mérlege

19. kép: Borsos József: Az első számú pályamunkához készített távlati rajz

Forrás: TtREL II.29.v.

A pályázat eredményének megállapítására összehívott ülésen tehát két klasszicizáló modern tervet értékelték a legtöbbször. Kettőn a „400 év” jellegű tervet tartották a legjobbnak: Szöllősy Aurél, az Iparügyi Minisztérium delegáltja, aki budapesti kötelességeihez visszasietve levélben szavazott, illetve Kövesdy László, a helyi fa- és fémipari szakiskola tanára, aki az országos mérnökegyületet képviselte. Viszont a zsűri

¹⁰⁰ A pályamű nagyobb része eddig is ismert volt, mert maga Borsos őrizte meg abból fontosabb tervlapokat. Ezek – a későbbi tervváltozatokkal együtt – az építész hagyatékának részeként kerültek a debreceni egyházkerületi levéltárba: TtREL II.29.v. A 2019-ben megtalált 46 tervlapból mindössze kettő tartozik Borsos „Melius” jellegű beadványához: TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 20–21. tervlap.

20. kép: Borsos József: Az alternatív pályamunkához készített távlati rajz

Forrás: TtREL II.29.v.

fennmaradó tíz tagja, köztük minden egyházi notabilitás a „Melius”-ra szavazott.¹⁰¹ Így került az első díj Borsos Józsefhez, aki a templomcsarnoknak sokszögű – leginkább talán tintatartóra emlékeztető – alaprajzot, illetve klasszicizáló homlokzatot tervezett.

A felületes szemlélőnek is feltűnhet, hogy a stíluszta klasszicizmushoz Borsos eredeti javaslata közelebb áll, mint a megvalósult homlokzat. Ezt a benyomást erősíti, hogy a pályaterven a kubusos toronygloriette helyett gömbölyű sisak koronázza a tornyot, és az oszlopcsarnok gerendázata is korinthoszi fejezeteken nyugszik, nem pedig egyszerű dór oszlopsoron. Ahhoz sem kell túlzottan belemélyedni a rajzokba, hogy észrevegyük, Borsos és Károlyi Antal eleve hasonló tervvel jelentkezett a pályázatra, a végül megépült templom pedig több tekintetben is Károlyi elképzelésére hasonlít jobban. Mindennek a magyarázatára azonban csak egy másik tanulmányban lehet kísérletet tenni.

Az viszont már most, az eddig áttekintett források tükrében is érthető, hogy a pályázatot miért Borsos József nyerte. A pályázati irányelvek között rögzített alaprajzi követelményeknek az indulók nagy része többé-kevésbé eleget tett. Az ugyanitt megszabott stílári elvárásnak, miszerint a templom homlokzatának igazodnia kell

¹⁰¹ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 2. Borsos benyújtott egy tervvariánst is, amely az első számú javaslatától főként abban különbözött, hogy a templomot az egyetem épületétől távolabb és elforgatva, a körüti sarok szögfelezőjének vonalában javasolta felépíteni. Karakteresebb különbséget jelentett még az, hogy az oszlopcsarnok nem egyenes vonallal, hanem ívesen fordult volna a templomba érkezők felé. A többi eltérés elhanyagolható.

a Kollégium és az egyetemi főépület architektúrájához, szintén megfelelt legalább három pályamű. Borsos mellett a Dolhay–Körmendy–Sajó-trió és Károlyi Antal is klasszicizálta a tervét, ráadásul ők mindannyian a portikuszos bejáratot találták a legalkalmasabbnak az anyaiskola megidézésére. Marad viszont egy sarkalatos szempont, amelyből megnyugtatóan magyarázhatjuk Borsos győzelmét. A méltányolt építések közül ugyanis egyedül ő gondolkodott az istentiszteleti hely alaprajzáról úgy, mint Csikesz Sándor. Magyarul egyedül Borsos vette komolyan a pályázat félhivatalos (második számú?) programjának, a professzor templomépítési értekezésének a leginkább kézzel fogható maximáját, és annak szellemében mindössze ő rajzolt a látás- és hallásviszonyoknak kedvező centrális alaprajzot.

Ugyanez a tény magyarázhatja az április 12-i ülés még egy részletét, amely nemcsak a pályázat krónikájához tartozik hozzá, hanem finoman más fénytörésbe helyezi a teljes tervanyagot, illetve Csikesz templomvízióját is. Az aznap felvett két jegyzőkönyv közül a részletesebb megörökített egy indítványt:

Mielőtt a bizottság a szakbizottsági jelentés alapján határozatot hozna, dr. Csikesz Sándor és dr. Juhász Nagy Sándor indítványt terjesztenek elő, hogy tekintettel a szakbizottság azon megállapítására, hogy a föltételeknek teljeséggel egyetlen pályaterv sem felel meg, továbbá, hogy az országos pályázattól több eredményt felmutató terveket nagyobb számmal és joggal lehetett volna várni, mondja ki a bizottság, hogy a díjak szempontjából a pályázatot nem tartja sikerültnek és csak egyes pályatervek megvételéről fog határozni. A bizottság névszerinti szavazással az indítványtevő[k] kivételével az összes szavazatokkal az indítványt elvetette. Vagyis a pályadíjak odaítélése mellett szavazott Makkai Sándor, Kölcsey Sándor, Vásáry István, Katona Dezső, Vida Szűts Imre, Paczó Márton, Kövesdy László, Koós Jenő, Dienes Kálmán, összesen 9 tag.¹⁰²

Csikesz Sándor tehát valószínűleg ecetes kedvűen lépett be április 12-én reggel az egyetemi könyvtár nagyolvasójába. Abban biztosak lehetünk, hogy az asztalokra kiterített tervekkel általában véve elégedetlen volt. Ugyanakkor a szavazata ismeretében kijelenthető, hogy személyesen neki is a „Melius” felelt meg leginkább. De hogy valóban elégedett volt-e Borsos modern módon tiszta rajzú és egyúttal korinthuszi oszloprendes tervével, azt legfeljebb az építéstörténet 1938 áprilisa után keletkezett forrásaiból lehetne rekonstruálni.

---

¹⁰² TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 1–2. Az indítványozó Csikeszen és Juhász Nagyon kívül tehát mindenki a díjak kiosztása mellett volt azok közül, akiknek abban a pillanatban illett állást foglalnia. A tizenkettedik zsűritag, Szöllősy nem volt jelen, a még biztosan a körükben lévő Maklárly Károly püspök pedig mint elnök nem szavazott.

* * *

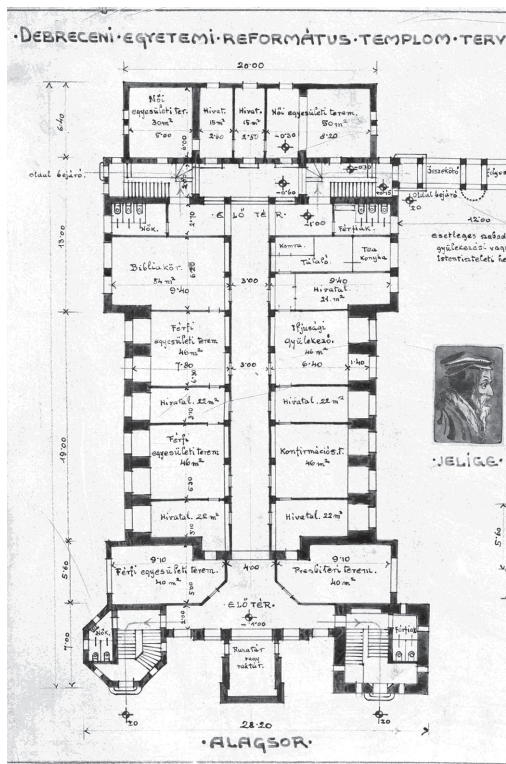
A debreceni reformátusság a négy barokk katolikus példa után klasszicizáló modern homlokzattal építette meg az ország ötödik egyetemi templomát. Megkockáztatható, hogy ekkor nem is választhattak volna olyan stílárís megoldást, amit ne lehetne „klasszicizáló modernként” jellemezni. Igaz, a húszas években reprezentatív egyházi alkotások – mint a budapesti Regnum Marianum és a Magyarok Nagyasszonya-templom, illetve a székesfehérvári Prohászka-emléktemplom – nagyon is épülhettek a történelem ígézetében, de a harmincas évek végén a kortárs építészettel nem törődő, merő historizálás példátlan lett volna bármely felekezet kiemelt építkezésénél. Ugyanez mondható el a másik végletről: esztétikai szempontból éppen ellentétes előjelű, de hasonlóan radikális példának számított volna a debreceni egyetemi templom, ha minden tekintetben a modernista architektúra elveinek tesz eleget. Mint láttuk, a református stílusérzék a két világháború között végig megkövetelt valamiféle tradíciókövetést. Hogy az egyetemi templom esetében a megidézendő hagyomány nem a reformáció korának építészete, esetleg Erdély vagy a Felvidék építőtradíciója, hanem éppen a klasszicizmus volt, az feltételezhetően akkor dőlt el megmásíthatatlanul, amikor világossá vált, hogy az állam az építkezésre a Kollégium négyszázéves jubileuma kapcsán ad pénzt. Miután a pályázat kiírói a tervezési irányelvekkel együtt megszabták, hogy az új templomnak igazodnia kell a Kollégium és az egyetemi főépület homlokzatához, voltaképpen azon lehet csodálkozni, hogy Réthy László és Gothárd Zsigmond dacosan semmiféle klasszicizáló jegyet nem rajzoltak a homlokzatterveikre.

De vajon a „kálvinista Róma” lemondott volna a klasszicizmusról, ha az egyetemi templomot nem a Kollégium jubileumára építi? Emelhették volna az első jelentős modern református templomot éppen Debrecenben? Ha sétálhatnék egyszer a Nagyerdőn Borsos Józseffel és Csikesz Sándorral, erre egészen biztosan rákérdeznék.

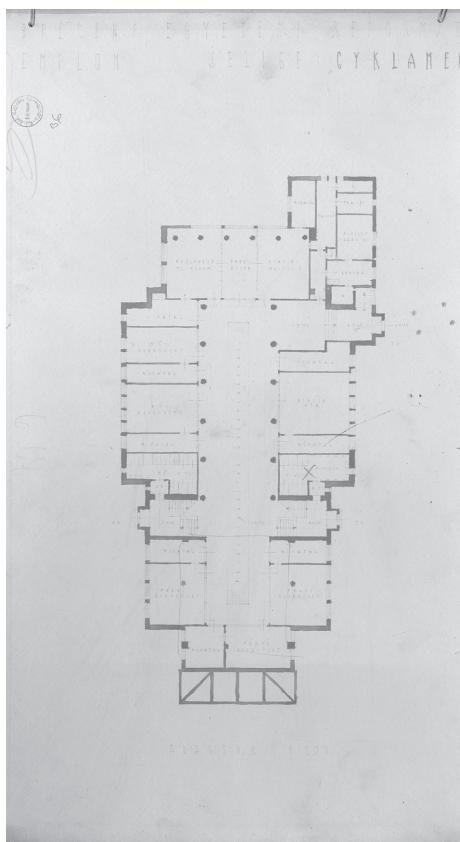

FÜGGELÉK

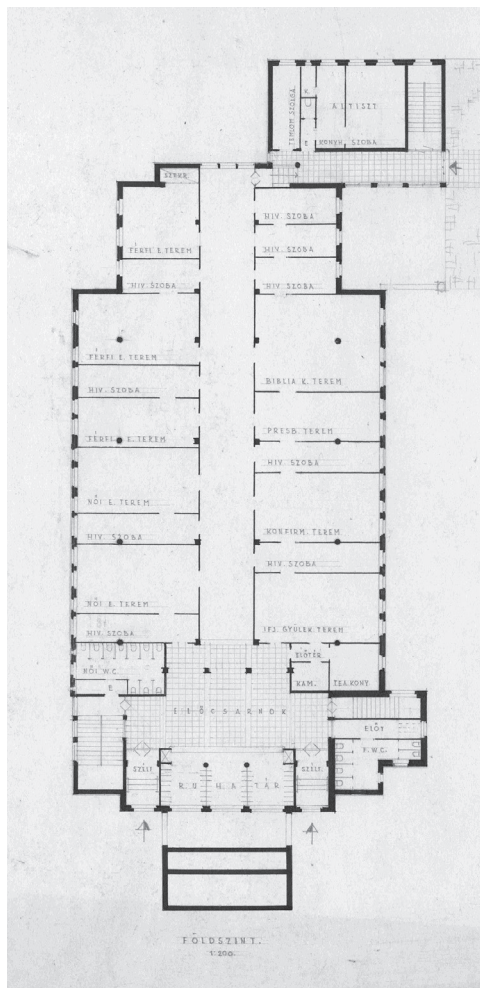
A debreceni egyetemi református templom 1938. évi tervpályázatán díjazott és megvásárolt pályaművek alagsori alaprajzai a rétegfoglalkozásokra szolgáló terek beosztásával

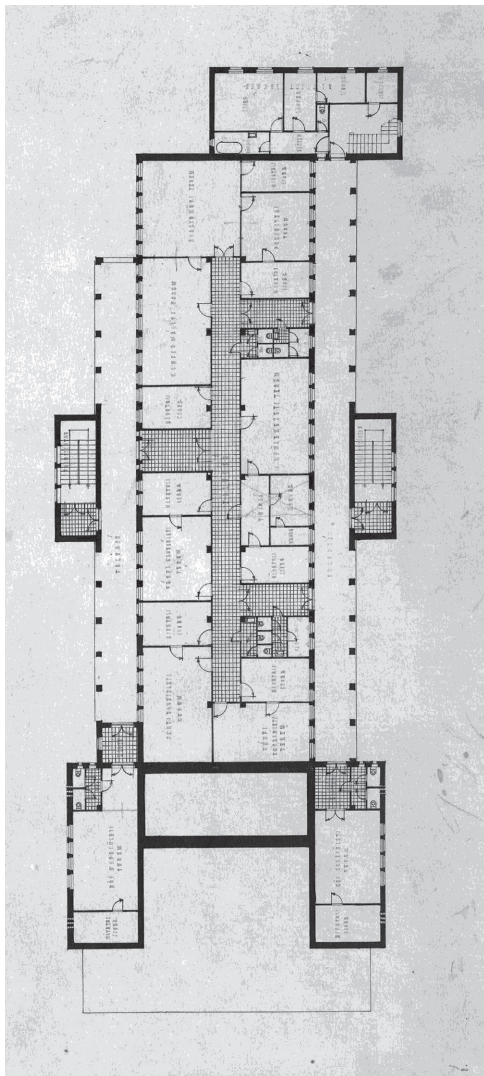
21. kép: Gyöngyöshalászi Takách Béla
Forrás: TtREK R 8416, 1. tervlap

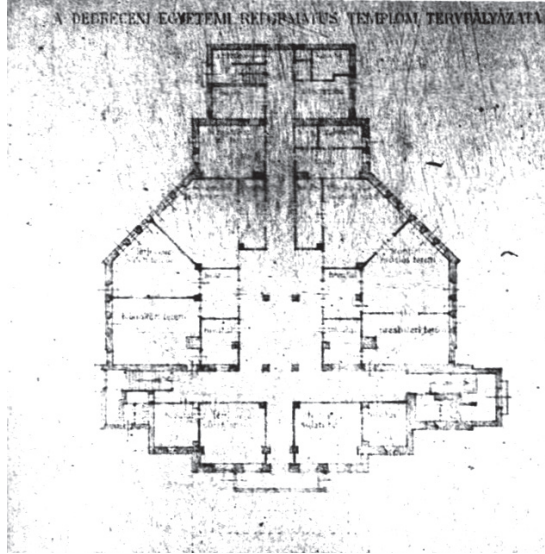
22. kép: Homoródalmási Gothárd Zsigmond
Forrás: TtREK R 8416, 36. tervlap

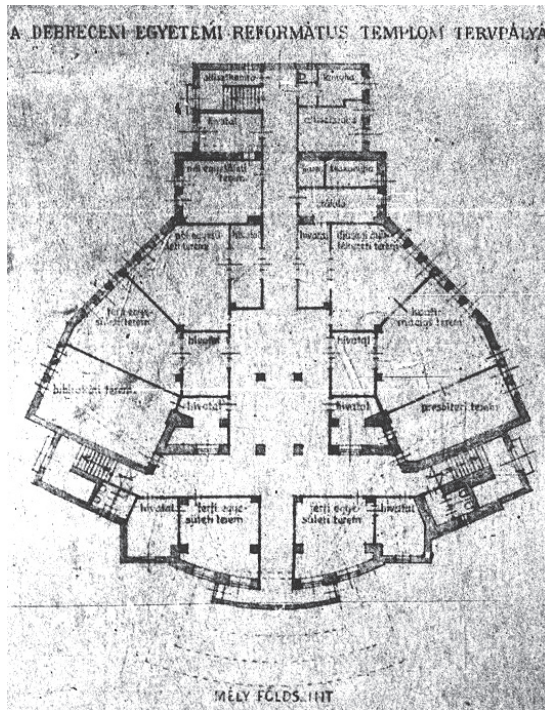
23. kép: Károlyi Antal
Forrás: TtREK R 8416, 28. tervlap

24. kép: Réthy László
Forrás: TtREK R 8416, 41. tervlap

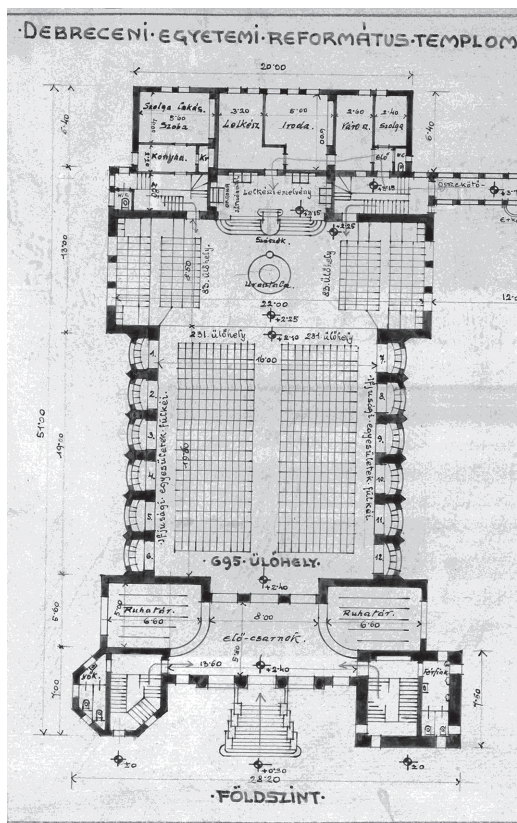

25. kép: Borsos József első számú javaslata
 Forrás: TtREL II.29.v.

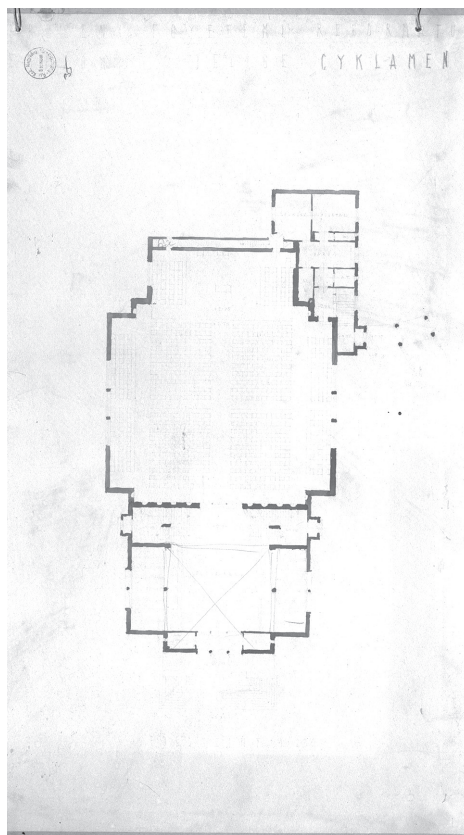

26. kép: Borsos József alternatív javaslata
 Forrás: TtREL II.29.v.

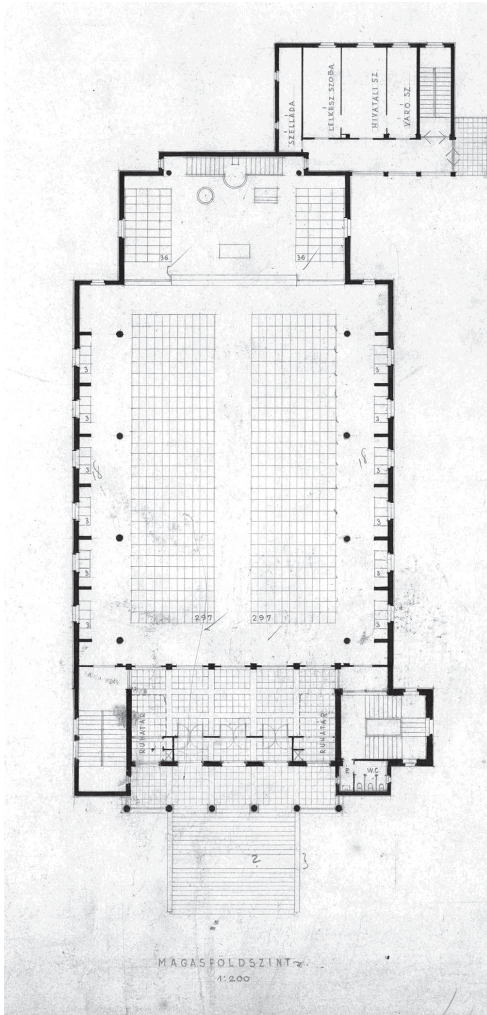
A debreceni egyetemi református templom 1938. évi tervpályázatán díjazott és megvásárolt pályaművek az istentiszteleti tér földszintjének alaprajzaival

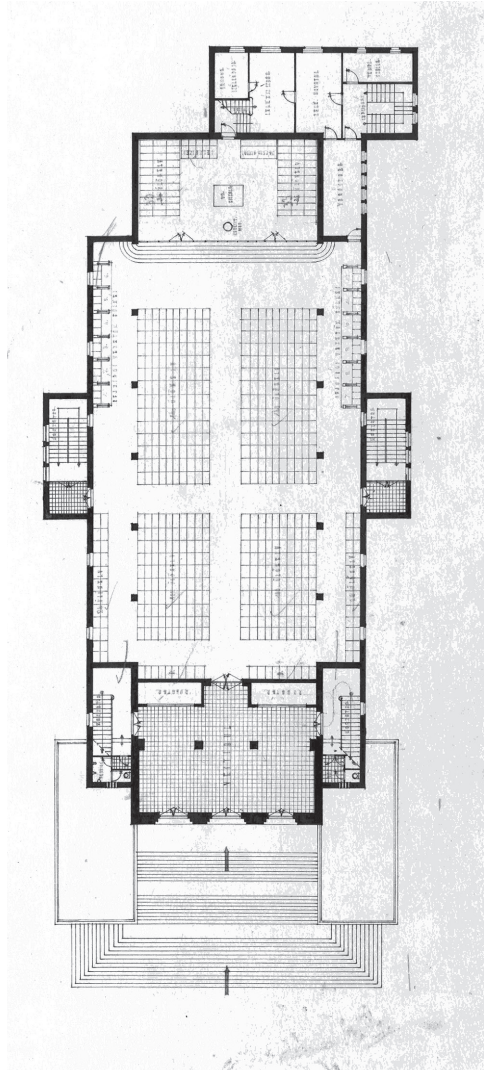
27. kép: Gyöngyöshalászi Takách Béla
Forrás: TtREK R 8416, 1. tervlap

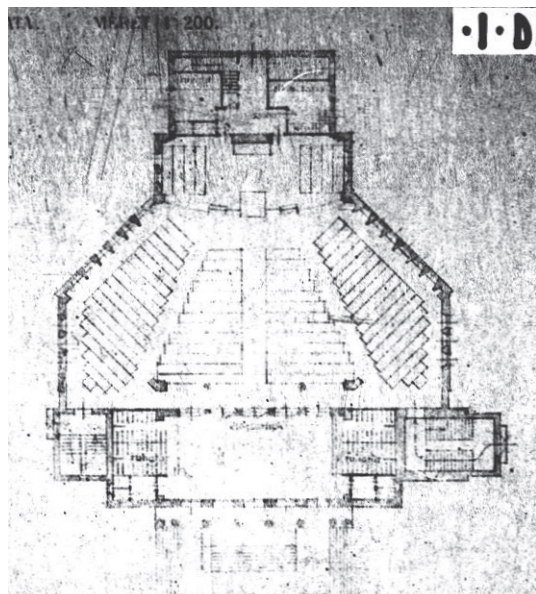
28. kép: Homoródalmási Gothárd Zsigmond
Forrás: TtREK R 8416, 35. tervlap

29. kép: Károlyi Antal
 Forrás: TtREK R 8416, 29. tervlap

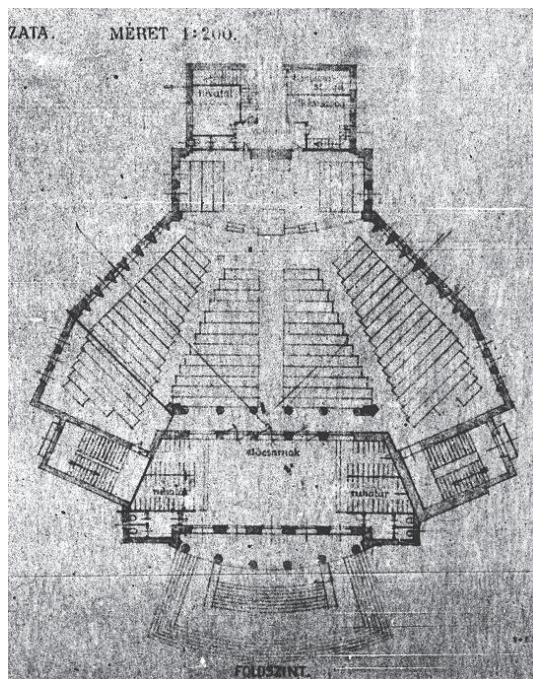

30. kép: Réthy László
 Forrás: TtREK R 8416, 46. tervlap

31. kép: Borsos József első számú javaslata

Forrás: TtREL II.29.v.

32. kép: Borsos József alternatív javaslata

Forrás: TtREL II.29.v.

VERESS DÁNIEL
egyetemi tanársegéd
ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék
veresskakas@gmail.com

Design Competition for the Reformed University Church of Debrecen, 1938

Abstract: The University of Debrecen, together with the first Hungarian university faculty of reformed theology, was founded in 1912. The institute relocated to its new campus in 1932, and there had also been plans for the erection of a university church, which was finally completed in 1942 by architect József Borsos. This study focuses on the 1938 design competition for the university church which re-emerged recently when a significant part of the submitted entries was discovered in the collection of the local church district's library. Due to this discovery, along with the winning design of Borsos, the two further awarded and the three purchased entries have also come to light. This study's primary aim is to publish the blueprints that had been unknown up until recently. Additionally, I attempted to position the competition entries in the context of the religious architectural history of interwar Hungary; as well as to compare the ideas of the architects and the clients. During the exploration of the competition's history, I considered the following question to be the most relevant one: Was there any chance that the university of a city often called the "Calvinist Rome" would have a church built in any other style than "classicizing modernism" in interwar Hungary?

Keywords: Reformed University Church of Debrecen, Debrecen Reformed College, classicizing modernism, József Borsos, Sándor Csikesz, interwar Hungary, architectural history, church history

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/134-175](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/134-175).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

BAKÓ ENDRE

Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű magyar irodalomtörténetének hazai recepciója

(Irodalmi dokumentumriport)

Debrecen és Páris. Babits Mihály ezzel a címmel szólott hozzá az 1930 nyarától 1931 tavaszáig zajló, Párizsig nyúló heves irodalmi vitához, már-már irodalmi háborúhoz, amelynek kiváltó oka a Hankiss János–Juhász Géza debreceni szerzőpáros francia nyelvű újabb kori magyar irodalomtörténete, a *Panorama de la littérature hongroise contemporaine* című kiadvány volt.¹ A röviden csak *Panoráma* néven emlegetett irodalomtörténet mintegy negyven recenziót, vita- és válaszcikket provokált, többek között hallatta hangját Bálint György, Ignotus Pál, József Attila, Márai Sándor stb. Négy elérhetetlen recenzió kivételével mindegyikből merítettünk.

Menjünk sorjában, kövessük Juhász Izabella kronologikus bibliográfiáját, hogy érzékeljük a vita intenzitását és eszkalációját.² A Debreceni Szemle 1930. májusi számában *Egy könyv történetéhez* címmel jegyzet jelent meg, Hankiss János–Juhász Géza aláírással. Ebből megtudhatjuk, hogy a rangos francia kiadó, az Éditions Kra kiadta sikeresen futó sorozatában a modern magyar irodalom panorámáját, amely néhány nap múlva elérhető lesz a hazai könyvpiacra is. Fontosak a jegyzetnek a mű szerzőségére vonatkozó információi. Eszerint az *Előzmények* fejezetet, amely a régi magyar irodalmat tárgyalja, Hankiss János írta, az 1867-tel kezdődő fejezetek szerzője Juhász Géza. A magyar szöveget Hankiss János fordította francia nyelvre,³ a magyar nyelvű szöveget Rédey Tivadar nézte át, francia részről pedig Jean Giraud, chambéry-i tanár.

A szerzők számot akartak adni „a műfajban gyökerező szükségszerű” hibáikról, mert tudták, hogy kritikai ösztűz zúdul majd rájuk liberális és konzervatív oldalról egyaránt, noha őket – úgymond – az objektív szellem, a kíméletes igazmondás, a francia közvélemény sokoldalú tájékoztatásának szándéka vezérelte. Még azokat az írókat sem hallgatták el, „akik a nemzeti célkitűzés és egységes akarat ellen vétettek”, s magukat mentegelve a könyv tartalmi-szerkesztési elveinek indokolásába kezdtek, hangoztatva, hogy a munka *panoráma*, a sorok számával nem értékmérést végeztek. Utólag is vállalták az írók keresztnevének francia formában történő jelölését, mondván, épp elég egzotikusak nekik a magyar vezetéknevek. A szerzőpáros magáévá tette a kurzus

¹ János HANKISS, Géza JUHÁSZ, *Panorama de la Littérature hongroise contemporaine*, Paris, Éditions Kra, 1930.

² JUHÁSZ Izabella, *Juhász Géza*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1971. A *Panoramára* vonatkozó adatok: 22–53/a sorszám alatt. Az utolsó tétel négy külföldi folyóirat, Querschnitt, L'Européen, Vient de paraître, L'Archer, valamint az Élet és a Népszava ismertetését csupán 1930-as évszámmal jelöli.

³ Hankiss Párizsban és Genfben végezte egyetemi tanulmányait, ekkor egyetemi magántanár Debrecenben.

kultúrpolitikáját, ezért a tárgyilagos esztétikai értékszempontok helyett világnézeti, politikai, sőt faji alapállásból vizsgálódtak, amiből törvényszerűen következett, hogy a konzervatív, rendszerpárti írókat érdemtelenül túlértékelték, elsősorban a liberális polgári írók rovására. Ily módon munkájuk inkább kordokumentum, semmint irodalomtörténeti kézikönyv.

Az első reagálás

Bálint György negyedfélhasábos szellemi mérlegében szinte minden később felhozott liberális (ezek voltak többségben) kifogást érint, ezért bővebben ismertetjük. Nagy lehetőségnek tartja a francia kiadó gesztusát, mert a magyar irodalmat a franciák nem ismerik, még a szakemberek sem. Ezért egy ilyen könyvnek „[m]indenekelőtt be kell számolnia a modern magyar irodalom legigazibb és legkomolyabb értékeiről. Nem szabad elhallgatnia egyet sem és nem szabad tendenciózus beállításban ismertetni egyet sem. Nem szabad belpolitikai hangulatok és érzelmek alapján osztályozni [...]”⁴ – holt a szerzők nyíltan bevallják, hogy a Horthy-korszak politikáját a nemzet számára az emberi fejlődés szempontjából helyesnek látszó iránynak tartják. Bálint szerint egy ilyen összefoglalóban irodalmunk általános európai emberi értékeket hordozó alkotásaira kellene a francia olvasók számára rámutatni, semmiképpen nem az egzotikumot előtérbe állítani. A francia polgárt nem érdekli továbbá, hogy ki dunántúli nemes, ki székely paraszt vagy pesti izraelita. Ezzel szemben a szerzők egyik legfontosabb feladatuknak azt tartják, hogy minden író származását közöljék.

Tolnai Lajos és Ambrus Zoltán mellett fanyalogva emlékeznek meg Bródy Sándorról is. „Nem hiányzik belőle a tehetség – ismerik el a szerzők – de lendülete hamar gavalléros allűrökké fajul [...] Darabjai sikert arattak, gyakran botránys sikert. A *Tanitónő*ben és a *Dadában* anélkül, hogy a szerző ismerné őket, befeketíti a magyar társadalomnak leghozzáférhetősebb rétegét, ami természetesen tiltakozást váltott ki.”⁵ Ezen a ponton kezd kibontakozni az az elfogult osztályszellem – figyelmeztet Bálint –, az a politikai ’világnézeti esztétika’, mely később a mai írók tárgyalásánál egészen abnormis mértéket öltött. Ambrus Zoltán remek írásainak ismertetésébe egészen váratlanul beledobják a szerzők a zsidókérdést. „Ebben a korban a zsidók szerepe még nem volt probléma – hangzik az idézet – hanem a legdivatosabb és rendszerint szimpatizáló tréfák forrása. A sajtó, a könyv és a színpad nem nélkülözhetette a zsidótípusokat, és mondásokat, főleg pedig nem a zsidók filozófiáját, ezt a felületet, opportunistát, epikureista filozófiát.”⁶

Bálint ezután Mikszáth tárgyalása kapcsán a könyv egy másik szubjektív vezérmotívumának történelmi érvényét kérdőjelezi meg, a szerzőpárosnak a feltétlen

⁴ BÁLINT György, *A magyar irodalom kalandja Franciaországban két magyar szerző jóvoltából*, Pesti Napló, 1930. július 1., 14.

⁵ *Uo.*

⁶ *Uo.*

dzsentri-rokonszenvét, mely többek között ilyen megfogalmazásban csúcsondik: „A dzsentri saját magát tette tönkre, amikor nagylelkűen eltörölte a jobbágyságot. Ha a Bach-rendszer helyett egy okosabb és kevésbé bosszúvágyó kormány következik, szükségesnek tartotta volna, hogy a középbirtokosoknak, az állam legfőbb támaszának, ezért kártérítést adjon.”⁷ A Gárdonyi-fejezetből Bálint kipécéz egy furcsa mondatot, amely szerint az író túlságosan fiatalon nősült, 22 éves korában, mint a tanítók általában.⁸ Herczeget azért méltatják, mert ő a nemzetiségek asszimiláns szellemének százszázalékos megnyilatkozása, továbbá mert a dzsentriről azzal a rajongással ír, mellyel a polgár nézi őket.

Tény, a szerzők őszintén meghajolnak Ady zsenije előtt, néhány versét is lefordítják franciára. Életrajzát azonban olyan felesleges részletekkel terhelik, hogy már gimnazista korában kocsmába járt. Majd megállapítják, hogy Adyban a kíméletlen kritikai mentalitást fájának hibáival szemben és hitét a kulturális demokrácia gyógyerejében a tradíciók gyakori megszegői, izraelita barátai fejlesztették ki. A következő sorokon Bálint egyenesen megütközik:

A liberális Magyarország nem akadályozta meg a galíciai zsidók invázióját, akik lassan elfoglalták a falusi kocsmákat éppen úgy, mint a városi kereskedelmet, a nagyipart éppen úgy, mint a földbirtokot. A nagyvárosban uralkodnak a sajtóban, a színházban és végül a szabadfoglalkozású ágakban is. Divatba hozzák a szociológiát, ezt az egészen új tudományt, amely a legmerészebb következtetésekre vezet, művészeket, regényírókat, költőket adnak, akik kitűnnek állandó feszült érzékenységükkel és nagy aktuális érzékükkel, amely mindig az újdonságok nyomában van. [...] A fiatal Ady nem lát ebből mást, mint amit a barátai is láttak, akikben megvolt a jóakarát, de akiből hiányzott a szükséges éleslátás.⁹

A Móricz-, a Babits-, a Szabó Dezső-tanulmányok Bálint olvasatában objektívek. Külön fejezet a Prohászkaé. Bár a bevezetőben a szerzők nem valami előnyösen nyilatkoztak a század eleji katolikus papságról, de Prohászka megdicsőül. Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula rangjának megfelelő terjedelmet kap, Oláh Gábor indokolatlanul ugyanannyit. Ellenben mostohán bánnak Gellért Oszkával és Szép Ernővel, utóbbinak neoprimitív attitűdjéért a népies elemek nyújtanak kárpótlást. Füst Milán költészetét mesterkéltnek mondják, Kassák kevesebb sort kap, mint Kisbán Miklós. Tormay Cécile ötször annyi terjedelmet élvez, mint Kassák, kétszer annyit, mint Kosztolányi. Szomoryt nem teljesen megmagyarosodott zsidó írónak nevezik, akinek stílusa tele van a magyar fül ellen elkövetett inzultusokkal. „Az egyetemes

⁷ Uo. (kiemelések az eredetiben.)

⁸ Uo. Sok ilyen naiv megjegyzést említenek a kritikák!

⁹ Uo.

magyar kultúra nevében kell tehát tiltakozni az ellen, amit e két szerző művel. Korlátozott, politikai szemszögbe állított, torz, tökéletlen képet nyújtanak a gyanútlan francia közönségnek a magyar irodalomról¹⁰ – zárja sorait Bálint.

Hankissék a konzervatív Budapesti Naplóban válaszoltak a veséző kritikára, amelynek felvezető szövegéből kiderül, hogy a megjelenés előzménye Hankiss Jánosnak a Sorbonne-on négy évvel korábban tartott előadása a magyar irodalomról. Nos, a szerzőpáros azzal utasítja vissza Bálint kritikáját, hogy abban „egyetlen komoly, megszívlelendő szempont sem domborodik ki [...]”. Hanem elejétől végig az a szomorú, kicsinyes vezérfonal, hogy Bálint úr elfogultságnyomokat böngész a zsidó származású írók rovására.¹¹ Állítják, erre a „magas” szempontra nem gondoltak, hiszen keresztény írók tucatjait mellőzték, akik pedig vannak olyan jelentősek, mint Füst Milán. A Bródyról írottakat fenntartják. Hogy Tormay Cécile-nek kétszer annyi terjedelem jutott, mint Kosztolányinak, az nem jelenti azt, hogy Tormay egyenlő két Kosztolányival. Bálint véleményével ellentétben a franciák a magyar sajátosságok kidomborítását kérték, és nem a pesti kávéházak franciás alakjaira kíváncsiak. A zsidó- és a dszentrikérdést nem ők pendítették meg, hanem az írók úgy, mint létező társadalmi problémát. Utolsó érv: a kulturális frontegységet ők képviselik, és nem az agresszíven érzékenykedő és felekezetieskedő Bálint György.¹²

A kibontakozó vitában a vélemények kettőssége, mint látni fogjuk, a lapok politikai arculatát is tükrözi.

Debreceni visszhang

A debreceni lapok közül elsőnek a liberális Debreczeni Független Újság adott hírt a könyvről, ellentmondásba bonyolódva. A cikkíró úgy tudja, hogy „[k]özponti helyet és szerepet jelöl ki a mű az 1900–1919-ig terjedő magyar költészet számára, és fenntartás nélkül kimondja, hogy a korszak igazi nagyjait a Nyugat körül csoportosult írók közt kell keresnünk”.¹³ Megnyugtatta az is, hogy a háború utáni magyar költőnemzedéknek (Szabó Lőrinc, Kodolányi János, Erdélyi József, Illyés Gyula) bőséges és elismerő ismertetés jutott, s ezzel „kiérdemelték a szerzők a pártatlan szellemű magyar kritika elismerését”.¹⁴ De a folytatásban mégis megkérdőjelezi Hankiss és Juhász tárgyilagosságát:

¹⁰ Uo., 15.

¹¹ *Littérature hongroise – Hankiss János és Juhász Géza könyve a mai magyar irodalomról. – A szerzők válasza egy kritikára*, Budapesti Hírlap, 1930. július 3., 11.

¹² Uo., 12.

¹³ *Megjelent a modern magyar irodalom története francia nyelven*, Debreczeni Független Újság, 1930. július 13., 9.

¹⁴ Uo.

Mindazonáltal kétségtelen, hogy ez a mű éles vitákat és kemény bírálatokat is fog provokálni, mert éppen nem tartozik a politikától mentes, tisztán esztétikai szempontú művek közé. Mi sem mutatja ezt jobban, minthogy külön fejezetet szentel a költészettől távol, s a szorosabb értelemben vett irodalmon kívül álló híres politikus püspöknek, Prohászka Ottokárnak, s hogy nem keveset foglalkozik a magyar középosztály helyzetével, valamint a mai politikai élet legtöbb izgalmat keltő problémájával, a zsidókérdéssel.¹⁵

Ennek ellenére nem kételkedik a munka várható kedvező külföldi hatásában.

Bálint György hangját még keményebben folytatja Ignotus Pál, aki előjáróban megállapítja, hogy az ismeretlen szerzők „tipikusan ügybuzgó és tipikusan jelentéktelen képviselői annak az irodalom-pedagógiai gettónak, mely közönségtől és irodalomtól elszigetelten tenyészik [...]”.¹⁶ Az előkelő francia kiadó nyilván félreértésből adhatta éppen e két szerző kezébe a feladatot. A mű általános degradációja után első konkrét kifogása, hogy Klebelsberg Kunó ugyanannyi sort kapott, mint Eötvös József, ráadásul az előbbi őszintébb hévvel méltatják. Kifogásolja Szép Ernő három soros elintézését, s főleg Hatvany Lajos mellőzését, aki pedig *Das verwundete Land* című könyvével Thomas Mann és Romain Rolland figyelmét is felkeltette. Szégyentelenül önkényesek, szeszélyesek a debreceni tanárok, amikor a magyar írókat folyton francia írókhoz hasonlítják. A szerzők másik vezető szempontja – maguk sem titkolják –, hogy a legkiválóbb magyar írók fajmagyarok. De úgy látszik, nem veszik komolyan magukat sem, mert Prohászka Ottokár, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Tormay Cécile sem fajmagyar, mégis eltúlzott méltatásban részesül. Felhánytorgatja Gábor Andor, Balázs Béla, Lukács György, Nagy Lajos, Nagy Zoltán, Márai Sándor mellőzését, továbbá bírálja azt a hányaveti modort, amivel Krúdy Gyulát, Tersánszky Józsi Jenőt, Füst Milánt kipipálják. Kérdése ugyanakkor: mit keres a névtelen Gulyás Pál a könyvben? Oláh Gábort, akit Ady izmos féltehetségnek nevezett, Tóth Árpád, Juhász Gyula rangjára emelik. Szemükre veti a kritikus a bibliográfia provincializmusát: miközben Adyról Juhász Géza „hézagpótló” tanulmányaira hivatkoznak, Hatvany Lajos Ady-könyveit meg sem említik. Dilettáns, siralmas, sivár könyv ez, amelyre a tehetségtelenség sem mentség – zárja kirohanását Ignotus.¹⁷ Filippikájára rövidesen egy kétélű hozzászólás érkezett Újvári Lászlótól. Becsületes, szókimondó véleménynek tartja, ahogy Ignotus az irodalmi „pot pourri”-t¹⁸ minősíti, de fejére olvassa azon tételét, hogy intellektuális teljesítményeket lehet tagadni, sőt gúnyolni, de elhallgatni nem. „Így hallgat Ön is az én apámról irodalmi tárcájában, jó és rossz magyar írókat kér számon az irodalmi dilettánsoktól, Újvári Pétert nem kéri számon...”¹⁹

¹⁵ Uo.

¹⁶ IGNOTUS Pál, *Francia könyv a magyar irodalomról*, Esti Kurir, 1930. július 18., 5.

¹⁷ Uo., 6.

¹⁸ Módosult jelentése szerint mérgező növényzsalék.

¹⁹ ÚJVÁRI László, *Apák védelmében: Levél a fiatal Ignotushoz*, Zsidó Szemle, 1930. július 31., 5–6.

Kemény István a Magyar Hírlapban szemére lobbantja a szerzőknek, hogy nem tesz félre az egyéni ízlést, amely voltaképpen politikai álláspont, hiszen Tormay Cécile *Bujdosó könyvét* szigorú és igazságos kritikának nevezik. A régi magyar irodalmi arc-képcsarnokból hiányolja Apáczai Csere Jánost és Bessenyei György érdemi méltatását. Gúnyosan reagál a dzsentri felértékelt szerepére: nem is tudta, hogy fiai tömegesen tódultak volna a bankokba, az üzletek pultjai mögé és egyéb gazdasági pozíciókba, de kiszorították őket a zsidók. Szóvá teszi pitiáner tények fölösleges ismertetését: Léda az Adyval való megismerkedés előtt áttért a keresztény hitre, Kaffka Margit első férjétől elvált stb. Summázata: a debreceni tanárok a magyar irodalmat, sőt a világirodalmat valamilyen rettenetesen rövidlátó kisvárosi szemüvegen át vizsgálták. Végül felsorol egy hiánylistát: Kóbor Tamás, Nagy Lajos, Szász Zoltán, Földi Mihály, Zsolt Béla, Márai Sándor, Sásdi Sándor, Fodor László. Nincs szó a munkásirodalomról, a munkásköltőkről. Hatvany Lajos *Das verwundete Land* című könyvét lehetetlen hallgatással mellőzni. Szóvá teszi az aránytalanságokat, első helyen a Prohászka Ottokárnak szentelt kilenc oldalt.²⁰

A bírálatra Juhász Géza válaszolt, elismerve a cikkíró hangnemének előkelőségét. Fenntartja azonban azt a véleményét, hogy tárgyilagosan és a nagy összefüggések szemléltető kidomborításával mutatták be irodalmunkat. Közben ügyelniük kellett arra, hogy el ne színtelenedjék és adathalmazzá ne válják a könyv. Hangoztatja, hogy panorámát készítettek, nem irodalmi rangsorolást. Hivatkozik Paul Hazard-nak, a *Revue de littérature comparée* társzerkesztőjének levelére, amelyben a könyv „éltető szenvedélyes akcentusát” dicséri. A Prohászkaról alkotott véleményük nem elszigetelt, ezt Földi Mihály Nyugat-beli tanulmányával bizonyítja. Megvédi azt az állításukat, hogy a dzsentri kiszorult a közgazdaságból, mert az nemcsak bank és pult, hanem mezőgazdaság is. Végül kijelenti, nem azt írták, hogy a galíciai zsidók teremtették meg a szociológiát, hanem ők hozták divatba.²¹ Kemény István viszontválaszában leszögezi, hogy Juhász Géza mindenben elismeri az ő kifogásait, de mentő körülményeket igyekszik felvonultatni maguk mellett. Nem lehet mindenki benne egy ilyen könyvben, az elfogadható, de a hiányzók névsora célzatosságot sugall. Hogy hányan nézték át megjelenés előtt a könyvet, az mellékes, ha ugyanazzal a szemüveggel nézték. A fiatal Magyarország irodalmi köztudata ellentétes azzal, amit Juhász képzel.²²

A könyv immár debreceni értelmiségi körökben is közbeszéd tárgya lett. Kardos Pál a vidék védelmében emelte fel szavát Ignotus Pál személete ellen, aki aszerint ítél, ki hol lakik. Nem akarja a könyvet védeni, lehet, hogy Ignotusnak igaza van, de amikor Hankiss Jánost és Juhász Gézát elfogultsággal vádolja, ő maga is súlyos elfogultságba esik. Hankiss és Juhász nem meglehetősen ismeretlen ember, mindkettőjüknek már komoly irodalmi munkásság áll a háta mögött. Ignotus lekicsinylésnek szánta, hogy a könyv „a Hortobágy tőszomszédságából érkezett”. Kardos emlékeztet rá, hogy bizonyos

²⁰ k. i. [KEMÉNY István], *Levél Hankiss és Juhász tanár uraknak Debrecenben*, Magyar Hírlap, 1930. július 20., 16.

²¹ JUHÁSZ Géza, *Válasz (K. I.) úr levelére*, Magyar Hírlap, 1930. augusztus 3., 12.

²² [Kemény István válasza], *uo.*

Csokonai nevezetű vidéki költő is a Hortobágy tőszomszédságában írta néhány versét, akárcsak Ady Endre. Védi Gulyás Pál, Oláh Gábor és a Debreceni Szemle presztízsét. Mindezekre azért érzi feljogosultnak magát, mert mindig tiltakozik az ellen a vidéki elfoglaltság ellen is, amely a fővárost „bűnös Budapest”-nek bélyegzi.²³

A városba látogató Szabó Lőrincnek is nekiszegezték egy interjúban a kérdést: mit szól a könyvhöz? Szabó Lőrinc diplomatikus választ adott. Egyrészt vele a könyv megtisztelően foglalkozik, ám a támadók meg ismerősei, barátai. „De hát megmondhatom, hogy ez a könyv hasonlíthatatlanul igazságosabb, mint a kritikusi.” Kétségtelen – teszi hozzá – a szerzők egyes jobboldali művészeket többre becsülnék a kelletténél, de kitűnő megértéssel foglalkoznak nemrég még üldözött értékekkel is. Egyébként károsnak tartja a napilap-vitát, mert a laikus nagyközönség úgysem érti, miről folyik ez a tárgyszerűtlen diskurzus.²⁴

„Egy formátlan anyag-káosz”

A vitában immár újabb számon kérő szempontok merülnek fel, lényegesek és lényegtelenek egyaránt. Fóthy József Lajos kifogásolja a bevezetés ürességét, a régi magyar irodalom szervességének felmutatását, hiányolja Temesvári Pelbártot és Apáczai Csere Jánost. Értetlenül áll azon kijelentés előtt, hogy Vörösmarty drámaíróként megneemesíti Victor Hugo romantikus drámáit, így azokat Shakespeare tragédiáihoz hozza közelebb. Történelmileg valótlan állítás, hogy a századfordulón a polgárság magához ragadta a közgazdaság területén a dzsentrik által elhagyott helyeket. A modern korszakról szóló fejezet tele van meglepő, homályos kijelentésekkel. Szomorú, hogy a szerzők fontos szempontnak tartják az írók nemzetiségi származását, az meg a humor körébe vág, hogy az írókról személyleírást adnak: Babits kissé borzas, Juhász Gyula szakálla ápolatlan, Szabó Dezső termete gigantikus. Egyáltalán az előadást apró, bántó, izléstelen, irodalmi értékkel nem rendelkező részletek uralják. Így a dolgozat egy formátlan anyag-káosz.²⁵ Két nap múlva a pesti német nyelvű lap is foglalkozott a francia kiadvánnyal, a cikket Turóczi-Trostler József jegyezte. Úgy találta, hogy a dolgozat tudományosan nincs megalapozva, csupán impresszionista önkényeskedés, azon kívül pártpolitikai előítélet terméke. Ennek ellenére többen „a helyükön állnak” benne. Epigonokra, mint Reményik Sándor, Áprily Lajos, Mécs László és jelentéktelen ismeretlenekre pazarolják a helyet, de elvetik Gellért Oszkárt, Szép Ernőt, Révész Bélát, Szomor Dezsőt, Bíró Lajost.²⁶

²³ KARDOS PÁL, *A vidék védelmében: Nyílt levél Ignótus Pálhoz*, Debreceni Független Újság, 1930. július 23., 3–4.

²⁴ *Beszélgetés Szabó Lőrincsel: A kiváló író a Déri Múzeumról, a Hankiss–Juhász–könyvről, az új Nyugatról és önmagáról*, Debreceni Független Újság, 1930. július 27., 8.

²⁵ FÓTHY JÓZSEF LAJOS, *A magyar irodalom panorámája: Hankiss Jenő [sic!] és Juhász Géza könyve*, Újság, 1930. július 24., 2–3.

²⁶ JOSEF TURÓCZI TROSTLER, *Ungarische Literatur ver dem Ausland*, Pester Lloyd, 1930. július 23., 6–7, Abendblatt.

Kardos Pált nem hagyta nyugodni a *Panoráma* szemlélete, s azt az alkalmat használta fel az újabb megszólalásra, hogy a Nyugatban megjelent Babits Mihály *Baloldal és nyugatosság* című esszéje, amelyben Babits emlékeztet arra, hogy a Nyugat irodalmi forradalom gyümölcse, tehát baloldal és nyugatosság nem választható el. Kardos a Babits-esszére reflektáló cikkében megjegyzi, nagy kár, hogy Hankiss és Juhász esztétikai ítéleteiben és adatainak alaposságában igen jó munkájából a magyar szellemnek ez a szabadságharca és a szabadsághősök üldözése kimaradt. Ellentmondásaik közé tartozik, hogy az egyik fejezetnek irodalmi, a másiknak kurzuspolitikai nevet adtak, továbbá az 1900-tól 1919-ig ívelő korszakot irodalmilag nagy korszaknak nevezik, majd megállapítják, ebben a korban a magyar lélek elvesztette orientációját.²⁷ A közbeszólásra Juhász Géza reflektált, Kardos figyelmébe ajánlva, hogy Babits különbséget tesz irodalmi és politikai baloldaliság között, másrészt hivatkozik a könyv 141., 144., 158. oldalaira, ahol tényszerűen hangoztatják Ady forradalmiságát. „Tiszát mi is említjük, a fehérterrortól viszont nem regélünk, aminthogy szovjet-szennyeseket sem teregetünk ki” – olvasható a furcsa indoklás. Reméli, hogy Kardos visszavonja az ellenforradalmár címkét, ami nála mindjárt a rablógyilkos után következik. Kardos Pál viszontválaszában közli, hogy nem nevezte a szerzőket ellenforradalmároknak, csak a könyv szellemét ellenforradalminak, továbbá Kardos Lászlóval nemsokára külön füzetben foglalkoznak majd a *Panoramával*.²⁸

Szűk körű, de következményeiben igen jelentős eseménynek nevezi Hevesi András a vitát. A bíráló cikkek egy részének ingerült, gyakran brutális hangját elítéli, mert az ellenkezik a magyar kritika hagyományaival. Úgy tudja, készül egy tiltakozó nyilatkozat a könyv ellen, amely egy nagy párizsi lapban jelenne meg. Hevesi ezt nem helyesli. Azonban a szerzők néhány argumentumára, melyet válaszcikkeikben hoznak fel a maguk mentiségére, reagálni kényszerül. Őt a könyvben közölt szemelvények nem győzték meg Gulyás Pál nagyságáról. A szerzők értenek a politikai taktikához: a zsidó Földi Mihályra hivatkoznak Prohászka Ottokár védelmében. Nem hisz a könyv franciaországi sikerében, már csak azért sem, mert nem irodalmi franciasággal van írva, s a német esztétika műszavai a francia irodalomban nem használatosak. A francia olvasót sérteni fogja, hogy elvették Auguste Comte-tól a szociológia divatba hozásának érdemét, és a galíciai zsidóknak adták. Nem szerencsés a magyar és a francia írók összehasonlítását, különösen az ilyenek: „Petőfit magyar Mussetnek lehetne nevezni, ha a köztük lévő különbségek nem volnának fontosabbak, mint a hasonlóságok.”²⁹ Túlzás, hogy Mikszáth nagyobb emberábrázoló, mint Anatole France, vagy hogy Móricz Zsigmond, akárcsak Balzac, az arisztokratikus miliő ábrázolásánál csődöt mond. De a legnagyobb hibája a könyvnek – bár a franciák figyelmét felénk akarja fordítani, – hogy lépten-nyomon az csendül ki belőle, különbek vagyunk náluk.

²⁷ KARDOS Pál, *Autos epha: Babits Mihály a baloldaliságról és a nyugatosságról*, Debreczeni Független Újság, 1930. augusztus 3., 2.

²⁸ JUHÁSZ Géza, *Baloldal és baloldal: Válasz Kardos Pálnak*, Debreczeni Független Újság, 1930. augusztus 5., 3–4.

²⁹ HEVESI András, *Egy irodalmi vita elmaradt konklúziója*, 8 órai Újság, 1930. augusztus 6., 4.

Hankiss János nem hagyta válasz nélkül a recenziót. Az anyanyelvi lektorokra és Fernand Brunot francia nyelvészre hivatkozva visszautasítja azt a kritikai megjegyzést, hogy túl sok neologizmust használtak, s állítja, hogy a francia irodalomtudományban is elterjedtek a német esztétika műszavai. „A francia kultúrát ne tőlem, tőlünk védje meg: elég régen, s éppen a francia hivatalos körök teljes megelégedésére ápoljuk a francia s a magyar szellemi élet kapcsolatait” – írja önérzetesen Hankiss János, akit egy francia kritikus és a *Panoramas* sorozat szerkesztőjének véleménye megnyugtat afelől, hogy a francia közönség érzékenységét a könyv nem sérti. A lap azzal kommentálja a válaszcikket, hogy jó lenne, ha a francia tudósok és írók meleg hangú dicséretei megjelenének a francia sajtóban.³⁰

Konzervatív reflexiók

Konzervatív oldalról a *Panoráma* védelmében szólaltak meg vitázók, de azért részük-ről is elhangzott egy-két bíráló megjegyzés, olykor apró szakmai kifogás, legtöbbször azonban a radikálisabb nemzeti nézőpont igenlése. Tóth Endre debreceni teológiai tanár az összehasonlítások, majd az aprólékos életrajzi adatok közlése ellen emeli fel szavát. Főleg a könyv érdemeit hangoztatja, különösen azt, hogy a szerzők a feltörekvő fiatal Magyarország szemüvegén keresztül vizsgálódnak, de ezt a szempontot talán még könyörtelenebbül kellett volna érvényesíteniük. A magyar irodalomban igazi értéket azok képviselnek, akik a magyar lelket szólaltatják meg műveikben, mint Tamási Áron, Kodolányi János, s nem Gábor Andor vagy Füst Milán. Ágoston Péterre hivatkozva állítja, hogy az újabb magyar irodalom nem magyar talajból nőtt ki. Majd kirohanást intéz a pesti körüti zsurnalizmus, a kávéházi irodalom ellen, s kijelenti, hogy az igazi kultúra vidéken, falvakban, tanyákon terem.³¹

Közben a Napkelet publikálta Rédey Tivadar tanulmányát, amely egyetlen kifogást tartalmaz. Rédey bevezetőjében dicséri a szerzők módszerét: „híven tükröztetik a magyar szellem eklektikus befogadó hajlamát, [...] de szemüket elsősorban a mindent önmagához hasonlító, maga képére formáló immanens, szervesen és mélyen hagyományos magyar kultúrára függesztik, erre akarják az idegen olvasó figyelmét is ráterelni.”³² Úgy érzékeli, hogy a „polgári liberalizmus korszakának rajza nem mond le a kemény kritikáról, de nem téved abba az igazságtalanságba sem, mely a századvég megítélésében ma eléggé divatos”.³³ De végzetes szellemnek minősíti az éretlen radikalizmust és az epigonizmust. A könyv nagy értékének látja Prohászka Ottokár

³⁰ HANKISS János, „Egy irodalmi vita elmaradt konklúziója”, 8 Órai Újság, 1930. augusztus 13., 8.

³¹ TÓTH Endre, *Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű magyar irodalomtörténete*, Debreceni Újság, 1930. augusztus 15., 8.

³² RÉDEY Tivadar, *Panorama de la Littérature Hongroise contemporaine par J. Hankiss et G. Juhász*, Napkelet, 1930/8, 792.

³³ *Uo.*, 793.

beiktatását a magyar szellemi élet patrimoniumába. Egyetlen apró bíráló megjegyzése, hogy Kosztolányi jellemzése inkább csak a pályakezdőre találó.

Szalacsy Rácz Imre interjúban kérdezte Juhász Gézát arról, mi lehet a fő oka annak az engesztelhetetlen irodalmi háborúnak, melyet könyvük kiobbantott. Juhász szerint a bátorságuk, mert sem jobbra, sem balra, semmiféle érdekcsoport igényeire nem tekintve az elismerten esztétikai becsű értékeket vitték a külföld elé. Hatalmas megtiszteltetés a magyar irodalomra nézve, hogy az Éditions Kra sorozatában a skandináv és a kisantant államokat megelőzve kapták a megbízatást. A harcot az idézte elő, hogy a különböző írói csoportok igényét csak részben tudták kielégíteni, aztán a háborgó kisebb tehetségek, akik a legagresszívabbak, veszett hírtüket kezdték kelteni, politikai síkra terelve kifogásaikat, hogy tudniillik a könyv a kurzusnak hízeleg, holott erről szó sincs. Arra a kérdésre, hogy mi lehet a vita eredménye, Juhász azt válaszolta, hogy munkájuk értékét majd a folyóiratok fogják érdemben lemérni, s hivatkozik a Napkeletben megjelent, fentebb idézett véleményre. Francia kritikáról még nem tud, de már seregnyi levelet kaptak a francia irodalomtudomány kiválóságaitól. Név nélkül idéz több levélből, s ezek után úgy látja, hogy itthon mesterséges, bizonyítékok nélküli roham irányul ellenük, de hogy ki áll mögötte, nem tudja. Tervezi a könyv magyar szövegének megjelentetését. Sokat vár a Kardosok füzetétől.³⁴

Néhány bíráló megjegyzés ellenére alapján véve pozitív mérleget von Kilián Zoltán. Miután részletesen ismerteti a könyv szerkezetét, megállapítja, hogy Hankiss és Juhász jó módszert választottak, a szerzők köré szervezik az anyagot, a zászlós neveknek egyszersmind eszmei tartalmat is adva, legfeljebb kevesebb életrajzra lett volna szükség. Juhász Géza líránknak nagyobb jelentőséget tulajdonít a valóságosnál, jóllehet a ma emberét egyéb írásfajták jobban érdeklik. A könyv írói végre nem a három évtizedes babonás értékelést alkalmazták, hanem mertek egyéni véleményt alkotni. Helyesli, hogy nem méricskélnek, bátran átnéznek a „körüti háborgások felett”, a zsidó bírálók egyetemes felhördülése minden nem zsidóban megütközést keltett. Kilián keserűen elfogadja azt az állítást, miszerint Magyarország lakosságának többsége katolikus, irodalmunkban mégis a protestáns jelleg uralkodik. Cáfolja azonban, hogy a kálvinista hit lenne a sajátosan magyar vallás. De megrója a szerzőket, mert nekik az az irodalom, ami vad életharcot ábrázol, és elsősorban a paraszt körül forog. Nem tudnak megszabadulni attól a kötelező előzékenységtől, amellyel a megszállt területek irodalmi alkotásait fogadják. De végső ítélete: a tehetséges debreceni tanárok becsületes, lelkiismeretes munkát végeztek.³⁵ Felekezeti szempont uralja Kovách György recenzióját is: úgy véli, a könyv szerzői a Nyugat és a Napkelet szemüvegével látnak, s a katolikus irodalmat mellőzik. Vitat néhány axiológiai megállapítást,

³⁴ DR. SZ. RÁ CZ Imre, *Egyre nagyobb port ver fel Hankiss professzor és Juhász Géza francia nyelvű könyve*, Debreczen, 1930. augusztus 7., 6. – Juhász Géza szövegéből magyarul részletek jelentek meg debreceni lapokban.

³⁵ KILIÁN Zoltán, *Hankiss János és Juhász Géza: Littérature hongroise. Kra-kiadás a Panoramas des littéraires contemporaines című sorozatban*, Magyar Kultúra, 1930. augusztus 15., 135–137.

hiányolja Tarczai György, Harsányi Lajos stb. tárgyalását, nem tudja irodalmi okát adni Wlassics Gyula báró jelenlétének. Annál nagyobb elismeréssel nyugtázza Prohászka Ottokár és Tormay Cécile méltatását, de kevesli a Sík Sándornak szentelt sorokat. Bár a patriotizmus színezi a szerzők nyugatos elfogultságát, „alapjában véve sokkal több a jó, mint a kifogásolható a könyvben”.³⁶

„A panorámát mutogató ciceronénk arra is figyelemmel kell lennie, hogy a kép vonzó legyen. Hankiss és Juhász e jelben mutatja be a francia olvasónak a magyar irodalmat.”³⁷ Szenteleky Kornél indítja így recenzióját, majd akceptálja a szerzők tárgylagoságát. Azonban két ízben siettek, és elhallgattak bizonyos tényeket.

Először is feltűnő, hogy a magyar munkásköltők közül egyedül Kassák szerepel, Révész Bélát éppen csak megemlítik. Ez annál kirívóbb, hogy az ellen-tétes világnézet vezérei terjedelmes és rajongó oldalakat kapnak. Másodszor: hiányos a kalauzolásuk amikor a kisebbségi lelket, a kisebbségi irodalmakat hallgatják el. Igaz, több kisebbségi író szerepel a könyvben. Végvárival példálózhatnak a szerzők, ezzel azt a hamis látszatot kelthetik a francia olvasóban, hogy a kisebbségi irodalom irredenta rakétákból áll, és revánsgondolatokkal foglalkozik, holott az igazi kisebbségi lélek sóvárgó, békés és elmélyedésre hajlamos, a mostoha sors ellenére tág horizontú és optimista. Tetszetős a könyv felosztása, a megírás módja, a francia párhuzamok azonban erőltetettek. Noha van egy-két elrajzolt, elfogult portré, összességében mégis vonzó, friss benyomást kelt, a francia irodalombarát élvezettel olvashatja.³⁸

A dühöngő Márai

Márai Sándor ebben az időben a liberális, zsidó kézben lévő Újság című lap állandó munkatársa. Dühödt indulatot váltott ki belőle a *Panoráma* az a tétéle, mely szerint egy ország civilizációját a szentek számával mérik, s noha visszatarthatná a hozzászólástól, hogy ő is „a kifejejtettek díszes táborába tartozik”, de a disszertáció rosszhiszeműsége megszólalásra ingerli, s epébe mártott tollal fejt ki elutasító véleményét, mert komoly kritikával nem is lehet e mérget fecskendező, nyálaskodó művet nézni.³⁹ Felháborítja, hogy a könyv szellemi vezérfonala a zsidókérdés, aminek következtében Szomory Dezső, Heltai Jenő, Szép Ernő, Kóbor Tamás, Zsolt Béla kiszorul belőle, s Herczeg Ferenc a legnagyobb magyar író. Nem hiszi, hogy az alattvalói lojalitás, stréberség tetszene a körüludvarolt Klebelsbergnek. A *Panoráma* szerzői mindazokkal szemben

³⁶ KOVÁCH György, *A modern magyar irodalom ismertetése francia nyelven*, Élet, 1930/16 (augusztus), 351–352.

³⁷ SZENTELEKY Kornél, *A magyar irodalom panorámája*, Napló, 1930. augusztus 24., 38.

³⁸ *Uo.*

³⁹ MÁRAI Sándor, *A Panoráma*, Újság, 1930. augusztus 24., 5.

ellenségesek, akik a feudális magyar világkép kereteibe nem illenek bele. Ez abból a közös személetről fakad, aminek társadalmi háttere a magyar politikai valóság. Az „irodalmi sikkasztó” páros irodalmi ösztöne homályosabb és fejletlenebb, mint egy hortobágyi gulyásé. A könyv egyébként sem Franciaországban, sem itthon nem keltett volna visszhangot, ha az irodalmi baloldal nem csinált volna reklámot neki.⁴⁰

József Attila is olvasta a *Panorámát*. A könyvtől – bár hiába – azt várta, rámutat arra, hogy „az egyes ízlésbeli és világnézeti csoportokból elismert értékek hol és hogyan találkoznak; honnan fejlenek ki azok a végső értékellentétek, amelyek oly határozott jelei a társadalmi ellentmondásoknak”.⁴¹ Továbbá mivel a könyv idegenek számára készült, ők követelhetik meg leginkább a mindent figyelembe vevő honi összefoglalást. Őket nemcsak Csathó Kálmán, de Nagy Lajos is érdekelné, akiről e mű nem is vesz tudomást. Harmadszor: összefoglalóban egyéni véleménynek nincs helye. Tudják ezt a szerzők is, ezért gyakran hivatkoznak másokra. De igazából nem is egyéni, hanem osztályszempontok irányítják soraikat. Mivel Hatvany Lajos a magyar rendi osztályok ellenfelének mutatkozott, megteszik tehetségtelennek. A könyvet igaztalanul vádolták meg zsidóellenességgel, holott az osztályszempontból kifogásolhatatlan zsidóság megkapta a maga megfelelő helyét. Az asszimilánsok részéről Herczeg Ferenc nemcsak azért kap megkülönböztetett figyelmet, mert a magyarságra figyel – miért nem méltányolják Tömörkény Istvánt is ebből a szempontból –, hanem azért, mert az úri rendbe asszimilálódott és a kurzus politikai támasza. Végül néhány konkrét kérdéssel és megjegyzéssel zárja tanulmányát: Tormay Cécile miért nő Móricz Zsigmond fölé? Miért nézik levegőnek a Thomas Mann által is nagyra tartott Lukács Györgyöt, amikor a páratlanul zavaros, elveket még nagy vonalakban sem sejtető Németh Lászlóra nem röstellnek sorokat pazarolni? A derék Babits ragyogó túlértékelésébe beleképrázik az ember szeme, s Gulyás Pálra célozva kérdezi: miért fedeznek fel összefoglaló munkában eleven írókat, akit az irodalmi köztudat nem ismer?

Magyarországon 11 év óta minden kérdés zsidókérdés – állapítja meg Kardos Pál újabb cikkében –, ami méreg ott forr minden vitának az alján. Érdeklődéssel nyitotta ki Hankiss és Juhász Géza könyvét, mit mondanak ők a zsidókról. A régebbi magyar irodalmat tárgyaló bevezetés természetesen a zsidósággal nem foglalkozik, de a *Magyar realizmus* című fejezetben, mely irodalmunkat 1867–1900 között vizsgálja, már tesznek említést idegen áramlatról és a szabadverseny káros hatásáról, amely „elnyeléssel fenyegeti a politika művészetében legjáratosabb nemzeti réteget”.⁴² Kardos ezt jóhiszeműen nem veszi magukra. De megellenzi a szerzők által Vajda Jánosnak juttatott 14 oldalt, s főleg azt a megállapításukat, hogy „megérti és megszólaltatja Nagy-Budapestnek egészen új lelkét”.⁴³ Kardos szerint ez a féloldalnnyira taksált Kiss József hozománya, aki a szerzők szerint Vajda vagy Arany János epigonja. Utal néhány latens

⁴⁰ Uo.

⁴¹ JÓZSEF Attila, *Forrás a sivatagban: Panorama de la littérature hongroise*, Kortárs, 1930. augusztus 25., 50.

⁴² KARDOS Pál, *Az új magyar irodalom és a zsidóság*, Múlt és Jövő, 1930. szeptember, 323.

⁴³ Uo.

antiszemita mozzanatra, majd a Bródyról írott elmarasztaló megjegyzést kontrázza. Visszautasítja, hogy a zsidó filozófia felületes, opportunista stb., miközben Bergson Babitsra vonatkozó hatására hivatkozik. Cáfolja, hogy Ady a zsidóságtól vette át világnézetét, bár ez a zsidókat büszkeséggel tölthetné el. Kénytelen megállapítani, hogy a szerzők ugyan többnyire előkelő hangon szólnak, de itt útszéli antiszemita szövegek hatása alá kerültek. Konklúziójában megállapítja: „Hankiss Jánosnak és Juhász Gézának meggyőződése, hogy igazi magyar költő csak fajmagyar lehet.”⁴⁴ Mégsem vallja, hogy a *Panorama* teljes egészében antiszemita munka, de részleteiben az. Jobb lett volna, különösen egy külföldnek szóló irodalomtörténetben, ha a zsidókérdésről szó sem esik. A könyv eltévelyedései abból is adódtak – teszi hozzá önkritikusan –, hogy a zsidóság, bár sok kiváló írója és irodalomtörténésze van, még nem tisztázta a maga szerepét a magyar irodalomban.⁴⁵

Még abban a hónapban Juhász Géza válaszolt Kardos eszmefuttatására. Felemlíti Hatvany Lajosnak egy korábbi cikkét a Nyugatban, mely annak idején német olvasóknak számolt be a magyar irodalomról, abban brutális nagyzási hóbortot emlegetett, s Vörösmarty koráig egyetlen említésre méltó írórt sem talált. A *Bánk bán*ról, az *Az ember tragédiájá*ról egy szava sem volt. Mégse háborodott fel senki, mint most a fiatal zsidónemzedék írói. Kardos Pál felsorakoztatta sérelmeit, végül elismeri, hogy a könyv egészében nem antiszemita, de a tudatalatti antiszemitizmus formulájával jelöli meg a szerzők eljárását. Juhász ismétli, hogy módszerüket egyformán alkalmazták zsidó és nem zsidó íróra egyaránt. Ha elfogultak lettek volna, Bródyt *Ezüst kecske* című regényével reprezentálják, amely keresztény együttérzéssel festette az undorodást az üzleti morál láttán. Az Ady-fejezet sérelmezett állításai nem útszéli szövegek, hanem Kardos félreértései. Amikor ők azt írták, hogy a Nyugat nagy írói kivétel nélkül mind a magyar fajt képviselik hagyományaival és atavizmusával, ebből hibás következtetés, hogy igazi magyar író csak fajmagyar lehet. Ami a galíciai bevándorlás tényét illeti, Juhász statisztikai adatokra hivatkozik. Úgy látja, „itt valami öncsalás kezd a fiatal zsidó kritikusok, s még inkább a harcos zsurnaliszták közt kialakulni. Aki nem mond íróikról feltétlen magasztalót, az már antiszemita.”⁴⁶

A mérsékelt jobboldali Magyarság kritikusanak első érdemi megjegyzése, hogy a *Panoráma* kisebb terjedelemmel nagyobb olvasóközönséget vonzott volna. Helyesli a bevezetést, ezzel mutatnak rá az ezeréves magyar szellem történetére. De a legjelentősebb írókat kellett volna ismertetni, csak akiknek esélye van bevonulni a világirodalomba, a debreceni ismerősök és a Nyugat írói bizonyára nem tartoznak közéjük. Az Adyéhoz viszonyítva sokallja a Babits-fejezetet. Helyesli, hogy a könyv szerzői kidomborítják a francia hatásokat, de elmarasztalja őket, mert nem hangsúlyozzák, ha valamelyik írónk a megszállt területen született. Hibának tartja a magyar keresztnevek

⁴⁴ *Uo.*, 325.

⁴⁵ *Uo.*

⁴⁶ JUHÁSZ Géza, *A zsidóság szerepe a magyar irodalomban*, Múlt és Jövő, 1930. október, 364–365.

franciásított formáját, annál inkább, mert például a Jules nem Gyula, a Jean nem János. Nincs meglepődve a szemelvényekkel, Adytól például az európai érdekű gondolatokat kellett volna idézni, ráadásul a költő forradalmisága mintha el lenne rejtve. Egyéb apró hibák ellenére a francia olvasó egy várakozáson felüli szellemi birodalom képét ismerheti meg a könyvből, s láthatja e birodalom sérelmét a trianoni sorsban.⁴⁷

Egy francia vélemény, egy füzetnyi kritika

Bálint György megszólaltatta Aurélien Sauvageot francia filológust és esztétát, az Eötvös Kollégium tanárát, aki legutóbb éppen Babits Mihály *Timár Virgil fia* című regényét ültette át francia nyelvre, s kritikát írt a Nouvelle Revue nevű folyóiratba a debreceni szerzők könyvéről. Sauvageot elmondta, hogy kritikáját nehezen fogadta el a szerkesztő, mert francia részről nincs nagy fogadókészség a kis nemzetek irodalma iránt, mivel fáziseltérés van az ízlésben. A *Panoráma* ráadásul nem panoráma lett, hanem irodalomtörténet, s mit érdeklí a francia olvasót Jókai, amikor már Dumas-t, Maupassant-t vagy Zolát sem olvassa. Végzetesen szerencsétlen módszer, hogy a könyv francia analógiákkal dolgozik. Abszurdum például Babits *Halálfiái* című regényét Prousttal összehasonlítani. Elfogadhatatlan a pártszempontok érvényesítése. Rendben van, hogy a konzervatív írókról előnyösen írtak, de a másik oldal íróit is tárgyilagosan kellett volna bemutatni. Osvát neve például egyszer fordul elő, holott sokat tett a francia irodalom magyarországi megismertetéséért, becsületrendet is kapott érte. Kosztolányit és Karinthyt is röviden intézik el, holott őket ismeri leginkább a francia közönség, az *Édes Anna* és Karinthy néhány novellája szép sikert aratott. Újabban megjelent Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögött*, Zilahy Lajos *Két fogoly* című regénye, s néhány Kosztolányi-novella folyóiratokban. Tormay Cécile *Régi ház* című regénye és néhány magyar darab nem túl sikeres. A francia közönség irtózik a propagandától, Párizs el van árasztva a kis nemzetek kultúrpropaganda irataival. A jeget megtörni jó fordításokkal lehetne, továbbá a francia kiadóknak jutatott magyar állami szubvencióval. Fontos lenne, hogy francia anyanyelvűek fordítsák a magyar műveket, a fordítógárdát magyar állami ösztöndíjjal kellene felnevelni, ahogy Finnország is teszi.⁴⁸

Őszre elkészült 24 oldalon a két Kardosnak már beharangozott önálló kritikai füzet.⁴⁹ A szerzők úgy vélik, hogy a vállalkozás fontossága miatt megérdemli a tüzetes vizsgálatot, annál inkább, mert első ebben a minőségben, másrészt az élő irodalomról

⁴⁷ B. A., *Littérature Hongroise Hankiss et Juhász*, Magyarság, 1930. szeptember 21., melléklet, VIII.

⁴⁸ B. Gy. [BÁLINT György], *Miért nem ismeri a francia közönség a magyar irodalmat? Sauvageot tanár Hankiss-Juhász magyar irodalomtörténetéről*, Az Est, 1930. október 18., 7.

⁴⁹ KARDOS László, KARDOS Pál, *Az új magyar irodalom története francia nyelven: Hankiss János és Juhász Géza Littérature Hongroise (Panoramas des Littératures Contemporaines, Paris, Kra, 1930) könyvének bírálata*, Debrecen, 1930.

még itthon sem alakult ki egységes közfelfogás. Hibáira rámutatni tehát kötelesség. Minthogy a *Panorámát* Hankiss János professzorának, Fernand Baldenspergernek⁵⁰ ajánlották, a *Kritikai Füzetek* szerzői Király György⁵¹ szellemének tisztelegtek dolgozatukkal. Hét fejezetben foglalják össze véleményüket, amely jobbára elmarasztaló, de nem akarnak a könnyelmű hibáztatás bűnébe esni, az elismeréssel sem takarékoskodnak. A korszakbeosztást elfogadják, noha az nem minden tekintetben meggyőző. A régi magyar irodalomról szóló fejezetben Magyarország történelmi szerepének ismertetése közben sok túlzás található. Az 1867-ig tartó rész tagolatlan, de az egyes írók bemutatása többnyire színes, ügyes, bár Petőfiben a magyar faj géniuszának megtestesülését látni kissé vitatható, vagy Keményt Shakespeare-hez hasonlítani nem szerencsés.

Kardosék szerint Vajda Jánost szépen jellemzik ugyan, de túlértékelik, Reviczky, Komjáthy, Kiss József nem az ő epigonja. A nagy terjedelemben tárgyalt Tolnai Lajos életművéből hiányzik minden nagyság, ugyanakkor másodszeretpet osztanak Bródy Sándorra és Justh Zsigmondra. Kardosék úgy érzik, Hankiss és Juhász nem szereti a liberális korszakot, ezért is állnak értetlenül Mikszáth humorával szemben. Gárdonyi Gézátt tévedés török fajiságúnak beállítani. Rangját helyesen jelölik ki, de ez talán nem azokkal a művekkel bizonyítható, amelyekkel Hankissék érvelnek. Érvényes megállapításokat tesznek Herczeg Ferencről, de a róla szóló szöveg, főleg a műismertetések miatt, túl hosszúra nyúlt.

A könyv következő szakasza az Ady szellemének jegyében lezajlott két évtizedet mutatja be. „A rajz színes, eleven, de alapjában véve hamis.”⁵² Ez az időszak forradalmi korszak volt, a radikális szellemiség, a modernség, a haladás vívta harcát, amelynek mozgató lelke Ady volt. A könyv legnagyobb hiányossága, hogy e korszak bemutatásából a forradalmi szellem majdnem teljesen elsikkad. Az Ady- és Móricz-portré politikailag retusált, az esztétikai elemzés hiányos. Főbenjáró bűne a Hankiss–Juhász duónak – vélik Kardosék – Prohászka Ottokár centrumba állítása és Babits áttolása a következő korszakba. Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád képe alapján véve ihletett munka, de Szép Ernő, Kassák Lajos, Gellért Oszkár, Füst Milán művészeite iránt nem mutattak empátiát a szerzők, mint ahogy Szomory Dezsőt sem becsülik. Karinthy nem a pesti lélek írója, Tersánszky több figyelmet érdemelt volna. A Molnár Ferenc-portré szerencsés, de Osvát Ernőt és Hatvany Lajost részletesebb méltatás illette volna meg.

A kritikai füzet hatodik része az 1919 és 1929 között terjedő korszakot szemléli, a fejezetet különben pontos, szép munkának tartják. Szabó Dezső esztétikai értékelése helyett szellemtörténeti szerepét hangsúlyozzák. A legújabb líra képviselőinek (Ilyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József) megadják a kellő elismerést, de elhallgatják

⁵⁰ Fernand Baldensperger (1871–1958) az összehasonlító irodalom professzora több francia és amerikai egyetemen. A Sorbonne-on Hankiss tanára.

⁵¹ Király György (1887–1922) sokoldalú irodalomtudós, a Nyugat munkatársa, a Tanácsköztársaság alatt a Budapesti Egyetem előadója.

⁵² KARDOS, KARDOS, *i. m.*, 13.

forradalmi mentalitásukat. Gyakori hiba az erőltetett hasonlat, például: a magyar irodalom a maga talajából kiszakított fenyő. Technikai hiba, hogy a névmutató hiányos.

Kardos László és Kardos Pál úgy véli, a *Conclusion* című zárófejezetben előkerül a könyv számos erénye és hibája. A dolgozat legegységesebb szempontja a magyar nemzeti, pontosabban faji szellem érvényesülése az irodalomban, amire nem lehet irodalomtörténetet építeni, hiszen ezeknek a tartalmi vonásoknak is csak a művészi forma adhat értéket. „Csak politikával túlságosan átítatott korszakban homályosodhatik el az az igazság, hogy művészetet első sorban művészeti szempontokból lehet és kell értékelni.”⁵³ Kardosék a világnézetet ugyanolyan hamis megközelítésnek tartják, mint a szociális szemszögű kritikát. A hiányzók névsorában ők Benedek Marcellt, Bodor Aladárt, Márai Sándort, Nagy Lajost, Nagy Zoltánt, Tabéry Gézát említik. De a könyvet elfogultságai, hiányai ellenére alkalmasnak tartják arra, hogy érdeklődést, sőt szeretetet keltsen a külföldi olvasóban.

A füzetről elsőnek a Debreczen című napilap tudósított, emlékeztetve, hogy Hankissék könyve „bízvást mondhatjuk, legnagyobb szenzációja volt ezidén az irodalmi életnek. Ezt a könyvet pártkülönbség nélkül erős kritikában, sőt sokszor példátlanul heves támadásban részesítette a fővárosi sajtó, de sok szó, olykor heves vita folyt az összes debreceni lapban is. Nem meglepő tehát, hogy akadt két író, akik nem sajnálták a fáradságot önálló füzetben foglalkozni a Panorámával [...]”⁵⁴ A szélsőjobboldali Debreceni Újság hangadója, az 1945 után háborús bűnösnek nyilvánított Liszt Nándor⁵⁵ újabb gáztámadásnak nevezte Kardosék füzetét a nagy könyvsiker ellen, noha elismeri, hogy felkészült kritikusok írták higgadt hangnemben. Ám végzetes hibájuk, hogy felróják Hankisséknak a faji és világnézeti elfogultságot, egyúttal számon kéri a tárgyilagos kritikát a Nyugat íróitól, s a Kardosokat vádolja azzal, hogy éppen ők nézik a keresztlevelet. Szerinte Adyt a közönség nagy része csak paródiákból ismeri, miközben Prohászkat milliók olvassák.⁵⁶ Fáy Árpád irodalompolitikai traktátus kíséretében folytatta a híradást. Fáy nem lepte meg Hankissék könyve: tapasztalata szerint a magyar irodalmi élet jobbfelé tart, megtagadva Ady szellemét, s ez részben már a Nyugat íróira is vonatkozik, holott „modernnek lenni [...] egy kicsit mindig azt is jelentette, hogy baloldalon lenni, s megfordítva”.⁵⁷ A *Panorámát* szerinte jogosan érték bírálatok, mert szerzői „kínos igyekezettel illesztik arcukra az objektivitás álarcát”, valójában „a magyar fajiság és a keresztény világnézet összefüggései irodalmunkban” címet kellett volna adniuk dolgozatuknak. Kardos László és Kardos

⁵³ Uo., 23.

⁵⁴ Hankiss János és Juhász Géza *Panorámájáról egy kritikai füzetet adott ki két debreceni író*, Debreczen, 1930. október 22., 8.

⁵⁵ *Háborús bűnösök listája*, Magyar Nemzet, 1945. május 4., 3.

⁵⁶ In. [Liszt Nándor], *Kardos László és Kardos Pál: Az új magyar irodalom története francia nyelven*, Debreceni Újság, 1930. október 26., 13.

⁵⁷ Fáy Árpád, *Kardos László és Kardos Pál bírálatá Hankiss–Juhász francianyelvű irodalomtörténetéről*, Debreczeni Független Újság, 1931. november 9., 6.

Pál tudós részletességgel és művészi lendülettel támasztja alá a baloldali irodalom álláspontját. A cikkíró azonban egy ponton vitába száll velük is: nem gondolja, hogy Babits munkásságának java a forradalom előtti korra esnék.

„Példátlan” vita

Közben tovább gyűrűzik a vita, amelyet az Új Nemzedék cikkírója jó értelemben példátlanoknak nevez. Ő először a vita tartalmát és jellegét ismerteti, mondván, a *Panoráma* a szerzők lelki kettősségének, konzervatív érzésvilágának – mely lenyúlik keresztény hitükhöz – és irodalmi radikalizmusának következtében mindkét szemben álló „irodalmi pártnak” prédája lett. Becsmérlő szavakkal illeti a baloldalt, majd hibáztatja a szerzőket, hogy a Kisfaludy Társaság 31 szépíró tagja közül 13-nak a nevét elhallgatják. Különösen fáj neki Bartóky József, Jakab Ödön, Pekár Gyula, Sajó Sándor, Szemere György mellőzése, Vargha Gyula három sorra érdemesített értékelése, s főleg, hogy Ignotus teljes jellemképet kapott, míg „a nála ezerszer nagyobb” Rákosi Jenő pedig csak „nagy publicista volt”. Mindezek miatt megtevesztőnek minősíti a *Panorámát*, mely arányaiban elrajzolt, tartalmában hamis.⁵⁸

Nagy Sándor részletesen ismerteti a könyv szerkezetét, majd egyetértőleg megállapítja, hogy a *Panoráma* népszerű modorban íródott, ezért is kaptak az egyes fejezetek szépirodalmi másodcímeket is, például *Vajda János vagy tragikus vágy az intenzív élet után* stb., s ezt szolgálják az életrajzok anekdotikus részletei, a mellékelt műfordítások. Hasznosnak gondolja a francia irodalommal való párhuzamokat, de némelyik nem szerencsés, például Arany Jánosnak Gautier-val való összevetése. Fontos, hogy Trianont említik, mert rámutatnak arra az igazságtalanságra, amely Magyarországot érte. Helyes megállapításuk, hogy 1914–18 között a magyar nemzet védelmi háborút folytatott.

De a Napkelet kritikusa bírál is. Szerinte túlzás az 1900–1919 évek közé eső korszakot „nagynak nevezni”, hiszen a szerzők maguk is megállapítják, hogy „ez a magyar lélek válságát tükrözi [...] mely elvesztette tájékozódását, mely önmagát ostorozza”. Eltúlzott Szabó Dezső, Kodolányi János, Tamási Áron, Gulyás Pál stb. portréja. Emellett egy hosszú hiánylistát nyújt be, amely még gr. Teleki Sándornét és Papp-Váry Elemérnét is értékes írónak minősíti. Szabolcska Mihály és Gyóni Géza pedig több figyelmet és terjedelmet érdemelt volna. Úgy véli mégis, a könyv hibái ellenére „tiszteletes tájékoztatást nyújt a külföldnek a legújabb magyar irodalomról”.⁵⁹

Határozottabban elhatárolja magát a *Panoráma* szellemétől egy kevésbé ismert nevű szakíró, Kocsis Lénárd. Elismeri a szerzők sokoldalú tájékozottságát, de – fajszeretetük ellenére – nem azt keresik, hogyan tölti be költészetünk nemzeti hivatását,

⁵⁸ r. r., *Nagy kavarodás egy magyar könyv körül*, Új Nemzedék, 1930. november 23., 4.

⁵⁹ NAGY Sándor, *J. Hankiss et G. Juhász: Panorama de la littérature hongroise contemporaine (A jelenkori magyar irodalom képe) Édition Kra. Paris (1930 május)*, Irodalomtörténet, 1930/1–2, 258.

nem mindig törődnek a folytonossággal, az etikai és hazafias örökséggel. Bántja a magasztaló hangnem, amellyel a „nagy lírikus generációt” ünneplik – nem titkolja, hogy Ady, Móricz, Babits megítélésében egészen más állásponton van. Vargha Gyula alig kap két-három odavetett szót, az őslírikus tehetségű Harsányi Lajosról is megfeledeznek, akárcsak a konzervatív irodalomtörténészekről (Heinrich Gusztáv, Négyessy László, Katona Lajos), Király Györgyöt azonban valósággal egy szintre emelik Katona Lajossal. Ráadásul a könyv nyelve nem elég franciás.⁶⁰

Tárgyilagos olvasásra törekszik Vajthó László. A szerzőt az irodalomtörténeti munka emlékezteti Schöpfung Aladárnak az oroszok számára írott irodalomtörténeti tájékoztatójára, amelyet baloldalinak tartottak, a *Panorámának* pedig a jobboldali jelző jutott. Nincs tehát azon mit csodálkozni, hogy a könyvnek dicséret vagy gáncs a díja, ami az esztétikába avatkozó meghasonlást igazolja. Azt gyanítja, hogy egyesek a betűrendes névsor alapján nyilvánítottak véleményt, egy szót sem tudván franciául. Vajthó megállapítja, hogy néhány magvas tanulmány egymástól távoli időben. Jobb és baloldalon egyaránt felvethető a kérdés, egyes írók miért maradtak ki. A francia olvasó bizonyára meg fogja érezni azt a nyugtalanságot, amelyből a könyv sarjadt. Szerinte a szerzők mindig középúton járnak, s tartózkodnak az egyoldalúságtól. Felesleges volt azonban egy-két jegyzet arra a harcra vonatkozólag, amely zsidóság és a kereszténység között folyik, e harc képe amúgy is híven tükröződik a tárgy higgadt előadásában. Árt a komoly ítéletnek egy-két író származásának ismertetése. Lehet vitázni a szerzők egyik-másik megjegyzésével, „de az a komolyság, amellyel a legfőbb kérdéseket tárgyalják, mindenütt érezteti a szerzők szerény és elismerő magatartását”.⁶¹

Nagy József utal a feladat nehézségére, majd kiemeli a szerzőpárosnak ama érdemét, hogy hangsúlyozzák irodalmunk eredeti szellemét, amely a külföldi hatásokat is magyarrá ötvözi. Mivel a magyar szellem a franciák számára *terra incognita*, a szerzők cicerone módjára viselkednek, azaz nem mindig az értékre koncentrálnak, hanem a dramatikus, feltűnő mozzanatokot emelik ki. Ezáltal és az eleven stílus következtében a könyv olvasható. Konzervatív körökben rossz néven vették a szerzőktől, hogy viszonylag kevés helyet szentelnek a nemzeti hagyományok őreinek, ezzel szemben túlságos szeretettel szólnak az újnak, a nemzetközi jellegű irodalomnak a képviselőiről. Nagy József szerint ez volt a feladatuk, másrészt jól látják és helyesen értékelik a hagyománytól elforduló irodalom dekadenciáját. Ez is mutatja, hogy könyvüket nem pártos lélekkel írták. Ezután konkrétan követi és dicséri az egyes portrékat, a Babitsét például túlzónak tartja. Elmélyült, vonzó munkának értékeli a *Panorámát*, de úgy érzi, kevesebb több lett volna. A részletek olykor fölösleges zsúfoltságot okoznak, néhány markáns alak rajza meggyőzőbb képet adott volna.⁶²

⁶⁰ Kocsis Lénárd, *J. Hankiss et G. Juhász: Panorama de la littérature hongroise contemporaine*, ItK, 1930/4, 479–480.

⁶¹ VAJTHÓ László, *Hankiss János – Juhász Géza: Panorama de la littérature hongroise contemporaine*, Protestáns Szemle, 1930/8, 586.

⁶² NAGY József, *A magyar irodalomról – franciáknak*, Budapesti Szemle, 1931 (222. k., 645. sz.), 316–319.

Szenteleky Kornél újraközölt cikkére⁶³ Hevesi András reagált, felettébb ellenségesen. De vádolja saját magát is, hogy korábban túlzott udvariassággal foglalkozott a könyvvel, s nem írta meg, hogy a szerzők egyéni képessége jelentéktelen, kultúrájuk selejtes, nemzeti önérzetük pöffeszkedő, rossz hírbe keverik a magyar műveltséget stb. S hogy ezt elmulasztotta, cipelnie kell Hankiss hálójának kénytelen terhét. Fontos információja, hogy „[i]dőközben a Nouvelle Revue Française francia kritikusa is érdeme szerint bánt el a *Panorámával* és a Nouvelles Littéraires hasábjain harminchárom magyar író aláírásával nyilatkozat jelent meg, amely felvilágosította a francia publikumot és nyilvánosan megbélyegezte Hankiss és Juhász könyvét”. Hankissék hallgatás helyett a nyilatkozatra „csörtető és diadalmas cikkben válaszoltak, mint a magyar irodalmi köztudat leghívatottabb képviselői”. Felülkerekedtek a vitában, mert övék volt az utolsó szó,⁶⁴ ám ezzel a magyar irodalom emelkedő presztízsét újra balkáni színvonalra süllyesztették. Ennek alátámasztásra kipécéz a szövegből néhány hamis tényállítást (a magyarság finn-ugor és török-tatár elemeinek keveredése már Krisztus előtt 600-ban megtörtént, Csokonainak életében egyetlen könyve sem jelent meg stb.), továbbá a nevetséges túlzásokat (Vörösmarty külön drámaíró, mint Victor Hugo stb.), végül megismétel egy-két jelentéktelen közlést, ami nevetséges egy irodalomtörténetben.⁶⁵

A debreceni szerzők ismét kontráztak, immár fölényes, ironikus hangnemben, tegyük hozzá, szellemesen csipkedve Hevesit, oda konkludálva, hogy megjegyzéseit a két Kardos füzetéből veszi. Erre az bátorította őket, hogy a *Panorama* és a harmincnégyek(?)⁶⁶ csatározását a Nouvelles Littéraires hasábjain már hatástalanították, a protestációnak amúgy sem volt sansza, meggyőzték a francia olvasót, hogy a keserves talpalással összeszedett harmincnégy aláírás egy kis frakció sértődöttsége csupán, s nem közvélemény. Ezt azzal az érveléssel koronázzák, hogy a protestálók kivétel nélkül személyükben érdekeltek, vagy érintett személyeket képviseltek, míg az elismerő kritikák szerzői nem. Állítják, hogy a kiadó elégedett, már eddig több példányt adott el, mint bármely magyar könyvből, ami francia nyelven valaha is megjelent, s a kiadó most állítja össze a francia recenziókat. Kiderült, hogy a két-három kedvezőtlen kritikát magyarok írták, a francia kritikusok körében a könyv kedvező visszhangra talált.⁶⁷

⁶³ Szenteleky Kornél 37. számú lábjegyzetben jelzett 1930-as cikkének újraközlése: Erdélyi Helikon, 1930. október, 700–701.

⁶⁴ Egy nem hiteles információ szerint egy írói kör még készült a viszontválaszra: „Mint értesültünk, a Hankiss–Juhász-ügy hullámai a párisi nyilatkozattal nem értek véget. Ismét akadt egy írói kör, mely harminc tagú küldöttséget küld Párisba tiltakozni az anomáliák ellen...” LISZTIUS, *Zokon ne essék: Harminc neves Párisba tart*, Debreceni Újság, 1930. november 4., 9.

⁶⁵ HEVESI András, *Egy irodalmi botrány epilógusa*, Erdélyi Helikon, 1930/december, 873–875.

⁶⁶ Hevesi 33 tiltakozót említ. Sajnos a megjelenési idejét nem sikerült kideríteni.

⁶⁷ HANKISS János, JUHÁSZ Géza, *Hevesi András ügyéhez*, Erdélyi Helikon, 1931/2, 174–176.

Babits nem pöröl, ítélkezik

Babits Mihály szándékosan várt véleményével, mert a vitába zsurnalisztikus szempontok keveredtek: ő nem pöröl, higgadtan ítélkezik. Kezében van a sorozat angol kötete, s az fele akkora terjedelmű, mint a magyar. Vagyis a „debreceni tanárok könyve nagy terjedelmével, sűrű nyomásával, tudóskodó apparátusával könnyen visszariasztóan hathat. [...] De nem kevesebb a szerénytelenség a könyv tartalmában és tónusában. Az egyes alakok méltatása nemcsak terjedelmileg, hanem belülről is túlméretezett”⁶⁸ Nincs ennek valami balkáni íze? – kérdezi, ami nyilván állítás. Ugyancsak kérdés formájában hangzik el: egyéni vélemény, helyzeti előny folytán mérték ki a sorokat? Pártok, tradíciók, osztályok, irodalompolitika, lokálpatriotizmus igényét érzi megjeleníteni, vagyis a franciáknak szánt irodalmi panoráma magyaroknak íródott. A kritikusok is úgy nézik, ezért minden párt talál benne valami reklamálni valót. Még akadémikus poétákkal is történt itt méltánytalanság, a legsúlyosabb azonban szándéktalanul is azokkal, akik a szerzőktől miliőben, fajban a legmesszebb állnak. Érthető a felháborodás, a sértettek még manifesztumot is bocsátottak ki, de sem a kritikusok, sem a manifesztum kibocsátói nem gondoltak arra, hogy beleestek ugyanabba a nézéspontra, melyet a szerzők szemére hánytak. „A Panorama bizonylyan jobb szolgálatot tett volna hazájának, ha nem lett volna annyira »nemzeti«, s kevesebbet törődik a magyarság kis belső problémáival, faji és politikai kérdéseivel.”

A vita záró akkordja egyetértő ismertetés a középiskolai tanárok számára, az utolsó sorokban kritikai felhangokkal. Eszerint feltűnő az ítélkezés egyoldalúsága, ez leginkább a konzervatív öregekre hátrányos (de mit keres ebben a felsorolásban Szép Ernő? – B. E.). Vitat a cikkíró egy-két műértelmezést, kifogásolja Szabó Dezső „szertelen dicséretét”, s írásának szelleméhez képest meglepő ama vélemény, hogy „Végvári nem érdemli meg azt a *précieuse méltatást*, hogy a hit épületét mindig bátorsága ideiglenes romjain állítja helyre”⁶⁹.

Epilógus

Lehiggadt távlatból sem Hankiss János, sem Juhász Géza nem tért vissza a *Panoráma*-afférra, az emlékezők és életrajzíróik sem hozták szóba az ügyet, erre egyedül Kardos László vállalkozott. Ő 1976-ban tekintett vissza a viharos polémiára, részleteket idézve a Kardos Pállal közösen írt kritikai füzetükből, kommentárral kísérve. „A baloldali Panoráma-bírálatokat lényegileg jogosnak, indokoltnak éreztük, mert a francia-nyelvű irodalomtörténet szerintünk is valóban el-elsiklott jobbfelé... [...] Viszont ezek a

⁶⁸ BABITS Mihály, *Debrecen és Paris*, Nyugat, 1931/4, 256.

⁶⁹ ELEK Oszkár, *J. Hankiss et G. Juhász: Panoráma de la littérature hongroise contemporaine*, Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1931/1 (szeptember), 155–156.

baloldali bírálatok nem voltak elég szakszerűek.⁷⁰ Megfontolásra készítette őket, hogy Juhász Gézát csak árnyaltnyi nézetkülönbségek választották el tőlük, továbbá féltették az együtt alapított Ady Társaság egységét. Véleményüket azonban mindenképpen közölni akarták, ezért világosan, higgadtan, bíráló és elismerő szavakban mondták el véleményüket, amelyeket Kardos László 1976-ban is vállalt.⁷¹

Kilenc évtized elteltével izgalmas, bár egy kissé lehangoló olvasni ezt a szellemi csatározást, ami persze nem ártott Debrecen hírnevének, bár belterjessége miatt csak a szellem világában kulminált. A vita eklatánsan példázza Berzeviczy Albert diagnózisát: a magyar irodalom végleges kettészakadását.⁷² A kritikák hangja többnyire ugyanolyan szubjektív vagy politikailag elfogult, mint a *Panoráma* szerzőié, a liberális oldalról jövő ráadásul némelykor arrogáns. Hankiss János és Juhász Géza ugyanis nem provinciális, műkedvelő irodalmár volt, hanem gazdag munkásságot teremtő irodalomtudós és kultúraszervező. Ez a közös munkájuk azonban kétségtelenül torz értékszemléleten alapul, nélkülözi az esztétikai nézőpontot, a kurzusnak igyekezett kedvében járni, ezért faji és vallási alapon vizsgálódott, ami nem eredményezhetett hiteles nemzeti irodalomtörténetet. Említsük meg, Juhász Géza hamarosan megtagadta konzervatív kalandját, Hankiss János viszont alkotói korszakának végéig megőrizte keresztény-konzervatív színezetű politikai elkötelezettségét, méltatta például Klebelsberg Kunó három könyvét, kis- és nagymonográfiát szentelt Tormay Cécile-nek, 1943-ban államtitkárságot vállalt a Kállay-kormányban.⁷³

BAKÓ ENDRE
újságíró, irodalomtörténész
Debrecen
drbakoendre@gmail.com

National Reception of the Hungarian Literary History by János Hankiss and Géza Juhász in French (Literary Document Report)

Abstract: The Simon Editions Kra publishing house, based in Paris, launched a series in the late 1920s concerning the literary history of various nations, titled *Panoramas des Littérature Contemporaines*. Preceding Scandinavian and Balkan literatures, the Hungarian literary history was published in May 1930 in French, with the above mentioned title, written by two

⁷⁰ KARDOS László, *A Panoráma-háború emlékeiből*, It, 1976/3, 654–655.

⁷¹ KARDOS László, *Hármaskönyv*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 52–68.

⁷² BERZEVICZY Albert, *Irodalmunk és a Kisfaludy Társaság – Elnöki megnyitó beszéd, 1927 = A Kisfaludy Társaság Évtapjai, 1924–1928, 76–81*. A beszéd csaknem olyan heves vitát váltott ki, mint a *Panorama*.

⁷³ Vö. SZÉNÁSSY NÉ LUDÁNYI Valéria, *Hankiss János (1893–1959): Repertórium*, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1987.

authors from Debrecen, professor János Hankiss and secondary school teacher Géza Juhász. The volume managed to attract and keep up the interest of the national literary public for over half a year; forty reviews, reports, debates and corresponding articles were produced in response. Among the authors were Mihály Babits, György Bálint, Pál Ignóty, Attila József, Sándor Márai, etc. Two other teachers from Debrecen, László Kardos and Pál Kardos published their views on the 348-page volume in a 24-page separate booklet in *Debreceni Szemle*. The authors began with the explanation of the book's content-editorial principles, emphasising that the book is only a panoramic overview, thus it is "not a report on the contemporary Hungarian literary hierarchy and its inner merits, but merely aims to attract interest in Hungarian literature". The debates around the *Panoramas* reflect the divided nature of the contemporary Hungarian over-politicising intellectual life: the liberal and left-wing papers criticise the volume for satisfying course demands and for its anti-Semitism, which they despise, right-wing papers, on the other hand, appraise the work.

Keywords: Hungarian literary history, literary debate, literary politics, literary memory

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/176-197](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/176-197).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

BARANYAI NORBERT

A végzet városa

A debreceniség emlékezete Szabó Magda *Kiálts, város!* című drámájában

A múltbeli események dramatikus feldolgozása tekintetében a *Kiálts, város!* látszólag rendhagyó alkotásnak minősül Szabó Magda történelmi drámáinak sorában. Az író – mint azt számos vele készült interjúban, személyes vallomásban is hangsúlyozta – általában olyan jól ismert történelmi eseményeket helyez drámái középpontjába, amelyek a kollektív emlékezet meghatározó narratíváit mozgósítva alakítják a darabok szövegvilágát.¹ Az 1973-ban íródott *Kiálts, város!* esetében azonban ez a megállapítás a legkevésbé sem látszik érvényesülni, hiszen az alkotás egy olyan történelmi szituációt dolgoz fel Debrecen 17. század eleji történelméből, amely nemcsak a szélesebb olvasóközönség, de még a város kulturális emlékezetében sem tekinthető közismert eseménysornak. Az is árulkodó e tekintetben, hogy a forrásként használt történetírói munkák is meglehetősen szűkszavúak a drámában feldolgozott történések elbeszélésekor.² Az eredetileg a debreceni színház felkérésére írt, Csokonai születésének 200.

¹ „Én azért választok szívesen alaphelyzetet, méghozzá közismert alaphelyzetet, mert igazán nem kívánhatom Magyarország lakóitól, hogy azonos műveltségi és szakmai szinten legyenek egy magyar-latin-történelem szakos tanárral, ez esetben velem. [...] Valamit viszont minden állampolgár tud, azokat a bizonyos nagy történelmi szituációkat, alapeseményeket. Már homályos az emlék Mohácsról, a Muhi pusztáról, de még mindig elegendően aktív ahhoz, hogy mondjon valamit, s ha felidézük, kiegészül és rögzül az agyokban.” SZERDAHELYI István, *A történelem hullámgyűrűi = Ne félj! Beszélgetések Szabó Magdával*, szerk. ACZÉL Judit, Debrecen, Csokonai, 1997, 183–184.

² Borzán Gáspár történetének forrásaként általában két történeti munkát szokás emlegetni a *Kiálts, város!* esetében. Szabó Magdára hivatkozva többen is felhívták a figyelmet arra, hogy az elsődleges forrást Szűcs István 19. században napvilágot látott várostörténeti munkája jelentette az író számára (Szűcs István, *Szabad királyi Debreczen város történelme*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1870, I, 236–237.). Szűcs monográfiája azonban maga is jelzi, hogy beszámolója a debreceni szűcsmester, Barta Boldizsár 1666-os *Rövid Chronicájának* szövegén alapszik, amely a következőképpen számol be a 17. századi eseményekről: „1604. esztendő tájban az német nemzet az országban felső hatalmasságot bírván, megszorongatja ez várost, hogy harmad nap alatt harminc ezer forintokat küldjenek ki, mert ha nem, ők az várost dúlják fel. Ez szoros ígnyben, rövid terminuson, noha a pénz megszerzésre sok utot, módot késértettek, de semmi képpen különben nem teljesíthették, hanem a bírák házanként járván, sokak ládáját felnyitogatták, sokakat megsanyargattak, tömlőcöztek, és valakinél mi pénzt találhattanak, felvötték, s az németeknek kivitték, de még így is a kívánt summa nem teljesedhetett. Nem sok idő múlva azért egyik tábora, mikor reménységében megsalatkozott volna, maga magának húros madár módjára veszedelmet készíté Diószegnél. A másik tábor pedig az város mellett szaladó útjában lévén kalauzokat kére a várostúl, adának is két tanácsbéli embereket úgy mint Portörő Jakabot és Borzán Gáspárt, kiket szintén Tokajig elvivének vélek. De mivel oda is híhető nem igen bő konyhára mentenek a németek, innen az városból kívánnak utánok élést az pénz restantiájával. Mikor azért késnek az város az válasz küldéssel, haza bocsájtják az egyik tanácsbéli embert, úgy mint Portörő Jakabot hitin, hogy vagy élést vagy választ viszen. Mivel pedig meg tiltotta vala már a várost Bocskai fejedelem, a németeknek való gazdálkodástúl, nem lehete mód a németek kívánsága teljesítésében és így ott kelle hagyni az egy tanácsbéli embert, úgy mint Borzán Gáspárt, ki ugyanott a tokaji tömlőcben meghala,

évfordulójára emlékező „alkalmi” alkotás korabeli (és későbbi) recepciójában nem véletlenül vissza-visszatérő megállapítás, hogy a darab olyan „meglehetősen bonyolult történelmi háttérismereteket feltételező”³ alkotás, amelyben a szerző a szokottnál is gyakrabban kénytelen magyarázó, ismeretterjesztő szándékkal íródott dramaturgiai megoldásokkal élni. Az 1604-es Bocskai-felkelést megidéző debreceni események dramatikus adaptációja mégsem csak elfeledett regionális történelmi események aktualizáló szándékú irodalmi felelevenítésének tekinthető, amennyiben a darabot a debreceniséggel mint emlékezeti toposszal való számvetésként olvassuk. Ebben a vonatkozásban pedig már sokkal nyilvánvalóbb a kapcsolódás a Szabó Magda többi történelmi darabjában alkalmazott dramaturgiai megoldásokhoz. Így a *Kiálts, város!*-ban is érvényesnek mutatkozik a történetformálásnak az a – más helyütt részletebben körülírt – szövegalakító eljárása, amelynek köszönhetően a darabokban az egyéni és közösségi érdekek ütközésének drámai konfliktusába helyezve a különböző történelmi eseményekhez kötődő emlékezeti narratívák újragondolásának, újraalkotásának szándéka érhető tetten.⁴

Amennyiben a darabot úgy olvassuk, mint amely a debreceniséghez kapcsolt emlékezeti sztereotípiákat felidézve kezdeményez párbeszédet e hagyománnyal, érthetőbbé válhat a különös témaválasztás is (amely nemcsak Szabó Magda drámái sorában tűnik szokatlannak, hanem azért is, mert eredetileg a Csokonai-évfordulóra szánt alkotásként nem a debreceni költő életének állított emléket az írónő). A *Kiálts, város!* történetében színre vitt események egy olyan kort idéznek meg, amikor a darab világában megjelenő, a debreceni mentalitással azonosított, illetve annak eredeteként értett toposzok (például a református felekezetiesség mint a város arculatát, gondolkodását meghatározó eszmeiség; az idegen hatalmak szorításában megmaradó városi közösség önfeláldozó magatartása) érvényességét a mindennapokat meghatározó, élő

---

azonban a németek sanczoltatása is megszűnik.” BARTA Boldizsár, *Rövid Chronica*, szerk. BALOGH István, s. a. r. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1984, 15. – Szűcs István szintén szűkszavú beszámolója a debreceniek részvételi reakciójának hangsúlyozásával egészíti ki Barta elbeszélését, ami a *Kiálts, város!* kérdésselvetéséhez, példázatos jelentésintencióinak kialakításához fontos adalékkal szolgálhatott: „Borzán Gáspárt megkönyezte Debreczen város népe, Portörő Jakabnak pedig, boltbért évenként 12 forintot, sok szenvedéseieért 3 évre elengedte, a városi előljáróság.” Szűcs, *i. m.*, 237. – A szöveg forrásmunkaként való felhasználására vonatkozóan Maczák Ibolya tanulmánya szó szerinti szövegegyezésekkel mutat rá arra, hogy „Szabó Magda valóban a Szűcs-kötetet használhatta (és nem az eredeti forrásokat) – hiszen az utóbbiból is szó szerint idéz”. MACZÁK Ibolya, „*Érzem őket és emlékezem*”: Adalékok Szabó Magda *Kiálts, város!* című drámájának forráshasználatához és dramaturgiájához = Szabó Magda száz éve, szerk. SOLTÉSZ Márton, V. GILBERT Edit, Bp., Széphalom Könyvműhely – Orpheusz, 2019, 286. – A darabban megjelenített történelmi események háttérének részletesebb tisztázását lásd még: BALOGH István, *Debrecen 1604-ben: A Kiálts, város! háttere, színpada, szereplői*, It, 1997/3, 391–394.

³ FÖLDES Anna, *Egy alkalmi dráma időszerűsége: Szabó Magda: Kiálts, város!*, Criticai Lapok, 2002/november, 20.

⁴ BARANYAI Norbert, *Emlékezet és a múlt reprezentációja Szabó Magda Az a szép fényes nap című drámájában = Szabó Magda száz éve, i. m.*, 265–277; BARANYAI Norbert, *Emlékezet és trauma Szabó Magda Béla-trilógiájában*, A Vörös Postakocsi, 2019/2, 4–13.

valóságként való azonosíthatósága szavatolja a befogadó számára. A drámaszövegben megképződő imaginárius világ épp azáltal képes a Debrecen önreprezentációjában kulcsszerepet játszó hagyományok hitelességének, valóságos jellegének illúzióját nyújtani, hogy ezek az emlékezeti elbeszélésmintázatok nem közismert történelmi események kontextusában válnak az alkotás részévé. A javarészt ismeretlen történetek megértésében ugyanis nem igazán játszik közre az a történelmi tárgyú irodalmi reprezentációkat kísérő befogadói bizonytalanság, amely a jól ismert történelmi események és az irodalmi fikcióban formálódó történetek különbségeinek óhatatlan összevetéséből fakad. Ez pedig sokkal problémátlanabbá teszi azt, hogy a szöveg a benne foglaltakat történelmi igazságként és evidenciaként próbálja felmutatni (ami nemcsak a drámákban, hanem a Szabó Magda-életmű egészében is meghatározó alkotói törekvés).

Mindez persze felveti azt a darab premierje óta több ízben is megfogalmazott kérdést, hogy a *Kiálts, város!* mindössze egy regionális emlékezeti közönség számára érdekes, „alkalmi” szöveg-e, vagy a kortárs értelmezés felé is releváns felvetéseket magába foglaló alkotás.⁵ A továbbiakban ennek mérlegelésekor elsősorban azt igyekszem megvizsgálni (a színházi előadások elemzését mellőzve, csak a drámaszövegre koncentrálni), hogy a darab miként idézi meg és gondolja újra a közösségi emlékezetnek azokat a narratíváit, amelyek a debreceniség fogalomhoz kötődően mai napig meghatározzák a várossal kapcsolatos (ön)reprezentációs mintázatokat.

A szövegolvasás kicsinyítő tükrői: a cím

A darabot értékelő kommentárok, kritikák többségéről elmondható, hogy általában nem fordítottak különösebb figyelmet az alkotás címének értelmezésére. Amennyiben azonban a drámát úgy vizsgáljuk, mint amely Debrecen irodalmi emlékezetének reflexiójaként az e hagyományhoz fűződő viszonyunkra kérdez rá, akkor a cím lehetséges jelentésvonatkozásai meghatározóak a szöveg egészének interpretációja szempontjából. A *Kiálts, város!* mint önértelmező paratextus elsősorban nem a benne

⁵ Bár a darabot (vagy azok színházi adaptációit) értékelve mások is számot vetnek a kérdéssel, különösen éles polémia bontakozott ki ez ügyben az Alföld folyóirat hasábjain. Magyar Vilmos elmarasztaló hangvételű bírálata azt kifogásolta, hogy a darab „túlságosan a debreceniséget állítja előtérbe, hiszen minden információ Debrecen egykori arcát igyekszik megmutatni, magyarázni, kiegészíteni. Ezáltal leszűkíti a dráma horizontját, s partikuláris gondokkal küszködve a problematika nem tud egyetemes érvényűvé emelkedni.” MAGYARI Vilmos, *Kiálts, város! Szabó Magda drámája és a Csokonai Színház előadása*, Alföld, 1973/12, 74. – Kovács Kálmán ezzel vitázva viszont épp azt hangsúlyozza, hogy az egyén és közösség konfliktusa túlmutat a regionalitás szűkre szabott keretein: „A darab sem valamiféle elvont »debreceniség« megszemélyesítése, csupán egy város – Debrecen – és lakói drámája, olyan történelmi szituációban felmutatva, amely évszázadokra jellemző politikai magatartást alakított ki a városvezetésben, és sajátos egyéni sorsokat eredményezett a történelmi kényszerekben.” Kovács Kálmán, *Még egyszer: Kiálts, város!*, Alföld, 1974/2, 88.

megfogalmazódó szemantikai tartalom, hanem sokkal inkább a felszólításban rejlő tropológiai sajátosságok miatt válik a szövegolvasást meghatározó interpretációs javaslattá. E rövid mondat ugyanis egyszerre olvasható az aposztrophé és a prosopopeia alakzataként, amennyiben a város megnevezéssel jelölt Debrecen épp a megszólítás aktusa révén válik az antropomorfizáció részesévé. Mindez annak köszönhető, hogy az aposztrophé – mint arra Jonathan Culler rámutat – a megszólítottat szubjektumként kezeli, mivel a „vocativus két szubjektum közti viszonyt tételez akkor is, ha a mondat tagadja a megszólított létezését”.⁶

A címben szereplő város azonban nemcsak az odafordulás aposztrofikus gesztusa révén mutatkozik meg szubjektumként, hanem azáltal is, hogy a megszólítás egyben felszólítás is, amely a *kiáltás*, vagyis az intenzív *megszólalás* lehetőségével ruházta fel Debrecent. A darab címe ilyen vonatkozásban annak a lehetőségét feltételezi, hogy a város, pontosabban a város jelölővel megnevezett emlékezeti hagyomány szóra bírható, az olvasandó drámaszöveg által legalábbis. Az aposztrophében óhajtott *kiáltás* pedig arra enged következtetni, hogy a dráma valódi tétje nem más, mint hogy a szövegben Debrecennek mintegy hangot adva sikerül-e „élővé tenni” azt a városhoz kötődő emlékezeti tradíciót, amelyet általában debreceniséggként szokás emlegetni. Ez pedig azáltal válik még összetettebbé, ha figyelembe vesszük, hogy a megszólítás révén megteremtődő prosopopeia „egy hiányzó, holt vagy hangnélküli létező fiktív megszólítása, mely a megszólítottat a beszéd képességével ruházta fel, s megteremti számára a válaszadás lehetőségét”.⁷

Ennek értelmében az is világossá válik, hogy a darab címadása olyan szubjektivitást kölcsönöz a városnak, amely a trópus (illetve a nyelv) által konstituálódik, és ami egyben a párbeszédképtelennek, némának tűnő tradíció megszólaltatásával dialógust kezdeményez a befogadó (mint másik) irányában. Ez persze magának az aposztrophé retorikai potenciáljának is a sajátja, hiszen „az aposztrophé vocativusa olyan eszköz, amelyet arra használ a költői hang, hogy egy tárgy olyan viszonyt alakítson ki, amely segít megképeznie saját magát. Az objektum szubjektumként van kezelve, *én*-ként, amely viszont egy bizonyos típusú *te-t* implikál”.⁸ Ebben a vonatkozásban különösen hangsúlyos, hogy a Debrecen emlékezetét reprezentáló narratívákkal egy drámai szöveg igyekszik párbeszédet kezdeményezni, amely műnemi sajátosságaiból kifolyólag – a színpadi adaptáció során legalábbis – a cselekmény *megjelenítésére*, vagyis jelenvalóvá tételére kínál lehetőséget. A *Kiáltás, város!* mint cím ennek köszönhetően nemcsak egyszerűen megszólaltatni igyekszik Debrecent és a debreceniséget, hanem mintegy arra is reflektál, hogy a városhoz kötődő emlékezet magának az irodalomnak a „terméke”. A dráma címében a város az aposztrophé és a prosopopeia révén szólalhat meg, válhat „létezővé”, amiként – mint arra többen is rámutattak – a

⁶ Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000/3, 376.

⁷ Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 101.

⁸ CULLER, *i. m.*, 376–377.

debreceniség hagyományának létrejötte is eredendően irodalmi genezisű.⁹ A címadás vázolt retorikai olvasata így azt előlegezi a drámával kapcsolatosan (amit részletesen majd a következő fejezetekben fejtünk ki), hogy mind Debrecen mint kulturális toposz, mind a debreceniségeként értett emlékezeti hagyomány maguk is olyan trópusok, amelyek a nyelv által létrehívott jelölőként nem bírnak rögzített és mindenkor azonos jelentéssel. Hiszen, mint arra de Man is figyelmeztet, „amennyiben a nyelv figura (vagy metafora vagy prosopopeia), akkor tényleg nem azonos magával a dologgal, pusztán annak reprezentációja, képe, s mint olyan, hallgatag és néma, akár egy kép. A nyelv mint trópus mindig megfoszt”¹⁰

Érdekes azonban a darab címét más megközelítésből is szemügyre vennünk. Mint az a dráma szövegéből kiderül, a cím valójában idézet, méghozzá kettős értelemben is az: az első felvonás végén Eszter egyik megszólalásában hangzik el ez a rövidke mondat, amiről viszont kiderül, hogy az nem más, mint a bibliai Ézsaiás könyvének egy felolvasott részlete:

ESZTER „Megesküdött a seregeknek ura, mondván, úgy léssen, ahogy elgondolám, úgy megy végbe, ahogy elvégezém. Az én kezem az a felemelt kéz minden népek felett. Jajgass kapu, kiáltás város!”¹¹

A cím tágabb kontextusaként az idézett ószövetségi sorok több szempontból is a szövegolvasás kicsinyítő tükröként funkcionálnak. A citált mondatok a Debrecen szellemiségének, mentalitásának fundamentumaként számon tartott kálvini eszmeiséget idézik meg: egyrészt azért, hogy az isteni akarat mindenhatóságának gondolata az alkotás tematikus és dramaturgiai problémájaként megjelenő predestináció eszméjét idézi meg (aminek alaposabb vizsgálatára szintén a következő fejezetekben kerül sor). Ebben a vonatkozásban a címben kiemelt felszólítás Debrecen sorsára applikálható bibliai tanításként volna értelmezhető. Az Ószövetségben olvasható isteni szózatnak a várost fenyegető helyzettel való analogikus megfeleltetése a zsidó–magyar sorspárhuzamnak a Debrecen önreprezentációs mintázatait nagymértékben formáló elgondolását is felidézi az olvasóban.¹² Ezzel pedig úgy tűnhet, hogy a cím megerősíti – és a dráma egészére is afirmáló jelleggel vonatkoztatja – a Debrecenre irányuló

⁹ A témát legalaposabban körüljáró két tanulmány: BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 11–53.; DEBRECZENI Attila: *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 24–71.

¹⁰ DE MAN, *i. m.*, 104.

¹¹ SZABÓ Magda, *Kiáltás, város!* = Sz. M., *A macskák szerdája*, Bp., Európa, 2005, 189. (A további hivatkozások oldalszámait a citátumok után, zárójelben közlöm. – B. N.)

¹² Lásd ehhez részletesebben: CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában: Debrecen jelképei* = Cs. D., *A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen – Bp., Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Kálvin Kiadó, 2011, 34.

emlékezetnek azokat az elgondolásait, amelyek a város megmaradásának értéktelített feltételeként tekintenek a kálvinista szellemiségre.

Ezt a következtetést azonban némileg árnyalja, ha filológiai szempontból alaposabban szemügyre vesszük az isteni mindenhatóságot kinyilatkoztató ézsaiási idézetet. Mint arra Maczák Ibolya rávilágított, a *Kiálts, város!*-ban Eszter felolvasása szó szerint idéz ugyan a Károlyi-féle bibliafordításból, ám a mondatok egy hosszabb bibliai szakaszból szerkesztett szöveget hoznak létre: „A jelenetben történetesen a Bibliát olvassák a szereplők (sőt, el is hangzik, hogy a felolvasás sorrendjén nem lehet változtatni), ehhez képest a pár sornyi szöveg ebben a formában nem szerepel a Károlyi-bibliában. Főként azért nem, mert az író nő több helyről kompilálta a három mondatnyi szöveget.”¹³ A bibliai szöveg ilyenén szabad felhasználása az egész drámára vonatkozóan is beszédesebb lehet a hagyományhoz, esetünkben leginkább a város emlékezetében meghatározó kálvini tradícióhoz való viszony tekintetében. A szövegrészlet egyszerre ragaszkodik a Biblia szövegéhez és gondolatvilágához, másrészt pedig újraszervezi, ezáltal pedig újra is gondolja azt. Ebből a szempontból különösen érdekes, hogy a *Jajgass kapu, kiálts város!* felszólítás az ószövetségi locus eredeti jelentéséhez képest egészen más konnotációkra tesz szert: míg a drámában – főként a címben történő kiemelés révén – Debrecen városára (s ezáltal a „kiválasztott közösségre”) érthető az aposztrophé, addig az eredeti kontextusban Isten népének ősi ellenségére, a filiszteusokra. Ily módon a cím és a címet magában foglaló szövegrészlet intertextuális jelentésvonatkozásai a darabnak arra a – továbbiakban részletesebben tárgyalt – kettősségére mutatnak rá, aminek következtében a *Kiálts, város!* egyszerre olvasható a Debrecen emlékezetét meghatározó narratív sztereotípiák megerősítő fel-levenítéseként és annak kritikus újragondolásaként.

A szövegolvasás kicsinyítő tükrői: az Előjáték

A *Kiálts, város!*-t értékelő kritikákban, bírálatokban a legélesebb vita a darab cselekményét bevezető *Előjáték* dramaturgiai szerepének megítélése körül bontakozott ki. A drámabeli történések előtt ugyanis egy olyan jelenet olvasható, amelyben a magyar és az egyetemes történelem jól ismert személyiségei (többek között II. Fülöp, Rudolf király, Kálvin, Bocskai) próbálják megválaszolni azt a kérdést, hogy melyikük felelős a debreceni Borzán Gáspár haláláért. A dialógusokból kirajzolódó „nyomozás” kettős funkcióval bír: nemcsak arra teremt lehetőséget, hogy világossá váljanak azok a hazai és nemzetközi politikai konfliktusok, amelyek a drámai események történelmi kontextusát képezik, hanem arra is, hogy Gál Nagy Istvánnak mint a darab főszereplőjének

¹³ MACZÁK, *i. m.*, 286. A tanulmány részletes filológiai fejtegetései között hívja fel többek között arra is a figyelmet, hogy a drámaszöveg idézett passzusa az Ézs 14,24; 14,26; 14,31 igeszakaszait tartalmazza. Bár a szerző külön nem hangsúlyozza, a pontosítás kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Szabó Magda a Károlyi-féle fordítás 1908-ban revideált változatának szövegét használja fel az idézetek szerkesztésekor.

az *Előjáték* végén történő színrelépése és kijelentése („Én öltöm meg, uram. De sosem öltöm meg volna nélkülütek.”, 160.) éles kontrasztot képezzen az azt megelőző, kicsinyes és meddő vitával, felkeltve egyúttal az olvasói érdeklődést a Borzán halálához vezető (drámabeli) történések iránt. A darab értelmezőinek többsége az *Előjáték*ban az olvasó informálására irányuló didaktikus szándékot látva dramaturgiai hibaként értékelte e prológust: „Azzal a drámával pedig baj lehet, amelyik még el sem kezdődött, máris információra szorul. [...] Sőt, ez az előjáték ráadásul álinformációkat közöl, ennél fogva nemcsak hogy teljesen felesleges, de zavarkeltő is. Ezenkívül pedig – amint már szó esett róla – a dráma egyik feszültségkeltő elemét is megsemmisíti azzal a poénnak szánt bejelentéssel, hogy Borzán Gáspárt nem a vitatkozó hatalmasságok, hanem Gál Nagy István ölte meg.”¹⁴ Amennyiben viszont a dráma címének értelmezéséhez hasonlóan úgy tekintjük az *Előjáték*ot, mint amely a szövegegész kicsinyítő tükröként az olvasás lehetséges aspektusaira ráirányítva a figyelmet interpretációs javaslatokat kínál a befogadó számára, akkor a *Kiálts, város!* bevezetője minden didaktikus vonása ellenére sem tekinthető pusztán elhibázott dramaturgiai megoldásnak.

Az *Előjáték* sok tekintetben azokat a kérdéseket állítja a középpontba, illetve gondolja tovább, amelyeket a cím lehetséges jelentéseit vizsgálva vázoltunk fel. A Borzán Gáspár halálának körülményeit firtató dialógusok egyfelől a történelem és emlékezet sokszínű viszonyrendszerére irányuló reflexióként olvashatók. Mint arra Maczák Ibolya rámutatott, a 17. századi Debrecen történéseit színre vivő dráma valójában a történelem, pontosabban a történelmi emlékezet viszonylagosságára irányítja rá a figyelmet, aminek következtében más megvilágításba kerülhet a prológus is: „Az előjáték szereplői ugyanis sajátos ellenpontot képviselnek a dráma többi alakjához képest: ők azok, akiknek nevét megőrizte az emlékezet. [...] Mégis, sokkal gyarlóbbak, mint a dráma további részében szereplő debreceni polgárok: kicsinyesek, kompromisszumképtelenek – és érdektelen számukra mások sorsa (különösen a kisembereké).”¹⁵ Úgy tűnik tehát, hogy az *Előjáték* nemcsak az emlékezetben megőrzött történelmi alakokat, hanem magukat a történelem mozgatóiként számon tartott (nagy)politikai történéseket is megfosztani igyekszik a kultikus tisztelettől. A prológus mindezt azáltal juttatja érvényre, hogy végletekig kiaknázza azt a drámai műnemben rejlő poétikai sajátosságot, amely a többszólamú vitára, és ezáltal a másik szólamának elbizonytalanítására, megkérdőjelezésére teremt lehetőséget.

¹⁴ MAGYARI, *i. m.*, 74. Hasonló értékítéletet fogalmaz meg a darabra és annak színházi bemutatóira vonatkozóan többek között Tarján Tamás („Az előkép illusztratív, magyarázó jellegével valóban kirírt a drámából, noha Szabó Magda nyelvi anakronizmusokban is kifejeződő történelem-felfogásának sajátosság foglalatosa.” – TARJÁN Tamás, *Ki ölte meg Gál Nagy Esztert?: Szabó Magda: Kiálts, város!*, Bárka, 1997/4, 86.) és Bányai Gábor is: „Kár ezekért a dramaturgiai buktatókért, a főleges jelenetekért – mint például a *Kiálts, város!* elhibázott előjátéka vagy a Géza-dráma néhány, túlírtásból következő aránytévesztése –, hisz azt akarják külön is elmagyarázni, ami a műből érthető.” – BÁNYAI Gábor, *Szabó Magda: Az órák és a farkasok*, Kritika, 1975/8, 26–27.

¹⁵ MACZÁK, *i. m.*, 280.

Az *Előjáték*ban a történelmi figurák kijelentéseinek érvényességét a következő megszólalás minden esetben relativizálja, aminek köszönhetően egy mégoly egyszerűnek tűnő kérdésre sem adható egyértelmű (történelmi) igazságként elgondolható válasz, mint hogy ki Borzán Gáspár gyilkosa. Ez a dramaturgiai megoldás látszólag azt a kontrasztot hivatott érzékeltetni, amely az emlékezetben élő makrotörténelmi események ironikus perspektívába helyezésével a mikrotörténelem hétköznapi hőseinek, jelen esetben az 1604-es esztendő debreceni eseményeinek jelentőségét hangsúlyozná. Az *Előjáték* azonban Debrecen történelmével, illetve a debreceniséggel kapcsolatosan nem pusztán a kultikus emlékidézés gesztusával él. Egyfelől, mint arra Maczák Ibolya már hivatkozott írása rámutat, nincs egyértelmű értékkülönbség a darabban megjelenített debreceniek és az *Előjáték* nagyformátumú történelmi alakjai között, hiszen ez utóbbiak „[a] debreceni polgárokhoz viszonyítva egyfajta ellenpólust képviselnek – de éppúgy nem tudnak sokat arról a világról, amely fölött regnálnak, mint a debreceni polgárok”.¹⁶ Másfelől a debreceniség két emblematikus toposzát (a történelmi nehézségek közepette mindenki számára adózó, ezzel a maga túlélését biztosító várospolitikát, illetve a saját hagyományok megőrzése érdekében az idegenektől való következetes elzárkózást) úgy idézi meg az *Előjáték*, hogy az adott szöveghely – természetesen nem függetlenül a megszólalói pozíciótól – kétségbe vonja ezek értéként való azonosítását:

BELGIOJOSO: [...] Debrecen... Micsoda város! A szélrózsa stabilabb, hódolt az mindenkinek, aki rákiáltott, s egyikünket a másikunkkal szedte rá.
Ki tudta valaha kitalálni, végül is mikor mit gondolt magában Debrecen?
BOCSKAI: Idegen aligha. Debrecen nem szerette az idegeneket. (156–157.)

Ez pedig – a címhez hasonlóan – előlegezi a dráma világ egészét meghatározó kettőséget, amely a Debrecenhez kötődő (ön)reprezentációs emlékezeti narratívákat úgy mozgósítja, hogy mindeközben ironikus távolságtartással meg is kérdőjelezi azok érvényességét. Ebből a szempontból különösen beszédes az *Előjáték* – és persze az egész dráma – első szereplői megnyilatkozása („Kész kabaré, egyetlen senkiházi miatt”, 153.), amely nemcsak Borzán Gáspár hősi áldozatként értelmezhető halálát, hanem a kabaréként való azonosítás révén maguknak a drámai eseményeknek a tragikumát is viszonylagossá teszi.

A történelem és az emlékezet jelentőségét megkérdőjelező szemléletmód mellett az *Előjáték* más vonatkozásban is meghatározó a szöveg egészének olvasására irányuló javaslatként. Borzán Gáspár halálának előzetes „bejelentése”, illetve Gál Nagy István beismerésként és vádként egyaránt olvasható utolsó mondata már a darab elején világgossá teszi, mi lesz a drámai történések végkimenetele. Így az olvasó számára első sorban az válik kérdéssé, hogy miért és miként jutunk el a bevezetőben kinyilvánított

¹⁶ Uo.

eseményekig, vagyis, mint azt Koltai Tamás is megjegyzi, „Borzán Gáspár haláláról előre és hangsúlyosan értesülve, a későbbiekben kibontakozó cselekményt nem a bizonytalanság feszültségével, hanem a végső kimenetel ismeretében figyeljük”.¹⁷ A szövegben így Borzán halála végzetszerűen van jelen kezdettől fogva, aminek következtében világossá válik, hogy az alkotás nem csak tematikus szinten állítja középpontba az isteni eleve elrendelésből vagy a történelmi szükségszerűségből fakadó végzetnek az egyént és a közösséget meghatározó kérdését. A darab ugyanis dramaturgiai szerkezetében is érvényesíti a végzetszerű logikát, amennyiben Borzán Gáspár már kezdetektől halálra rendeltként jelenik meg az olvasó előtt, s így „[a] determinizmustól – az eleve elrendeltségtől...? – sem mentes írói szemlélet szükségszerűen írja elő halálát”.¹⁸ Mindennek fényében a továbbiakban azt kell alaposabban körüljárunk, hogy a *Kiálts, város!*-ban mindez milyen módon függ össze a debreceniséghez kapcsolódó emlékezeti tradíciók felidezésének és újragondolásának egyszerre érvényesülő törekvésével.

„*Tetszett Debrecen városának*”: a debreceniség emlékezete a darabban

Közismert, hogy a Debrecen közösségi identifikációját meghatározó önreprezentációk sorában a leginkább elterjedt, leggyakrabban emlegetett toposzok a város kálvinista tradíciójával hozhatók összefüggésbe. Ennek következtében logikusnak tűnne, hogy a debreceniség fogalmával jelölt szellemiség, magatartásforma gyökereit a város 16–17. századi történetében keressük. Miközben kétségtelenül igaz, hogy „Debrecen lelkiségét alapvetően meghatározták a kor mediátorai, a prédikátorok”,¹⁹ a város történetét, művelődéstörténetét feldolgozó kutatások rámutattak, hogy nemcsak magának a debreceniségnek a fogalma, hanem a városnak a magyar kálvinizmus centrumaként való azonosítása is inkább a 19. századra datálható.²⁰ Ennek ellenére nem véletlen, hogy amikor Szabó Magda a Debrecenhez és a debreceniséghez való viszonyának (egyik) számvetéseként megírja a *Kiálts, város!*-t, akkor 17. századi eseményeket

¹⁷ KOLTAI Tamás, *Harminc év után, ugyanott (Szabó Magda: Kiálts, város!)*, Színház, 2003/1, 19.

¹⁸ TARJÁN, *i. m.*, 86.

¹⁹ CSORBA, *i. m.*, 46.

²⁰ A debreceniség fogalmának geneziséét vizsgálva Debreczeni Attila mutatott rá arra, hogy bár „[a] történeti-történeti-művelődéstörténeti Debrecen-leírások a civis öntudatot a városfejlődés sajátosságaiban és a kálvinista örökségben alapozzák meg”, a Kazinczy írásaiban konstruálódó és sokféle jelentésvonatkozással rendelkező *debreceniség* kifejezésnek nincsenek forrásokkal igazolható, korábbi évtizedekben, évszázadokban fellelhető nyomai. (DEBRECZENI, *i. m.*, 70–71.) Révész Imrénének a *kálvinista Róma* metaforikus toposzának alakulástörténetét feltáró, bőszégesen adatolt elemzése pedig arra világított rá, hogy nemcsak e kifejezés, hanem a városnak a reformátusság központjaként való elgondolása is a 19. században válik elterjedté: „Debrecennek ez a magyar református szempontból kivételes, központi jelentősége magában a debreceni köztudatban már legalábbis a XIX. század eleje óta teljes határozottsággal és a múltra visszatekintve föltétlenül jogosult büszkeséggel ott él; a század közepe táján pedig az egész Erdélyen kívüli Magyarországon ellentmondás nélküli közfelfogást képez.” RÉVÉSZ Imre, *A „kálvinista Róma”: Két elnevezés története*, Theologiai Szemle, 1933/5–6, 103.

választ alkotása tárgyául. A török hódoltság korában a város határhelyzetéből adódó politikai kiszolgáltatottsága nem véletlenül teremtette meg azt a későbbi kulturális emlékezetben is meghatározó narratívát, miszerint Debrecen megmaradása főként az isteni kegyelemnek köszönhető.

Mint arra Balogh István is felhívja a figyelmet, Debrecen történetének első krónikáírója, Barta Boldizsár fogalmazza meg először azt az interpretációt, mely némi módosulással ugyan, de máig hatóan határozza meg a város önreprezentációs elbeszélésmintáit: „A XVII. század végén az ország közepén élő magyarság számára az egyetemes pusztulás közepette egy olyan »kőfalak nélkül szűkölködő« helynek, mint Debrecen, nemcsak megmaradása, hanem időnkénti virágzása racionális okokkal valóban nehezen volt felfogható. [...] A város megmaradása önmagában is egy magasabb rendeltetés jele.”²¹ E narratíva „racionális” alternatívájának tekinthető az a magyarázat, amely a veszedelmeket túlélő Debrecent a szabadságát hatalmas anyagi áldozatok árán megfizető, minden ellenségének adózó városként láttatja: „A várost nem védik falak, erősségek, a védekezésnek egyetlen útja a belső egység és a kifelé megnyilatkozó opportunizmus. A belső egységet a veszedelemtől való félelem, a gazdasági adottságokból folyó egymásrautaltság, a kifelé való megalkuvást az ellenség aránytalanul nagyobb ereje, a polgári életforma, a korán kialakult belső kormányzás határozottsága, politikai érettsége biztosítják.”²² E kétféle, erősen heroizáló perspektívájú magyarázat persze nem feltétlenül ellentétes egymással, amennyiben a gondviseléshit érvényesülése a városi lakosság leleményességével és áldozatkészségével függ össze.

A *Kiálts, város!*-ban színre vitt történetben Szabó Magda a lokális emlékezetnek ezt a narratíváját a magába zárkózásnak és az idegenellenességnek azzal a jól ismert toposzával kapcsolja össze, amelyet szintén a debreceni mentalitás alapvető magatartásformájaként tart számon a közösségi emlékezet.²³ A drámai történések az álmosdi győzelmet követő napokban játszódnak, amikor is a hajdúk elől menekülő császári csapatok meg akarják sarcolni Debrecen városát. A város főbírája, Gál Nagy István (aki egyben a darab főszereplője) több szempontból is szorult helyzetbe kerül. Egyrészt a császáriak túsul ejtik jövődöbéli vejét, az ifjú Borzán Gáspárt, hogy ezzel kényszerítsék őt a követelések teljesítésére; másrészt az egyetlen, aki anyagi lehetőségeinek köszönhetően segíteni tudna a városon, az a görög hitű kereskedő, Jorjosz Sztavriász, aki viszont a támogatásért cserébe letelepedést kér a csak kálvini felekezetűeket befogadó várostól. A dráma így egy olyan erkölcsi dilemmát állít a

²¹ BALOGH, *i. m.*, 12.

²² BATA Imre, *Az irodalom számvetése Debrecennel = Századok szelleme: Tanulmányok a magyar irodalom és Debrecen kapcsolatáról*, szerk. BÉNYEI József, FÜLÖP László, JUHÁSZ Béla, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága, 1980, 28.

²³ „Ez a magatartás legszélsőségesebben abban nyilvánult meg, – ez a debreceni közösség legtöbbit ostorozott vonása, hogy saját szellemi autarkijára büszkén, az idegenekkel szemben, – akár személyek, akár eszmék azok —, mereven elutasító, feltétlen hasonlást kíván tőlük, s ennek hiányában inkább a teljes elutasítást választja.” BALOGH, *i. m.*, 19.

középpontba (a konfliktust elsősorban a személyiségen belülre, s nem a személyek közti cselekvések terébe helyezve), amelyben a főhősnek aközött kell döntenie, hogy a város egy polgárát (aki egyben egyetlen leányának a jövőbelije) vagy a közösség megmászhatatlannak tartott törvényeit, hagyományait áldozza fel a megmenekülés érdekében. A Debrecennel azonosított közösségi és a főbíró (illetve családja) sorsában megjelenő egyéni érdek illetően ütköztetése Szabó Magda történelmi drámáinak jellemző drámapoétikai megoldását alkalmazva igyekszik számot vetni azzal, hogy milyen áldozatok árán volt képes megőrizni autonómiáját a veszélyeztetett közösség a múlt századok folyamán.

Debrecen és a debreceniség emlékezete más vonatkozásban is meghatározóvá válik a *Kiálts, város!*-ban. A szöveg különböző retorikai műveleteinek következtében a város – mint az általában Szabó Magda más műfajú, Debrecent tematizáló írásaiban is megfigyelhető²⁴ – maga is szinte külön szereplővé válik. A darabban a Debrecennel azonosított trópusok arra emlékeztetik az olvasót, hogy a települést története során a legkülönfélébb metaforikus jelzőkkel volt szokás illetni: „A »szabadság őrvárosa«, a »Maradandóság városa«, a »kálvinista Róma«, a »legmagyarabb város«, az óriásfalu – ilyen s még sok más, az időben folytonosan újraértett toposz nyomán, a város folklorizálódott legendáriuma mentén s a helyi élet használati tárgyainak dekontextualizálásából nyert relikviák által íródott bele a kollektív emlékezetbe Debrecen neve alatt egy város.”²⁵ A szereplők megnyilatkozásaiban a városhoz különféle jelentések kapcsolódnak, méghozzá oly módon, hogy ezeket a jelentésárnyalatokat rendre más és más retorikai alakzat hozza létre. Bár a szereplők folyvást úgy beszélnek a városról, mintha az maga is élő entitás volna, mégsem válik evidenssé, hogy a szövegben a perszonalizáció alakzata érné el ezt a hatást. Amikor például a főbíró lányát, Esztert a nagymama a kötelességteljesítés fontosságára próbálja figyelmeztetni, érvelésében a városi érdek elsődlegességének argumentuma a következőképpen fogalmazódik meg:

AZ ÖREGASSZONY Nem szenvedtél, és nem is akarlak bántani. *Azok szenvedtek, akik miatt várnod kellett nyolc esztendő. A város. [...] Istennek teszel szemrehányást, amiért ránk hozta a gyásznapokat, vagy az apádnak, amiért megtartatta veled? A debreceni főbíró lánya vagy, az életed, az örököd, a bánatod, az esküvőd, de még csak a halálod is a városé.*” (185., kiemelés tőlem)

²⁴ Lásd ehhez például Balajthy Ágnes nemrégiben megjelent értelmezését Szabó Magda *Szüret* című alkotásáról: BALAJTHY Ágnes, *Költőszerep, debreceniség és a háború emlékezete – Szabó Magda: Szüret = A debreceniség mintázatai, i. m.*, 202–214. Szabó Magda debreceni vonatkozású alkotásainak áttekintéséhez lásd még: KEZÁRN Mariann, *Szabó Magda Debrecene: Irodalmi útikalauz*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium Múzeuma, 2018.

²⁵ BERTA Erzsébet, *A Maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatóban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijarat, 2005, 98.

Míg az első alkalommal leginkább metonímiaként értelmezhető a város említése, amennyiben a településhez kapcsolt szenvedés valójában a polgárok megpróbáltatásaira értendő, addig a folytatásban a város inkább már a perszónifikáció alakzataként tűnik föl, ami által az válik hangsúlyossá, hogy a városi (közösségi) érdek befolyással bír és hatalmat gyakorol az egyének sorsa felett. A metonimikus jelölés talán leglátványosabb példája egy korábbi, a Nagytanács tárgyalását magába foglaló jelenetben található, ahol a megszavazott határozatokat a szószóló először a „Tetszett Debrecen Nagytanácsának” formulával, majd ezt követően már a „Tetszett Debrecen városának” variánssal nyugtázza (167–171.). Vagyis világossá válik, hogy a cselekvőként megjelölt város valójában a közösséget irányító testületet helyettesíti, ami által e performatív (nyelvi) gesztus a rendelkezések közösségi legitimitációját igyekszik kinyilvánítani. A Debrecen értelmező alakzatok esetén folyamatos váltakoztatása azonban nem egyszerűen a dráma újszerű retorikai megoldásaként nyer értelmet, hanem sokkal inkább egy olyan irodalmi hagyomány újraírásaként, amely a város irodalmi reprezentációból lehet ismerős. Debreczeni Attila szisztematikus áttekintése világított rá arra, hogy a debreczeniség fogalmát megalkotó Kazinczy szövegeiben Debrecen és a hozzá kapcsolt szellemiség nemcsak azért nem hordoz stabil, változatlan jelentést, mert maga a szerző folyamatosan az aktuális szándékainak megfelelően társít a fogalmakhoz más-más konnotációkat, hanem azért sem, mert az egyes megnyilatkozásokban a város hol a színekdoché, hol a megszemélyesítés alakzataként azonosítható. Ennek köszönhetően „a ’debreczeniség’-hez kapcsolódó alakzatok, formulák és allúziók elsősorban retorikailag értelmezhetőek, nem logikailag. *Nem leírnak és elemeznek, s így megneveznek valami létezőt, hanem némileg instabil és divergens jelentéseket konstruálnak.* A ’debreczeniség’, valamint a kapcsolódó kifejezések időbeli állandóságot sem mutatnak, ami alapján stabil jelentéseket azonosíthatnánk.”²⁶

A Debrecen városát értelmező alakzatok jelentéseinek folyamatos elmozdulása és ebből fakadó rögzíthetetlensége az eddigi példákon túlmenően egy olyan jelenetben mutatkozik meg leginkább, ahol a korábbiaktól eltérően metaforikus képzettársítások uralják a szereplők közti párbeszédet. A város polgárai közé fogadni kívánt Goda Benedeknek az eskütételt megelőzően Gál Nagy István az alábbi módon írja le a város állapotát:

A FŐBÍRÓ Még nem tetted le az esküt, meggondold, mielőtt leteszed. A város, ahová kívánczol, a pusztá közepén áll, nem védi hegy, vár, folyó: nem védi semmi. Mátyás megadta a jogot, hogy kőfállal övezze magát, honnan szedjük volna a követ? A puszták és a vadvizek között nincs szikla, amiből törjünk, egy jó lovas, ha megsarkantyúzza a paripáját, első ugrásra átviszi azt a gyöngye sövényt, ami bennünket véd. Adnak, vesznek, cserélnek mindent, mint Wittenbergában, ahol tanultál, a kutyát, a könyveket. Voltunk, hol földesúr, hol király, hol vajdái, hol egyszerre mindé. (174–175., kiemelés tőlem)

²⁶ DEBRECZENI, *i. m.*, 65–66. (kiemelés az eredetiben)

A főbíró először a Debrecenre irányuló emlékezet egyik leggyakrabban emlegetett toposzával, a kőfalak és a természet kínálta védelem nélküli város képével érzékelteti a település kiszolgáltatott állapotát (ami persze látenszen magába foglalja az ennek ellenére megmaradás éthoszáát is). A folytatás az emlékezeti narratíváknak azt a másik jól ismert elemét kapcsolja e gondolathoz, miszerint a város védtelenségét fokozza, hogy az ország szétszakítottsága miatt ki van szolgáltatva a különféle politikai hatalmasságok befolyásának. Ennek érzékeltetéshez furcsa analógiaként a Wittenbergben folytonosan gazdát cserélő könyvek és kutyák képe jelenik meg Gál Nagy beszédében. A hasonlat egyik eleme, a könyv a debreceni Kollégiumban is jellemző peregrináció hagyományát idézheti, s így e képzettársítás akár a külföldi egyetemjárás helyi könyvtárat gazdagító hagyományát finoman megidézve a város kulturális megerősödésének (és persze ebbéli fenyegetettségének) reflexiójaként is felfogható. Szokatlanak tűnő asszociáció viszont a hozzá kapcsolt kutya képe, ami vélhetően a város kiszolgáltatottságának, alávetettségének inkább nyomatékosító, mintsem magasztos konnotációját sejteti a képalkotásban. A gondolatmenet folytatásában Gál Nagy a város állapotát más irányultságú megfeleltetésekkel jellemzi tovább:

Nézd meg, uram, itt van a címerünk. Látod a bárányt, ahogy visszanéz, és azt kérdezi szemével, ugyan, sejtitek-é, hogy már az eleven bőrét nyírják, nem is a gyapját, a húsát fejtik le róla, a zsigereit, és nincs oltalma, hacsak nem azok, akik itt laknak ebben a városban, és a maguk testével formálnak körötte falat a várfalak helyett. (175.)

A főbíró itt a város címerének egyik jelképére, a bibliai allúziók sorát megnyitó bárányra irányítja rá a figyelmet. A szöveg elsődlegesen a bárány áldozatiságát hangsúlyozza, és kapcsolódva a politikai hatalmaknak való kiszolgáltatottság előbbi gondolatához, mint a dráma más pontján is, a város kényszerű áldozatának képe kapcsolódik hozzá.²⁷ A bárány megnyírását idéző képnek nemcsak bibliai, hanem a város művelődéstörténetéhez kötődő kapcsolódásai is vannak, mint arra Csorba Dávid is felhívta a figyelmet. Melius Juhász Péter 1563-as prédikációskötetének címlapján például a címerre utaló bárány egy ézsaiási idézettel egészül ki: „Melius egyik 1563-as prédikációs kötetének az előzéklapján található kép pontosan utal a címerre: a balra néző zászlós bárány és az embléma körszeletében az Ézs 53,7 latin idézete (»nyírói előtt néma maradt«) epideiktikusan Krisztusra, Krisztus húsvéti áldozatára mutat előre.»²⁸ A dráma szövegében olvasható metaforikus megfeleltetés továbbgondolja a jól ismert

²⁷ „A FŐBÍRÓ [...] Amit az Isten a holnapi nappal ránk mért, hogy ismét nyírnom kell ezt az áldozati bárány várost, amúgy is olyan súlyos, olyan fekete.” (213.)

²⁸ CSORBA, *i. m.*, 26. A szerző által idézett kötet: MELIUS JUHÁSZ Péter, *Magyar Predikatioc, kit Postillanac nevezenc, a Prophetac es Apostoloc irassabol, a regi Doctoroknac, Origines, Chrisostomus, Theophilactus, S. Ambrus, S. Hieronymus, S. Agoston, es a mastani boelcz Doctoroc magyarazassoc szerint*, Debrecen, Török Mihály, 1563 (RMNy 194).

ikonográfiából eredő jelentéseket: egyrészt a bárány megnyírásának hiperbolikussá-naturálissá transzformált képe (a közvetlen azonosítás hiányában is) a városlakók áldozatának nagyságát hangsúlyozza, másrészt a krisztusi önfeláldozás jelentésmozzanatát hozzákapcsolja a várfalak nélkül álló, védtelen város toposzához, oly módon, hogy a város mártírúma szakrális színezetet nyer. Debrecen megmaradásának e metafizikai aspektusú interpretációja azonban néhány sorral később egy újabb metaforikus azonosítás közbeiktatásával mintha elbizonytalanodni látszana:

A FŐBÍRÓ Itt munkás emberek éltek régtől fogva, és kezük szüntelen iparkodásával gazdag várost teremtettek, amelynek sokáig nem volt más ellensége, csak a sáska, az aszály, a tűz. Aztán labda lett belőle, amellyel a hatalmasok labdáznak, s hogy le-letegyék a kezükből időnként az urak, fizetünk nekik. (175.)

A városnak a labdaként való azonosítása amellelt, hogy újfent visszatér a közösség kiszolgáltatottságának gondolatához, egy olyan képet társít a városhoz, amely meglehetősen profán és hétköznapi a korábbi heroizáló jelentésárnyalatokhoz képest, és amelynek szokatlanságát erősíti, hogy e motívumnak nincs előzménye város művelődéstörténeti szerepét értelmező emlékezeti mitológé mák sorában. Az idézett szövegrészeket ily módon rávilágítanak arra, hogy a dráma szövegében Debrecen olyan retorikai konstrukció, amelynek lehetséges jelentései a beszélők éppen aktuális szándékai vagy argumentációs céljai függvényében folyamatosan alakulnak, módosulnak.

Ez a felismerés azonban nemcsak a városra irányuló emlékezeti narratívák megidézése, hanem a drámai események alakulása szempontjából is komoly jelentőséggel bír. Eszter kivételével a darab debreceni szereplői számára a város megmentésének feltétele a hagyományaihoz, törvényeihez való ragaszkodás, vagyis a mindenkifelett álló értéként tekintett változatlanág megőrzése. Többek között emiatt utasítják el a kalmár Sztavriász letelepedési kérelmét, annak ellenére, hogy a görög kereskedő vagyonával kész volna megmenteni a várost a hadisarcot követelő császáriaktól. A várost átszövő (vallási, pontosabban felekezeti) eszmények változtathatatlanágának illúzióját nemcsak a Debrecenhez kötődő trópusok jelentéseinek rögzíthetlensége leplezi le a szöveg nyelvi alakítottságának retorikus reflexiójaként, hanem a drámai párbeszédék is rávilágítanak a közösségi értékrend kikezhdhetőségére. A város papja, Hodászi Lukács az alábbi érvekkel indokolja a más hitűek befogadásának elutasítását:

HODÁSZI LUKÁCS A törvényt azért hoztuk, mert a protestánsokra úgy vadásznak, mint a nyúlra a magyar király városaiban, papjainkat börtönbe vetik, templomainkat meg bezárják. Debrecen oltalmat ad az üldözötteknek, és megmutatja a nem kálvinistáknak, milyen az, mikor valakinek nincs joga, és másodrendű állampolgár a hazájában. Király, klérus, majd tanul belőle. (228.)

Sztavriász replikája viszont rávilágít arra, hogy a városnak a protestáns értékrend védelmére irányuló hivatkozása valójában erkölcsi tekintetben semmiben sem különbözteti meg debrecenieket azoktól, akiknek a saját felekezetük szenvedéseit tulajdonítják:

SZTAVRIÁSZ Király, klérus nem tanul, s ha igen, nem ilyesmiből. Ezzel csak az ártatlanokat keserítitek el, és elvadítottok a várostól olyanokat, akikkel Debrecen tán gazdagodnék. Mért tanuljátok meg a rosszat a rosszaktól, mért nem mutattok ti példát arra, mi az Isten előtti egyenlőség, a hitbéli szabadság? (228.)

A debreceniség egyik alappilléreként is számon tartott (felekezeti alapú) magába zárkózásnak az eszménye körül kibontakozó polémia végeredményében nem válik a dráma lezáratlanul hagyott vitájává, amennyiben Gál Nagy István nem sokkal később kijelenti: „Kálváriát járunk azért, hogy megőrizhessük a törvényt, aminek teljes igazságosságába vetett hitemet, megvallom, Kalmár Sztavriász egy kissé megingatta.” (231.) Ezt követően a pap és anyósa (sőt, feltételezhetően a közösség egésze) ellenkezése ellenére, az egyház kiközösítését is felvállalva a főbíró engedélyezi, hogy Sztavriász polgárjogot nyerjen a városban. Bár a Borzán Gáspár megmentésére irányuló döntés motivációját a szöveg nyitva hagyja (miközben a főbíró arra hivatkozik, hogy a város bármely polgárának érdekében így cselekedne, kérdéses, mennyire játszik ebben szerepet a lánya könyörgése), mégis vélhetően a város törvényeinek igazságában és így a Debrecen értékrendjét szavatoló stabilitásban megingott bizalma is hozzájárult cselekedetéhez. Ebben a vonatkozásban a dráma a Debrecenre irányuló emlékezeti narratívákat nemcsak egyszerűen megidézi és egyben a darabban megjelenített események idejére vonatkoztatva *jelenvalóvá* teszi, hanem a drámai történeteknek és a drámai nyelv többértelmű retorikai játékának köszönhetően kérdőjelekkel is illeti az évszázadokon átívelő érvényességüket. A továbbiakban azt kell megvizsgálnunk, hogy mindez hogyan van jelen egy a debreceniséghez társított olyan gondolati konstrukció interpretációjában, amely egyben a *Kiáltás, város!* szövegvilágában leginkább meghatározó módon alakítja a drámai eseményeket.

„Istennek úgy tetszett”

A kálvini predestináció emlékezete és dramaturgiai szerepe a darabban

Balogh István tanulmányában Barta Boldizsár 17. századi krónikája alapján összegzi azt az elgondolást, amely a város nehézségek közepette való megmaradásának már több ízben említett emlékezeti-identifikációs toposzát mozgósítva Debrecen sorsának sajátos metafizikai célt tulajdonít: „e városnak valamiféle rendeltetése van, elsősorban saját szűkebb közössége, ezen felül az egész nemzet és végül valamiféle

transzcendens hatalom számára”.²⁹ Az isteni eredetű elrendeltségnek, a teleologikus történelemszemléletet érvényesítő közösségi önreprezentációnak a geneziséét általában a kálvini predestináció gondolatában szokás keresni. Bata Imre a debreceni tárgyú irodalmi szövegeket áttekintő tanulmányában nagy jelentőséget tulajdonítva a város szellemi formálódásában a kálvini szellemiségnek, felhívja a figyelmet arra, hogy a genfi reformátor tanításaiból leginkább a predestináció gondolata volt képes a városi emlékezet önértelmező alakzataként hagyományozódni:

Különbözik pedig a város még a helvét hitvallást is a maga képére formálja. [...] Még leginkább a predestinációs eszme marad érintetlen a debreceni kálvinizmusban. S ez érthető. Debrecen a predestinációban önsorsára ismer. A fatalizmusnak ez az optimista-religiós megfogalmazása hitelesíti, egyetemes érvényre emeli a debreceni embersorsot és magatartást: a veszedelmeket, bajokat nem lehet elkerülni, de azok, legyenek bármily nagyok is, nem feltétlenül a közösség végpusztulását jelentik.³⁰

Debrecen közösségi önreprezentációja szempontjából a predestináció eszményének kiemelt fontossága talán azzal is összefügg, hogy a köztudatban a kálvini hittéziseket gyakorta kizárólagosan az eleve elrendelés tanával azonosítják: „Ebből kialakul – és történelmileg is kialakult – egy olyan kissé leegyszerűsített felfogás a kálvinizmusról, mintha dogmatikailag ez a hittétel volna a kálvini reformáció elméleti lényege.”³¹ Kérdéses lehet persze, hogy van-e nyoma – s a város történetének mely korszakaiban, illetve milyen szövegeiben – a kálvini predestináció e közösségi emlékezetet formáló hatásának.³² Természetesen jelen írás semmiképpen nem hivatott tisztázni ilyen irányú felvetéseket, számunkra sokkal inkább az válik megválaszolandóvá, hogy a város szellemiségét formáló kálvini koncepciót milyen kontextusban gondolja újra a *Kiáltás, város!* drámaírója.

Általánosságban kijelenthető, hogy a darab szereplőinek egy része a történetekre reflektálva gyakran idézi fel a Kálvin teológiájából ismerős eleve elrendelés

²⁹ BALOGH, *i. m.*, 12.

³⁰ BATA, *i. m.*, 28–29.

³¹ KÓNYA István, *Az „ingyen kegyelem” teológiája: A kálvini predestinációs dogma néhány elméleti vonatkozásáról*, Világosság, 1973/7, 391.

³² Mindez azért sem érdekeltlen kérdés, mert – mint arra Debreczeni Attila a debreceniség fogalmának geneziséét körüljárva rámutatott – nehezen igazolhatóan mutatkozik Balogh István hasonló tárgyú tanulmányának alapkonceptiója, miszerint a városnak a történelme során kialakultak azok a markáns vonásokat hordozó magatartásmintái, illetve műveltségi elemei, amelyeknek a 19. században a debreceniség fogalommal Kazinczy nevet adott. Debreczeni meglátása szerint azonban nem egy létező jelenség megnevezése, hanem sokkal inkább egy sokféle társítást magába foglaló fogalmi jelentés konstruálása történt meg. Ilyen vonatkozásban érdemes volna alaposabban is feltárni, hogy a Kazinczy előtti évszázadokban a Debrecen lokális emlékezetében kiemelt jelentőségűnek tartott kálvini tradíciók sorában mennyire érthetően tetten esetlegesen hasonló jelenségek.

gondolatkörét. Helyenként ez csak áttételesebben szólal meg, leginkább mint az isteni akarat elfogadásának normatív szándékú óhajta.³³ Ennél is gyakoribb azonban, amikor a kálvini tanítás explicitebb módon is a megnyilatkozások részévé válik (ami legtöbbször a főbíró anyjának szavaiban érhető tetten). Az öregasszony elsősorban az Eszterrel folytatott viták érvei között figyelmezteti az isteni akaratnak való engedelmességre az unokáját, akinek replikái – a Borzán Gáspárral kötendő, de már többször elhalasztott házassága okán – az egyéni boldogságra való törekvésnek az óhaját fogalmazzák meg. Az öregasszony ilyenkor a kálvini tanítással próbálja fegyelmelni, nevelni a leányt:

ESZTER Hátha az, aki jött, fordít az életemen?
AZ ÖREGASSZONY A te életeden csak az Úr fordíthat, és ha fordítani akar, akkor már meg is tette, és elrendelte a születésed percében, elkárhozol-e vagy üdvözülsz. Ami a születésed és a haláloed között történik, az nem számít. Az csak egy pillanat. (204.)

A kálvini predestináció gondolatának ehhez hasonlóan hangsúlyos jelenléte főleg azoknak a szereplőknek a szolamában érvényesül még, akik a város érdekét mindenek elé helyezve a hagyományok, törvények változatlansága mellett érvelnek (főként Hodászi Lukács és részben Gál Nagy István megnyilatkozásai).

Mindez azt a benyomást kelti, hogy a darab a kálvinizmus szellemi hatását a drámai fikció imaginárius világában – a Debrecenre irányuló (elsősorban irodalmi) emlékezet már idézett sztereotípiát mozgósítva – az eleve elrendelés elgondolására szűkíti le. A predestináció a kálvini teológiában – és különösen a róla hagyományozódott közvélekedésben – meglehetősen sajátos helyet foglal el, hiszen „[a] predestináció tanát a közvélemény jellegzetes kálvini tanításnak tekinti, amelynek központi jelentősége van a reformátor teológiájában”.³⁴ Ez nemcsak azért nem fedi a valóságot, mert a kérdésről már a Kálvint megelőző időkben is komoly teológiai-dogmatikai viták zajlottak, hanem azért sem, mert Kálvin számára „nem ez volt a teológiája középpontja (ahogy azt nem egyszer a katolikus sztereotípiák vélik), hanem sokkal inkább a megigazulás, annak kérdése, hogy miként lehetek bizonyos az üdvösségem felől”.³⁵ Mielőtt a predestináció gondolatköreinek a *Kiálts, város!*-ban játszott szerepét tovább vizsgálnánk, szükségesnek mutatkozik az eleve elrendelés kálvini interpretációjának

³³ „AZ ÖREGASSZONY Akkor elviseled azt is zokszó nélkül, ahogy a Megváltó vitte keresztjét, és ha még egyetlen kelletlen hangot hallok, nyafogást, illetlen beszédet, ha apád elmulasztja, majd megverlek én.” (194.)

³⁴ Szűcs Ferenc, *Exegézis és dogmatika Kálvinnál a predestinációtan és az ekkleziológia tükrében = Kálvin időszerűsége: Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradvány értékéről és magyarországi hatásáról*, szerk. FAZAKAS Sándor, Bp., Kálvin, 2009, 83.

³⁵ Török Csaba, *Predestináció-változatok: Szent Pál, Szent Ágoston, Kálvin*. <http://real.mtak.hu/11423/1/1259005.pdf> (Letöltés ideje: 2020. november 29.)

néhány olyan kérdésre kitérni, amelyek elengedhetetlenek a további gondolatmenet kibontásához.

Kálvin a következőképpen összegzi az eleve elrendelésről vallott tanításának lényegét: „Eleve elrendelésnek hívjuk Istennek azt az örök elhatározását, mellyel önmagában elhatározta, hogy mi legyen minden egyes ember sorsa. Mert nem egyforma feltétellel teremtetnek mindenk, hanem egyeseknek örök életet, másoknak örök kárhozatot rendel el Isten kezdettől fogva.”³⁶ Nem véletlenül vált ez az elgondolás Kálvin egyik legvitatottabb gondolatává, hiszen, mint arra Eberhard Busch rámutat, „[a]zt a látszatot keltette teológiája, hogy Istene nem más, mint merő »mindenhatóság«, aki önkényesen és sorsszerűen rendelkezik minden ember fölött, keveseket minden alap nélkül üdvösségre, a legtöbbeket ugyanígy ok nélkül kárhozatra rendelve”.³⁷ Vagyis ez alapján könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy a Kálvin által körülírt isteni elrendelés az emberi létezését a determinizmus logikája alapján pusztán meghatározottságként szemléli. A predestináció azonban nem egyszerűen csak a végzetszerűséget hirdeti, legalábbis nem abban az értelemben, ahogyan ezt a modernség felől visszavetítve gondolhatnánk, hiszen „Kálvin számára fontos, hogy a predestinációban Istent ne tévesszük össze a sorssal, az emberi szabadságot pedig ne valamiféle örökévaló szükségszerűséggel állítsuk szembe”.³⁸ A predestináció kálvini értelmezése ugyanis az üdvösség és kárhozat problémájára koncentrálna a különös kegyelem kérdését helyezi előtérbe, és ezzel összefüggésben az isteni hatalomnak abszolút jellegét hangsúlyozza, amely független az emberi érdemtől, morális teljesítménytől és a racionális logika mentén történő megértés szándékától. Épp ezért az érvelés talán legnagyobb paradoxonát és leginkább vitatható mozzanatát, miszerint a kegyelmi kiválasztás nemcsak üdvösségre, hanem kárhozatra is rendel egyeseket, maga Kálvin sem tudja vagy akarja tisztán logikai úton igazolni.³⁹ Kálvin kizárólag a megváltástan kontextusában beszél isteni elrendelésről – ami érthető, hiszen végső soron az üdvösség-kárhozat az emberi lét legdöntőbb kérdése a keresztyén, s így a kálvini teológiában is –, s ennek köszönhetően nincs szó az emberi szabadság korlátozásának bármilyen más természetű kérdéséről. Épp ezért, amint arra Szűcs Ferenc is figyelmeztet: „bármennyi párhuzam látszódjék is a determinizmus-indeterminizmus újkori vitáival, a

³⁶ KÁLVIN János, *Az eleve elrendelésről (De praedestinatione)*, ford. SZABÓ Pirokska, Bp., Európa, 1986, 19.

³⁷ Eberhard BUSCH, *Istenismeret és emberség: Betekintés Kálvin teológiájába*, ford. HUSZÁR Pál, Bp., Kálvin, 2009, 67.

³⁸ *Uo.*, 81.

³⁹ Először is mindenképpen hangsúlyozandó, hogy a kárhozatra való kiválasztás közel sem hangsúlyos a kálvini érvelés egészében. Ahol ez a gondolat előkerül, Kálvin hol bibliai példákkal (pl. Jákób kiválasztása és Ézsau elutasítása), hol teológiai premisszából kiinduló logikai cáfolattal érvel: „Mert ha természetes állapotuk szerint az emberek mindnyájan halálos ítéletnek vannak alávetve, miféle igazságtalanságot vetnek Isten szemére azok, akiket az Úr eleve halálra rendelt el?” (KÁLVIN, *i. m.*, 71.) Leggyakrabban azonban az isteni természet és szándék ember általi megérthetetlenségére, vagyis a magyarázat ember számára rejtett mivoltára hivatkozik: „Mert nem is illő az, hogy amit Isten el akart rejteni önmagában, azt az ember büntetlenül kutassa.” KÁLVIN, *i. m.*, 11.

kegyelmi kiválasztás tana egyáltalán nem az ember sorsára vagy a történelmi eseményekre vonatkozik, hanem kizárólag az ingyen kegyelemből való megváltásnak és üdvözítésnek az összefüggésében szabad róla beszélni”.⁴⁰

E rövid kitérő után azt kell megvizsgáljunk, hogy a *Kiálts, város!*-ban az egyes szereplői megnyilatkozások miként aktualizálják a kálvini predestináció összetett teológiai jelentéseit saját és városuk sorsának önértelmező alakzataiként. Az öregasszony korábban már idézett (és a kálvini eleve elrendelés lényegét viszonylag pontosan összegző) mondatain túl leginkább az figyelhető meg, hogy az egyes szereplők az esetek többségében felszínesen, az eredeti jelentés-összefüggéseket szabadon, önkényesen értelmezve az adott szituációknak és saját érdekeiknek megfelelően *instrumentalizálják* a kálvini gondolatokat. A továbbiakban három kiemelt, de igen jellegzetes példa rövid kommentálásával igyekszünk rávilágítani e jelentésmódosulásokra.

Gál Nagy Istvánban egyik szóváltásukat követően felvetődik a kérdés, hogy mennyiben felelős apaként lánya engedetlen, lázadó magatartásáért. Édesanyja az alábbi szavakkal válaszol a megfogalmazott dilemmára:

A FŐBÍRÓ Azt kérdeztem: rossz apja voltam én ennek a lánynak?
AZ ÖREGASSZONY (*egyszerűen*) Rossz apja voltál, fiam. A feleségednek is rossz férje voltál. Nem préda, nem parázna, nem részeseges verekedő, nem istentelen. Mégis rossz. *De Debrecennek jó főbírája voltál, és ezt kívánta tőled Isten, különben nem rendelt volna e város védelmére, és nem bíz rád ezeket, akiket oltalmazol kard nélkül, a puszta két kezeddél, és akikért odaadod mindenedet.*” (201., kiemelés tőlem)

Mint látható, az asszony érvelése élesen szembeállítja a magánember kudarcát a városi közösségért tevékenykedő közember eredményes munkájával. Ez utóbbi bizonyításaképpen a főbírói feladat betöltését az isteni akarat elrendeléseként értelmezi, ami – különösen az egyéb megnyilatkozásai kontextusában – a kálvini predestináció gondolatát idézi. Mint arra már utaltunk, Kálvin – legalábbis az eleve elrendelést vizsgálva – nem beszélt az isteni kiválasztás bármilyen evilági (akár magánéleti, akár politikai) vonatkozásairól. Eközben az öregasszony mondataiban megfogalmazódó argumentáció arról igyekszik meggyőzni a fiát, hogy az isteni akarat jele (ami a főbírói pozíció betöltése volna) önmagában semmissé teszi a Gál Nagyban körvonalazódó dilemmát, egyben fel is mentve őt a magánemberként elkövetett hibái alól. Azonban a kálvini gondolatok önkényes értelmezésén túl a darab későbbiekben még tárgyalandó zárata sem támasztja alá maradéktalanul az érvelés jogosságát.

Egy másik esetben szintén az isteni elrendeléseként értelmeződnek olyan események, melyeknek nagyon is profán okai a szövegben is lelepleződnek. Amikor kiderül, hogy a császáriak túsul ejtették Borzánt és az ifjú Portöröt, utóbbi apjának a főbíró a következő mondatokkal adja tudtára a történetet:

⁴⁰ Szűcs, *i. m.*, 83.

A FŐBÍRÓ (*egyszerűen, halálos nyugalommal*) Szenátor úr Portörő, a nagy Istennek úgy tetszett, hogy térdre kényszerítsen nyomorult bennünket. Nem fogsz te ellenem szavazni holnap, de igenis együtt jársz velem könyörögni, hogy a Nagytanács meg a céhek adják meg az élelmet meg a sarcot, különben nincs fiad, és nekem nincs vejem. (216–217., kiemelés tőlem)

Az isteni akarat elrendeléseként értelmezett eseményekről a korábbiakban kiderül, hogy a császáriak követének, Von Felsen kapitánynak az ifjú Portörő árulta el megdöbbenéssel, hogy a főbíró lányát a náluk túszként lévő Borzán Gáspár készül feleségül venni. A véletlen elszólás adta az ötletet a kapitánynak a zsaroláshoz (mint arról az egyik kissé didaktikus instrukció tájékoztatja az olvasót). Így pedig az emberi mulasztások, hibák isteni akaratként vagy elrendeléseként való interpretációja ezúttal is a kálvini tanok leegyszerűsítő aktualizálásaként mutatkozik meg.

Végül a harmadik szövegrészlet ezeknek az instrumentalizáló szándékú retorikai műveleteknek talán a leginkább ironikus, sőt cinikus megnyilvánulásaként tekinthető. Amikor Hodászi Lukács, értesülve arról, hogy Gál Nagy engedélyezte Sztavriásznak a letelepedést, megtagadja az úrvacsorát a főbírótól, az a következőképpen reagál a pap szavaira: „Tőled tanultuk, nagytiszteletű úr, hogy csak az történhetik, amit Isten parancsol.” (234.) A gúnyos megjegyzés nemcsak a pap érvkésztését segítségül hívva teszi azt nevetségessé, hanem a saját döntés isteni rendelésként való értelmezése profánul, már-már blaszfémikusan idézi meg a kálvini tanoknak az eredendően az emberi üdvösség mibenlétére reflektáló elgondolásait.

A darab szereplői tehát a predestinációból eredő teológiai megfontolásokat leegyszerűsítve, kisajátító félreértelmességek révén használják fel önértésük, önigazolásuk narratív keretként, ami némileg a debreceni önreprezentációs emlékezetű stratégiák működésének hasonló aspektusaira irányuló reflexióként is olvasható. Mindeközben a kálvini eleve elrendelés végzetszerű mozzanata (még ha nem is az üdvösség kérdésének vonatkozásában) a drámai történések vonatkozásában mégiscsak működőképesnek mutatkozik. Amikor ugyanis Gál Nagy István úgy dönt, hogy a városi törvényt megszegve engedélyezi Sztavriász letelepedését, majd a tőle kapott pénzzel kiváltja a túszul ejtett Borzánt, terve, szándékaitól függetlenül, kudarcot vall. A városba érkező hajdúkapitány ugyanis Bocskai számára lefoglalja az összegyűlt adományokat, és a város elpusztításával fenyegetőzve megtiltja, hogy a debreceniek bármivel is támogassák a császáriakat. Miközben Gál Nagy a város törvényeit, szokásait meghatározó kálvini gyökerű eszmeiséggel száll szembe, amikor megpróbálja megmenteni az ifjú szenátort, épp azzal kell szembesülnie, hogy az események alakulására valójában nincs szabad befolyása. Hiába ismeri fel, hogy a város megmaradását garantáló törvényekhez és az azt formáló szellemiséghez való merev ragaszkodás a józan belátást nélkülözve kerül szembe az alázat és könyörület keresztény kötelességével.

Döntéseinek kudarca nemcsak a tragikus hősformálás hagyományaihoz igazodik a darabban, hanem végső soron a kálvini predestinációnak az emberi szabad akarat

kérdésére irányuló meglátásaira is reflektál. Mint arra Kónya István rámutat, Kálvinnál az emberi döntések szabadságát a bűnnek való kiszolgáltatottság korlátozza, s ily módon lehetetlenné is teszi: „az emberi akarat szolgál akarat, a bűn rabszolgája. Ebből szükségképpen következik, hogy az ember a jó és rossz közül mindig a rosszat választja. [...] A bűn szolgasága tehát nem külső, hanem belső szükségszerűséggé vált számára. Így az ember akarata önkéntesen vállalt szolgál akarat, amely szükségszerűen választja mindig a rosszat.”⁴¹ Gál Nagy István szabad akaratlan alapuló döntésének kudarcra morális vonatkozásban ebben a tágabb kontextusban értelmezhető, és ez teszi világossá azt is, hogy az *Előjáték*ban megfogalmazott önvallomása alapján miben áll a főbíró (kálvini teológia alapján értendő) bűnössége (hiszen mint az látható, a szó szoros értelmében nem ő okozta Borzán halálát, az ugyanis döntése ellenére következett be). Mindennek fényében a *Kiálts, város!* több szinten – a drámai történetek, a megszólalók közti dialógusok, viták érvrendszerében, illetve a dramaturgiai szerkezet szintjén – működtetett, és épp ezért többféle értelemléhetőséggel bíró párbeszéd révén idézi meg a kálvini gondolatokat és azok köztudatban élő emlékezeti narratíváit. Végezetül ehhez kapcsolódva már csak arra kell kitérnünk, hogy Borzán Gáspár halálában a városi közösség megmentéseként értelmezett áldozatiság milyen lehetséges jelentéseket hív életre.

Az áldozat jelentésrétegei a dráma zárlatának kontextusában

Aleida Assmann a különféle érdekeltségű emlékezeti diskurzusok versengését vizsgálva állapítja meg, hogy „az emlékezet elsősorban a szenvedéstörténetekre irányul. Valóban a szenvedések és a katasztrófák vésődnek be a legmélyebben az emlékezetbe. Amennyire érzékeny és megbízható az áldozat-emlékezet, olyannyira érzéketlen és megbízhatatlan a tettes-emlékezet, amely nem produkál hosszú távú hatásokat”.⁴² Nem véletlen, hogy – amint arra már több ízben is utaltunk – Debrecen 16–17. századi története alapvetően egy megpróbáltatásokkal teli szenvedéstörténeti narratívaként hagyományozódott a későbbi évszázadok emlékezetében. Ugyanakkor az a tény, hogy a város az évszázados veszélyeztettsége ellenére meg tudta őrizni önállóságát, és nem vált az őt fenyegető politikai erők martalékává, ebben az emlékezeti konstrukcióban az itt élők áldozatkészségének bizonyítékául szolgált. A városi közösség fenyegetettsége és a megmenekülésért hozott áldozat kérdése így nem véletlenül kerül előtérbe *Kiálts, város!*-ban.⁴³

⁴¹ KÓNYA, *i. m.*, 396. (kiemelés az eredetiben)

⁴² Aleida ASSMANN, *Versengő áldozatok*, ford. PABIS Eszter = *Áldozatnarratívák*, szerk. BALOGH László Levente, TAKÁCS Miklós, VALASTYÁN Tamás, Bp., Kijarat, 2019, 267.

⁴³ Hasonló okkal magyarázható, hogy az áldozatiság kérdése Szabó Magda másik debreceni vonatkozású történelmi drámájában, a *macskák szerdájában* is kiemelt szerepet játszik. A darab ilyen vonatkozású értelmezéséhez lásd részletesebben: BARANYAI Norbert, *Az áldozat reprezentációi Szabó Magda A macskák szerdája című drámájában = „Közöttünk a Mester”*: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreceni Attila tiszteletére, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 27–42.

A darab zárata Borzán Gáspár kényszerű halálát egyértelműen a város érdekében hozott áldozatként jeleníti meg. A főbíró rendeletét kihirdető Duskás az alábbi szavakkal adja a polgárok tudtára az ifjú szenátor halálát:

Borzán Gáspár szenátorról, városunk fiáról, kit többé e földi szemünkkel nem láthatunk, *s ki ma éjszakára tizenkétezer debreceni polgárnak váltsága lesz*, Debrecen város népe, kit Isten véstől, pusztulástól, töröktől, királytól, némettől hajdúk haragjától megkímélni ne áttaljon, imáiban megemlékezni meg ne feledkezzék. (246., kiemelés tőlem)

A bibliai konnotációkat idéző fogalmazásmód, ami a teljes városi közösség megváltásaként értelmezi Borzán halálát, az áldozat fogalmának archaikusabb jelentését (*sacrifice*) hozza játékba. A fogalom későbbi, elsősorban passzív elszenvedést előtérbe helyező interpretációjával (*victima*) szemben „az áldozat aktivitásának két alapvető formája létezik: a valamiért hozott áldozat és a valamiről lemondó áldozat, amelynek eredendően vallásos konnotációi vannak. Közös bennük, hogy az isteneket vagy a kozmikus erőket akarják kielégíteni valamilyen anyagi, tárgyi, állat- vagy ritkább esetben emberáldozat révén”.⁴⁴ Nem nehéz felismerni, hogy Borzán halálát a dráma utolsó megszólalása ennek értelmében ruházza fel a közösség megmenekülése érdekében megkövetelt, szakrális-biblikus allúziókkal. Borzán áldozatként való értelmezése még árnyaltabban írható körül Aleida Assmann már idézett írásának további megállapításait segítségül hívva. Assmann Martin Sabrow kutatásaira hivatkozva mutat rá arra, hogy a 20. század folyamán a társadalmi eszményképek átalakulásának egyik sarkalatos pontja a hős kultuszának fokozatos eltolódása az áldozat szerepének felértékelődése felé. A kétféle eszmény közti különbség leginkább abban ragadható meg, hogy „[m]íg a hős öntudatosan, saját értékei mentén cselekszik, addig az áldozatot szenvedésének értelmetlensége jellemzi. Legfontosabb jegyeik egyik oldalon a szubjektum-státusz, az önmeghatározás és az aktivitás, a másik oldalon pedig az objektum-státusz, az idegenek általi meghatározottság és a passzivitás”.⁴⁵

Bár Borzán halálának áldozatként történő reprezentációja a darabban korántsem nélkülözi a heroizáló jelentésárnyalatokat, halála és az ahhoz vezető út inkább a passzívan, ártatlanul elszenvedett mártírium diszkurzív mintázatainak feleltethető meg. Borzánnak az Assmann által említett objektum-státuszára a darabnak az a dramaturgiai megoldása is utalhat, hogy az ifjú szenátor egyetlen pillanatra sem lesz a drámai események részese: egyszeri megszólalásakor mindössze eskütételének hangja hallatszik egy másik szobából, aminek utolsó szavai – nem véletlenül – a Debrecen iránti halálig tartó hűséget hangoztatják („vérem utolsó cseppjének kihullásáig Debrecen szolgálatom, ámen” – 179.). A dráma műnemi sajátosságainak kontextusában

⁴⁴ BALOGH László Levente, *Az áldozat elbeszélései = Áldozatnarratívák, i. m.*, 9.

⁴⁵ ASSMANN, *i. m.*, 268.

különösen hangsúlyos, hogy Borzán mind a cselekvéseknek, mind a beszédnek csak a tárgyaként és nem alanyaként van jelen a darab egészében (eskütétele sem önálló, autentikus hang, hiszen csak egy formális szöveg megismétléséről van szó). A kérdés már csak az, hogy áldozata mennyiben nyer megerősítést a közösség érdekében elszenvedett mártíriumként. Ennek megválaszolásához a dráma záróképeinek történéseit felvázoló drámai instrukciót érdemes alaposabban szemrevételeznünk.

Az utolsó instrukció Eszter mozdulatait helyezi előtérbe, ami révén a darab egyúttal a jelen befogadói számára példázatos jelentést közvetít:

A tányér régen kihullott Eszter kezéből. Apja, nagyanyja döbbsen figyel, hogyan fogadja, amit hallott, s mit csinál. A lány nagyon lassan a színpad legelejiéig lépdel, s egyetlen szó nélkül ráemeli a szemét a közönségre, a jelenkor emberétől kérve számon, s vele érzékeltetve azt a hullámverést, amelyet neki és a városnak ki kellett állnia, megéreztetve az előtte ülőkkel, hogy valamikor, az idők mélyén, ott élt-nevetett, majd meghalt a történelmi idők valamennyi áldozatát szimbolizáló Borzán Gáspár szenátor, kinek régés-rég továbbtűnt léptei neszére a ma élő debreceniek olykor-olykor „visszagondolni meg ne feledkezzenek” (246.)

A didaktikus túlírtágtól sem mentes instrukció Eszter alakjának középpontba állításával Borzán áldozatának jelentőségét a mindenkori befogadás viszonylatába helyezve igyekszik értelmezni. Eszter a dráma egészében a város szigorú, vallásos elveket követő, a közösség érdekét mindenek elé helyező értékrendje ellenében a boldogság individuális igényeinek képviselőjeként jelenik meg előttünk.⁴⁶ Borzán áldozatának minősítése pedig épp ennek fényében válik igazán összetetté. Az instrukció egyfelől affirmatív módon idézi meg újra azt az emlékezeti toposzt, amely Debrecen évszázados megmaradásának történelmi teljesítményét a város, a városi polgárok önfeláldozó magatartásának tulajdonítja. A darab zárata az emlékezet kötelezettségének kinyilvánításával pedig tiszteletadással fordul a város múltjának áldozatkészsége felé a főhajtás gesztusával kísért emlékezés révén kapcsolva össze az elmúlt évszázadokat a jelennel. Másrészt viszont Eszter veszteségének erőteljes hangsúlyozása, a lány tekintetében megmutatózó vád kétséget is ébreszt arra vonatkozóan, hogy a közösségi

⁴⁶ Nemcsak az apjával és nagyanyjával való folyamatos viták során megfogalmazott mondatai árulkodnak erről, hanem olyan finom szövegbeli jelzések is, mint az első színpadi megjelenését körvonalazó drámai instrukció leírása, amelyben a kálvini eszmeiséggel párhuzamot vonó, komor, puritán jelleget hangsúlyozó térrepresentáció képez kontrasztot az Eszter mozdulataiból, tetteiből áradó életörömmel és a szépség iránti fogékonyságával: „Masszív hófehér falú, bolthajtásos szobát látunk, a bútorok sötétek, komorak, egyszerűek. Kálvin hitének buzgó követői élnek ebben a házban, tehát semmi csecsebecse, még kép se zavarhatja puritán szemüket. A színen Eszter rendezkedik, őszi lombokat szed a gallyakról, azzal díszít egy gyümölcsöstálat, amely az őst idézi maga is, a villogó almákkal, remek körtékkel, szőlővel, barackokkal, dióval. Keze ügyében van egy réztál is, ahogy oldalra pillant, észreveszi benne a saját arcát. A lány csupa feszültség, izgalom, várakozás, szerelem, feltámasztja a réztálat, s elkezd csinosítani magát előtte.” (180.)

emlékezetnek a sztereotip narratívái, amelyek Debrecen minden veszedelmet leküzdő túlélésének történetét konstruálták és tartják fenn, kikezdetlen és mindenkor változatlan értékeket közvetítenének. Szabó Magda történelmi drámájának jelentősége elsősorban ebben, vagyis a kulturális emlékezetet átszövő különféle történetek reflektív újragondolásának gesztusában ragadható meg.

Tanulságos lehet ebben a vonatkozásban, amit Aleida Assmann az emlékezés sokszor kirekesztő, saját narratíváit az egyetlen igazságként tételező stratégiai alternatívájaként fogalmaz meg: „Ezért annyira fontos, hogy ezt a kirekesztő vonást, amely az emlékezési folyamatokban működik, reflexió tárgyává tegyük, tematizáljuk és meggyezés tudatos formáiba vezessük át. A cél ezáltal az emlékezési keret kibővítése, nem pedig lecserélése, a »vagy-vagy« viszony átvezetéséről van szó egy mellérendelő »is-is« kapcsolatba.”⁴⁷ A történelmi tárgyú irodalmi szövegek ebben a törekvésben kiemelt mediális jelentőséggel bírnak: a múlt emlékezetének kizárólagos jelentésüket közvetítő elbeszélései ellenében a nyelvi-imaginárius világok olyan alternatívákat képeznek, melyek a mindenkori befogadás számára lehetőséget teremtenek a múltra irányuló (emlékező) távlataink újrendezésére. A *Kiáltás, város!* ennek megfelelően nem pusztán a „visszagondolva emlékezés” morális kötelességét írja elő az olvasó számára, hanem egyúttal felkínálja az emlékezés másként való, kritikus újragondolásának nem csekély hozadékkal kecsegtető képzeletbeli játékát is.

BARANYAI NORBERT

egyetemi adjunktus

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

baranyai.norbert@arts.unideb.hu

The City of Destiny

Memory of Debrecen in Magda Szabó's Drama "Shout, City!"

Abstract: The study analyzes Magda Szabó's historical drama "Shout, City!" looking for an answer to how the memory of Debrecen appears in the play. In the first two chapters, the paratexts of the play (title, prologue) are examined, followed by an analysis of the characteristics of the memory in the drama. The drama recalls different memorial topoi associated with Debrecen, reflecting that these are constructed by literary tradition. Magda Szabó's text not only simply evokes the memorial narratives of Debrecen, but also questions their validity due to the dramatic events and the rhetorical complexity of the dramatic language. One chapter of the study discusses in detail the dramatic memory and dramaturgical role of Calvinian predestination. The analysis concludes that "Shout, City!" evokes Calvinist thoughts and their

---

⁴⁷ ASSMANN, *i. m.*, 274.

memorial narratives through a complex dialogue, shaped by dramatic events, dialogues and debates between characters. The final chapter examines the end of the drama, based on Aleida Assmann's study, focusing primarily on the issue of sacrifice. As a result, the significance of Magda Szabó's historical drama is not given by drama poetic innovation, but by the intention to rethink the stories that construct the cultural memory of Debrecen.

Keywords: historical drama, Debrecen, cultural memory, predestination, sacrifice

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/198-222.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Felekezetek együttélése a kora újkori Szilágysomlyó mezővárosában

A Szilágyság egységes földrajzi táj (függetlenül attól, hogy 1876-ig két vármegyéhez, Krasznához és Közép-Szolnokhoz tartozott). A természetföldrajzilag inkább az Alföldhöz tartozó (Erdély felé zárt), sőt nemegyszer az Alföld peremterületeként tárgyalt¹ Szilágyságon belül három kistájról beszélhetünk. Ezek egyike a Kraszna folyó vidéke, melyet a Réz- és a Meszes-hegység vonulatai karolnak át, itt található Szilágysomlyó, Kraszna és Zilah mezőváros. A három közül Szilágysomlyó jelentőségét témánk szempontjából az adja, hogy a 16. század második felében Erdélynek fejedelmeket és vajdákat adó Báthoryak családi birtokáról van szó.

Szilágysomlyón a reformáció századában is – természetes módon – mindig szolgált katolikus pap. Ez teljesen független Báthory István fejedelemnek és testvérének, Kristóf vajdának attól a politikájától, hogy szerte Erdélyben és a Partiumban, így a Szilágyságban is a helvét irányt támogatták az unitáriusok meggyengítése végett. Báthory István 1571-es fejedelemmé választását, buzgó katolikus volta ellenére, az ekkor már egyértelműen protestáns többségű Erdélyben nagy várakozással fogadták a protestánsok is.² A János Zsigmond alatt megerősödött unitáriusok visszaszorítását várták tőle. Ne feledjük, ekkor Erdélyben még két egyház volt: a szász és a magyar, egy-egy püspökkel. A szászok egyháza homogén: az ágostai hitvallást követő egyház; a magyaroké pedig heterogén: ez több confessiót fogadott magába.³ Báthory igyeke-

¹ Kósa László, *Az Erdéllyel határos területek* = K. L., *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Bp., Planétás, 1998, 173–182.

² Debreceni Ember Pál is így emlékezik rá a 17–18. század fordulóján: „Dávid Blandratával és az ariánus dogmák más csatlósaival egyetemben abban reménykedtek, hogy aranykor virrad rájuk. Ezeket a reményeket azonban meghiúsította a fejedelemségben következő Báthory István gondoskodása és ügyessége [...] az új erdélyi fejedelem, Báthory István elhalmozta az egyházat. Ugyanis az ő bölcsessége, vitézsége, műveltsége, kegyessége – hasonlóan minden más állami és vallási ügyben a béke és a háború fortélyai-ban való jártassága – által messze felülmúlta kora minden fejedelmét, s helyesen úgy vélte, hogy akkor kezdheti meg szerencsésen az uralkodását, ha mindenekelőtt magára veszi a megzavart vallás gondját.” DEBRECENI ÉMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS PÉTER, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 200–201.

³ „Amint tehát az 1570-es évek elején még nem létezett unitárius egyház, a fentiek értelemben éppúgy nem beszélhetünk önálló szervezettel rendelkező reformátusról sem, csupán azt mondhatjuk, hogy voltak olyan gyülekezetek, amelyek a vallásújításban nem voltak hajlandók rálépni az olasz Giorgio Biandrata és társai által javasolt útra, ám püspökük nekik is az a Dávid Ferenc volt, aki persze több teológiai kérdésben is mást tanított, mint a svájci reformátorok.” BALÁZS MIHÁLY, *Toleráns ország – félreértett törvények: A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez = Bölcsészettudományok*, szerk. PÁL JÓZSEF, VAJDA ZOLTÁN, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2014, 100.

zett a szász egyházat megerősíteni, a magyar egyházból pedig olyan módon kiszorítani az unitáriusokat, hogy a reformátusokat törekedett erősebb pozícióba helyezni.⁴

A Báthoryak számára még családi birtokukon, a somlyói uradalomban is csupán a 17. század elején nyílt lehetőség arra, hogy a katolikus felekezet pozíciójának megerősítéséhez fogjanak. Ebben két lengyel származású Báthory-özvegynek, Kostka⁵ Zsófiának és Zakreszka⁶ Annának kulcsszerep jutott. Anyósról és menyéről, Báthory András anyjáról és feleségéről van szó (akik talán nem is ismerték egymást: Zsófia 1618-ban elhunyt, Anna 1614-ben született⁷). Ecsedi Báthory István, a református főúr, országbíró 1605-ös halálával kihalt a Báthoryak ecsedi ága. A két ág minden vagyona gyámfiára, a későbbi fejedelemre, somlyai Báthory Gáborra szállt, aki már fejedelemként, 1612-ben féltestvérének, Báthory Andrásnak⁸ és mostohaanyjának, apja, Báthory István⁹ második feleségének, Kostka Zsófiának adományozta a fejedelmi birtokot,¹⁰ Kraszna vármegye székhelyét, Szilágyosomlyót és a hozzá tartozó uradalmat:

⁴ „A két Báthory: István és Kristóf, az ágostai hitvallást tekintette ezen egyház hivatalos confessiojának, minthogy az 1571 szept. 9-iki medgyesi zsinaton, a mikor Alesius a magyar egyházak püspökévé másodsor is megválasztott, a református lelkészek is aláírtak az ágostai hitvallást és ennek apologiáját; fentartva az úrvacsora kérdésében eddig elfoglalt kálvini álláspontjukat. Valószínű, hogy Báthory István felfogására tekintettel, később az összes református lelkészek is elfogadták ugyan ilyen módon az ágostai hitvallást és épen ezért nevezte Báthory Kristóf még 1580-ban is ágostai hitvallásuaknak őket.” POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, Bp., Franklin Társulat, 1904, IV, 46.

⁵ Stemberghi, stangenbergi Kostka család. Névváltozatok: Costka, Koczka, Kosztká, Koztká.

⁶ Feldeni Zakrzewski család. Névváltozatok: Sagreski, Zakreczki, Zakreski, Zakrewski, Zakrewszki, Zakreszki.

⁷ FILKORN Pál, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem ősei*, Levéltári Közlemények, 1976/2, 207. Wertner Mór szerint Kostka Zsófia vissza sem tért Erdélybe férje halála után: „[Báthory István] kétszer nősült. Első neje Ákos nb. Pelsőczy Bebek György (†1567) és Eperjesi Patócsi Zsófia (sz. 1533 †1583 szeptember 1-én) leánya Zsuzsanna, kivel 1580 János napja utáni vasárnapon kelt egybe. Második neje a lengyel Kostka Zsófia. Atyja Kostka Kristóf pomerániai vajda, golubi és koscierzyni starosta; anyja: Konopacka Anna. Zsófia férje halála után Lengyelországba vonult vissza. Halála évét nem ismerjük. István első házasságából származik Gábor és Anna; másodikából András”. WERTNER MÓR, *A Báthoryak családi története*, Turul, 18, 1900, 26–27.

⁸ Somlyai Báthory András (1596u.–1631), 1619-ben Bethlen Gábor kíséretének tagja, 1630–1631 között krasznai főispán. Apja, Báthory István 1601-es halála után anyjával, Kostka Zsófiával Lengyelországba ment, ahonnan 1612-ben térhetett vissza. FILKORN, *i. m.*, 207.

⁹ Somlyai Báthory István (1562–1601), 1574-től krasznai főispán, 1584-ben erdélyi vajda, majd váradi kapitány. 1596-ban köti második házasságát a lengyel stemberghi Kostka Zsófiával (1582–1618). *Uo.*

¹⁰ Náprágy Demeter erdélyi püspök emlékirata az erdélyi viszonyokról „Sequuntur bona et redditus principis ordinarii. Praeter decimarum arendam, quas Saxones et nobiles arendare solent, iteni annualem provincialium contributionem, habet princeps aliquot arces seu castra: 1. Varadinum. 2. Somlyó. 3. Hust. 4. Keowar. 5. Samos Yuar. 6. Maros Viuar. 7. Albam Juliam olim sedem episcopalem. 8. Vincz olim capituli Albensis. 9. Monora etiam capituli Albensis, Enied similiter. 10. Deua. 11. Branichka. 12. Sidowar. 13. Lippa confinium. 14. Wilagoswar confinium, Solmos, Ueno confinia, Fogaras, Lugas et Karansebes districtus. In his omnibus provisosores seu officiales fuerunt, qui perceptoribus singulis annis dabant rationem”. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1601–1607)*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1879, V, 168.

1612. szeptember 4. [Báthory] Gábor fejedelem a hiteleshelyen vallja, hogy rokoni szeretetből mostohaanyjának, néhai Bathory István özvegyének: Koczka Zsófiának és fivérének, néhai Bathory István feleségétől, Koczka Zsófiától született fiának: Bathory Andrásnak, továbbá mindkét nemű örököseiknek adományozza Somlio (Krazna vm) várát és annak összes tartozékait. Feltételül szabja, hogy a kedvezményezettek soha és semmilyen módon nem fogják birtokukban háborgatni a fejedelem híveit és udvari familiárisait, akiket azelőtt megadományozott, továbbá üldözni a kálvini, illetőleg a lutheri (Calvinianae seu Lutheranae) tanítást terjesztő papokat és prédikátorokat a vár és a hozzá tartozó falvak területén, ellenkező esetben a javak szálljanak vissza a fejedelemre és örököseire.¹¹

Ha megnézzük, a somlyai uradalom tartozékai közül a krasznai református egyházmegye részeként a század végén az alábbi települések szerepelnek Debreceni Ember Pál összeírásában: Somlyó, Kraszna, Valkó, Bagos, Borzás, Percsen, Somlyóújlak, Csehi, Balla, Ilosva.¹² Ezek közül a gyülekezetek közül szinte mindegyikben igyekeztek a somlyai birtokosok teret nyerni a katolicizmus számára már Kostka Zsófia alatt is. Ez folytatódott menyének, az 1631-ben elhunyt Báthory András özvegyének, Zakreszka Annának idején is, aki haláláig, 1658-ig önállóan igazgatta az uradalmat.¹³

Ezek a küzdelmek, viták az eleve egyes felekezetű Somlyón voltak a legélénkebbek. Sipos Gábor egy tanulmánya a szilágysági református tractus vonatkozó oklevelei alapján jól adatoltan bontja ki a kérdést.¹⁴ Ez alapján a következőképpen foglalhatóak össze a 17. század első felének eseményei. Bocskai István, Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelmek alatt, Kisdobszai Dániel somlyai lelkész, krasznai esperes idejében a somlyai református egyház több dézsmaadományban részesült, az esperes egyúttal a középkori templom és parókia lakója, ezek jövedelmének élvezője. A somlyai reformátusoké volt a kémeri, 1614-től a dörzsöki (bályoki) dézsma is. A református egyház kapta a dézsmát Somlyó mellett Hadadon, Zilahon, Krasznán, Bagoson is. A dézsma átvételét igyekezett megakadályozni a birtokos, Kostka Zsófia, sőt katolikus papot is próbált bevinni Somlyóra, Krasznára. A szilágysági reformátusok az országgyűlés elé vitték a panaszukat, mely 1610-ben elrendelte, hogy „se Tövisen, se Fejérvárott, se [Kolozs]Monostoron, se a somlyai jószágban, se Székelyudvarhelyt [...] pápás papnak szabad nem légyen lenni”.¹⁵ Báthory Gábor Kolozsvárott, 1612. február 5-én kiadott oklevelében elrendelte,

¹¹ GÁLFI Emőke, *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei, 1600–1613*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 125–126.

¹² DEBRECENI EMBER, *i. m.*, 464–465.

¹³ Báthory András 1628-1629 körül vette el feldení Zakrzeszka Anna Máriát (1614–1658), aki 1658. március 28-án hunyt el. Temetése 1658. augusztus 2-án Somlyón volt. FILKORN, *i. m.*, 207.

¹⁴ SIPOS Gábor, *Katolikus-református vita a Szilágyságban a 17. század elején = Báthory Gábor és kora*, szerk. PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária, ULRICH Attila, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Erdélytörténelmi Alapítvány, 2009, 311–323.

¹⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1608–1614)*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1880, VI, 170.

hogya a somlyai vár tisztjei gondoskodjanak a református gyülekezet életének, jövedelmének, templomának védelméről. Kisdobszai esperes halála (1615) után mégis elvették a reformátusoktól a középkori templomot, ezért Bethlen Gábor 1615. május 27-én Kraszna vármegyének parancsolta meg annak visszaadását.

Hamarosan fordulat történt a somlyai egyházak életében. 1615 őszén az országgyűlés Szilágysomlyón (és Udvarhelyen) a katolikusok kérésére változtatott az „egy település – egy felekezet” addigi gyakorlatán (a „maior pars” elvén), és elrendelte, hogy ha a katolikusok vannak többségben, legyen övük a templom. De kötelesek legyenek a reformátusok számára – azokkal osztozva a költségeken – új istentiszteleti helyet (auditoriumot) építeni, viszont legyen övük a parókia, illetve a dézsma negyede.¹⁶

Az 1610-es évek végén történhetett a felekezeti arányok megállapítása, mely azt mutatta, hogy a katolikusok vannak többségben, így övük lett a középkori templom, a reformátusoké az új imaház, a kémeri, bályoki, ippai, récsei és lecsméri dézsmát pedig azonos arányban kapta meg a két felekezet. Ez a somlyai reformátusok életében nyilván gyökeres változást hozott, bár az erdélyi református fejedelmek védelmét a század folyamán mindig élvezhették. A 17. század erdélyi református fejedelmei számára Kraszna és Közép-Szolnok református egyházmezejének és ezáltal református egyházainak támogatása igen tudatos egyházpolitikát tükröz, gondolok itt elsősorban Bethlen Gábor fejedelemségére és a szilágysági református esperesek kiválasztására.

Elsőként Kisdobszai Dánielről kell szót ejteni. Vezetékneve hódoltsági származásra utal, Somogyból érkezett, mint Kálmáncsehi Sánta Márton vagy Melius Juhász Péter.¹⁷ Még ahhoz a lelkészi nemzedékhez tartozott, amely Wittenbergben volt diák: 1577. december 16-án iratkozott be az egyetemre Károlyi Mihállyal és Laskai Csókás Péterrel egyszerre. Már 1578-ban hazatért, 1581 októberében Szilágycsehiben, 1592–1598 között Zilahon lelkész, itt lett a szilágysági egyházmezejé esperese. Ezután Szamosudvarhelyen, majd 1608-tól Szilágysomlyón szolgált lelkészként és esperesként haláláig, 1614 nyaráig.¹⁸ A Kisdobszait követő szilágysági esperesek már Heidel-

¹⁶ „Az romana religiójú uraink atyánkfiai instantiájokra, minthogy articulusuk vagyon rólla, hogy a hol melyik fél többen vagyon, az olyané légyen az templum, megengedtüik, hogy Somlyón és Udvarhelyt is, ha többen vadnak azon az hitön valók, az templomok ő számokra légyenek; de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek Somlyón és Udvarhelyen auditoriumokat, elkészítvén az auditoriumokat, azután restituáltassék mind az két helyen mind az két parochiához való házzal és quartával együtt az maior parsnak.” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1614–1621)*, szerk., SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1881, VII, 286.

¹⁷ Kisdobsza Kálmáncsehi Sánta Márton szülőhelyével, Kálmánca mezővárossal szomszédos, mindig is túlnyomórészt reformátusok lakta település, 1950 óta Baranya megyéhez tartozik.

¹⁸ „C: 1577. december 16. Károlyi Mihállyal és laskai Csókás Péterrel egyszerre; E: 1578 január 7. Még 1578-ban hazatért, a coetustól hét tallér és öt arany útravalót kapott. 1581 októberében már biztosan Szilágycsehiben volt református lelkész. 1592-ben zilahi lelkészként lett a szilágysági egyházmezejé esperese, itt volt még 1598-ban is. Innen Zoványi Jenő szerint elűzték, és Szamosudvarhelyre került. 1608-ban pedig már Szilágysomlyón találjuk. Halála után a földbirtokos elvette a templomot a reformátusoktól, a s katolikus papot akart hozni, ez kiváltotta Bethlen Gábor közbelépését.” SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 176.

berg neveltjei. Heltai János alapvető munkáiban feltárta és adattárban rögzítette a magyarországi protestáns diákok 17. század eleji heidelbergi peregrinációját.¹⁹ Ugyanő kitért későbbi hazai pályafutásukra is.²⁰ Kiemeli, hogy a magyar diákok heidelbergi peregrinációja „rendkívül sikeres volt, vallási, művelődési, politikai hatásait szinte máig felismerhetjük”.²¹ A szilágyi/krasznai egyházmegye Kisdobszai Dánielt követő esperesei közül a következőről, Perecseni Ferencről alig tudunk valamit. Az alábbiak jól jellemzik a forrásadottságot, forrásaink esetlegességét: Zsigmond Attila szerint 1598–1608 között hadadi lelkész,²² más forrás szerint ugyanakkor, jól adatoltan, 1602-ben Monóban szolgál.²³ Zoványi Jenő szerint 1618-ban esperes,²⁴ Petri Mór szerint 1628-ban is esperes,²⁵ de ez utóbbi kizárható, hiszen ekkor már régen Keresszegi István töltötte be ezt a hivatalt.

Keresszegi Herman István már jóval ismertebb alakja a szilágysági egyháztörténetnek, mint aki Báthory Kristóf 1580-ban a szilágysági espereseknek kiadott oklevelének megerősítését Bethlen Gábornál elérte (1624. július 4.).²⁶ Bethlen híres, 1629-es, a lelkészek utódait megnevesítő oklevelét is Keresszegi eszközölte ki.²⁷ A szilágysági lelkészek névsora (a névsorokat tartalmazó legkorábbi egyházmegyei protocollum 1656-ban kezdődik) Keresszegi esperességéig nyúlik vissza, ez az 1620-as adat az első feljegyzés a krasznai egyházmegye református papjairól.²⁸ Az 1646.

¹⁹ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980, szerk. NÉMETH Mária, Bp., OSZK, 1982, 243–347.

²⁰ HELTAI János, *A heidelbergi egyetemjárás, 1595–1621 = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* szerk. BÉKÉSI Imre et al., Bp. – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1993, 540–548.

²¹ *Uo.*, 544.

²² Zsigmond Attila szíves közlésére Hermán M. János hivatkozik egy tanulmányában. HERMÁN M. János, *A hadadi lelképásztorok névsora*, *Református Szemle*, 2012/5, 528.

²³ ZOVÁNYI Jenő, *Protestáns lelkészek nyugatványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, szerk. ZSINKA Ferenc, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1929, XIII, 109.

²⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 607.

²⁵ Petri Mór Sülelmedről írja, jellemzően az 1879-es „Névkönyv” 24. lapjára hivatkozva: „Egy 1628 febr. 23-diki egyházmegyei jegyzőkönyv szerint: »papi díjlevelet szervez és magának papot bir. Fizetés minden gazdától egy és fél kalangya buza és egy kalangya zab, ha búzája nincs 33 dr., ha zabja nincs 10 dr.; kinek bora termett, fél veder. Asszonyunk öngasága grátiájából az malomnak sabbathalissa a prédikátoré, a decimából sedecim.« »íratottott Perecseni Ferencz Esperes uram előtt a fenn irt napon és évben.«” PETRI Mór, *Szilágy vármegye monographiája*, I–V, [S. l.], Szilágy vármegye, 1901–1904, itt: IV, 362.

²⁶ SZABADI István, *Báthory Kristóf erdélyi vajda 1580-as oklevele és a szilágysági reformátusok = A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*, szerk. PAPP Klára, PÜSKI Levente, NOVÁK Ádám, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2019, 81–87.

²⁷ SZABADI István, „Keresik sokan régi leveleiket”: *A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban = „Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkjája”: Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, szerk. DÁNÉ Veronka, SZABADI István, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2014, 85–96.

²⁸ ZSIGMOND Attila, *A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai*, *Református Szemle*, 2007/4, 898–930.

évi szatmárnémeti zsinat döntése ellenére a Tiszántúlon a *Geleji kánonok* mellőzésével, továbbra is az *Articuli maiores* és a Keresszegi által 1633-ban összeállított, zsinati határozatokat tartalmazó *Appendix* alapján folyt az egyházkerület igazgatása. Keresszeginek már a vezetékneve is említést érdemel. Gyakran írják ugyanis Keresztzeginek,²⁹ de tudjuk, hogy Körösszegen (Bihar vármegye) született, az egyházkerület korabeli jegyzőkönyvében is folyamatosan Keresszeghi-ként szerepel a neve.³⁰ Debrecenben volt tógátus diák, 1609. augusztus 9-én iratkozott be, 1612-ben senior lett. Járt a marburgi egyetemre (1613-ban), majd Wittenbergben egyike volt az utolsó ott tanult református magyaroknak, 1614. április 23-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérve 1616-ban zilahi lelkész, 1620 júniusában a szilágyi egyházmegye esperese, 1629. november 25-én tiszántúli püspök. Ettől kezdve Debrecenben szolgál lelkészként, majd esperesként, 1641-ben hunyt el.³¹

Keresszegi 1630-ban elhagyta a Szilágyságot, és Debrecenbe távozott. Ekkor Szilvási K. Márton szilágynagyfalusi, majd szilágycsehi lelkészt választották utódjául (1630–1634). Nem kizárt, hogy a szilágycsehi lelkészi hivatalt nem ő, hanem testvére (öccse?), a szintén heidelbergi peregrinus, Szilvási K. István töltötte be, aki Heltai adattára szerint éppen 1630-ig szolgált ott.³² Szilvási K. Márton 1617. április 7-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Tanulmányait Bethlen Gábor támogatta, Gyulafehérvárott rektor is volt, majd Bánffyhunyadra került (1622-ben), ahol 1623 elejétől esperesként szolgált. Heltai szerint 1626-ban kerülhetett a Szilágyságba: Szilágynagyfaluba, 1630-tól lett krasznai esperes mint már szilágycsehi pap, 1634–1638 között halhatott meg.³³ Utóda Csengeri [Pásztor] József hadadi lelkész (esperes

²⁹ Hogy ne kelljen messzire menni a példáért, a zilahi református egyházközség Váradai Bibliájában található lelkésznévsor Zoványi P. György kezéhez köthető részének szövegű átírása szerint is Keresztzegi a neve. Lásd ZSIGMOND Attila, „*Memoriae Sacrum*”: *Egy 18. századi lelkésznévsor létrejöttének körülményei* = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben: *Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019, 129. Petri Mór is hol Keresszeginek (PETRI, *i. m.*, I, 519, 530, 567), hol Keresztzeginek írja (PETRI, *i. m.*, II, 538; PETRI, *i. m.*, V, 598.), nyilvánvalóan ugyanarról a személyről szólva. A sort hosszan folytathatnám. Legutóbb Dáné Veronka is mindkét névalakot hozza, a „Keresszegit” mintegy magyaráztként, zárójelben. DÁNÉ Veronka, „*Hogy összes örökösüket... mindenki becülje*”: *Bethlen. Gábor protestánst (?) lelkészutód nemesítéséről* = „*Eklézsiáknak, egyházi szolgáltnak egyetlenegy dajkája*”, *i. m.*, 67.

³⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. I.1.a.2.58.

³¹ HELTAI, *Adattár*, *i. m.*, 291.

³² *Uo.*, 332.

³³ „Bethlen Gábor alumnusa. Bethlen ekkor levelet is küldött vele és Bőjti Veressel Pareushoz. Szilvásiék 1618-ban is váltottak levelet Bethlennel (Adattár I 201 l., TT 1881: 307. 1.). 1618 őszén Marburgban is megfordult Szilvási. Hazatérve 1619. okt. 11-én Bethlen parancsára Nagyszombat városa fuvarozta Lévaig (Adattár I 222. 1.). Rövid ideig Gyulafehérvárott volt rektor, innét hamarosan Bánffyhunyadra ment lelkésznek, 1622. jan. 17-én már ott volt. (Adattár I 225. 1.). 1623 elejétől a kolozskalotai egyházmegye esperes tisztét is viselte, 1626-ban azonban már más volt az esperes, tehát Szilvási ekkor foglalhatta el a szilágynagyfalui papságot, ahol 1630-ban már a szilágyszolnoki esperes és ez időtájt már szilágycsehi pap. Zoványi és Herepei szerint 1634 körül halt meg (Adattár I 234. 1.), Szinnyi szerint 1638-ban”. HELTAI, *Adattár*, *i. m.*, 332.

1634–1650 között), szintén heidelbergi peregrinus. Debreceni diák volt 1607-ben, Heidelbergben 1614. április 1-jén iratkozott be. Ami még tudunk róla: 1625-ben Szatmárnémetiben lelkész és szatmári esperes, szilágysági esperesként 1634-től szerepel, 1648-ban pedig hadadi papként tűnik fel.³⁴

Itt ér véget a volt heidelbergi peregrinusok, későbbi szilágysági esperesek sora, és úgy tűnik, hogy az egyházmegye székhelye is Zilahra kerül hosszú évtizedekre. Úgy vélem, meghatározó lesz, hogy Somlyóról és Hadadról Zilahra helyeződik át a székhely. Ez azt is mutatja, hogy a korábbi fejedelmi és főúri befolyás és pártfogás gyengül, nem függetlenül attól, hogy a Szilágyság is lényegében hódoltság területté válik, de legalábbis annak közvetlen peremére kerül, Somlyónak mint végvárnak a jelentősége lesz az elsődleges 1660 után.

Rendkívül értékes forrása a 17. század szilágysomlyói református egyház életének az az emlékirat, amely nemrég került elő a szilágysomlyói gyülekezeti iratanyagból.³⁵ Szerzője id. Halmágyi István, krasznai alispán, a naplóíró főispán Halmágyi István (1719–1785) apja, aki az 1730-as években a somlyai eklézsia egyik kurátora volt. Izgalmas önéletírását és végrendeletét Szádeczky Lajos közölte.³⁶ Érdemesnek tartom az alábbi néhány részletet a közlésre, amely a diplomuktól megfosztott szilágysomlyói reformátusok istentisztelet otthonául szolgáló hajlékkeresését írja meg. A telket magát még Bethlen Gábor adományozta a gyülekezetnek, ekkor épült az első, vesszőből font falú, szalmatetőű református templom. A mai kőtemplom majd csak 1729–1736 között épül meg. Az emlékiratból az is olvasható, hogy Somlyón középfokú oktatás is folyt a 17. században, még a környékbeli román (talán református) lakosság által is látogatott intézményben. Ne feledjük, hogy a református románok a 17. században saját egyházmegyékkel is rendelkeztek, egy volt a Szilágyságban, kettő pedig valahol a Körösökön túl, Biharban és Zarándban.³⁷

³⁴ „1607. júl. 6-án subscribált Debrecenben. Heidelbergi peregrinációján kívül a következő adatok vonatkozhatnak rá: 1625-ben Csengeri P. József első pap Szatmárnémetiben és szatmári esperes. 1634. jún. 18-án Szatmáron tartott közssinat szilágysági esperesül Csengeri Józsefet erősítette meg. 1648-ban Csengeri József hadadi pap és szilági esperes... ajánlja neki, mint szatmárnémeti első papnak s szatmári esperesnek Gönci. M. János. RMK III 1703-at (Leyden 1648. jan. 15.) és RMK III 1704-et (Leyden 1648. márc. 11.) Csengeri József hadadi papnak és szilági esperesnek ajánlja Mátyoki S. István.” HELTAI, *Adattár, i. m.*, 270.

³⁵ Lelőhelye: Szilágysomlyói Református Egyházközség Levéltára, Közigazgatási iratok (a korábban leválasztott részek I./1 jelzettel, a kötet I./11 jelzettel). A kéziratot 1975 folyamán Varga Pál esperes-lelkész öt példányban lemásoltatta (gépiratos formában) Lukács József szilágysomlyói segédlelkésszel, mivel féltek a levéltár esetleges állami kézbe vételétől (ami végül eddig tisztázatlan okok miatt elmaradt). A forrás átírását a gyülekezet iratainak felmérését, rendezését és digitalizálását elvégző Emödi András, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület levéltárosa készítette, a teljes anyag kiadás előtt áll.

³⁶ Halmágyi János és id. Halmágyi István élete s végrendelete = SZÁDECZKY Lajos, *Halmágyi István naplói, 1752–53, 1762–69, és iratai, 1666–1785*, Bp., MTA, 1906, 429–458.

³⁷ ZOVÁNYI Jenő, *A tiszántúli református egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939, 39.

A 17. században számos román anyanyelvű lelkészt képeztek, majd ordináltak a tiszántúli zsinatokon a tiszán román ajkú partiumi református gyülekezetekbe.³⁸ Mindezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a szilágysági lelkészek túlnyomó része a kora újkorban nem Nagyenyeden, hanem minden bizonnyal Váradon, majd 1660 után bizonyítottan Debrecenben kapott képzést, itt szentelték lelkésszé, mely szentelés tiszántúli zsinatokon történt, nyilvános disputát, vizsgát követően. Képzett-ségük, lelkeségük és gondolkodásuk tehát ide köti őket, a puritanizmus két kora újkori fellegrárához. A szószéken elhangzott tanítások is ezt a neveltetést tükrözték, ha attól eltértek, a tiszántúli egyházkerület feladata volt a tanítás megjobbítása, illetve a fegyelmi ügyek lefolytatása. A szilágysági, túlnyomórészt református magyarság sokat emlegetett puritán kegyessége talán ennek a kötődésnek is köszönhető.

FÜGGELÉK

id. Halmágyi István emlékirata [1745 körül]

Az praecitált módok szerint, Isten ő Felsege e Szilágy Somlyai Reformata kicsiny Ecclesiának ingyen való kegyelmességéből tisztességes progressust és Patronusok által beneficiumocskát is rendelt és engedett. Arra nézve az akkori Reformatusok elsőben nem nagy momentumu Auditoriumot erigáltak volt. De ugyan csak azon helyre, mellyet b. e. Betthlen Gábor Fejedelem Donatioja szerint confirmalt; és Kemény Jánosné, Lonyai Anna, mint maga földét az Ecclesiának conferálta. Melly helyen csak ez mostani aetasbéli emberek is nagyob s kisseb consideratiójú, néhány rendbéli Oratoriumokra emlékeznek, egymint:

1. Értenek veszzóvel font, s tapasztás nélkül való Oratoriumot, melly közönségesen szalmával volt befedve.

2. Az el sorvadván, olly Oratorium készítettett, melly a szélnek injuriája ellen, nád-kévékkel volt egészzen körül csinálva, hasonló szalma fedél alatt.

3. De hihető, hogy az Oratorium helye felett lévő nagy hegyről gyakor záporok, s gyakrab közönséges esők, azon Oratoriumra ottan ottan le folyván, a gyenge nád falakat, kivált az hegy felől, nem engedte sokáig duralni; Hanem közönséges mindenféle deszkákból, az Ecclesiának akkori Tagjai, kívántanak állandób munkát tenni, s valamivel tartósab formában építeni, de ugyan csak szalma fedél alá.

4. Annakutánna Véér György kapitányságában, Miskólczi Gáspár Papságában azon említett Donatióval biratott helyre, olly Oratorium, ugyan csak mint a többi, négy

³⁸ SZABADI István, *Református románok a kora újkori Partiumban = Vallási kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. PETI Lehel, TAMÁS Ildikó, Pécs – Bp., PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2020, 39–44.

szegeletre építettett, melly jó sövényvel meg vólt fonva, kívül belől emberül megtapasztva, s megis meszelve; festés nélkül való közönséges deszkákkal bé menyezetezve, és náddal jó formában bé vólt fedve. Ezekkel birta, mig bírhatta az Ecclesia magát; midazonáltal mellyik esztendőőkben készültének egymás után, nem tudatik.

5. Az alatt, Isten ő Felsege a keresztyénségnek a Pogány Ellenségen győzedelmet engedvén, az ország is csenedesedvén, mindenféle dolgok job rendekre kelvén; Egyszersmind e Somlyai Refor.ta Ecclesia is, mind becsül.s Nemesekkel, mind Praesidiumbéli Katonákkal, s közönséges, és Mester emberekkel is nem kevésé szaporodván; Gondolkodtanak s discurráltak is arról: hogy szeb modgyával való diszes Oratorium készittessék. Mellyre mind az akkori becs. tes Nemesség, mind az Praesidiarius Tisztek s töb emberek is köz akarattal meg egyezvén, láttattak jó munkát kívánni építeni. A minthogy

In Anno 1685, ugyan említett Miskolczi Gáspár Papságában, jó erős és sűrű vak lábakra, nagy talpak, és azokra sűrű erős gerendák vonattattak, és tölgy deszkákkal Oratorium pádimentumának, olly magossan, hogy a gyermekek alatta elbújálhattanak, meg padoltattanak; Melly azért lett, hogy az hegyről le folyó sok víz s zápor az Oratorium oldalát s allyát ne roncsa s veszesse, hanem alatta elfolyván, szárazon álhasson. Azon talpakra erős s vastag karók állittatván, jó erős tölgy veszőkkel, jó magassan emberül meg fonattatott; kívül belől, jól elkészítettett sárból és jó vastagon meg tapasztatott, a tapasztás kövecsel jó sűrűn meg verettetett, hogy a vakolást inkább meg tarcsa. Annak utána kívül belől jó vastagon meg vakoltatott, csinoson meg meszeltetett; külső szegeletei megfestettettek; üveg ablakokkal bé rakkattatott; sendellyel bé fedettetett.

1686. Esztendőben, külömb külömb féle festékekkel meg ékesítettett fenyő deszkából való Menyezet, tisztességes predikáló szék /: azon Amstelodámi Magyar Biblia, és fertályos folyó óra /: superlással, Ecsedi Asztalos János által; És ugyan fenyő deszkából való Székek, mind Férjfiak, mind Aszszonyok számára, szép módgyával készittettek, Debreczeni Foris István Papságában. Nem külömben Tisztességes Kar, Pulpitus, azon Graduál, s hal hejből, ezüst dróttal, gazdagon tekert szép Virga, vagy Stylus. Tornáczok is mind két ajtó eleiben készittettek.

Ez Oratoriumnak hegy felől lévő belső oldalára fenyő deszkából tisztességes nagy Tábla is készítettett; Mellyen két Columna irás vólt; Egyiken a Nemesség, másikon a Praesidiarius Tisztek nevei, kik tudniillik azon Oratorium építésében szivesen munkálódtanak s assistáltak is, tettetés nagy betűkkel voltak fel jegyezve.

Ugyan ezen Oratorium mellett, 1688-ban a régi kő fundamentumra Veréb Mihály faragó által, tisztességes harangláb is, szép két harangokkal építettett sendely fedél alá.

Ez Oratoriumban, a Praedikáló Szék előtt, faragott kőre vólt egy Epitaphium készítve; melly Kormos Familiáé vólt; de az azon lévő írásra, ez mostani aetas nem emlekezik.

Successive a Parochialis Telekre, Pap számára, Tisztességes tanuló, ebédlő s cseléd ház, pitvarostól, kamarástól, pinczéstől, istallóval, s egyéb szükséges épületekkel

s veteményes kertel; Az Oskolában pedig, Mesternek különös ház, kamarájával, pitvarával, azon fedél alá Classis; Külön fedél alá Praeceptorinak való ház s más Classis készítettett. Az Classisokban néhány, selyem s közönséges zászlók, dob, festett táblák, sceptrum, etc.

Jó Mesterek hol Debreczenből, hol Kolosvárról hozattatván, olly szép Schola erigáltatott, hogy Syntaxisták, Poëta s Rhethorok is vóltnak; és olly szép frequentivával, hogy a Vidékbéli Magyar, sőt Oláh Nemesség is magok Gyermekeit tanulás kedvéért bé hordották. Nagyob s kisebb csengettyű is vólt, mellyeknek nagyobbikja, valamelly lárma alkalmatosságával, ugyan a Mester udvarán földben tétett vólt; annak utánna sokat kerestetett, de az hegyről árvizzel együtt lefolyó főveny-nyel is fellyeb telvén az Schola udvarának földje, mind eddig is nem találtatott.

Mesteren s Praeceptoron kívül Cantor is tartatott; Kik mindenikének különös tisztességes fizetése s hivatallyá vólt. Az Leány Gyermekek tanítása az Cantornak incumbalt.

Az praespecificált Oratorium in Annis 1700, et 1701 az uttza felé hanyatlani kezdvén, mivel másként vitiumot nem igen contrahált vólt, az Ecclesia becs. tes Curatori 1702-be mind négy szegeletre külön, azon kívül az uttza felől való oldala eleiben két kő lábakat rakattattak; Olly jó reménsséggel, hogy még azon Oratorium a szerint felesztendőkhig meg szolgál; a kő lábak a sendelyezésig alkalmasint fel rakattattak vólt.

De, Imé! mikor az egész Ország nagy csendességben vólna, s továbis a maga csendességét s békességét állandónak lenni reménlené; az egész Magyar Hazát s annak minden Szegeleteit zápor és árviz módgyára hirtelen el borító Haboruság, 1703. Esztendőkhig nyári holnapjaiban elé adá magát; Olly hirtelenséggel, hogy alig vette magát észre az ország, mikor igen kevés idő alatt, mindenéből ki pusztula; és alig vala a Fő Rendeknek annyi idejek, hogy valami Fortaliciumokban, Receptaculumokban, avagy csak személyek szerint recipialhatnák magokat.

Ugyanis II. Rakoczi Ferencz Fejedelem némelly Magyar és Lengyel Urakkal s Nemesekkel, Lengyel Országból Maramorus felé etc. bé útvén, az egész Magyar Orszagi szegénység hirtelen mellé adván magát, mindennap szemlátomást szaporodott; s majd reménység felett olly corpusokat csinált, mellyeknek első ellensége az Urak s Nemesek vóltanak; kiket mindeneknek előtte minden jószágokból ki forgatni főveb gond vólt.

Ennek alkalmatosságával, említett Fejedelem parancsolattyából, circa Julium Anni 1703. néhány zászló allya kuruczság Somlyó alá jövén, nem csak ez Somlyó Varossa, sőt az egész vármegyebéli szegénység önként alája bocsátá magát. Mellynek azt az hasznát vette, hogy:

Leopoldus ő Flge, a dolgok folyása szert szaporított Kolosvári Praesidiuma, mihelyen megértette Somlyónak a Kuruczokkal való meg egyezését, abba kívánt módot keresni, miként tromfolya meg Fejedelmétől való el idegenedését. A minthogy 21. Augusti 1703. Ruth napján, jó hajnalban, ex inopinato ez Somlyó Városára útvén, mivel a Nép minden egyetmását féltéb(en) a Templomokban hordotta, mind a

Templomból mindeneket elvitt, mind a Várason mindeneket el praedált; nem csak hadi embereket, mint ellenséget, sőt Városi embereket is felesen meg ölvén.

Ugyan akkori Schola Mester Csengeri Pál, Academiákra érdemesen készülő derék Legény is a Ráczok által meg ölettetett, feles pénze s mindene sákmányra hányattott. Ugyannyira, hogy:

Somlyai elsőb rendű néhány emberek s Nemes Vármegye Tisztei, cselédgyekkel Kolosvárrá recipialván magokat, mikor az ott való Praesidium Somlyórúl a nagy nyereséggel bé érkezett, magok köntöseit s jószágait Németek s Ráczok kezében keservesen szemlélték.

Annak utánna ugyan 1703-ban, 7. Octobr. Spes napján, melly akkor Vasárnap esett, már az elébbi nyereséggel is a Kolosvári Praesidium meg bizván magát, ujjobban Somlyóra ki út, a kuruczokat aperto marte adoriállya, elfutamtattya, és így mindeneket magáévá tévén, meg sirathatatlan kárunkra, az egész Várost, Reformatusok Templomát, harang-lábját, harangjaikkal együtt, s a Parochialis házakat, Scholát elégette és tellyességgel hamuvá tette.

Már a Somlyai Refor.ta Ecclesiának sem Temploma nints, sem olly tágas helye, holott az Isteni Tiszteletet gyakorolhassa; Azomban az Ellenségnek ujjab réa ütésétől, az egész helység minden szempillantásban félt; a mint gyakran meg történt, estve kiki maga házában csendesen le fekütt, éttzaka olly lárma érkezett, melly miatt az fejér nép az hegyek tetején virradott meg. Azért következő őszön s télen, s talán 1704-nek is kezdetiben az Vár kapuja előtt való hivalkodásnak helyére, mellyet közönségesen morgó-szinnek neveztenek, kételenítettett gyűlni mindennap, avagy csak reggel, Isteni Tiszteleteknek végben vitelére.

Ezen felháborodás egész 1710dik esztendőig, sőt 1711ik tavaszáig continuáltatván, Somlyó Városa több(ny)ire Sedes Belli vólt; Melly esztendők alatt felette sok és kiváltképpen való viszontagságai vóltanak.

Oratoriumot is a Reformatusok azon esztendők alatt nem epithettek; hanem a régi Oratorium helyére valami szinecske szalma fedél alá csináltatott, csak hogy az eső a nép nyakában ne essék.

Annakutánna paraszt deszkákkal körül vétetett Szin, ugyan szalma fedél alá készítettett; Melly 1710-ben, az Erdélyből ide commendiroztatott Caesarea Militia által hordattatott széllyel.

Ezek után Isten ő Felsege a maga Népének sok nyomorúságát megszáván, a sok pusztitást s praedálást is meg elégelvén, az hosszú ideig tartó háborúságot 1711-ben, Aprilisben meg csendesíté. Az elszéledett Nemesség, s mindenféle Lakos haza telepedék, s elsőben is Parochialis háznak Nagyfalusi Bogya István házat in f.16 megszerzévén, bé hordattatott s fel is alittatott, egyéb szükséges requisitumokkal együtt. Etc.

Hasonlóképpen Schola

Successive kevés pihenést vévén az Ecclesia, Jó Istenünk dicsősségére, ujjonnan Oratorium építéséhez kezdett. In Anno 1714. die 12. August. a régi kő fundamentumra, jó erős tölgyfa talpak vonattattak, jó magas lábfakkal, sűrű kötésekkal s

gerendákkal, az Oratorium felálított; fenyő deszkákkal, hornyolva, csinoson megborított, meg is sendelyeztetett. Melly az Ecclesiabélieknek elfáradhatatlan forgólódások által, olly serénységgel vitetett véghez, hogy Novembernek 25. napján, akkori Somlyai Refor.tus Pap s Szilágyi Esperest, Zoványi György által fel is szenteltetett. Tanitást tévén ex Zachar. Cap.4., vers.7mo

Minthogy pedig ez fából készült Oratoriumra 1714dik esztendőől fogva, egész tizenöt esztendőök elfolyásáig az hegyről lefolyó sok eső, és réá járó zápor, nem csak a fenyő deszkákat rothasztotta el; sőt az erős Talp fáknek is olly veszedelmet és rothadást okozott, hogy azok is igen meg gyengülvén, láb fáknak s kötéseknek talpakban belé bocsátási el veszvéen, kivált szélvészés időben igen tartott az Ecclesia attól, hogy valamiként nyakában talál szakadni. Arra nézve ujj Oratoriumnak állandob formában (lelendő) építéséről igen szükséges volna gondolkodni.

SZABADI ISTVÁN

igazgató

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen

iszabadi@gmail.com

Coexistence of Denominations in Early Modern Szilágysomlyó (Șimleu Silvaniei)

Abstract: The significance of Szilágysomlyó to our topic is given by the fact that in the second half of the 16th century it was the family estate of the Roman Catholic Báthory family, who gave princes and voivodes to Transylvania. It was only in the early 17th century that the Báthorys could begin to strengthen the position of the Catholic denomination, even on their Somlyó family estate, which was already a mixed-religion region. At the same time, the support which the 17th-century Reformed princes of Transylvania lent to the Reformed Church in the region reflects a very conscious church policy, see primarily the principality of Gábor Bethlen and the selection of the Reformed deans of Szilágy (Sălaj). It must be noted that the majority of the clergy in early modern Szilágyság did not receive training in Nagyenyed but presumably in Nagyvárad (Oradea) and - after 1660 - verifiably in Debrecen, where, following a public debate and examination, they were ordained as ministers. Their education, spirituality, and thinking thus bind them here, to the two early modern citadels of Puritanism.

Keywords: mixed-religion region, Reformed princes of Transylvania, Roman Catholic Báthory family, Reformed deans of Szilágy (Sălaj), Puritanism

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/223-234.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Tradíció és reprezentáció két 17. századi debreceni neolatin gyászvers-antológiában*

A 16–17. században számos Debrecenhez és a Debreceni Református Kollégiumhoz kapcsolódó művelője volt a neolatin alkalmi költészetnek. A versírók szinte kivétel nélkül a lelkészek, a kollégiumi tanárok és diákok, továbbá a művelt polgárok közül kerültek ki. Alkalmi jellegű verseik pedig többnyire rendkívüli eseményekhez, jeles alkalmakhoz (például egy-egy könyv megjelenése, esküvő, temetés, fokozatszerzés, utazás, születésnap) és kiemelkedő személyekhez, jórészt református közösségük tagjaihoz, barátaikhoz, támogatóikhoz kapcsolódtak.

Sajnálatosan ezek a költők és verseik a hazai kutatásban a mai napig nem kaptak kellő figyelmet.¹ Gyakori jelenség, hogy a 18–19. század szépirodalom-fogalmának alárendelve vizsgálják a 16–17. század irodalmi termését, így háttérbe szorítva a korszak egyházi irodalmát és neolatin alkalmi költészetét. Ennek ellenére ezekre az alkalmi szerzeményekre több aspektusból is kiemelt forrásként kell tekintenünk, hiszen általuk bepillantást nyerhetünk a 16–17. századi hazai egyházi értelmiség életrajzába, kapcsolatrendszerébe és poétikai-filológiai műveltségébe. Továbbá a szövegek megfelelő kontextusban, megfelelő szempontok szerint történő filológiai elemzésével ezek a korábban lebecsült alkalmi versek új megvilágításba kerülhetnek, és kimutatható lesz a költemények kapcsolódása a külföldi egyetemi poétikai iskolák elméleti alapvetéséhez és módszertani eljárásaihoz.

* A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói ösztöndíjasa. A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének.

¹ A Debreceni Kollégium kora újkori neolatin alkalmi költészetével csupán néhány tanulmány foglalkozik részletesebben a hazai szakirodalomban: TÓTH Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században*, Studia Litteraria, Tomus XVII, 1979, 51–69; NÉMETH Béla, *Adalékok két debreceni latin költő, Csorba István és Kóródi Bedő Dániel értékeléséhez*, Könyv és könyvtár, 1987, 129–138; GYÖRI L. János, *A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 627–696; SZABADI István, *Adalékok a Debreceni Református Kollégium koszorús költője, Kóródi Bedő Dániel értékeléséhez = Világosító lámpás: Tanulmányok a 60 éves Györi L. János tiszteletére*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület – Debreceni Református Kollégium, 2018, 147–152; POSTA Anna, *A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin halotti költeményei*, Gerundium, 2019/1, 21–32; Uő., *A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin üdvözlőkölteményei*, Gerundium, 2019/3–4, 100–111; Uő., *Újfalvi Imre neolatin alkalmi költeményei = Újfalvi Imre pere és műveltsége: Tanulmányok és szövegközlések*, szerk. OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019, 111–123.

Neolatin halotti költészet Debrecenben

A halotti költemények a 17. század utolsó évtizedeiben különleges népszerűségnek örvendtek Debrecenben, ahol 1679-től 1700-ig összesen hét búcsúztató versgyűjtemény jelent meg: 1. *Sympathia memoriae...*, 2. *Lamentum metricum...*, 3. *Parentatio lugubris...*, 4. *Brabaeum vitae...*, 5. *Hedera poëtica...*, 6. *Epicedium perennitati...*, 7. *Honor posthumus...*² Az antológiákban elíratott személyek (Köleséri Mihály, Mártonfalvi Tóth György, Nógrádi Mátyás, id. Köleséri Sámuel, Felvinczi Sándor, Szenci A. Pál, Szilágyi Tönkő Márton) külföldi peregrinációjukról hazatérve, tanári-lelkészi hivatalukban szolgálva mindnyájan fontos szerepet töltöttek be Debrecen egyházi-szellemi életében.³ Az alábbiakban a két elhunyt püspököt, Nógrádi Mátyást és Szilágyi Tönkő Mártont búcsúztató halotti versgyűjteményekkel foglalkozunk részletesebben. A kötetekből elemzésre kiválasztott korpusz azon költők verseiből állt össze, akiket származásuk, iskolájuk, hivataluk vagy éppen ezek mindegyike Debrecenhez és/vagy a Debreceni Református Kollégiumhoz kapcsol.⁴

² *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleseri...*, Debrecini, Ex officina Johannis Rosnyai, 1679 (RMK II, 1443, a TtRE Nagykönyvtára RMK 196 jelzetű kolligátumi példányát használtam); *Lamentum metricum aeternitati nominis... Georg. Martonfalvi...*, Debrecini, Ex officina Johannis Rosnyai, 1681 (RMK I, 1255a, a TtRE Nagykönyvtára RMK 1455 jelzetű másolati példányát használtam); *Parentatio lugubris super obitu excellentiss. ac celeberr. viri D. Matth. Nogradi...*, Debrecini, Ex officina Johannis Rosnyai, 1681 (RMK II, 1480, a TtRE Nagykönyvtára RMK 201 jelzetű kolligátumi példányát használtam); *Brabaeum vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, clarissimi, ac eruditissimi viri, Dni. Samuelis Köleseri...*, Debrecini, Per Stephanum Töltesi, 1683 (RMK II, 1517, a TtRE Nagykönyvtára RMK 618 jelzetű kolligátumi példányát használtam); *Hedera poëtica, significativa vitae & rerum gestarum, admodum reverendi, clarissimi ac doctissimi viri, domini Alexandri Felvinci...*, Debrecini, Impressit Paulus Kassai, 1686 (RMK II, 1580, a TtRE Nagykönyvtára RMK 199 jelzetű kolligátumi példányát használtam); *Epicedium perennitati nominis viri Dei reverendi clarissimi, ac doctissimi domini, Pauli Szenczi...*, Debrecini, Apud Paulum Cassai, 1691 (RMK II, 1682, a TtRE Nagykönyvtára RMK 670 jelzetű kolligátumi példányát használtam); *Honor posthumus, quem magno nominis, viri admodum reverendi, clarissimi, doctissimi, celeberrimi &c. D. Martini Szilágyi...*, Debrecini, Impressit Georgius Vincze, 1700 (RMK II, 1989, a TtRE Nagykönyvtára RMK 200 jelzetű kolligátumi példányát használtam).

³ Csupán id. Köleséri Sámuel tíz évesen elhunyt kisfia, Köleséri Mihály tekinthető kivételnek. Mártonfalvi Tóth György (1635–1681) 1659-ben Franekerben teológiából doktorált, majd Nagyváradon tanárként működött. 1660 augusztusában Nagyvárad török kézre jutott. Ekkor Mártonfalvi az egész kollégiummal Debrecenbe vonult, és ott haláláig tanárként dolgozott. Nógrádi Mátyás (1617–1681) debreceni tanulmányai után Sárospatakon lett tanár, majd 1649 szeptemberében lelkészi állást foglalt el Debrecenben, ahol egy ideig a kollégiumban is tanított. A debreceni egyházmegye 1661-ben esperessé választotta, 1665-től pedig a tiszántúli egyházkerület püspöke lett. Id. Köleséri Sámuel (1634–1683) 1672 júniusától Debrecenben lelkészkedett, 1681-ben pedig a debreceni egyházmegye esperesévé választotta. Felvinczi Sándor (1642/43–1686) debreceni tanulmányai után Kassán lett rektor, majd lelkészhelyettes. 1678-ban Debrecenben viselt lelkészi hivatal, 1684-től már a debreceni egyházmegye esperese. Szenci A. Pál (1644–1691) 1681-től debreceni lelkész, 1686-tól pedig a debreceni egyházmegye esperese. Szilágyi Tönkő Márton (1642–1700) Debrecenben tanult, majd 1669-től ugyanitt tanárként működött, 1699-ben pedig az egyházkerület püspökévé választották. Az életrajzi adatok forrása: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3> (Letöltés ideje: 2021. január 18.)

⁴ A Nógrádi-kötet összesen 70, a Szilágyi Tönkő-kötet pedig 197 költeményt tartalmaz. Mindkét antoló-

A tanulmány nagyobb részében a kora újkori halotti költészet alapjául szolgáló poétikai-retorikai hagyományokat idézzük fel. Előbb a gyászversek antikvításban gyökeröző műfajtypusait és metrikai jellemzőit tekintjük át, majd az elemzésünk tárgyát adó versszövegek retorikai alakzatai, allúziói és trópusai által mutatunk rá a funerációs költemények klasszikus irodalmi mintázatokhoz való kapcsolódására.

A dolgozat zárásában a halotti költeményekben megjelenő reprezentációs gesztusok felől elemezzük az antológiákat. A versek egyaránt teret adnak az elhunyt egyén és az elhunytat sirató közösség reprezentatív megjelenítésére. A versszövegek számos részlete ad betekintést az eltávozott személy életének fontos mozzanataiba, fordulópontot jelentő eseményeibe, az egyén elismerésre és dicséretre méltó tulajdonságaiba, érdemeibe vagy éppen az adott korszak történelmi eseményeibe. Ugyanakkor a kötetek változatos összetételéből kirajzolódik a 17. századi értelmiség kapcsolatainak mikro- és makrostruktúrája: a helyi viszonyok ugyanúgy, mint a debrecenieknek az egyházkerület más tagjaival való összekapcsolódása. A lírai beszélők pedig többnyire a közösség (a család, a barátok, az iskola, az egyház, a város, a haza) nevében búcsúznak a halottól, kollektív veszteségként értelmezve a halálesetet.

---

gjból 26 olyan vers került kiválasztásra, amelynek költője a Zoványi- és/vagy a Szinnyei-lexikon adatai alapján igazoltan kapcsolható Debrecenhez és/vagy a Debreceni Kollégiumhoz. A Nógrádi-kötetből kiválasztott debreceni vonatkozású költők: id. Köleséri Sámuel (1634–1683), Felvinczi Sándor (1642/43–1686), Szenczi A. Pál (1644–1691), Debreceni Kalocsa János (1632–1710), Érsekújvári Karai Orbán (?–1690), Szőnyi Nagy István (1633/34–1709), Szilágyi Tönkő Márton (1642–1700), Lisznyai Kovács Pál (1630–1693), Patai K. István (1654–1711), Kecskeméti Selymes János (1655/56–1721), Szilágyi Mihály (?), Matolcsi Cs. Jeremiás (?), Váradi Sámuel (?), Gönczi Pál (?), Vári Mihály (?–1723), Debreceni Ember Pál (1660k.–1710), Szőlősi P. Pál (1661–1688), Makódi János (?), ifj. Rápóti Pap Mihály (1660–1726), Szerencsi János (?), Pápai Mihály (?), Geszti Mihály (?), Vecsei M. István (?–1719), Nógrádi Benedek (1663–?). Megjegyzés: Patai K. István költőtől három vers szerepel az antológiában. Kérdés, hogy vajon mindhárom versnek ugyanaz a Patai K. István a szerzője vagy névegyezés áll fenn. A lexikonokban csak egy Patai K. Istvánt találtunk, aki szóba jöhet mint a gyászköltemények szerzője. A Szilágyi Tönkő-kötetből kiválasztott debreceni vonatkozású költők: Dobozi István (?), Debreceni Fóris István (?–1711), Debreceni Kalocsa János (1632–1710), Losonczi András (?), Béltéki János (?), Czeglédi P. Pál (1659–1712), Veresegyházi Tamás (1643–1716), Szenczi Szabó János (?–1700 u.), ifj. Rápóti Pap Mihály (1660–1726), Pathai K. István (1654–1711), Debreceni Ember Pál (1660k.–1710), Kecskeméti Selymes János (1655/56–1721), Pathai P. Sámuel (?–1739), Vári Mihály (?–1723), Kondorosi János (1662–?), Gyöngyösi (Árva) István (?), Diószegi P. Sámuel (1675–1713), Kocsi Csergő János (1648–1711), Ujfalusi B. György (?), Miskolci L. István (?), Szathmári S. István (?), Kisfaludi Péter (?), Báthori N. K. Gáspár (?), Herczeg János (?), Bárány Mihály (?), Pathai P. János (?). Megjegyzés: Pathai P. Sámuel költőtől két vers szerepel az antológiában. Kérdés, hogy vajon mindkét versnek ugyanaz a Pathai P. Sámuel a szerzője vagy névegyezés áll fenn. A lexikonokban csak egy Pathai P. Jánost találtunk, aki szóba jöhet a gyászköltemények szerzőjeként. Az életrajzi adatok forrása: ZOVÁNYI, *i. m.*; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., Hornyánszky, 1891–1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

A halotti költészet műfajtypusai

A siratóének (gr. threnos, lt. naenia) már az ógörög irodalom Homérosz előtti korszakában az ősi melikus költészet szerves részét képezte. Az *Iliász* utolsó énekének egyik szöveghelye utal a műfaj kezdetleges megjelenési formájára. Az eposz zárlatában a trójaiak az Akhilleusz kardjától elesett Hektór herceget gyászolják. Az ikonikus jelenet panaszos áriával kísérik az énekesek.⁵ A műfaj az archaikus kori görög lírában is jelentősnek bizonyult. Pindarosz a *Nekik ott az éji sötétet alatt...* kezdetű threnos töredékében a holtak világába, az általa elképzelt Elíziumba ad betekintést.⁶ Szimónidész töredékes siratójában Danaé és az újszülött Perszeusz ládába zárva, halálra várva hánycódnak a tengeren.⁷ A halotti költészet másik népszerű műfajára is találunk példát Szimónidésznél. Híres kétsoros sírversében (gr. epitaphion, lt. epitaphium) a thermopülai csatában elesett spártai hős katonáknak állít emléket.⁸ A római császárkor görög nyelven alkotó történetírója, Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című művének második könyvébe (*Pel.* 1.) egy rövid sírfeliratot illeszt be. Kétsoros költeményében az ismeretlen szerző a spártai harcosok élet- és halászemléletét villantja fel.⁹

A római aranykor irodalmának számos költőjét megihlette az elmúlás. Catullus harmadik carmenjében kedvesének madárkáját gyászolja, hatvanötödik versét pedig Trójánál elhunyt fivére emlékére írta.¹⁰ Az állatok halálát tematizáló költemények közé tartozik Ovidius *Szerelmek*-kötetének egyik darabja is. Az elégiagyűjtemény második könyvének hatodik versében a költő egy papagáj temetésére hívja össze a madarak seeregét.¹¹ Horatius több ódájában (I. 3., II. 6., IV. 12.) rejtjelekbe foglalva siratja elhunyt barátját, Vergiliust. A nyílt gyászra is mutat példát az első könyv huszonegyedik versében, amelyben Vergiliusszal közös barátját, Quintilius Publius Varust búcsúztatja.¹² Az epicédium (gr. epicedion, lt. epicedium) mint műfaji elnevezés megjelenik Statius néhány alkalmi versének címében. Az *Erdők*-antológia ötödik könyvének harmadik darabjában apja (*Epicedion in Patrem Suum*), az ötödikben pedig fia (*Epicedion in Puerum Suum*) keserű halálát panaszozza a költő. A második könyv hatodik költeménye pedig viasztalás (lt. consolatio) Flavius Ursushoz, aki ugyancsak gyermeke elvesztését fájlalja.¹³

⁵ HOMÉROSZ, *Iliász*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1985, 429–430.

⁶ *Széphajú Khariszok tánca*, ford. JÁNOSY István, KÁLNOKY László, Bp., Európa, 1960, 51.

⁷ *Uo.*, 28.

⁸ *Fohász a múzsákhoz: Tíz ógörög költő*, Szentendre, Interpopulart, 1993. <https://mek.oszk.hu/00300/00386/#> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

⁹ PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, Bp., Magyar Helikon – Európa, 1978.

¹⁰ Caius Valerius CATULLUS *összes versei*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1967, 7–8, 76–81.

¹¹ Publius OVIDIUS Naso, *Szerelmek*, ford. GAÁL László, Bp., Akadémiai, 1961, 73–77.

¹² Quintus HORATIUS Flaccus *összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961, 62–65, 102–105, 142–145, 296–299. A rejtjeles Horatius-ódákról bővebben lásd RIMÓCZINÉ HAMMAR Márta, *Horatius (carm. II. 6.) Vates amicus-a = R. H. M., Szemek, mint két ragyogó virág...: Összegyűjtött tanulmányok*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007, 159–170.

¹³ Statius antológiája latin nyelven elérhető az interneten: <https://www.thelatinlibrary.com/statius.html> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

A felsorolt műfaji terminusok a 16–17. századi lexikográfiai művekben is szerepelnek. Calepinus és Szenci Molnár latin–magyar szótáraiban az *epitaphium* ('koporsora meeczet iras, koporsovers' – 'koporsói vers, koporsofelett valo irás') és az *epicedium* ('valaki haláláról irt versek, koporsó vers' – 'valaki haláláról irt versec') szavak magyar jelentései közt nincsenek eltérések. A *consolatio* ('vigasztalás') kifejezés csak Calepinusnál ('siralom, halottakért való keserves sirás'), a *threnos* és a *naenia* ('halott énece, Tor énece') pedig csak Szencinél fordulnak elő.¹⁴ A kora újkori meghatározásokkal összhangban áll az *Oxford Classical Dictionary* *epicedium*-definíciója. A szócikk szerint egy gyűjtőfogalomról van szó, amely az elhunytak tiszteletére íródott gyászverseket foglalja magába, és tartalmilag nem különbözik jelentős mértékben a halotti költészet többi műfajától (*threnos*, *naenia*, *epitaphion*, *consolatio*).¹⁵

Az elemzésünk tárgyául szolgáló 17. századi gyászvers-antológiák közül a Szilágyi Tönkö-kötetben több műfajjelölő cím is található, az említett terminusok közül is megjelenik itt néhány, konkrétan a *Threnodia*, az *Epitaphium* és a *Naeniae*.¹⁶ Az alkalmi gyűjtemény költői az ilyesfajta címadásokkal (például *Ode in Parentalia*, *Exequiale Philomelisma*, *Monodia*, *Siralmas versek*¹⁷) nem a különféle műfajok közötti határvonalak meghúzására törekednek, sokkal inkább egymás szinonimáiként használják az egyes fogalmakat. A kötetekben szereplő, tematikailag egymással összefüggő halotti költemények tulajdonképpen mind egységesen besorolhatók az *epicedium* gyűjtőkategóriába. A műfaji elnevezések azonos jelentéskörben való használata már az ókori példák esetében is megfigyelhető. A fent idézett, spártai harcosokról szóló *epitaphiont* a verset felvezető szövegrészben Plutarkhosz *epicedion*nak nevezi.¹⁸

A funerációs műfajok elégikus jellege

Arisztotelész *Poétikájának* I. fejezetében még az összes elégiai versmértékben, azaz disztichonban íródott költeményt elégianak tekinti.¹⁹ Horatius már kategorizál: az egyéb műfajoktól (eposz, iambosz, komédia, tragédia) elkülönítve két tematikai

¹⁴ *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1912, 61, 106. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_163/?pg=0&layout=s (Letöltés ideje: 2021. január 18.); *Retorikai, irodalomelméleti címszavak Szenci Molnár Albert latin-magyar szótárkiadásából = Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 470, 473, 477.

¹⁵ Az *Oxford Classical Dictionary* *epicedion*-szócikke interneten elérhető: <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-2437> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

¹⁶ *Honor posthumus...*, i. m., A3v, B2r, D1v.

¹⁷ *Uo.*, A4v, B4r, C1r, C3v. A latin címek magyar fordítása: *Óda halotti ünnepre, Gyász- / Temetési philomelisma* (a *philomelisma* fogalmát lásd *A dialógizálás formái* című fejezetben).

¹⁸ Plutarkhosz művének vonatkozó része eredeti görög nyelven elérhető az interneten: https://www.loebclassics.com/view/plutarch-lives_pelopidas/1917/pb_LCL087.343.xml (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

¹⁹ *ARISZTOTELÉSZ, Poétika*, ford. SARKADY János, Bp., Magyar Helikon – Európa, 1974.

csoportra osztja az elégiákat, a hálaadó-könyörgő versekre és a gyászelégiákra, az utóbbi típus megjelenéséhez kapcsolja magának az elégiaköltészetnek a kezdetét is.²⁰ Az elégia mint műfaji elnevezés tehát már az antikvitás idején megkapja a 'siralmas ének, vers' klasszikus alapjelentését, amely a kora újkori szótárakban is szerepel.²¹

A 16–17. századi praeceptumszerzők ugyancsak az elégiaköltészet kontextusában beszélnek a halotti műfajtípusokról.²² Károlyi Péter az 1567-ben Kolozsvárott megjelent verstani munkájában nem tér ki a lírai műfajok osztályzására és tárgyalására.²³ Piscator az 1642-ben Gyulafehérvárott nyomtatott, iskolai használatra szánt poétikai kézikönyvében már részletesen foglalkozik a műfajelmélettel.²⁴ A VI. fejezetben a hagyományos retorikai felosztás szerint rendszerezi a műfajokat, a bemutató nembe (genus demonstrativum) sorolja a siralmakat, mint amilyen az elegia, a threnus, az epicedium és az epitaphium. Az elegiát általánosságban olyan költeménynek nevezi, amelyet siralom alkalmával szoktak énekelni. Az epicedium esetében már konkrétan fogalmaz, halottakra írott gyász-költeményként határozza meg a műfajt, amelyet másként *neniae*-nek, *monodiának* és *carmen lugubrénak* is mondanak. A threnus és az epitaphium esetében már egészen pontos leírást kapunk, az előbbi gyászos költemény városok vagy országok feldúlásakor, az utóbbi pedig sírhantra írt költemény.²⁵ Piscator tehát az egyes típusok definiálásakor szűkebb és tágabb jelentéskörű fogalmakkal egyaránt dolgozik, továbbá utal az egyes elnevezések szinonimikus használatára, s ezáltal a műfajok közötti átjárhatóságra.

Julius Caesar Scaliger az 1561-ben Lyonban megjelent poétikájában két fejezetet szentel a funerációs műfajok bemutatásának. A harmadik könyv CXXV. caputjában az elégiát alapvetően siralmas, gyászos, panaszos tárgyú költeményként jellemzi, az epicediumokról és az epitaphiumokról pedig mint az elégiából eredő halotti műfajokról beszél. Ugyanezen könyv CXXII. fejezetében egy koncepcionális eltérést fogalmaz meg az epicedium és az epitaphium között: míg az előbbit a holttest eltemetése előtti, azaz a temetési szertartás alatti időszakra szánják, addig az utóbbi sírfeliratként, azaz elogiumként egyértelműen az elhantolás után kap funkciót. A threnos Scaligernél is a városok pusztulására írott sirató.²⁶

²⁰ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica* = Q. H. F. összes versei, i. m., 579 (75–78. sor).

²¹ *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*, i. m., 101; *Retorikák a reformáció korából*, i. m., 469.

²² A praeceptumirodalom kapcsán lásd még IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata: Az 1595-ös bártfai antológia* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 77–115, különösen a 109–114. oldalakat.

²³ KÁROLYI Péter, *Institutio de syllabarum et carminum ratione...*, Claudiopoli, In officina Casparis Helti, 1567 (RMNy 236). <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/26243> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

²⁴ PHILIPPUS LUDOVICUS PISCATOR, *Artis poeticae praecepta...*, Albae Juliae, typ. principis, 1642 (RMNy 1927).

²⁵ Bán Imre fordítását idéztük: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971, 31–32.

²⁶ Iulius Caesar SCALIGERUS, *Poetics libri septem...*, Lyons, Apud Ioannem Crispinum, 1561, P4r–v, P5r. https://books.google.hu/books?id=gddfAAAACAAJ&hl=hu&source=gbs_book_other_versions (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

1597-ben Ingolstadtban nyomtatták ki Jacobus Pontanus *Poeticarum institutionum libri tres* című munkáját, amelynek vonatkozó műfaji definíciói a scaligeri minta szoros követéséről tanúskodnak. Pontanus az epitaphiumon belül több altípust határoz meg, a búcsúztatott személyeket kategóriákba (fejedelmek, nemesek, katonai vezetők, szentéletűek, szüzek, családanyák, atyák, fivérek, gyermekek) sorolva alakítja ki az egyes műfajcsoportokat.²⁷ 1617-ben adták ki a giesseni akadémia professzorai, Christophorus Helvicus és Conradus Bacchmannus által szerkesztett költészettant. A kötet végén szereplő összefoglaló táblázatok közül az ötödik a versek tematikai felosztásába ad betekintést. Ezek szerint az elegia és annak fajtái, a threnus, az epicedium és az epitaphium a szomorú dolgokról szóló költemények csoportját alkotják. Az elegia itt is, mint általában, siratóversként van meghatározva, és a többi halotti műfaj típus leírása sem tér el a szokványos definícióktól.²⁸ A 17. század egyik legnépszerűbb poétikája Johannes Vossius nevéhez kötődik. Az Amszterdamban megjelent kézikönyv harmadik könyvének XI. caputja az elégiáról szól. Vossius a műfajt a Kr. u. 5. században tevékenykedő ógörög neoplatonista filozófus, Proklosz szavaival jellemzi: eszerint az elégia gyászos, panaszos hangú költemény, amely a temetési szertartásokhoz illik.²⁹

Az általunk elemzett halotti versek elégikus meghatározottsága mindenekelőtt a metrikai jellemzőkben nyilvánul meg. A gyászantológiákban szereplő költemények döntő többsége disztichonban íródott. A disztichon Károlynál és Piscatornál is alapvetően a carmen elegiacum versmértéke. Aszalós Mihály az 1618-ban Marburgban közreadott poétikájában a disztichont a többi metrumhoz képest egy meglehetősen hétköznapi versformának tekinti. Ezt a meglátását növényyszimbólumokkal is érzékelteti, míg az alkaioszi strófiával a fenséges cédrust, addig a disztichonnal a jóval egyszerűbb mentát párosítja össze.³⁰ A hagyományos disztichonos és hexameteres formák mellett a különlegesebb metrumokra is találunk példát a vizsgált funerációs költemények közt. Például Kocsi Csergő János költeménye Szilágyi Tönkö Márton halálára dicolos distrophosban készült.³¹ A dicolos distrophosban mindig két időmértékes sorfajta (itt egy glükóni és egy kis aszklepiadészi sor) szerepel, amelyek minden második sorban ismétlődnek. Bányai F. Péter és Péteri Sz. János pedig szapphói strófiákban búcsúztatják Szilágyit.³²

²⁷ Jacobus PONTANUS, *Poeticarum institutionum libri tres*, Ingolstadii, Excudebat Adam Sartorius, 1597, H5r–H8v, N5r–P6v. <https://books.google.co.in/books?id=L1s6AAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

²⁸ *Poetica praeceptis, commentariis... conscripta per Academiae Gissenae nonnullos professores*, Giessae Hassorum, Typis Nicolai Hampelii, Typogr. Academ., 1617, T5v–T7r,): (3v. https://books.google.hu/books?id=toxg_RDNE1kC&hl=hu&source=gbs_navlinks_s (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

²⁹ Johannes VOSSIUS, *Poeticarum institutionum libri tres*, Amstelodami, Apud Ludovicum Elzevirium, 1647, glr. https://books.google.hu/books?id=CkFFAAAAACAAJ&hl=hu&source=gbs_navlinks_s (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

³⁰ BÁN, *i. m.*, 12, 25, 29.

³¹ *Honor posthumus...*, *i. m.*, C4v–D1r.

³² *Uo.*, B1r–v, D3r. Bányai F. Péter és Péteri Sz. János nem tartoznak a debreceni kötődésű költők közé.

Báthori N. K. Gáspár két darab háromsoros és két darab négysoros strófába rendezte a Szilágyi Tönkő-kötetben szereplő versét, melyben a hat szótagból álló sorok végeinek összecsengése is megfigyelhető. A „Wivat excellentissimus Doctor Sylvanus!” (Éljen a legkiválóbb Sylvanus Doktor!) dicsőítő refrén két szakaszra tagolja a költemény szerkezetét, mindkét egység egy háromsoros és egy négysoros versszakból áll. A vers címadásában (*Laurea immarcida*, azaz viruló babér) visszaköszön az Aszalósnál látott növénytípus-szimbólika, noha a babér itt inkább a költemény tartalmával, semmint a megformáltságával hozható összefüggésbe.³³ A gyűjteményekben szereplő halotti költemények disztichonos verselése tehát egyértelműen utal a műfaj kezdeteire, ugyanakkor a ritkább metrumok megjelenése a hagyományos formától való eltávolodást is jelzi.

A dialogizálás formái

A dialogikus szerkezeti séma szorosan összeforrt a funerációs líra műfajaival. A dialógusteremtésre való igény már az antikvitás halotti költészetében is megfigyelhető. Az *Iliász* 19. énekében Briszéisz közvetlenül a halott Patrokloszhoz intézi búcsúját.³⁴ A Szimónidész-től idézett epitaphiumban is adott a párbeszéd szituáció, a költő az elesett katonákat szólaltatja meg, hogy maguk hirdessék hősiességüket az arra járó vándornak.³⁵ Catullus elhunyt fivéréhez,³⁶ Horatius pedig néhai barátjához, Vergiliushoz beszél a műfaj típusoknál említett carmenekben.³⁷ A versszak párbeszéd alakzatokban való megalkotottsága praktikus és teoretikus okokkal egyaránt magyarázható. A kora újkori alkalmi költők leginkább a versbeszéd élénkítésére, a sokszor meglehetősen sablonos mondanivaló érdekesebbé tételére alkalmazzák a dialogikus szövegekben való megnyilvánulást.³⁸ A formai ötletesség felvillantása mellett a belső lelki történések kivetüléseként is értelmezhető a dialogizálás. A gyász folyamat természetes velejárója a halottal folytatott belső párbeszéd, amely segít feldolgozni a veszteséget az elhunyt szeretteinek.³⁹

³³ *Uo.*, D2r–v. A versben kétszer is felhangzik az ’Éljen a legkiválóbb Sylvanus Doktor!’ felkiáltás, ezzel összhangban áll a babér mint a halhatatlanság, az örök élet jelképe.

³⁴ „Patroklosz, te szegény szívemnek legszeretettebb, / életben voltál, mikor én elhagytam e sátrat, / most pedig, ím, holtan lellek, népek vezetője, / visszajövet: baj után így sújt a baj engem örökké...” HOMÉROSZ, *i. m.*, 343.

³⁵ „Itt feksznünk, vándor, vidd hírvül a spártaiaknak: / megselekedtük, amit megkövetelt a haza.” *Fohász a múzsákhoz: Tíz ógörög költő, i. m.*

³⁶ „Trója, fivéremnek gyászos temetője ugyancsak. / Ó jaj, testvérem, gyászosan elragadott! / Jaj, te szemem szép fénye, ki így elhagytad a testvért, / nemzetségünk is sírba került teveled...” CATULLUS *összes versei, i. m.*, 79.

³⁷ IV. 12. carmen: „Megjött már a tavasz, megjön a szomjuság; / innál, Vergilius? Calesi bort kívánsz? / Téged megszeretett az aranyifjuság, illet nárdusodért a bor...” HORATIUS *összes versei, i. m.*, 296–299.

³⁸ Lásd SEBESTYÉN Attila, „Költészeti iparos-üzem”: *Kollégiumi irodalom – alkalmi költészet – halotti búcsúzó vers*, *Studia Litteraria*, Tomus XLII, 2004, 42, 44.

³⁹ SÁPY Szilvia, *A halotti búcsúzó eredete, történeti rétegei*, Doktori értekezés kézírata, Debreceni Egyetem BTK, 2013, 42. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/173309> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

A dialógusforma használatára az elemzett antológiák versanyagából is tudunk példákat hozni. Matolcsi Cs. Jeremiás az elhunyt Nógrádi Mátyással társalog versében. A beszélő elmondja, hogy nagy fájdalokat él át, rendkívül szenved a haláleset miatt. Nógrádi a túlvilágról azt válaszolja Matolcsinak, hogy a halál számára nyereség, mert általa Krisztus egy jobb étellel ajándékozta meg őt. Végül a halott püspök a feltámadás ígéretével vigasztalja a költőt.⁴⁰ Vári Mihály költeményében Nógrádi Jézus Krisztust kérdezi, hogy miért kényszeríti őt örökre elhagyására korának viszontagságai közepette, mikor Magyarországon háború dúl. Krisztus azt feleli, hogy így akarja megóvni idős papját az újabb gondoktól és sorscsapásoktól. Ez utóbbi versszöveg esetében a D. – C. (Doctor/Doctus/Dormiens? – Christus) rövidítések váltakozása is segít elkülöníteni egymástól a beszélgetők megnyilatkozásait.⁴¹ Gönczi Pál versében a Költő (Poeta) adja hírül a Vándornak (Viator), hogy Debrecen sorra egymás után veszíti el kiváló lelkészeit. Név szerint Mártonfalvi Tóth Györgyöt, Keresztúri G. Bálintot, Kabai Bodor Gellértet és Komáromi Csipkés Györgyöt említi a beszélő, és hozzáteszi, hogy őket most Nógrádi, a püspök követi a sírba.⁴²

Diószegi P. Sámuel gyász költeményében párbeszédbe öntött belső monológját tárja az olvasó elé. Kérdések és feleletek váltogatják egymást, de a beszélő valójában magának teszi fel a kérdéseket, és ő maga válaszolja is meg azokat. A dialógus lényege, hogy hazájában panaszos trombitaszóval siratják Sylvanust, azaz Szilágyi Tönkö Mártont. A nép szeretettel emlékszik elhunyt püspökére, remélve, hogy az eljövendő évszázadok teremnek még hasonlóan serény, buzgó férfiúkat.⁴³ Szathmári S. István címadásával (*Dialogismus*) már utal versének dialogikus megformáltságára és a beszélgető feleket is megnevezi. A debreceni kollégium tanulói, Szilágyi Tönkö tanítványai arra kérik professzorukat, hogy ne hagyja őket magukra. A halál küszöbén álló tanár azt feleli, hogy Krisztus szavának engedelmeskedve távoznia kell, így az Úr gondjaira bízva diákjait. Érdemes megfigyelni a beszédhelyzetet, az újdonság itt abban rejlik, hogy nem a

⁴⁰ „Heu Venerande Senex quod iam sis morte peremptus, / In lacrymas solvor, proh dolor! ipse graves. / Non morior: potius cum Christo vivere lucrum / Est mihi, qui vita me meliore beat. / Nec vos, ac nunquam rediturus porro relinquo; / Sed certo in mundi fine redire volo / Cum veniet Jesus renovata carne fideles / Corporibus claris ad sua Regna vehet” *Parentatio lugubris*, i. m., B4r. Több költeményben szerepel a fönix mint a feltámadás, az újjászületés szimbóluma. Például Debreceni Ember Pál azért imádkozik az Úrhoz, hogy Nógrádi és a többi hozzá hasonló pannon fényesség fönixmadárként éledjen újjá hamvaiból. *Parentatio lugubris*, i. m., C3r.

⁴¹ „D... vastusque resultat / Marte Globus, trepidumq; quatit discordia mundu, / Illo NOGRADIUM me tempore Christe ministrum / Eripis hac statione tuum; quae causa? doceto. / C. Ne tua canities tot fatis acta sinistris, / Inde futurorum sit complexiva malorum.” *Uo.*, C1r–v.

⁴² „... Quid mihi Davidico cum carmine maeste viator? / Ohe dura silex! clarius ergo canam. / Incipe. Praeclari Christi cecidere Ministri, / Tempus edax rerum quos memorare iubet: / MARTONFALVINUS, KERESZTURIUS, KABAINUS, / CSIPKES Debrecii quos tenet urna soli. / Nunc demum Patriarcha senex NOGRADINUS eosdem / Subsequitur, cuius corpus arena tegit.” *Uo.*, B4v.

⁴³ „Quid querulis gemebunda sonis Gens hunnica cantat / Classica? SYLVANUM cur ita clamat? AMAT. / Ah merito! nam quis fuerat sic sedulus? ULLUS... / Saecula nostra parem parient? dic prospera! SPERA...” *Honor posthumus...*, i. m., C4v.

halott, hanem a haldokló szól ki a versből. Erre hívja fel a figyelmet a címben szereplő 'Pater abiturienſ' kifejezés, amelynek jelentése 'a távozó/meghaló Atya.' A participium imperfectum alak használatával is érzékelteti a költő, hogy a cselekvés, történet még folyamatban van.⁴⁴

A dialogizálás tárgyalt formái mellett a különlegesebb szerkesztési módszerekre is akad egy-két példa a Szilágyi Tönkő-kötetben. Czeglédi P. Pál Szilágyi Tönkőhöz írott halotti verse az *Exequialis philomelisma* címet kapja.⁴⁵ A philomelisma az ismétlés alakzatára épülő verstípus, amelyben a verssorok elején álló szavak a költemény egy-egy szakaszának záró sorában ismétlődnek meg. Bárány Mihály pedig Szilágyi Tönkő Márton nevének latin alakjából (Martinus Sylvanus) képez anagrammát (*Myrtus salva unnis*), így alkotja meg versének címét.⁴⁶

A mitizálás változatai

A kora újkori halotti versekben gyakran találunk mitológiai és bibliai utalásokat. Ezek az allúziók nemcsak intertextuális eljárásként funkcionálnak, hanem összehasonlítási alapként is szolgálhatnak az egyéni mondanivaló megfogalmazásakor és kifejtésekor. Az utóbbi eljárást, amikor a költő lényegi hasonlóságok alapján azonosítja vagy állítja párhuzamba egymással a meglévő mitikus szöveghagyományból átvett elemeket és saját versének vonatkozó szegmenseit, mitizációnak nevezzük. Ez az alkotói módszer megvalósulhat személynevek áttemelése, konkrét szövegrészek parafrázálása vagy szöveghelyekre való hivatkozás, utalás által. A forrásszövegeket tekintve két irányba mozoghat a szerző: a bibliai könyvekből és az antikvitás irodalmából egyaránt merítheti a kölcsönözni kívánt elemeket. A mitizálás a 16–17. századi hazai irodalomban bevett gyakorlatnak számított, az alkalmi költészet mellett a prózai műfajokban, a fejedelemtükrökben és a halotti beszédekben is kimutatható a működése.⁴⁷

⁴⁴ „F. Alme Pater! recubando siles? moriendo relinquis? / P. Voce vocor Christi, *cogor abire, mori.* / F. Nos teneros, nutrire Deo fidissimus esses! / P. Providet is vestri, *cogor abire, mori...*” *Uo.*, D1v–D2r.

⁴⁵ *Uo.*, A4v.

⁴⁶ *Uo.*, D2v–D3r. A mirtusz a folytonosságot és a halhatatlanságot, továbbá a győzelmet, a dicsőséget és az érdemekért kijáró jutalmat szimbolizálja. Bárány is arról beszél versében, hogy Szilágyi Tönkőre a serény, dolgos élet jutalma vár a mennyek országában.

⁴⁷ HARGITAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben = A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998, 731–742; LUFFY Katalin, „Romlás építőinek fognak neveztetni”: *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 78–98; OLÁH Róbert, *Debrecen „oszlopai”: A főbírókat búcsúztató halotti beszédek tanulságai = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 90–110, különösen a 94–96.

Költőink a bibliai személyek közül Áront, Eliseust (Elizeust) és Eliast (Illést), a mitológiai szereplők közül pedig Hectort, Achillest, Pallas Athénét, Atlast, Apollót és Palinurust azonosítják a búcsúztatott püspökökkel.⁴⁸ Az egyházi előjárók életútjának és munkásságának ismeretében az összevetés alapjául szolgáló tényezők különösebb magyarázat híján is könnyedén kikövetkeztethetők. Áron a fölkezt papot, a főpapi tisztelet szimbolizálja, a próféták említése is az egyházi vezetői hivatalra utal. A nagy görög héroszokkal, Hectorral és Achillessel való megfeleltetés mindenki hőseként mutat rá az elhunytakra, akik az egész közösség sorsa szempontjából jelentős tetteket vittek véghez. Nógrádi és Szilágyi nem karddal, hanem a szó és a ráció erejével, Pallas fegyvereivel harcoltak az egyházak és az iskolák érdekeiért. Atlas, a papok égboltját a vállain tartó titán a versszövegekben gyakran előforduló, ugyancsak az elhunytakat jelölő columna-toposz szinonimájaként értendő.⁴⁹ Apollo mint napisten a költeményekben szereplő fénymetaforákhoz kapcsolható,⁵⁰ de akár a költészet kontextusában is lehet funkciója az istennév szerepeltetésének, hiszen a búcsúztatott személyek

⁴⁸ *Parentatio lugubris*, i. m., A1v, B2r, C3v; *Honor posthumus...*, i. m., A3v–A4v, B2v, B4r. A versszövegekben egyéb klasszikus mitológiai elemek, helyszínek, szereplők, motívumok is megjelennek: például az Olympus hegység (a 12 olümposzi isten lakhelye), az Empyreus (a legfelső égi szféra az ókori kozmológiában) és az Othrusz hegység (Kronosz és Rhea otthona) itt menny(ország) jelentésben szerepelnek; a Dominus Olympi (az Olümposz ura) kifejezéssel Istent jelölik a költők; néhány szó, amely eredeti mitológiai jelentéskörében került átvételre: Parnassosz, Castalia, Mars, Iuppiter, Libitina, Orion, Hercules, Lachesis, Auster, Eurus, Charybdis etc. *Parentatio lugubris*, i. m., A3r–v, A4r–v, C3r–v, C4r, D1r–v, D3r; *Honor posthumus...*, i. m., A3r–v, B3v–B4r.

⁴⁹ Az elhunyt püspököket gyakran nevezik erős, szilárd oszlopnak („firma/fixa columna”) a versírók. Az oszlop-ember metaforát általánosságban a vezető pozíciót ellátó, a közösség számára támaszt, oltalmat jelentő személyekre (uralkodók, főpapok, főbírók) alkalmazták a korszakban. Az alapvetően bibliai meghatározottságot mutató szóképet a halotti versek és prédikációk jellegzetes topikus fordulataként tartják számon. A toposz hagyományozódásáról lásd OLÁH, i. m., 101–106. Az oszlop-ember metafora a gyászantológiákban: *Parentatio lugubris*, i. m., A3r; *Honor posthumus...*, i. m., A4v, C3v–C4r. Az utóbbi ívjelzések Bátorkeszi F. János *Siralmas versek* című magyar nyelvű költeményére utalnak, amelyben Szilágyi Tönkö erős Atlasként jelenik meg. Az oszlop-ember metafora a halotti prédikációkban: OLÁH, i. m., 107–109; LUFFY, i. m., 78–98. Itt kell szólnunk a corona metaforáról is, amellyel ugyancsak Nógrádit és Szilágyi Tönköt jelölik a költők: „Christi clara corona Gregi” (Krisztus nyájának fényes koronája) *Parentatio lugubris*, i. m., B2v; „capitis magna corona” (a fő nagy koronája) *Honor posthumus...*, i. m., B3r. A columnához hasonlóan ez a szókép is az előjárói hivatalra utal és előképe a Bibliából ismert: lásd JerSir 5,16.

⁵⁰ A versekben megjelenő fénymetaforák, amelyek irányadó fényként, azaz a közösség számára utat mutató vezéregyéniségként utalnak az elhunytakra: lux (fény, világosság), lumen (fény, világosság), fax (fáklya), fulgor (fény, csillogás), fulgida stella (ragyogó csillag), lampas (fény, fáklya), lampas Phoebea (phoebusi fény, fáklya), Cynosura (Kis Medve csillagkép), gema (drágakő, amely csillog, fénylik). Bátorkeszi F. János magyar nyelvű költeményében is szerepelnek ezek a fénymetaforák. *Parentatio lugubris*, i. m., B2r–v, C3r, C4r; *Honor posthumus...*, i. m., A4r–v, B3r, C3v–C4r, D1v. Kecskeméti Selymes János a Nógrádi halála miatti gyászt a következő hasonlattal érzékelteti: hogy naplementekor elsötétül, azaz gyászba borul a világ, úgy borul gyászba az egyház is, mert napvilágát (Sol), azaz vezető papját elveszítette. *Parentatio lugubris*, i. m., B2r.

maguk is tevékenykedtek alkalmi költőként.⁵¹ Palinurus, az *Aeneis* tengerbe fulladt kormányosa pedig a hajóallegória összefüggésében megint csak az elhunytak egyházi vezetői pozíciójára utal.⁵²

A szöveghelyek átköltésekor többnyire teljes tartalmi párhuzam vonható az átírt locus és a gyászvers mondanivalója között. Kocsi Csergő János költeményének 20–32. sora Horatius III. 30. ódájából (*Melpomenéhez*) az 1–2. strófa átköltése. A horatiusi szöveghely a költői életmű halhatatlanságáról, a költőnek kijáró örök dicsőségről és hírnévről szól. Ezzel teljes tartalmi összhangban áll Kocsi Csergő verse, amely szerint az elhunyt Szilágyi Tönkő szavaival és tetteivel olyan életművet állított fel magának, amely magasabb a királyi síremléknél is és maradandóbb a kemény ércnél is. Nem teszi azt tönkre sem a pusztító eső, sem a vad szél. Érdemeit és dicső tetteit számtalan évek hosszú sora fogja emlegetni. Így nem hal meg egészen, legfontosabb része elkerüli majd a pusztulást, neve pedig szárnyalni fog a magasban.⁵³ Id. Köleséri Sámuel költeményének 1–10. sora a 2Krón 24, 14–16. rész tartalmi parafrázisa. A bibliai szöveghely Jójáda, jeruzsálemi főpapról szól, aki sokáig uralkodott régensként neveltje, Joás helyett. Jójáda már életében szentként ragyogott, hűségesen szolgálta az Urat és egyházát. Köszönetet érdemlő tettei közt szerepel, hogy adományaival segítette a jeruzsálemi templom felújítását és a szertartásokhoz szükséges felszerelések beszerzését. Végül 130 évesen halt meg, a királyok mellé temették el. Köleséri Jójádához hasonlítja Nógrádit, sőt, egyenesen a másik Jójádának nevezi az elhunyt püspököt.⁵⁴

Más esetekben a parafrazeált szövegrész csupán nyelvi panelként, sablonként szolgál a gyászköltemény megalkotásához, tematikai kapcsolódás nincs a textusok között. Patai K. István költeményének 1. sora Ovidius *Metamorphoses*éből a 10. könyv 413. sorának

⁵¹ Nógrádi Mátyás és Szilágyi Tönkő Márton alkalmi verseit lásd ZOVÁNYI, *i. m.*

⁵² Szőlősi P. Pál költeménye a papok ciprusi hajójáról (Cypria Mysterum puppis) szól, amely viharba kerül, és Nógrádi halálával a bajba került hajót támasztól és oszlopától is megfosztották. A ciprus a nagy bánatot, a gyászt jelképezi egy bekövetkezett veszteség, haláleset miatt, ugyanakkor az örök élet, a halhatatlanság szimbóluma is. *Parentatio lugubris...*, *i. m.*, C3v–C4r. Az aratás mint a halál allegóriája szintén regisztrálható a költeményekben: Váradi Sámuel versében Nógrádi az Úr sáfaraként, számtartójaként, intézőjeként (dispensator) jelenik meg, ugyanitt az ősz kalász (arista cana) az idős Nógrádira vonatkozik, az érett vetés (matura seges) serény betakarítása (strenua messis) pedig a pap halálát jelzi. *Parentatio lugubris*, *i. m.*, B4r. Az aratás-allegória utalásszerűen, már inkább szimbólumként a Szilágyi Tönkő-kötetben is szerepel: Debreceni Fóris István költeményében olvashatjuk, hogy Sylvanus (azaz Szilágyi Tönkő) halála után még sok-sok lelkeszt learattak. *Honor posthumus...*, *i. m.*, A3r–v.

⁵³ „In coelum liceat, voceque moreque / Monstravit. Schola dirigi / Qui debet docuit: quo monumentum ovans / Eredit sibi celsius / Regali, solidoque aere perennius, / Hoc non imber edax, ferus / Vastabit Boreas. Innumerabilis / Annorum series feret / Laudes ore tuas o caput Aureum! / Non totus moreris; Tua / Vitabit cineres maxima pars...” *Uo.*, C4v–D1r.

⁵⁴ „Pagina virtutes Jojadae Sacra celebrat, / Queis vivens sanctus fulserat ille Senex. / Jessaeo in populo gratissima facta reliquit, / Fidas erat Domino tum Domuique Dei. / Rex cum Principibus, vita durante, Jehovae / Soli, libamen sacrificabat ovans. / At tandem senio confectus Mysta, saturque / Vitae, hic extremum clauserat ille diem. / Huncce sepultura populus dignatur honesta, / Ac inter Reges contumulatur humo.” *Parentatio lugubris...*, *i. m.*, A3r–v.

átköltése. Az ovidiusi szöveghely Myrrháról szól, aki szenvedélyesen beleszeret a saját apjába. Amikor a dajkája érdeklődik, hogy mi bántja, a leány a következő mondattal felel: „discede, aut desine... quærere, quid doleam! scelus est, quod scire laboras.”⁵⁵ azaz „Menj, vagy sose kérdezd, mért kínlódom... bűnt kérdesz e szóval.”⁵⁶ Patai K. István parafrázisában a következőképpen hangzik ez a mondat: „Quærere quid doleam? nihil est quod scire labores.”⁵⁷ A teljes versszöveg kontextusában annyit jelent ez a sor, hogy a gyászolóknak nincs miért bánkódnuk, mert Nógrádi nem halt meg igazán, a szerető szívekben él tovább.

Arra is van példa, hogy a költő a mitizálás által a történelmi Magyarország korabeli válságos helyzetét kapcsolja össze Izrael viszontagságos korszakaival. Debreceni Ember Pál versében Sion gyászoló, cothurnust viselő, kegyes szüze (pia Virgo Sionis) a bajokkal körülvett Magyarországnak és szenvedő lakosságának megszemélyesítése.⁵⁸ Sion szűz leánya a Biblia több szöveghelyén (Jn 12,15; Mt 21,5; 2Kir 19,21; Ézs 37,22) egész Izraelt, Jeruzsálemet és lakosságát jelképezi. Jeremiás siralmainak 2. könyvében ez a kép meglehetősen tragikus színezetben jelenik meg, gyászénekében a próféta Jeruzsálem fájdalmas pusztulását siratja. Mindez tökéletes párhuzamba állítható a 17. század végi hazai háborús eseményekkel.⁵⁹ Szenczi Szabó János Ézsaiás próféta fenyegetéseit (Ézs 3) vetíti ki jelenére. A bibliai locus szerint Júda és Jeruzsálem prófétáinak, tanítóinak halála a nép romlásából következő isteni harag eredménye. Szenczi Szabó Debrecen példáján keresztül hívja fel a figyelmet arra, hogy a dekadenciából eredő büntetés korának aktuális problémája, az Úr elvesz minden segítséget és támogatást a vétkesektől, megfosztja a templomokat papjaiktól és az iskolákat doktoraiktól.⁶⁰

Az egyén és a közösség megjelenítése

A költők Nógrádi Mátyás és Szilágyi Tönkő Márton szelíd (mitissimus, mitis natura), szeretetteljes (suavis amore, castus amor) személyiségét, áldozatkészségét (omnibus

⁵⁵ Ovidius *Metamorphoses*a latin nyelven elérhető az interneten: <https://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.met10.shtml> (Letöltés ideje: 2021. január 18.).

⁵⁶ Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások (Metamorphoses)*, Bp., Európa, 1982, 285.

⁵⁷ *Parentatio lugubris...*, i. m., D1r.

⁵⁸ „Atrata velata sedet pia virgo Sionis... Si quaeras: tragicis quae sit vestita cothurnis / Parturiens haec Virgo? tibi responsio prompta; / Horribili vallata malo gens Ungara...” *Uo.*, C3r.

⁵⁹ Erről a háborús helyzetről több költő is tudósít a Nógrádi-kötetben: például Felvinczi Sándor arra kéri Istent, hogy Sionját, azaz egyházát ne gyötörje több szomorúsággal, hiszen a föld a háború morájától zeng, a papokat pedig tűzzel-vassal kényszerítik bolyongásra. *Uo.*, A3v–A4r. Vári Mihály költeményében az 1681-es közös harcról beszél, amely három Habsburg-ellenes hatalmi tábor, a török seregek, az I. Apafi Mihály vezette erdélyi csoportosulás és a Thököly Imre vezette bujdosók összefogásában valósult meg. *Uo.*, C1r–v.

⁶⁰ „Debreczen egregium prostat sub carmine vobis / Exemplum, dirae subito sequutura ruinae / Poena manet; quoniam privantur Tempia, Scholaeque / Praefectis, Mystis, itidem Doctoribus aequis.” *Honor posthumus...*, i. m., B2v.

afflictis officiosus, miseris benignus), igazságosságát (iustificans), állhatatos hitét (constanter Domini servivit, profunda mente sacer, sincera fides), bölcsességét (ratione, fideque dives, studiumque laborque ingenii) és ékesszólását (facundo splendidus ore, gravis ore) dicsérik.⁶¹ A búcsúztatottak magasztalása és idealizálása áll a középpontban. Jól mutatják ezt a 'species sanctissima vitae', a 'pietatis imago', a 'virtutis rarum exemplar' vagy az 'icon virtutum' kifejezések, amelyekkel a példamutatóan erényes, mintaszzerűen kegyes, szent életű Szilágyi Tönköt dicsőítik a gyászklótemények szerzői.⁶²

A versszövegekben és a versalírásokban szereplő megszólító (vocativus) és megnevező (nominativus) formulák használatával a költők Nógrádi és Szilágyi Tönkő kettős közösségi szerepvállalását (a kegyes pap és a tudós tanár) hangsúlyozzák, egyzersmind karizmatikus egyházi és iskolai vezetőként ábrázolják az elsiratott személyeket, kitérve az egyén magánéleti szerepköreire is.⁶³ Ezek az elnevezések a korábban említett metaforákkal együtt arra utalnak, hogy az elhunyt személyek fontos szerepet töltöttek be a közösség életében. Ennek a megállapításnak az árnyalására és pontosítására szolgálnak a költeményekben megjelenő életrajzi adatok.⁶⁴ A versírók egyre hangsúlyozzák Nógrádi és Szilágyi Tönkő érdemeit, hogy sokat tettek a közösség érdekében, védelmezték és újjáépítették az egyházakat, helyreállították és megújították az iskolákat, küzdöttek az istentelen tanok terjedése ellen.⁶⁵

⁶¹ *Parentatio lugubris...*, i. m., A3r, A4v, D1r–v, D3r; *Honor posthumus...*, i. m., A3r–v, A4v, B2v, B3r–v, D3v. Az elhunyt személyek jellemzése összefüggésbe hozható az arisztotelészi erénykategóriákkal (II. könyv, 3. fejezet: szelídség, szeretet, nagyvonalúság, áldozatkészség, igazság, állhatatosság, belátás). ARISZTOTELÉSZ, *Eudemoszi etika: Nagy etika*, ford. STEIGER Kornél, Bp., Gondolat, 1975. A versírók külön kiemelik a búcsúztatottak kiváló retorikai képességeit, ennek érzékeltetésére a méznél edesebb szó vagy a méztől csepegő szó („dulcior Hyblaeo vox melle” – „melliflua vox”) gyakori kifejezések az antológiákban. *Parentatio lugubris...*, i. m., D1r–v; *Honor posthumus...*, i. m., A3r–v. Nógrádi és Szilágyi Tönkő homiletikai munkássága kapcsán lásd BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai – Universitas, 1998 (különösen az alábbi fejezeteket: *Nógrádi Mátyás elveszett Ars concionandija*, *Szent Pál-levél magyarázata*, *Szilágyi Tönkő Márton: Biga pastoralis*).

⁶² Magyarul a szent életnek, a kegyességnek, az erényességnek képmása, ritka példája az elhunyt. *Honor posthumus...*, i. m., B3r. Kisvárdai P. János is használja magyar nyelvű versében a 'kegyességnek és szent életnek tüköre' kifejezést Szilágyi Tönkő Mártonra. *Uo.*, C3r–v.

⁶³ Például Superintendens (Szuperintendens), Episcopus (Püspök), Pater/Pater Venerandus (Atya/Tisztelendő Atya), Mysta (Pap), Praeco (Igehirdető), Patriarcha (Pátriárka), Magister (Tanító), Doctor, Rector, Professor, Dux (Vezető), Moderator (Vezető, Irányító), Praeses (Elöljáró, Vezető), Collega (Kolléga), Amicus (Barát), Compater (Koma), *Parentatio lugubris...*, i. m., A3r, A4v, B1r–v, B2r–v, B4v, C1r, D1r, D3r, D4v; *Honor posthumus...*, i. m., A3r–v, A4–v, B1v, B2v, B3v, B4r, D1r–v, D2r. Ezekkel a megszólításokkal és elnevezésekkel párhuzamba állíthatók *A mítizálás változatai* című fejezetben tárgyalt oszlop-, korona- és fénymetaforák, illetve a mitológiai személyekkel való azonosítások.

⁶⁴ Például *Parentatio lugubris...*, i. m., A3r–v. (id. Köleséri Sámuel verse); *Honor posthumus...*, i. m., A3r–v, A4v. (Debreceni Fóris István és Bélteki János verse).

⁶⁵ *Parentatio lugubris...*, i. m., B2r–v. (Patai K. István és Szilágyi Mihály verse), *Honor posthumus...*, i. m., B3r–v, D2r–v. (Pathai K. István és Báthori N. K. Gáspár verse).

Az antológiák versírói között felsorakozik a tiszántúli egyházkerületnek szinte egész papsága és a 17. századi debreceni értelmiség valamennyi rétege: a lelkészek, a tehetősebb polgárok, a kollégiumi professzorok és diákok. A *Parentatio Lugubris* című kötetben az egyházkerületből többek között Derecske, Szoboszló, Berettyó-újfalú, Újváros, Szóvát, Balkány, Nádudvar és Bajom egyháza, a *Honor Posthumus* című gyűjteményben pedig a zilahi, a szatmárnémeti, a losonci, a rácböszörményi, a matolcsi, a nagypaládi, a czégényi, a nánási és a karcagi egyház képviselteti magát egy-egy papjának (*Pastor Ecclesiae*), egyházzolgájának (*Minister Ecclesiae*) halotti költeményével. A debreceniek közül is sokan róják le tiszteletüket az elhunytak emléke előtt. Nógrádi Mátyást siratja id. Köleséri Sámuel, Szenczi Pál és Felvinczi Sándor, lelkészek, Szilágyi Tönkő Márton és Lisznyai Kovács Pál, kollégiumi tanárok, Váradi Sámuel, a debreceni iskola seniora⁶⁶ és Gönczi Pál, a debreceni iskola contrascribája.⁶⁷ Szilágyi Tönkő Mártont búcsúztatja Dobozi István, debreceni bírós, Veresegyházi Tamás, lelkész, Kocsi Csergő János, kollégiumi tanár, Miskolci L. István, kántor, Szathmári S. István, a debreceni iskola seniora és könyvtárosa, Kisfaludi Péter, contrascriba. Az alábbi példákon keresztül a gyászoló közösség reprezentációjába, illetve a búcsúztatott személyek magán- és közösségi kapcsolataiba adunk betekintést.

Nógrádi Benedek elhunyt édesapját gyászolja, s úgy érzi, már egész életében bánatos lesz, szomorúsággal telve fog meghalni.⁶⁸ Debreceni Fóris István verse szerint Szilágyi Tönkőt négy árván maradt fiúgyermek és özvegye siratja, a költő pedig magát Achatesnak⁶⁹ nevezve búcsúzik barátjától, és elmondja, hogy se nappala, se éjjele nincs a haláleset óta.⁷⁰ Szerencsi Jánost valószínűleg közeli személyes kapcsolat fűzte Nógrádihoz, mert fájdalmas veszteségként éli meg a püspök elmúlását. Végül a 'borúra derű' fordulattal biztatja magát, hogy hamarosan jobbra fordulnak a dolgok.⁷¹ Hasonló érzésekről számol be Debreceni Ember Pál, akit villámcsapásszerűen ér Szilágyi Tönkőnek, pártfogójának, oltalmazójának halálhíre, annyira szenved, hogy nincs ereje alkotni sem.⁷²

⁶⁶ A tanuló ifjúság legmagasabb tisztségviselője.

⁶⁷ A senior segédje, aki az énekekre és az előadás-mulasztásra felügyel.

⁶⁸ „O venerande PATER! pro te mea tempora semper / Maesta sonant, pro te tenebrosa nigredine membra / Depingenda forent, pro te mea nullus in aevo / Gaudia sperabit, pro te maerore refertus / Descendam soboles ingratae Mortis ad aedes.” *Parentatio lugubris...*, i. m., D4v.

⁶⁹ Achates a mitológiában Aeneas közeli barátja. Itt megint szerepet kap a mitizálás, az elhunyt Szilágyi Tönkő Márton közvetve Aeneasszal lesz azonosítva.

⁷⁰ „Quattuor & Nati plangunt tua busa pupilli. / Coniugis ac moestae lacrymantur rore capilli. / Ultimus inter eos, luget te moestus Achates, / Qui pede iam proprio mortis descendit ad aedes. / Te loquor absentem, te vox mea nominat unum, / Nulla venit sine te nox mihi, nulla dies.” *Honor posthumus...*, i. m., A3r-v.

⁷¹ „Mors... gravitate necis mihi flebile damnum / Intulit; ast surget post nubila tempora Phaebus.” *Parentatio lugubris...*, i. m., D1r.

⁷² „Quo querulo Venerande Pater, tua funera planctu / Prosequar? ah percussa gravi mens vulnere langvet, / Penna riget lessum faciens, concussa dolore, / Atque aptum nunc Musa negat mihi dicere carmen... Sylvanum funere mersum / Obstupui tremulus, veluti Iovis ignibus ictus... memet tanto Fautore solutum” *Honor posthumus...*, i. m., B3v, B4r.

Szenci A. Pál költeményéből egy tanár–diák–kolléga kapcsolatháló rajzolódik ki. Megtudjuk, hogy Kolosi P. Dániel egykor Sárospatakon tanította Nógrádi Mátyást, Nógrádi Mátyás pedig Keresszegi István tanára volt, majd évekkel később Nógrádi és Keresszegi kollégák lettek a pataki iskolában.⁷³ Dobozi István Szilágyi Tönkötől mint egykori tanárától vesz búcsút.⁷⁴ Gönczi Pál versében arról ad hírt, hogy Krisztus Debrecenben működő papjai sorra egymás után távoznak el. Név szerint Mártonfalvi Tóth Györgyöt, Keresztúri G. Bálintot, Kabai Bodor Gellértet és Komáromi Csipkés Györgyöt említi, őket követi most a halálba újabb kollégájuk, Nógrádi, aki velük egyszerre, az 1660-as, '70-es években szolgált debreceni lelkészként.⁷⁵ Kocsi Csergő János versének aláírása szerint kollegiális viszonyban állt az elhunyt Szilágyi Tönkövel, egy időben voltak a Debreceni Kollégium professzorai.⁷⁶

Makódi János és Debreceni Fóris István verseiben a tanáraiktól megfosztott, halotti áldozatot bemutató iskolai közösségek,⁷⁷ Szőnyi Nagy Istvánnál és Debreceni Ember Pálnál pedig a sorsukra hagyott, főpapjukat nélkülözni kénytelen gyülekezetek jelennek meg.⁷⁸ Kisfaludi Péter költeményében az elhunyt Szilágyit nemcsak Debrecen, hanem egész Magyarország is siratja, Makódi János ugyancsak a Nógrádi halálát fájlaló magyar népről beszél.⁷⁹ Kecskeméti Selymes Jánosnál Debrecen mellett Szilágyborzás, Szilágyi

⁷³ „Nogradinum, Keresztsegium, Kolosique Ministros / Matthiam Stephanum cum Daniele pares... Alma Patakinis dum pax floreret in oris, / Unanimis simul hi tres & amore pares. / Nogradus Stephanum docet, inde potitur eodem / Collega suavi Gymnasiique Duce. / Sensit & ingenuos Patakina palaestra Ministros. / Magnum Nogradium Kolosiumque simul.” *Parentatio lugubris...*, i. m., A2r. Nógrádi és Kolosi kapcsolatáról lásd HERPEI János, *Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint, SALIGA Lászlóné, Bp. – Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem, 1966, II, 183–186. Kolosi P. Dániel 1640–1642 között, Nógrádi Mátyás pedig 1647–1649 között tanított a pataki kollégiumban. DIENES Dénes, UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 202. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SarospatakiSKkiadvanyok_2013_SarospatakiRefKollTort/?pg=0&layout=s (Letöltés ideje: 2021. január 18.). Keresszegi életéről és pataki tanári működéséről nem találtunk adatot a lexikonokban.

⁷⁴ „Hic mihi monstravit Studii primordia, cum me / Sacram Musis Patriaeque Deoque probatis.” *Honor posthumus...*, i. m., A3r.

⁷⁵ „Praelari Christi cecidere Ministri, / Tempus edax rerum quos memorare iubet: / MARTONFALVINUS, KERESZTURIUS, KABAINUS, / CSIPKES Debrecii quos tenet urna soli. / Nunc demum Patriarcha senex NOGRADINUS eosdem / subsequitur, cuius corpus arena tegit.” *Parentatio lugubris...*, i. m., B4v.

⁷⁶ *Honor posthumus...*, i. m., C4v, D1r–v.

⁷⁷ „specto chorum spoliarier aegrum, / Lampade Phoebea, spatiosum laude Lyceum / Mente parentat, abest, qui fudit amica Jehovae / Verba...” *Parentatio lugubris...*, i. m., C4r. „Ast heus! hunc subito rapuit mala Parca Magistrum: / Ecclesias, Coetumque Scholae viduum faciendo.” *Honor posthumus...*, i. m., A3r–v.

⁷⁸ „Quo te fata vocant venerande Senex! quid abire / Te cogit? cur nos velut orbos linguis in orbe?” *Parentatio lugubris...*, i. m., B1r. „Patriam ferali pegmate tanti / Herois pullam, tanto caritura Magistro / Pulpita, Christiadum coetus Antistite tanto / Orbatos...” *Honor posthumus...*, i. m., B3v, B4r. Az orbos/ orbatus (árva, özvegy) és a viduus (özvegy) melléknevek visszatérő elemként jelennek meg a költők jelzőhasználatában, amikor a vezetőjüktől megfosztott iskolai és egyházi közösségekről beszélnek, ehhez lásd a 78. lábjegyzet idézeteit is.

⁷⁹ „Quem gemit attonite non tantum *Debrecianae* / Urbis cuncta cohors; Tota sed Ungaria.” *Honor posthumus...*, i. m., D2r. „Stagnat in irriguis facies madefacta scatebris / Ungaridum cur?” *Parentatio lugubris...*, i. m., C4r.

Tönkö szülőhelye is megjelenik a gyászoló települések sorában.⁸⁰ Pathai K. István veresében Szilágyi Tönkö egykori, még peregrinus éveiben látogatott egyetemvárosait (Leiden, Franeker és Gröningen) emeli a gyászoló közösségek körébe.⁸¹

Konklúzió

Összegezve elmondható, hogy a tanulmányban vizsgált halotti versekben a tradicionális és a reprezentatív elemek nem választhatók el élesen egymástól, hiszen a hagyománykövetés és a megjelenítés szándéka az elemzés két szintjén esetenként egyszerre érvényesül. Például az elhunytak jellemzésekor a költők nem törekszenek az egyéni vonások bemutatására, inkább egy tradicionális mintázatot követnek, így rajzolva ideális portrét a lelkész-tanárokról. Ez a sematikus ábrázolás nem enged teret a valódi reprezentációnak, az olyan árnyaltabb vonások kidomborításának, mint az adott személy konfesszionális teljesítménye.⁸² Ugyanakkor az antológiákban szereplő verselők költőként mutatkoznak be, gyászverseikben műveltségükről, tehetségükről és a külföldön tanultakról adnak számot. Innen nézve a halotti költészet poétikai-retorikai hagyományairól szóló fejezetek az egyéni reprezentáció felől nyernek új értelmet.⁸³

POSTA ANNA

egyetemi tanárségéd

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

postaanna89@gmail.com

Tradition and Representation in Two 17th Century Neolatin Mourning Anthologies

Abstract: The focus point of my study evokes the poetic rhetorical tradition of the early modern death poetry. At the beginning I would like to review the metric characteristics

---

⁸⁰ „BORZAS cur ploras? cur tu Sylvania plangis? / Eripuere meum Gnatum, Dominumque benignum... Debreczen alma Parens Musarum cur quoque luges? / Deseruit Vates summus, Gratusque MAGISTER” *Honor posthumus...*, i. m., B4r.

⁸¹ „Huius enim nomen non tantum Pannona novit / Natio, & ingenii Symbola clara sui; Sed Batavum studiis Academia Leida Celebris, / Trajectumque sui gloria summa Rheni. / Sic tu musarum decus & sat commoda sedes / *Martini* memor es, Franequerana tui. / Et Groninga suis hunc quando fovit in ulnis, / *Mirata* est dotes artis & ingenii.” *Uo.*, B3v.

⁸² Szilágyi Tönkö Márton köztudottan a cartesianus coccejanusok közé tartozott, 1692-ben a tévtanok vádját emelték ellene, de végül tisztázta magát. Ez az életrajzi adalék a halotti versekben még csak említésszerűen sem jelenik meg. ZOVÁNYI, i. m.

⁸³ Ez az elemzési szempont elsősorban a debreceni neolatin költészet kontextusában érdekes számunkra, hiszen maguk az antológiák (megjelenési hely) és a kötetekben elsrított személyek is debreceni vonatkozásúak.

and the genres of mourning poems rooted in antiquity, then through the rhetorical shapes, allusions, and tropics of the verse texts that are the subject of my analysis, I will point out the connection of the funeral poems with the classic literary patterns. At the end of my study anthologies will be analyzed from the perspective of representational gestures appearing in death poems. The poems include the representation of the departed and the weeping community as well. The poems emphasize the most important moments of the departed, his turning point events, the characteristics of the individual that are worthy of recognition and praise, his merits or just the important historical events of the given era. At the same time the micro and macro-structure related to the 17th century intelligentsia is drawn from the varied composition of the volumes, as well as the connection of the people living in Debrecen with the other members of the diocese. The lyrical speakers say goodbye mostly on the behalf of the community (family, friends, school, church, home) interpreting death as a collective loss.

Keywords: Neolatin poetry, occasional poetry, death poetry, tradition, representation

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/235-252](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/235-252).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

KOVÁCS GERGELY

„A halhatatlanok csapatja ez, melynek nincs híja sohasem!”*

A Debreceni Főiskolai Énekkar (Kántus) történeti tudata és a folytonosság rítusai

– Huzatos negyedévezred áll mögöttünk, a mainál sokkal cudarabb események is történtek már velünk – mondja Arany János, a Debreceni Református Kollégium Kántusának karnagya. Valóban, elég csak a kórus születésének történetét felidézni: az együttes kezdeménye egy énekes kvartett volt, amelyre nagy szükség volt az 1739-es pestisjárvány miatt megszorított temetéseknel. Ez a négyes bővült később férfikarrá, így született meg a Kántus. A lassan háromszáz év történetében voltak időszakok, amikor el-elmaradtak a próbák: az 1848–49-es szabadságharc, a két világháború vagy az ’56-os forradalom idején. Sőt, némelyik krízisben bizonyára több kántustag oda is veszett – mondja Arany János, jelezve, hogy egyetlen koronavírusos megbetegedésről sem tud a kórusban.¹

2020. március 11. után a magát 280 évesnek valló debreceni vegyeskar is felfüggesztette a munkáját. A világháború énekkarokra gyakorolt hatását firtató újságírói kérdést a Kántus karnagya azonnal történelmi távlatba helyezve értelmezte. A „születés” körülményei és a kényszerszünet közötti áthallás azt mutatja, hogy a Kántus vezetője számára múlt és jelen szerves egységet alkot. Ebben a tekintetben az énekkar közösségi emlékezete a Maurice Halbwachs és Jan Assmann írásában is megfogalmazott „kulturális konstrukció és reprodukció eredményeként”² születő múlt iskolapéldájaként vizsgálható. „Halbwachs kimutatta, hogy a múlt társadalmi rekonstrukciója mindig csoporthoz kötött folytonossági fikció.”³ A szépirodalmi művekben legerősebben reprezentált és leghosszabb folyamatos múlttal büszkélkedő magyar vegyeskar identitása több forrásból is táplálkozik, melyek között a legerősebb az a „folytonossági fikció”, amelynek feltérképezésére ez a tanulmány is kísérletet tesz. Az énekkar történetéről szóló munkák, irodalmi alkotások és a sajtóbeli reprezentáció, valamint a mindenkori kántusjegyzők saját közösségükről alkotott képzeteinek felidézésével azt igyekszik bemutatni, hogyan határozta meg az évente változó összetételű, de a karnagyai és

* OLÁH Gábor, *A debreceni kántusnak mikor Schubert kardalát énekelte 1908 június 13-án a nagytemplomban*, Debreceni Főiskolai Lapok, L. évf./14–15. sz. (1908. július 1.), 149–150.

¹ HEGEDŰS Márk, *Csendben maradt kórusok*, reformatus.hu, 2020. július 14. <https://reformatus.hu/egysegen/hirek/csendben-maradt-korusok/> (Letöltés ideje: 2020. december 27.)

² JAN ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezet és politikai identitás a korai magaskultúrában*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 88.

³ *Uo.*

hagyományaik által egységessé tett csoport önképét az a tudás, amely az elmúlt évszázadokról él a tudatukban a Főiskolai Énekkar történetének egyik egységes korszakában, az 1861 és 1924 közötti időszakban.

A Kollégiumi Kántus ezek alatt az évtizedek alatt alapszabállyal és kötött szervezeti felépítéssel egyesületként, rendszeres köz- és választmányi gyűlésekkel, próbákkal, hangversenyekkel és egyházi szolgálatokkal vett részt a Kollégium, a város és – „ki szállásai”, „kirándulásai” alkalmával – más gyülekezetek, közösségek kulturális és lelki életében. 1877-től állandó szakmai vezető, képzett ének-zenetanár, karnagy biztosította az egységes színvonalat Mácsai Sándor, majd 1924-től Szigethy Gyula személyében. Mivel elsősorban a négyéves teológusképzésre épült, tagsága évente részben, négyévente pedig – a végzősök távoztával – teljesen kicserélődött. A gyorsan változó közösség számára kialakult mnemotechnikai módszerek között jól vizsgálható az „értelemtárolás, -felelevenítés, -közvetítés kérdése”. A vizsgált – gyakran szubjektív jellegű – dokumentumok jól példázzák a közösségi emlékezet módszereit, és azt az assmanni állítást, miszerint ahogyan „az egyén csakis emlékezőképessége révén képes kialakítani és napok, évek hosszú során át fenn is tartani személyes identitását, ugyanúgy a csoport is csak emlékezőképessége révén reprodukálhatja csoportidentitását”.⁴

A Kántus és a Csokonai-kultusz

A „csoportemlékezetnek nincs neuronális alapja: ennek helyét a kultúra tölti be”.⁵ A kórus saját történetéhez fűződő kapcsolata főbb pontjainak feltárását érdemes kultúráközvetítő szerepével kezdeni, és a Kollégium közös emlékezetében betöltött szerepének egy vonását kiemelni: kapcsolódását a Csokonai-kultuszhoz. A Kollégium legerősebb 19. századi diákhagyományai Csokonai Vitéz Mihály emlékéhez kötődtek, akinek a rá példaként tekintő debreceni diákság számára költészeténél erősebben hatott a személyisége, majd emléke. Az ő verseit kéziratos versgyűjteményekben terjesztették, civisek és diákok énekelték, a legátusok pedig az ország legtávolabbi szegleteibe is elvitték.⁶ A Csokonai-hagyomány ápolásának feladata a kollégiumi diákegyesületek közül leginkább a két művészeti jellegű egyesület, a Magyar Irodalmi Önképző Társulat (MIÖT) és a Főiskolai Énekkar tevékenységében ismerhető fel. Az énekelt versek hagyományozódása természetes módon a Kántus arculatának jellemző vonásává vált.

A költő születésének évfordulóján, november 17-én vagy az azt követő napokban megtartott emlékünnepélyt a „csirájában Csokonai által kezdeményezett önképző

⁴ *Uo.*, 89.

⁵ *Uo.*

⁶ LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 191–192.

társulat”,⁷ vagyis a MIÖT rendezte, a Kántus pedig nemcsak a helyet biztosította a Kollégium délkeleti sarkának második emeletén kialakított Énekkeremben, hanem elmaradhatatlan szereplőként színesítette is a rendezvényt. A hagyomány tudata a kórusban igen erős volt: „Énekkarunk, mely most úgy, mint halála utáni időben, oly lelkesedéssel, oly tűzzel zengedezé dalait, nem maradt hátra” – írta a jegyző az 1868. november 22-i megemlékezésről.⁸ A nagy érdeklődés mellett lezajlott Csokonai-ünnepségeken az önképzőkör legkiemelkedőbb alkotói kaptak lehetőséget műveik bemutatására. 1899. december 14-én például a Díszteremben az énekkar szereplése után „Ady Endre pályanyertes humoreszkjét olvasta fel, a mely épp oly hatásosan volt felolvasva, mint amilyen szellemesen megírva”.⁹

A köszöntő beszédek, alkalmi költemények és egyéb alkotások mellett a három legnépszerűbb Csokonai-dal sosem maradhatott el. *A csikóbőrös kulacshoz*, *A tihanyi Ekhóhoz* és *A Reményhez* énekelt változatai a Kántus védjegyévé váltak. Az országos hírű irodalmi tekintélyek is ezeket „rendelték meg” debreceni látogatásukkor, jelezve, hogy számukra a Kántus Csokonai emlékét őrző emlékhelyé vált. 1882. május 18-án a Petőfi Társaság debreceni felolvasó gyűlése alkalmával „megtekintvén iskolánkat, meghallgatta énekkarunkat is”, amely két Csokonai-dalt is elénekelt, „a legutolsót a Társaság elnöke, hazánk nagy költője Jókai Mór kérelmére” adták elő.¹⁰ Az utókor szerint „a költőfejedelem [...] mosolygó arccal hallgatta” a Csokonai-nótákat,¹¹ melyek más visszaemlékezés szerint „a nagy írók könnyekig meghatották, s dicsérő szavakkal és meleg kézszorítással avatta a fiatal Mácsait [az énekkar karnagyát] az énekköltészet adeptusává”.¹² A Kollégium adomáit is gyűjtő író debreceni tárgyú műveiben a Kántus és a Csokonai-dalok is előfordulnak, például szerenádként *A debreceni lunátikusban* (1876) vagy a *Kiskirályokban* (1886). Bár Jókai egy évig a pápai kollégium diákja volt, a pápai kántusban népszerű Múzsá-dalt két regényében is a debreceni Kántus repertoárdarabjaként tüntette fel: az *És mégis mozog a földben* (1872) és az *Egetvívó asszony szívben* (1902).¹³ *A kőszívű ember fiai* (1869) temetési jelenetében a debreceni Kántus egy olyan felforgató jellegű darabban is szolgál, amelyet a kollégiumi szájhagyomány őrzött meg a Bach-rendszer idejéből: Verdi *Nabucco* című operájának Rab-szolgakórusát éneklük. Hansági Ágnes tanulmányában is kiemeli a kórus szerepét: „maga is eszköze, sőt, társtettese lesz a tabutörésnek, a haldokló akaratával szembeni

⁷ *A debreceni főiskolai énekkar jegyzőkönyve 1861* (továbbiakban: *Jkv. 1861–1875*), Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) II 24-c 1, 100.

⁸ *Uo.*

⁹ *Csokonai ünnepség a főiskolában*, Debreceni Főiskolai Lapok, XLI. évf./4. sz. (1899), 58.

¹⁰ *A Debreceni Ref. Főisk. Énekkar jegyzőkönyve 1869* (továbbiakban: *Jkv. 1875–1906*), TtREL II 24-c 2, 151–152.

¹¹ NAGY Sándor, *A Debreceni Főiskolai Énekkar (Kántus) 1739–1938*, Hajdúhadház, Kállay János könyvnyomdája és kiadója, 66.

¹² S. SZABÓ József, *Mácsai Sándor emlékezete*, Debreceni Protestáns Lap, 1924. december 23., 380.

¹³ BODOLAY Géza, *Jókai „pozsonyi” rektorprofesszora és „debreceni” diákdala – a Pápai Kollégiumban*, ItK, 1982/5–6, 699–709.

»lázadásnak«¹⁴ Az egyedi jellegzetességekre fogékony Jókai is hozzájárult az énekkar országos hírének öregbítéséhez.¹⁵

Csokonai vagy emlékének irodalmi megjelenései később is sokszor találkoztak a Kántussal. Kozma Andor 1921-es visszaemlékezésében a Kántust egyenesen Csokonai örökértékű versei mellé állította, Beöthy Zsolttal, az elismert irodalomtörténész-szel történt debreceni látogatását idézve fel a világháború előtti időből.¹⁶ „Mintha a közben lefolyt tizenöt esztendő alatt ez a pompás diák-kántus egyetlen napot sem öregedett volna [...], maga a kántus nem változott [...]. A kántus, az egész, az egység – az épp olyan kedves, üde, romlástalan örökfiatal, mint maga a Tihanynak riadó leánya. Mint maga a dal, amelyet zeng. Mint annak versszövege. Mint a vers halhatatlan költőjének, Csokonainak egész költészete.”¹⁷ A fiatal Oláh Gábor (tanárjelöltként) a költőelőd halálának 100. évfordulójára írt, *Csokonai emlékezete* című darabját először a Kántusteremben mutatták be 1905. január 28-án, amikor az előadók – 12 tógás diák – java része a kántustagokból került ki, és több énekszámot is beiktattak az előadásba.¹⁸ Május 28-án ugyanezt a darabot a Csokonai Színházban játszották a százados Csokonai-ünnep előestéjén „a magyar íróvilág legelőkelőbb tagjai előtt”¹⁹

A kollégiumi diákok abban a tudatban emlékeztek a költőre, hogy ők a Csokonai-kultusz letéteményesei. 1888-ban Csánky Benjámín jegyző a városi emlékhelyekkel egy sorban említette az évenként megtartott ünnepélyt: „S az emléktáblával megjelölt ház, a díszes ércszobor városunk egyik legszebb pontján, a hatalmas vasemlék kint a Hatvan utczai temető szegletén csakugyan mind azt mutatják, hogy az utókor megérti a mult idők meg nem értett emberét. Ezt mutatta a Csokonai ünnepély is, mely a főiskolai énekeremben impozáns városi közönség jelenlétében és folyton tartó lelkesedés mellett folyt le.”²⁰ A következő évi (1889. november 17-iki) ünnepély előtt avatták fel a sír-emléket körülvevő vasrácszatot, mely a diákság tevékeny áldozatkészségének bizonyágaként készült el. „A kezdeményezés dicsősége Szabolcska Mihály főiskolai széniort

¹⁴ HANSÁGI Ágnes, *A megtartó felejtés: A köszívű ember fiai temetési imájának olvasatai*, Alföld, 2013/6, 93.

¹⁵ A Kántus híre messze túllépte Debrecen határát. Még a városhoz alig kötődő Baksay Sándor kunszentmiklósi lelkész-író, dunamelléki püspök egyik elbeszélésében (*A csudálatos történet*, 1896) is a Kántusba vágyik a dunántúli kisgyermek, a kerettörténet hallgatója: „megmondtam már, hogy én debreceni kántor leszek, azon alul semmi, még pécsi püspök sem”. BAKSAY Sándor, *Szederingdák*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982, 216. A „kántor” a Főiskolai Énekkar tagjainak megnevezése volt, a rangsort a Kántusban eltöltött évek alapján számolták, volt elsőéves kántor, másodéves kántor stb.

¹⁶ Beöthy Zsolt kritikus és Kozma Andor, a Kisfaludy Társaság titkára 1908. március 18-án járt a Kollégiumban. „Az ősz tudós könnyes szemmel s szép szavakkal köszönte meg e szerény formák közt lefolyt ünnepeltetését.” *A debreceni ev. ref. Főiskolai Énekkar Jegyzőkönyve 1906* (továbbiakban: *Jkv. 1906–1924*), TtREL II 24-c 4, 73. Beöthy Zsolt, „Kántusunk barátja” későbbi, 1913. november 1-jei látogatásakor is kedvenc Csokonai-dalait énekelték el neki. *Uo.*, 180.

¹⁷ KOZMA Andor, *Tihanynak riadó leánya*, Budapesti Hírlap, XLI. évf. 159. sz. (1921. július), 2–3.

¹⁸ *A debreceni ev. ref. főiskolai énekkar Jegyzőkönyve 1891* (továbbiakban *Jkv. 1891–1906*), TtREL II 24-c 3, 345.

¹⁹ *Uo.*, 353.

²⁰ *Jkv. 1875–1891*, 318.

illeti, ki a közadakozást megindította.²¹ A nagyszámú városi közönség és a diákság a havaseső és a hideg szél ellenére is elérzékenyült. „Megható volt, midőn énekkarunk a »Tihanyi Echo« fent kitett végső accordjait elzengette: »Itt halok meg e sötét erdőben.«²²

Amikor a kiegyezés utáni években gazdaságilag újra megerősödött Debrecenben felmerült az igény egy újabb, központi helyen emelt szoborra, a Kántus monopóliuma volt a szereplés a méretét és helyzetét tekintve is leglátványosabb Csokonai-emlék, Izsó Miklós szobrának leleplezésén. A több évi előkészület és közadakozás eredményeként elkészült szobor avatásán, 1871. október 11-én „a tanárkar egyedüli és önálló működését kívánta az énekkarnak”²³ az országos figyelem mellett lezajlott ünnepélyen. A Debreczen című helyi napilap tudósítását²⁴ két nappal később szó szerint átvette a Budapesti Közlöny,²⁵ október 16-án a Figyelő rövid összefoglalást nyújtott olvasóinak.²⁶ A híradás hamar megjelent paródiája – Az Üstökös című élclapban – is megemlítette az énekkart az ünnepély kellékei között. „És megkezdődék Csokonay szobrának leleplezése. Nagy és díszes közönség volt jelen, s miután a debreczeni kántus-prézes nyaktörő testgyakorlatokat csinált a dalárda előtt, (mintha dirigálná) úgy, hogy hol kezei a földet, hol lábai az eget kotorászták, s dereka elpattanása váratott: felállt a szószékre az emlékbeszélő, és megszólalt.”²⁷ A kántus-prézes szélsőséges mozdulatainak leírása jól illik abba a sorba, ahogyan irodalmi nagyságainkat – Gyulai Pált, Greguss Ágostot, Szana Tamást – mutatja be a paródia. A vitriolos tollal megírt szöveg túlzásai remélhetőleg csak a szerző képzeletének szüleményei.

A Csokonai-evokációk között sok a fizikai valójukban megjelenített emlékművekhez kötődik, míg mások a Kántus által (is) gyakran énekelt „slágerek” egy-egy sorát, motívumát vagy versformáját idézik.²⁸ Jan Assmann definíciója szerint a kultúra

²¹ *Uo.*, 343. Oláh Gábor később is ragaszkodott az énekkarhoz. 1908. június 13-án dithürambikus ódát írt „A debreceni kántusnak” a nagytemplomi tanévzáró istentisztelet után, melyen Schubert kardalának előadása volt nagy hatással a költőre. *Debreceni Főiskolai Lapok*, L. évf. 14–15. sz. (1908. július 1.), 149–150.

²² *Uo.*

²³ BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, 1904[–1915], 657.

²⁴ Debreczen, 1871. október 11., 1.

²⁵ Budapesti Közlöny, 235. szám (1871. október 13.), 5196–5198.

²⁶ Figyelő: Irodalmi és Szépművészeti Lap, I. évf. 39. sz. (1871. október 16), 467.

²⁷ *A Csokonai szobor-ünnepély: Az Üstökös saját-eredeti-külön-specialis-tulajdon tudósítójától. Róma (kálvinista). okt 11., Az Üstökös, XXIII. kötet, 42. sz. (1871. október 14.), 494.*

²⁸ A hagyomány kialakításában jelentős szerepe volt Petőfinék, aki Úti leveleiben már szinte feladatként jelölte ki a Csokonai-sír zarándokhelyként történő meglátogatását. A legismertebb Dsida Jenő *Csokonai sírjánál* című ódája, mely alcíme szerint „»A Reményhez« című Csokonai-vers dallamára” íródott. Tompa Mihály *Elmélkedés egy levél felett* című versében így szólítja meg Csokonait: „Költője a csikóbőrös kulacsnak!” – hasonlóan Lévayhoz, aki szintén e paródia kezdősorait módosítva fordul Csokonaihoz: „Égi nektárt szörpölgetve / Jut-e néha még eszedbe / »Drága kincsed, galambocska, / Csikóbőrös kulacsocska?»” *Csokonai koszorúja – magyar költők versei Csokonairól*, szerk. BÉNYEI József, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács, 1973, 117. Szabolcska Mihály *Ének Csokonai Vitéz Mihályhoz* című ódájában a sírnál is elhangzott népszerű verssel evokálja a nagy elődöt, a keretes szerkezetű ódában ugyanúgy elhagyva az utolsó sorok visszhangszerű ismétlését, ahogyan az énekelt változat. Mintha a Kántusban számtalanszor

„olyan identitásbiztosító tudáskomplexum, amely szimbolikus formákban – például [...] dalokban [...] – tárgyiasul”.²⁹ A költői hagyomány értelemszerűen a széles körben ismert néhány Csokonai-szövegre hagyatkozhatott. A kollégiumi diákság és kiemelten az énekkari tagok biztosították a folytonosságot a Kollégium nagy költőjének emléke számára. Bár csak elmélyült filológiai kutatás után lehet biztosan kijelenteni, de megkockázatom, hogy ilyen értelemben a debreceni Kántus fontos szerepet játszott e versek rendszeres éneklésével a Csokonai-kanon kialakításában. Az irodalmi emlékezet fenntartásában szerzett érdemeit az irodalom azzal „hálálta meg”, hogy gyakran megjelenítette a Kántust, így az énekkar az irodalmi alkotásokban legtöbbször megjelenített magyar zenei együttesé válhatott. De vajon miközben a szélesebb olvasóközönség tudatában és emlékezetében debreceni kuriózumként élt a Főiskolai Énekkar, hogyan tudatosult az ifjú énekesekben saját múltjuk?

Ad cantus condita

A Kántus mai közösségi tudata 1739-et tartja az alapítás évének, ám kétszáz évet kellett várni arra, hogy az ehhez viszonyított évfordulót először megünnepeljék. Az első Kántus-jubileumra 1939. április 27-én került sor. Az ünnepi esemény előtt kapóra jött a készülődés a kollégiumi fennállásának 400. évfordulójára, mely a Müncheni egyezmény okozta bizonytalan európai helyzetben csak szűk körben, önmaga árnyékaként valósult meg 1938 októberében. Ám a Kántus és a többi debreceni református iskola énekesinek részvételével tarthattak egy nagyszabású hangversenyt a Nagytemplomban 1939. május 14-én. Fél évszázaddal később, 1989. november 6-án pedig éppen a rendszerváltoztatást követő hónapban tartotta a Kántus a következő, 250 éves jubileumát ünneplő hangversenyét. Az utóbbi évtizedekben aztán egyre sűrűbbé vált a megemlékezések gyakorisága, így újabban ötévente tartanak évfordulós koncerteket, mindegyiket az 1739-es évhez viszonyítva.

Hiába ért egyet a szakirodalom abban, hogy „a kollégiumi kántus életét nem az eddig elfogadott 1739. évtől kell számítanunk, hanem jóval előbből”,³⁰ még az énekkar történetének első monográfusa, dr. Nagy Sándor is önellentmondásba keveredett ezzel a mondatával. Ezt az évszámot tüntette fel az énekkar 200. jubileuma előtt kiadott könyve címében is, melyben „e négyesből kifejlődött”³¹ és „már a Maróthi-féle

---

énekelt dallammal együtt maradt volna meg emlékezetében a Csokonai-ódában eredetileg megismételt versszakzáró sorok helyett: „Fönt az égben, csillagok honában, / Élsz-e még Csokonaink? / Látod-é, hogy nem éltél hiában? / Hogy beteltek álmaid! / A mely fának sátorában / Áll együgyű sírhalmod magában, / Szent lesz tisztelt hamvadért.” SZABOLCSKA Mihály, *Hangulatok*, Bp., Singer és Wolfner, 1899, 51.

²⁹ ASSMANN, *i. m.*, 89.

³⁰ NAGY Sándor, *i. m.*, 13.

³¹ *Uo.*, 17.

négyesből alakult és már szervezője életében népes karrá fejlődött³² Kántusról írt. Ötven évvel később Fekete Csaba is a korábban kezdetleges és bárdolatlan kórus-éneklés gyakorlatlan, de lelkes és nagy hatású megújítójaként mutatta be Maróthi Györgyöt,³³ aki új lendületet adott a rendszeres vokális szolgálatoknak.

Bár Maróthi nevéhez kötötték az énekkart, az „alapítás” körülményei ismeretlenek voltak a debreceni kollégium diákjai számára 1890 előtt, amikor Szeremlei Sámuel egyháztörténész először közölte az esperes-énekszerző kéziratot másolatban fennmaradt önéletrajzi írását Szőnyi Benjáminról és a hódmezővásárhelyi gyülekezetéről szóló monográfiájában az ide vonatkozó mondattal, melyben az utókor megtalálta a múlt-hoz kötődés viszonyítási pontját.³⁴ Az énekkar történetének megírására tett kísérletek csak a következtetésekig jutottak. Rendszeres, fennmaradt jegyzőkönyvet 1861 őszétől vezetett a Főiskolai Énekkar. Mindaz, ami ennél korábban történt, csak a rituálisan fenntartott szokásokból volt sejthető, vagy a szájhagyományban terjedt. Szele György jegyző 1875-ben, az új jegyzőkönyv első bejegyzésében szabadkozik, hogy „nagyon kevés, amit az énekkarnak nemcsak a legrégebb, de közelebbi múltjáról” leírhat, mely sikertelenség oka a források hiánya, főleg a jegyzőkönyv vezetése, hiszen „e legnépszerűbb társulat ezt tenni csaknem a legújabb korig elmulasztotta”.³⁵ Az 1875. november 16-án az énekkar választmányi gyűlésén megbízták ugyan a jegyzőt az énekkar történetének megírásával,³⁶ de ő is csak az elmúlt másfél évtized jegyzőkönyvi bejegyzéseire hagyatkozhatott. A jegyző összeszámolta a szerepléseket, és egy-két apró adatmorzsára hivatkozott. Idézett egy 1827-es téglási temetés füzetkéjéből, és utalt a pesti (ma Kálvin téri) református templom felszentelésére, melyen 1830. augusztus 29-én a debreceni Kollégium énekkara szolgált.³⁷ Az énekkar előző századbeli sikeres működésére pedig abból következtet, hogy Tököli Sabbás „kegyes alapító” (alapítványtevő)³⁸ 1842-es vég-

³² *Uo.*, 20.

³³ FEKETE Csaba, *A kollégiumi éneklés történetének rövid áttekintése = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., MRE Sajtóosztálya, 1988, 753–775, 760.

³⁴ „Veszprémi István, Szalatsi Mihály, én Szőnyi Benjámin és Dávid Ferenc voltunk a legelsőek, kiket Anno 1739. mikor a pestis volna, ezen ékes vocalis musicára megtanított boldogult Maróthi György a maga házában, és a pestis elmúlva a kollégiumban praesesekké tett” idézi SZEREMLEI Sámuel, *Szőnyi Bénéiamin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*, Bp., Hornyánszky, 1890, 4.

³⁵ Jkv. 1875–1890, 1.

³⁶ *Uo.*, 14.

³⁷ Az utóbbi adat két évtizeddel később a Kántustól független forrásban egészen komoly ismertségre utal. A Hajnal Ábel békési lelkész felett 1882. június 20-án elmondott gyászbeszéd az elhunyt kollégiumi tevékenységén keresztül utalt a Kántusra. „Nem különben a zenészethez is hajlama s az éneklésre kitűnő tehetsége lévén, harmad fél évig volt a debreceni főiskolai énekkar vezető elnöke, s ezt szinte országos hirre emelte úgy annyira, hogy midőn az 1829-ik évben a pesti reformált templom fölszenteltetett, az ünnepély emelése tekintetéből, a vezetése alatti debreceni főiskolai énekkar közreműködése vettetett igénybe.” TATÁR János, *Hajnal Ábel felett 1882. június 20-án elmondott gyászbeszéd*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, XXV. évf. 27. sz. (1882. július 2.), 830–838, 831.

³⁸ A ma félreérthető korabeli szóhasználat okozhatta, hogy volt olyan szerző, „aki a híres kollégium kántus alapító tagja”-ként utalt Tököli Sabbásra. SZATMÁRI Endre, *A debreceni zeneoktatás története =*

rendeletében a 29 évvel azelőtti (1813-as) mély benyomására hivatkozva hagyott igen jelentős összeget az énekkarra. Amikor 1884. november 8-án a nagyváradi református egyház újjáéledésének 100. évfordulójának megünneplésén vett részt az énekkar 22 tagja, helyi forrásokra támaszkodva írhatta le a jegyző az előzményeket. 1784-ben „énekkari elődeink úgy intézték a dolgot, hogy legátióba Várad környékére mentek, s ottan összegyűlvén, az ünnepély emelésére a CXII. és a CXVIII. zsoltárokat énekelték”.³⁹

A jegyzők nemcsak saját koruk eseményeinek pontos feljegyzését tartották kötelességüknek, hanem apró emlékmorzsákkal is igyekeztek pótolni a múlthoz való kötődés tátongó hiányosságait. Az 1880-as években ez annál is fontosabbá válhatott, mert egyrészt a pozitivista történetírás tényeket, adatokat egyberostáló törekvése hatott rájuk, másrészt a Sárospataki Kollégium énekkara, mellyel bajtársiasan rivalizáló kapcsolatot tartottak fenn, biztos írásos bizonyítékokkal tudta alátámasztani történetét. 1882-ben Orbán József kiadta *A Sárospataki Énekkar története* című munkáját, melyben a kórus alapítását 1782-ben jelölte meg, amikor az énekkar első alapszabálya készült.⁴⁰ Bár a Kántus is kapott 1847-ben alapszabályt, melyet folyamatosan aktualizáltak, az említett adatok és a hagyomány alapján ennél mégis régebbre szerettek volna tekinteni.

A Kántus alapításának idejét Balogh Ferenc egyháztörténész, a Kollégium történetének első rendszeres kutatója vezette be a köztudatba, aki a Szőnyi Benjámín-életrajz megismerése előtt már sugallta, hogy a hiányzó adatok a többi diákegyletnél nagyobb múltat sejtettek. Maga is hajdani kántustag és kivételesen precíz történész lévén felelősséget vállalt a Főiskolai Énekkar történetének pontos rögzítésében. Balogh Ferenc 1880 és 1898 között az énekkar akadémiai tanárkar által megbízott felügyelő tanárként minden évben elolvasta, láttamozta és kommentálta a Kántus jegyzőkönyvét, illetve dicséretével bátorította vagy a hiányosságok miatt elmarasztalta a jegyzőket. Emellett folyamatos jelenlétével és gondosan előkészített, a jelen elvárásait mindig történeti távlatba helyező szónoklataival ösztönözte kitarásra a kántustagokat. Az alapítványtevők emlékére – november 19-én és március 5-én – rendezett hangversenyeken elhangzott beszédeinek nemcsak közvetlen inspiráló hatását jegyezték fel, hanem a professzor maga is gondoskodott róla, hogy azok fennmaradjanak az utókor számára a helyi lapokban. A jegyző 1892-ben tíz év közreadott beszédeinek bibliográfiáját is beírta a jegyzőkönyvbe.⁴¹ A tudatosság, mely mögött valószínűleg a pontos professzor segítsége sejlik, jelzi, hogy a Kántus tagjai kaptak egy forrással alátámasztott kiindulópontot saját ifjúsági egyesületük történetéhez. Ebben az évben, március

Debrecen zenei élete a századfordulótól napjainkig, szerk. BREUER János, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1975, 7–107, itt: 7.

³⁹ *Jkv.*, 1875–1891, 219.

⁴⁰ ORBÁN József, *A Sárospataki Énekkar története*, Sárospatak, Steinfeld, 1882, 28.

⁴¹ Balogh Ferenc felügyelő tanársága idején elmondott köszöntői megjelentek a Debreceni Protestáns Lap, a Debreczeni Hírlap, a Debreczeni Ellenőr, a Debreczen, illetve egy-egy esetben a Szabad Egyház és a Theológiai Közlöny ünnepélyt követő számaiban. *Jkv.*, 1891–1906, 26.

5-én hangzott el „A főiskolai kántus legelső tagja” címen megjelent beszéd, mely az éneklés Isten dicséretére buzdító erejéről szóló Kálvin-idézetű Szőnyi Benjámintól rövid életrajzán át eljutott az 1739-es alapításig, majd egyrészt a Szőnyihez hasonlóan szegény sorsú ifjak küzdelmeire, másrészt a Kollégiumot és a Kántust támogató alapítványokra utalva lelkesítette hallgatóságát a küzdelemre és az adakozásra.

Ettől kezdve ragaszkodtak a Kántus tagjai a kellően régmúltba visszavetített alapítási dátumhoz. A jegyzőkönyv több helyen is megörökítette az erre vonatkozó bejegyzéseket. 1893 őszén a jegyző, Lencz Géza (későbbi professzor, kollégiumi igazgató) emlékünnepegy megtartását indítványozta, illetve hogy „az egyletnek saját történetét meg kellene iratni”.⁴² Az utóbbi indítvány megvalósítása külön kiadványban csak 1938-ban teljesedett be. Az előbbi javaslatot azzal halasztották el, hogy éppen nem volt kerek évforduló. Ám a gondolat továbbra is foglalkoztathatta az énekes ifjakat. Az 1895/96-os tanév zárása után így összegzett Soltész Elemér jegyző: „Ime, a debreceni főiskolai énekkar vázlatos története, fennállásának százötvenhetedik évében.”⁴³ Mellette egy ceruzás kivonással valaki ellenőrizte is a számítást, melynek „interdiszciplináris” érdekessége, hogy ugyanazzal a módszerrel készült, mint amellyel Maróthi György számtankönyve is gyakoroltatja az általa alkotott szóval kivonásnak nevezett műveletet.⁴⁴ A következő tanév végi összefoglaló jelentés alcímében megjelenítették az alapítási évet is.⁴⁵

Szinte csoda, hogy egy évszám filológiai felfedezése mekkora lendületet tudott adni a csoporttörténetnek. 1894. november 30-án felmerült az igény a saját jelvény viselésére „a más egyletektől való megkülönböztetés céljából különösen az azokkal való együttműködés alkalmával”. Meg is rendeltek 28 forintért száz darab, a Debreceni Dalárdáéhoz hasonló jelvényt, melyen aranyozott lant volt látható fehér szalaggal, a „debreceni ev. ref. főisk. énekkara” felirattal,⁴⁶ melyet a tagok vásárolhattak meg, és melynek bevételeiről minden tanév végén elszámoltak. A század végére széles körben elterjedt fotográfia elérhetővé tette, hogy a teljes énekkar, illetve a választmány lefényképeztesse magát, és tablókat készítsenek.

A jegyzők is tudatosabban gondoltak saját munkájukra úgy, mint akik egyesületük krónikáját a jövő nemzedékeknek készítik. Nagy Gyula például 1898-ban így zárta a tanévet: „Ennyi az, mivel élébre vihettem az énekkar történetét ez évben.”⁴⁷ A Kollégium egyetemmé történő átalakulásának küszöbén az évszám istentisztelet

⁴² *Uo.*, 57.

⁴³ *Uo.*, 133.

⁴⁴ „I. Példa. A mohácsi veszedelem esett Anno 1526. Akarom tudni, hány esztendeje most? Leírom így: Most írunk 1743-ban t.i. mikor e könyv iratott. A veszedelem esett 1526-ban. Van azért annak már 217 esztendeje.” MARÓTHI György, *Arithmetica*, idézi KÁNTOR Sándorné, *Maróthi György (1715–1744) élete és munkássága*, *A Természet Világa*, 146. évf. 3. sz. (2015 március), XXXIII–XL, XXXVIII. http://epa.oszk.hu/02900/02926/00027/pdf/EPA02926_termeszeti_vilaga_2015_03_33-48.pdf (Letöltés ideje: 2021. január 15.)

⁴⁵ *Jkv.*, 1891–1906, 154.

⁴⁶ *Uo.*, 90.

⁴⁷ *Uo.*, 185.

utáni hangulatot így foglalta össze a jegyző: „Az évet bezártuk és bezártunk egy nagy periódust a Kántus történetében 1739–1914-ig – immár 200 esztendő.”⁴⁸

A hézagos múlt feltárására kezdetben hiába törekvő kántusjegyzők azonban előkészítették az utat, és megteremtették a lehetőségét annak, hogy az utókor adatokat találjon az énekkar történetének megírásához. Ehhez azonban időre és elhivatottságra volt szükség. Az első kántustörténetek a nagyobb lélegzetű kollégiumtörténeti munkákba kerültek bele. Ebből a szempontból áldásosan egybeesett az első adatok felfedezése a pozitivista alapokon induló kollégiumtörténet-írás kezdeteivel és Balogh Ferenc alaposságával. Ő volt ugyanis az első, aki 1904-ig egy vaskos kötetre való adatot összegyűjtött. A majdnem 800 oldalas kiadványban huszonnyolc oldal jutott az énekkarnak.⁴⁹ Dr. Nagy Sándor gimnáziumi vallástanár bő négyszázoldalas magánkiadású kollégiumtörténetének hétoldalas ismertetése⁵⁰ egy önálló kis kötetet készített elő, melynek előkészületeiről a kántusjegyzők is beszámoltak. 1937. április 27-én a kántuspróbán jelentette be „a Kántus legigazabb barátja, Dr. Nagy Sándor nt. úr”, hogy „a Kántus 200. jubileumára megírja a Kántus történetét”.⁵¹ 1938. február 9-én pedig örömmel fogadták a hírt, hogy elkészült a kántustörténet négyszáz példányban, melyeknek jövedelmét a szerző felajánlotta a Kántus számára alapítványként. Azóta ugyan készültek kisebb tanulmányok az énekkarról, de a nagyobb lélegzetű, önálló monográfia még várat magára. Bízom benne, hogy ez a tanulmány is ezt a kiadványt készíti elő. Talán része lehet abban, hogy a kissé monolitikussá rögzült, gyakran ismételt alapinformációkon túl árnyalhatja a Kántusról kialakult képet, és közelebb hozhatja leendő olvasóit a kulturális emlékezet századok óta kiemelt szerepű fenntartójához.

⁴⁸ *Uo.*, 193.

⁴⁹ BALOGH, *i. m.*, 638–666.

⁵⁰ NAGY Sándor, *A Debreceni Református Kollégium két kötetben*, Hajdúhadház, Kállay János könyvnyomdája és kiadója, 1933, 278–285.

⁵¹ *A debreceni ref. főiskolai énekkar jegyzőkönyve 1933-tól*, TtREL II 24-c 6 (Jkv. 1933–1941), 139.

KOVÁCS GERGELY
középiskolai tanár
Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma
koge@drkg.hu

*“Such a Great Society of Immortal Men that will never be Incomplete!”
The Historical Consciousness of the College Choir of Debrecen (Kántus) and the Rites of
Continuity*

Abstract: Having been founded in 1739 by professor György Maróthi, the College Choir of Debrecen has been working studiously on performing on every important event and occasion of the College. Among many other roles, it has served as a means for keeping the memory of Csokonai, the great Hungarian poet of the turn of the 18th and 19th centuries. This study aims to present the mostly subjective written memories which registered the ways of remembering past events and important persons. But also the continuously changing fellowship of the choir needed a definite point in time to define their own identity. Ferenc Balogh, professor of Church history was the first to find the history of the male choir that functioned as a student society for more centuries. The study focuses on the period between 1861 and 1924, based on the registries of the choir, local and national journals, and memories to show the ways of keeping the past alive in order to live in the present.

Keywords: Debrecen College Choir, Kántus, Csokonai, literary memory, mnemotechnic, history

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/253-263.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Vallási identitásterek?

Teológiai töredékek az identitás kérdéséről

Jelen írásomban arra a kérdésre reflektálok, hogy miként határozza meg az egyház a saját (és sajátos) identitását egy messzemenően szekuláris világ társadalmi berendezkedésének keretei között. A kérdés mint olyan nem újkeletű, és voltaképpen a kereszténység kezdetei óta kísérelje a keresztény egyházak történelmének.¹ Új lendületet a reformáció, majd a felvilágosodás kezdetén nyert, hogy aztán a második nagy világegés utáni időszakban kiemelten fontossá váljon az egyház számára. A kérdés ugyanakkor a legújabb kor egyik legfontosabb kihívása is, nem csupán a teológia és az egyház számára.² A „Quo vadis?” problémája tehát, bár folyamatos velejárója az egyházi létnek minden korban, éppen annak egzisztenciális jellege miatt teológiai reflexiót is igényel.

Jelen tanulmány keretei között a kérdésre egy sajátos perspektívából reflektálok. Ez az egyház és a nyilvánosság viszonyrendszerének perspektívája. A vitatott gondolkodó, Michael Houllebecq egyik interjújában az egyház szerepéről is beszél, és egyebek mellett a következőket mondja: „A modernitásért való versenyfutás világosan kudarcra ítélt, a templomok jelentősen megüresedtek... A világban, de nem e világból valóként kell élni, mondta volt Jézus a tanítványainak. Az egyház ezt komolyabban

¹ A legújabb kori egyháztörténeti kutatások világossá teszik, hogy az egyház identitásának definiálása egyáltalán nem volt sem elhanyagolható, sem mellékes kérdés a reformáció idején. Jóllehet, ezt korábban is tudtuk, de a legújabb, célzatosan ez irányú egyháztörténeti tanulmányok világossá teszik, hogy például Svájcban az egyház önértelmezésének folyamata a reformáció idején nagyon is komplex és sok összetevős folyamatot jelentett, melynek igen komoly politikai-társadalmi hatásai voltak. Ezek a mai napig is érezhetők. Lásd erről (is) részletesen Michael W. BRUENIG, *Die verbündeten französischsprachigen Gebiete der Schweizer Eidgenossenschaft = Die schweizerische Reformation: Ein Handbuch*, hg. Amy NELSON BURNETT, Emidio CAMPI, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2017, 367–395. (Különösen a 381. skk., a *Die Calvinisten und die Schweizer* cím alatt.)

² Hogy ez mennyire így van, arra világosan rámutat például Henry Kissinger, korábbi amerikai külügyminiszter elemző munkájában. Henry KISSINGER, *Világrend*, ford. KÁLLAI TIBOR, PATAKY ÉVA, Bp., Antall József Tudásközpont, 2020. (Különösen 337. skk. A *Technológia, egyensúly és emberi tudatosság* cím alatt.) Ebben a fejezetben a szerző a rend elvének fontosságát fejtegeti a politikai fejlődésben, és rámutat arra, hogy az emberi öntudat s ebből következőleg az ember közösségi tevékenységei is szükségszerűen kapcsolódnak valamifajta rendező elvhez, melynek hiánya vagy fel nem ismerése alapvető válsághelyzetet generál. Az identitás kérdése ebben az összefüggésben csak másodlagos ugyan, de explicit kimondatlansága ellenére is kísérő motívuma Kissinger fejtegetéseinek. A jelenséget nyilván sok más példával lehetne illusztrálni. Kissingert választva arra szándékozom rámutatni, hogy a világ egyik legrégebbi demokráciájának egyik fontos szereplője tudatosan is tisztában van a kérdés fontosságával és problematikus voltával. Fejtegetései érdekes kontrasztban állnak Fukuyama téziseivel, aki a méltóság elvesztésében látja a legújabb kori identitáskonstrukciók legnagyobb problémáját.

kellett volna vegye.”³ A kérdés komolyan veendő az egyház identitáskeresésére nézve. Ugyanakkor sokkal tágabb kontextusban helyezendő el, mint azt első pillanatban meghatározni véljük. Az Egyesült Államok gyakran idézett társadalomfilozófusa, Francis Fukuyama az identitásról írott esszéjében egy olyan identitásválságot feltételez és diagnosztizál, amely meghatározza napjaink politikai és társadalmi életét, és azt mondja, hogy a totális identitásválság elkerülése irányába teendő lépésként először is az emberi lelket kellene jobban megértenünk.⁴

A jelenség ismert, és hosszabb ideje bűvópataként kíséri a kortárs politikai életet. Kérdésünk azonban az, hogy miként tud ebben a környezetben az egyház valamiféle ellenpólust kialakítani, illetve lehetséges-e a kortárs identitásválság körülményei között komolyan veendő és vehető ellenhangot formálni. Az identitásvesztés félelme ugyanis egészen szélsőséges védekező állások és védőfalak kialakításához vezet. Fukuyama idézett írásában az identitáspolitikát komoly problémájaként nevezi meg az etablált politikai pártok és az újonnan megjelenő közéleti szereplők közötti feszültséget. Meglátása szerint egyik fél egy már reformra szoruló rendszer kialakult kereteit védelmezi, miközben a másik ezeket a kereteket igyekszik vita tárgyává tenni.⁵ Természetes, hogy ez a helyzet érzelmileg szélsőséges reakciókat vált és válthat ki a közélet terében, aminek eklatáns példáját a közelmúlt amerikai politikai életében szemlélhettük a Capitolium elfoglalásakor. Jóllehet, Fukuyama megállapításai elsősorban a saját és sajátos amerikai kontextusra vonatkoznak, de jogosan vetik fel annak kérdését, hogy mit és hogyan tesz az európai társadalom ilyen vagy hasonló konfliktusok kialakulása ellen. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy világunk sokkal inkább valamiféle „kozmosz városra” hasonlít, mint bármikor annak előtte, melynek keretei között különböző, egyenként és az összefüggésekre nézve legitim, nyilvános terek egymás mellettsége természetes.⁶

Tudomásul kell vennünk azonban egy másik olyan változást is, amely a 21. században az ember, az állam és a közösségek egymáshoz való viszonyát messzemenően befolyásolja. Nussbaum arra hívja fel figyelmünket, hogy a nemzeti szuverenitás globális mértékben egyre inkább háttérbe szorul, mert a feltörekvő és egyre erősödő globális magáncégek, illetve sajátságos módon a különféle NGO-k ezt a klasszikus szuverenitást tevékenységükkel gyengítik, sőt egyenesen „aláássák”.⁷ Figyelmünket arra a kérdésre irányítja, amely az identitással kapcsolatos vitákban sajnálatosan háttérbe szorul, éspedig, hogy a hagyományos politikai etika és filozófia egyfajta moralizáló nemzetfogalommal dolgozik, melynek nemes hagyománya az öncélúság és a

³ Michel HOUËLLEBECQ, *Ein bisschen schlechter*, Köln, Du Mont Buchverlag, 2020, 147–149.

Francis FUKUYAMA, *Identität: Wie der Verlust der Würde unsere Demokratie gefährdet*, Hamburg, Verlag Hoffmann und Campe, 2019, 28.

⁵ *Uo.*, 206.

⁶ A fogalom eredetére és a problémafelvetésre nézve lásd Martha NUSSBAUM, *Kosmopolitismus: Revision eines Ideals*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2020, 263. skk.

⁷ NUSSBAUM, *i. m.*, 264.

„Me-First”-nacionalizmusok ellen lép fel.⁸ A modern és komplex szociális rendszerek világa sok esetben valóban túlterheli azt az embert, akinek lelki struktúrái egy kevésbé komplex világ összefüggéseire nézve alakultak ki. Az ebből fakadó kudarcok és nem megfelelő döntések szükségszerűen frusztráló hatása, legalábbis Nussbaum meglátása szerint, modern korunk egyik legfontosabb problémáját jelenti.⁹ Ezzel a problémafelvétellel természetesen együtt jár az identitás problémakörének újragondolása is. Amennyiben ugyanis az ember bizonyos körülmények között nem tud, mert nem képes adekvát és morálisan elfogadható vagy legalábbis tolerálható döntést hozni, ez óhatatlanul kihatással van önmagáról alkotott képére és a világról mint olyanról vallott nézeteire is. Az egyszerű, mert leegyszerűsített sémák iránti vágy az úgynevezett „új realizmus” gondolkodási formájában találja meg adekvátnak tűnő kifejezési formáit.¹⁰

Mindez azt is jelenti, hogy az identitáskonstrukciók szerepe, helyzete és jelentősége a kortárs gondolkodók számára megváltozott, és folyamatosan változóban van. Adorno nagyon keményen ítél ebben a kérdésben (is),¹¹ amikor az elbutulási folyamat részének tekinti azt a véleményt, hogy az érzelmektől való elvonatkoztatás a gondolkodás objektivizálódásával járna. Szerinte az érzelmeket nem lehet és nem szabad gondolkodásunkból kikapcsolni, mert ezzel az „*Intellectus sacrificium intellectus*” folyamata szabadul fel. Ezen folyamat identitásalkotásra gyakorolt hatása egyértelmű.

Miért volnának az előbbieken felvázolt folyamatok meghatározó hatással az identitásra nézve? E helyen nem kívánok az identitás és különösen is az identitásfilozófiák sajátos problémáira reflektálni, hanem kiindulópontnak tekintem azt a nézetet, mely szerint egy személy identitásperspektívái mindig egy *idem*- és egy *ipse*-identitást tételeznek fel. A Ricoeurre visszavezethető gondolat, melynek eminens teológiai implikációi is vannak, abból indul ki, hogy a személy komplex létét nem elég pusztán annak függvényében látnunk, amivé a személy az évek folyamán vált. Az identitás tehát semmiképpen nem lehet pusztán valamiféle személyi döntés függvénye, hanem az élet-perspektíva és az ítéletalkotási perspektíva folyamatos kölcsönhatásából áll

⁸ *Uo.*, 268.

⁹ *Uo.* A kudarc kérdésével Dieter Dörner pszichológus foglalkozott behatóan a *Die Logik des Misslingens* című munkájában. Lásd Dieter DÖRNER, *Die Logik des Misslingens: Strategisches Denken in komplexen Situationen*, Hamburg, Rowohlt Verlag, 1997.

¹⁰ Az ezen gondolkodási irányt kezdeményező fiatal német filozófus, Markus Gabriel arra hívja fel a figyelmet, hogy bármilyen alaposan és következetesen gondoljuk végig, majd elemezzük ki a világunkat, mindig marad egy olyan kognitív, episztemológiai, fenomenológiai vagy gyakorlati valóság, mely minden értelmezési kísérletnek ellenállva, szkepticizmusok ellenében is képes megállni. Ennek szükségszerű következménye például, hogy a természet neodarvinisztikus, materialista felfogása nem állja, mert nem állhatja meg a helyét. Lásd *Der neue Realismus*, hg. Markus GABRIEL, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2015, 9. skk. Az új realizmus felfogásában az egyén szükségszerűen egy egocentrikus térbeli koordináta-rendszerben gondolkodva értelmezi önmagát. Lásd erről Anton Friedrich KOCH, *Wir sind kein Zufall: Die Subjektivitätsthese als Grundlage eines hermeneutischen Realismus = Der neue Realismus*, i. m., 235. Mindennek természetesen az identitáskonstrukciók kialakulására is hatása van.

¹¹ Lásd erről Theodor W. ADORNO, *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2014, 138. skk.

össze. Mindez tehát azt jelenti, hogy a személy nem csupán az, amivé őt létének alakulása és „élet-perspektívája” tette, hanem létét, identitását és voltát meghatározza az is, ahogyan ítélt, azaz önnön ítéletalkotási perspektívája is, melynek impulzusai az identitásalkotásban döntő szerepet játszanak. Identitásunk felépítésének szerves része, hogy az egyén képes meglátni nemcsak azt, amivé lett, hanem arra kritikusan, önkritikusan is reflektál. Teológiai szempontból, a klasszikus teológiai fogalmak felhasználásával azt mondhatjuk, hogy az egyén *idem*-identitása „*coram mundo*”, az *ipse*-identitása pedig „*coram deo*” alapozódik meg. Abban az esetben, ha az embert viszonyként képzeljük el, amint ezt a klasszikus teológiai-filozófiai rendszerek többsége teszi, ezen dualitás az identitás kérdésében nem megspórolható.¹²

Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy az identitás valamiféle vallásos konstrukciókhoz kapcsolása messzemenően nem általános napjainkban. Megszívlelendő ebben a tekintetben az, amit Peter Sloterdijk napjaink vallási „piacának divatjáról” mond. A vallási piac divatja messzemenően nem elítélendő, mondja az egyébként nem vallási elfogultságáról híres filozófus, és rámutat, hogy mennyire fontos szerepe van a hagyományok kialakulásában az imitációnak. Ez a szerep napjainkra sem szűnt meg, sőt felértékelődik. A posztmodern kor sokfajta kihívása között ez az egyik, a vallási identitást közvetlenül és elemi szinten érintő jelenség.¹³ Nem haszontalan tehát ebben az összefüggésben a vallást és a társadalmat a maguk sajátos, rendszerszerű kölcsönhatásaiban vizsgálni, amint azt Niklas Luhmann teszi, aki a vallásnak és a vallás által meghatározott térnek tulajdonít a társadalom rendszereinek és alrendszereinek összefüggésében. Identitáskonstrukcióinak kialakítása folyamán ugyanis az egyház nem hagyhatja figyelmen kívül az *ipse*-identitás nem transzcendens befolyásoló tényezőit. Ugyanakkor arra is figyelniünk kell, hogy a semleges megfigyelő pozíciója ebben és sok más kérdésben sem létezik.¹⁴ Valamilyen formában mindenképpen állást kell foglalni, hiszen a hiteles értelmezéshez szükséges az állásfoglalás. Ugyanakkor saját pozícióikat csak abban az esetben tudjuk meghatározni, ha a nagy társadalmi játszmák többi szereplőinek pozíciói is ismertek.

¹² A kérdésről lásd részletesen Dalferth fejtegetéseit: Ingolf U. DALFERTH, *Die Wirklichkeit des Möglichen*, Tübingen, Mohr und Siebeck Verlag, 2003, 196. skk.

¹³ Peter SLOTERDIJK, *Den Himmel zum Sprechen bringen: Über Theopoesie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2020, 66. skk.

¹⁴ Különösen nem létezik a semleges pozíció a vallás és a politikai gondolkodás összefüggéseiben. Lásd *Religion and Political Thought*, eds. Michael HOELZL, Graham WARD, London – New York, Continuum Publishing Group, 2006. A szerkesztői előszóban arra a veszélyre is figyelmeztetnek, hogy napjainkra a vallás kérdésében egyre inkább ismét valamifajta dualista struktúrához tér vissza a társadalom, melynek veszélyei nem elhanyagolhatóak, ha a dualista ellentétekben gondolkodunk, aminek illusztrálásaként a kötet szerkesztői a sakkjátzma és a sakkárta képére utalnak. Ha és amennyiben ugyanis a társadalmi valóságot hatalmi manifesztációs szférákra osztjuk, úgy a vallás szerepe ezen szférák egybetartása és összehangolása volt. Az elmúlt időszak eseményei azonban ebben a kérdésben is a vallás szerepének megváltozását hozták. Sok esetben úgy tűnik, mintha az egykori stabilitási tényező inkább a destabilitás felé mozdulna el. Úgy vélem, ennek figyelembe vétele a teológia számára is komoly feladatot és megoldandó kihívást jelent.

A Luhmanni modellben felvázolt keretek között arra törekszem, hogy az általa a vallási alrendszer sajátosságaiként megadott paramétereket figyelembe véve, azokra az elemekre koncentrálok, amelyek a saját és sajátos teológiai látás lehetőségét hordozzák vagy hordozhatják. A modern politikai teológia igyekszik annak árnyékát is elkerülni, hogy a barát–ellenség sémák megkötő kettősségében gondolkodjék, sokkal inkább törekszik a politikában a „lehetetlen művészetét” meglátni, és a vallás sajátos kiegyenlítő erejét ebbe az irányba felhasználni.¹⁵ Luhmann megközelítésnek bemutatását annál is fontosabbnak tartom, mert – amint arra egy a német elit újságírók körében végzett alapos szociológiai felmérés rámutat – a modern mediatizált világ meghatározó véleményformálói a rendszerelméleti vallászelemléletet messze előnyben részesítik a diskurzusalapú vallászelemlélettel szemben.¹⁶ Szerzőnk a vallásról, illetőleg pontosabban a vallásnak a társadalomban elfoglalt szerepéről abban az értelemben értekezik, hogy a társadalom a maga kérdéseit, a társadalmi alrendszerek pedig a maguk sajátos kérdéscsoportjait minden esetben az „értelem” (*Sinn*) összefüggéseiben teszik fel. Husserl metaforáját használva azt mondhatjuk ebben az esetben, hogy a világ a formális logika operacionális műveletei számára értelmet adó távlatként, értelmi horizontként jelentkezik.¹⁷

A napjaink mainstream társadalomelméletét meghatározó német szociológus vallással kapcsolatos gondolatai témánk szempontjából azért is érdekesek és relevánsak, mert kiindulópontként tisztázzák, hogy az „értelem” kérdésének realitása csakis a paradoxon és a dialektika segítségével elképzelhető. Megállapítja, hogy a „paradoxonok csakis az értelemszerű operációs műveletek hálózatában nyernek realitást”.¹⁸ Ebben az összefüggésben elengedhetetlen látnunk azt, hogy a vallás által alkotott rendszerek tekintetében is az „értelem” nem tagadható „kategória” és „médiüm” is egyben.¹⁹ Véleménye szerint ebben az összefüggésben kell a vallásos beszédről és

¹⁵ Lásd Jürgen MANEMANN, *The Depolitization of God as a Challenge for Political Theology = Religion and Political Thought*, i. m., 268–281, különösen 279. Manemann tézise a valláshoz való modern visszatérés elméletéből indul ki, hogy az újkor modern politikai teológiája számára ezzel teremtsen meg az érvelési alapokat. Élesen szembehelyezkedik Carl Schmitt vallászelemléletével, és helyette a posztmodern kornak jobban megfelelő megközelítést kínálja.

¹⁶ Christel GÄRTNER, Karl GABRIEL, Hans-Richard REUTER, *Religion bei Meinungsmachern: Eine Untersuchung bei Elitejournalisten*, Darmstadt, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2012. A munka kiértékelő részében kiemelik, hogy a német vezető újságírók egyhangúlag azt állították, a média beszámolóiban, a különböző tudósításokban a vallással kapcsolatos hírek hírértéke a mérvadó, és nem azok vallási jellege. Igen meggondolandó azonban a tanulmány vallási önértelmezéssel kapcsolatos megállapítása: „A vallás fontossága az egyéni életvezetés tekintetében változó, jóllehet a többség szerint az irreleváns pólushoz közelít. Ugyanakkor meglepetéssel állapítottuk meg az interjú végén, hogy a megkérdezett elit újságírók között senki sem akadt, aki kimondottan ateista lett volna.” *Uo.*, 259.

¹⁷ Niklas LUHMANN, *Die Religion der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2002, 16. skk. A vallás itt értelmet adó formaként jelenik meg a munka első fejezetében, 7–53.

¹⁸ „E pillanatban csak annyit állapítunk meg, hogy az értelemhordozó operacionális műveletek viszonyában – és csak ott – a paradoxonok is realitást nyernek.” LUHMANN, i. m., 18.

¹⁹ *Uo.*, 22. skk.

annak értelméről beszélni. Nyilvánvaló azonban, hogy abban a pillanatban, amint a vallási alrendszernek értelmet adó formát a beszéd által határozzuk meg, szembe-szülünk kell ezen értelem sebezhetővé válásnak folyamatával. Voltaképpen tehát az-zal szembesülünk, hogy ugyan beszédünkben különbséget tudunk tenni „értelmes” és „értelmetlen” dolgok között, de ez magával vonja annak a kockázatát is, hogy a vallási értelmezési horizontot meghatározó szövegek a maguk rendjén szövegekként válnak értelmezhetővé.²⁰ Mindez sajnálatos módon azt is jelenti, hogy ezzel a „vallási szempontból értelmes tematika az idők változásának kiszolgáltatottá válik”.²¹

Ezen elmélet értelmében a végbemenő „újrairás” (*redescription*) folyamata a hívő emberekben alapvető bizonytalanság érzetét kelti. Hiszen nem meghatározott, és ezért bizonytalan, hogy mi az, ami maradandó, és mi az, amit a változó idők függvényében újra kell értelmezni, mondani, gondolni.²² Ebben a perspektívában lehetséges, hogy mégiscsak van valamiféle valóságtartalma Bergson intuíciójának, mely szerint a vallás az ember azon képességéből származtatható, hogy ember voltunk szükségszerű velejárója képzelőerőnk, mely a vallási mítoszok kialakulásában különlegesen is

²⁰ Ebben az irányba hat az is, hogy a mediálisan meghatározott világképben a vallás új előretörésével kell számolnunk, amely magával hozza az értelmezés kérdésnek újrafelvetését is. Lásd GÄRTNER, GABRIEL, REUTNER, *i. m.*, 262. skk.

²¹ „Ezzel azonban a hit még lehetséges formái megváltoznak. Például »szövegekké« lesznek, amelyeket értelmezni lehet, szövegekké, melyeket új, korszerű tartalommal lehet megtölteni. E tekintetben a szöveg írott formája segítség ugyan, de az írott és a szóbeli különbsége nem mérvadó. A szöveg hitbeli értelme sokkal inkább egy folyamatos »újrairástól« függ. Csak ebben az értelemben lehet és maradhat egy szöveg, hogy metaforikusan fogalmazzunk, élő szöveg.” LUHMANN, *i. m.*, 23.

²² A vallással kapcsolatosan a szerző a nagyon is meggondolandó kérdést teszi fel, hogy ki a megfigyelő a vallási alrendszer folyamatainak vizsgálatakor, és arra a kérdésre keres választ, hogyan is értelmezendő a világ, ha a kezdeti különbségtételt, azaz a menny-föld teremtésbeli dualizmusát komolyan vesszük. „Amennyiben a különbségtételre kérdezzük rá, arra kérdezzük rá, aki különbséget tesz, tudniillik a megfigyelőre. A kérdés tehát az: ki a vallás megfigyelője? A teológusok talán azt a meglepő választ adnák erre, hogy Isten. [...] Hogyan és miképpen alakul ki ez a furcsán aszimmetrikus képződmény, melyben egyik oldalon felfogható műveletek (operációk) állnak, míg a másik oldal szükségszerűn jelöletlenségével van jelen? Mindezek mellett: mi lesz a világból, ha – amint az a teremtés aktusában nyilvánvaló válik – különbségeket lehet benne tenni? Menny és föld. Miért pontosan ez a kezdet és nem más? Miért pontosan egy felosztással kezdődik, az irreflexív lét különbségtételével? Vajon azért-e, mert csak így valósítható meg, hogy a megkülönböztető maga is belépjen a különbségek világába?” LUHMANN, *i. m.*, 24. – A kérdés vallástudományi oldalával nem foglalkozhatom, de jogos voltának elismerésével utalok e helyen G. Leeuw vallásfenomenológiájára, mint ahol jelen kérdés némely vetületével a szerző kifejezetten foglalkozik. Különösen is programszerű az, ahogyan művében a kérdést felveteti: „Amit a vallástudomány a vallás tárgyának nevez az magában a vallásban alany. A vallásos ember azt, amiről vallása szól mindig primér ősnak látja. [...] A vallásban az emberekhez való viszonyulásában Isten az ágens és a tudomány csak az embereknek Istennek kapcsolatos cselekedeteiről számol be, de Isten tetteiről semmit sem mondhat.” Gerardus VAN DER LEEUW, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, 31956, 3. Van der Leeuw megállapításai semmit sem veszítettek aktualitásukból, különösen is az, hogy a vallásban, amint azt alapos elemzésében kifejti, minden esetben hatalomról és hatalomgyakorlásról van szó. VAN DER LEEUW, *i. m.*, 3–37.

fontos szerepet kap.²³ A megfigyelő és a megfigyelt viszonya az, amely végeredményben Luhmann szerint a vallás lényegéhez közelebb visz. E helyen utalok az *idem- és ipse*-identitásstruktúrák jellegzetességeire, valamint arra a tényre is, hogy e kettősség a társadalmi rendszerekre nézve is fennáll, vagy legalábbis fennállhat, még akkor is, ha a rendszerszemlélet mindezt más fogalmakkal nevezi meg. Ugyanakkor persze ebben az összefüggésben az is világos, ahogy a felvetés a teológusok számára nehezen elfogadható racionalitással, pusztán a megfigyelhető–megfigyelt, nem megfigyelhető–nem megfigyelt kategóriákban enged gondolkodni. Úgy vélem, mindazonáltal pontosan erre a kérdésre érdemes nagyon is odafigyelnünk, ha a teológia más látását kívánjuk a luhmanni redukcionista valláselmélettel szemben érvényesíteni. Kétségtelen tény, hogy a német teoretikus elismeri annak a lehetőségét, szerepét és hasznát is, hogy a vallás éppenséggel a maga sajátos dinamikájának köszönhetően lehetővé teszi a különbségtételt a megfigyelhető és a között, ami a megfigyelés keretei közé semmilyen módon nem fér be. Ebben az értelemben a vallás és a vallási megközelítés mindenképpen szolgálatot tesz és tehet annak a társadalmi diskurzusnak, mely világunk lényegére és végső értelmére nézve folyamatosan folyik társadalmunkban.²⁴

Kétségtelen tény, a rendszerszemléletű valláselmélet „kettőzéselmélete” nem a hagyományos megközelítés. Igazságértékét tekintve azonban kénytelenek vagyunk tudomásul venni, hogy megjelenik bene egy bizonyos igazságmomentum, különösen akkor, ha a dogmatikai rendszerek sajátosságait nézzük. A kettőzéselmélet értelmében ugyanis a rendszer bizonyos dolgokat, melyeket sajátos szelektivitása által meghatároz, a különleges és mint olyan meghatározó kategóriába helyez, ezzel megadva azoknak az értelmező kulcsszerepet. A teológiában ezt a legutóbbi idők fejleményei alapján hermeneutikai kulcsoknak nevezzük. Igaz azonban, hogy e helyen Luhmann jóval mélyebb értelemben tekint a kérdésre, mintha az pusztán hermeneutikai kulcs volna, bár kétségtelenül az is.

²³ Lásd Henri BERGSON, *Az erkölcs és a vallás két forrása*, ford. DIENES Valéria, Bp., Szent István Társulat, 2002. Bergson egyenesen az ember mesemondó képességéről (*fonction fabulatrice*) értekezik, például az 126. oldalon és máshol is.

²⁴ Luhmann szerint maga a vallás alkotja meg a megfigyelhetőt azzal, hogy különbségtétele folytán: „valamit megfigyelhetővé tesz, mely nem ebbe a kategóriába tartozik”. LUHMANN, *i. m.*, 59. Ugyanakkor azonban a megfigyelhető (és ilyenformán uralható) világ is megszületik ezzel, hiszen különbség lesz a megfigyelhető és a nem megfigyelhető között. Ezzel a negációval jön létre voltaképpen az a különbségtétel, amely minden vallási megismerésnek, de voltaképpen és tágabb értelemben minden értelemkeresésnek az alapját jelenti. Ezzel a nézettel szemben a klasszikus teológia, amint azt Barth már a Római levél kommentárjában felmutatja, abból az Isten keltette nyugtalanságból él, mely az ember minden tevékenységét csak válaszádnak látja és értelmezi: „Nekünk tudnunk kell: ettől a nyugtalanságtól nem lehet megszabadulni, sem precízió, sem lelkiismereti szabadság [...] által [...] tudnunk kell, hogy az ember végső szükségében minden út zsákutca, s csak az a kapu marad nyitva, melyet Isten nyit meg [...] Erősségünk az elhordozás, melyben mi magunk nem is jelenünk meg csupán egyszerűen jelen vagyunk emlékezőkként és nyugtalanító tényezőkként [...] Az erős, éppen mert erős nem áll senki ellenében, de mindenkit támogat. Nem siet előre, várakozik. Nem nyugszik, hanem virraszt. Nem oktat, imádkozik, vagy imádkozva oktat. Nem fellép, hanem visszalép. Sehhol nincsen ott, mert mindenütt jelen van.” Karl BARTH, *Der Römerbrief (Zweite Fassung)* 1922, Zürich, Theologischer Verlag, 2010, 698.

A kérdés azonban ebben az összefüggésben az, hogy a rendszerelmélet vallási identitást magyarázó elemei elégségesek-e a teológiai gondolkodás számára, vagy szükségszerűen más hermeneutikai kulcsok használandóak, ha teológiai (vallási) tartalmakat adekvát módon szeretnénk közvetíteni. Jürgen Habermas, Giorgio Agamben, Alain Badiou vagy legújabban Peter Sloterdijk is felhívják figyelmünket arra a potenciálra, ami a vallásos beszédben rejlik. Bergson korábban idézett, nem kis mértékben leszűkítő meghatározása a vallás eredetéről a posztmodern kor körülményei között nem feltétlenül állja meg a helyét. Sloterdijk korábban idézett munkájában a deklaráltan nem vallásos filozófus arra figyelmeztet, hogy a lét szingularitásában és komplex beágyazottságában való magyarázata, valamint a tény, hogy szingularitásunk más szingularitásokkal szorosan összefonódik, „a tovább nem osztható, nukleáris funkciója mindenfajta vallási és spirituális megnyilvánulásnak”.²⁵ Mindezt figyelembe véve a kérdés, hogy a teológiai gondolkodás mit nyújt és mit nyújthat az identitással és a nyilvánossággal kapcsolatos vitákban, nagyon is aktuális.

A következőkben egy teológiai érvelésre irányítom a figyelmet, mely méltatlanul kevés figyelmet kap a kortárs teológiai vitákban. Ha elfogadjuk Luhmann rendszerelméletének igaz, vagy legalábbis korlátozott értelemben igaz voltát, úgy jogos a kérdés, hogy mit állít e mellé, ha nem is ezzel szembe teológiai érvelésünk. Johannes Fischer nagyon világosan megfogalmazta kételyét azzal a nézettel szemben, amely Habermas munkásságán keresztül a kortársak vallási kérdésekhez való hozzáállását meghatározza. Fischer ezt írja ugyanis: „Alapvető kérdésem arra vonatkozik, hogy habermasi beállítás a mítosz, illetve a vallás sajátosságait adekvát módon megragadja-e?”²⁶ Kétségtelen tény, hogy egy ilyen kérdés a szekularizált értelem önértelmezését kérdőjelezi meg, de a teológiai gondolkodás feladata éppen ez, hogy ugyanis a korábban idézett barth-i gondolatok szellemében kényelmetlen kérdéseket is megmerjen fogalmazni. A barth-i „nyugtalanító tényezőként” való lét különösen az identitás és az identitások által meghatározott terek összefüggéseiben fontos és meggondolkoztató elem lehet. Ugyanakkor azonban azzal is tisztában kell lennünk, hogy a teológia belső, ha úgy tetszik, rendszerimmanens nyelvezetének használatával olyan

²⁵ SLOTERDIJK, *i. m.*, 336.

²⁶ Lásd Johannes FISCHER, *Über das Verhältnis von Glauben und Wissen*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, 2020/3, 318. Fischer Habermas nagyszabású filozófiatörténetének elemzése kapcsán értekezik arról, hogy a szerző miként viszonyul a vallási kérdésekhez. Azt a tézist állítja fel, hogy a vallási kérdésekkel kapcsolatban figyelembe kellene venni, hogy a vallás minden esetben „jelenlétet” tételez fel, és ebből kiindulva ad magyarázatot a világ jelenségeire úgy, hogy a beszélő önmagát is egy bizonyos viszonyrendszerbe helyezi akkor, amikor Istenről beszél. Fischer nagyon világosan és félre nem érthetően megfogalmazza, hogy a teológia az alapvető kérdésekben a hit és tudás egymástól való világos elválasztására kell törekedjen. Isten nem vonható be a tárgyyszerű világ valóságai közé. Amennyiben ugyanis az emberi interszubjektivitás és értelmezések talaján maradunk, megfosztatunk attól a lehetőségtől, hogy a valóság jelenlétét (Wirklichkeitspräsenz) meg tudjuk ragadni, egészen egyszerűen azért, mert nem rendelkezünk ezt leírni képes nyelvezettel (345–346). Itt léphet be a teológia a maga sajátos és sajátoság nyelvezetével, amely a valóságos jelenlét felé irányítja az immanenciák világához szokott gondolkodást.

korlátokkal szembesülünk, melyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez esetben még csak nem is a vallási szójátékok sajtósági szabályaira gondolok, hanem arra, hogy milyen módon lehet teológiai állításokat a szélesebb nyilvánosság számára is követhető és mégis megfelelő komplexitással megfogalmazni. Az egyház ugyanis a maga rendjén intellektuális, de elsősorban szociológiai rendszerként értelmezve azt, nem más, mint egy olyan kommunikációs közösség, amely képes például olyan fogalmak, mint a „megigazulás” komolyan vételével felmutatni a teológiai tartalmak társadalmi relevanciáját.

Ebben a kérdésben Peterson az evangéliumi teológia ez irányba elkötelezett gondolkodói között is első helyen áll, hiszen már munkásságának korai szakaszában foglalkozott a teológiai nyilvánosság és a társadalmi nyilvánosság igényével és lehetőségeivel. Véleménye szerint a teológiának mindenképpen át kell gondolnia mindazokat a kérdéseket, amelyek a nyilvánosság előtti fellépését meghatározzák – már tudniillik abban az esetben, ha mondanivalóját szeretné a társadalom széles rétegei számára is hozzáférhetővé tenni. Nagyon is elgondolkoztató kérdés, hogy vajon napjainkban mit kell tegyen az egyház azért, hogy nyilvánosságot élvezzen. Ebben az összefüggésben utalok a korábbiakban már említett német szociológiai felmérésre, amely szerint a mai tömegtájékoztató az egyházzal kapcsolatos híreket is azok hírértékével méri. Ugyanakkor azonban a média valamilyen módon az egyházi életet is befolyásolni kívánja, amint azt a XVI. Benedek lemondása utáni médiakampány vagy a Ferenc pápa nyilatkozataival kapcsolatos sajtóvisszhang napjainkban világosan mutatta is. Úgy tűnik, hogy az egyház a mai világban és társadalomban egyfajta szubkultúrává vált, melynek üzenete hírértékű ugyan, de pontosan ennek tudható be az is, hogy az egyház sajátos genuin nyilvános teréről a média által kreált nyilvános térbe való lépésével lemondani kényszerült.²⁷ Ha e helyzet felvállalását nem is tekintjük szükségszerűen lemondásnak, de az minden bizonnyal igaz, hogy e kérdésben különösen is szükség van a kérdéseket feltevő teológiai gondolkodás fokozott jelenlétére. Ebben a helyzetben sem szabad azonban lemondani arról a kritikai igényről, amelyet a saját és sajátos nyelvezet használata mindenképpen biztosít az egyház számára. Az identitással kapcsolatos viták kapcsán sem szabad ugyanis elfelejtkeznünk arról, hogy a vallás és az egyház valósága nem pusztán az interszubsztantivitás körére korlátozódik.

A nyilvános térben ugyanis az Ige egyháza mindenképpen két formában jelenik meg: egyrészt az egyház valóságában, amely mint olyan Dietrich Bonhoeffer klasszikus megállapítása szerint a közösség minden jegyét magán hordozza, annak minden

²⁷ „Úgy tűnik az egyház napjainkra egy szemantikai szubkultúrává vált, mely a maga témáit egy mediatizált nyilvánosságban hír-kompatibilisként kell bemutatassa ahhoz, hogy a közönség figyelmé révén a nyilvánosság része lehessen. A nyilvánosság, mint egy »nyilvánosságért folyó munka« kerül a figyelem középpontjába. Ugyanakkor az is érvényes: amennyiben az egyház a mediatizált nyilvánosság ilyen mechanizmusait saját gyakorlata távlatként kritikamentesen elfogadja, úgy saját genuin nyilvánossága máris veszélyben van.” Roger MIELKE, *Eschatologische Öffentlichkeit: Öffentlichkeit der Kirche und Politische Theologie im Werk von Erik Peterson*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012, 11.

ellentmondásaival együtt is, másrészt pedig, és jelen munka esetében ez a hangsúlyosabb, a teológiai eszmélkedésben. Míg az előbbi a rendszerszemléletű szociológia számára inkább elfogadható, utóbbival kapcsolatban problémák merülnek fel. Azonban akár így, akár úgy mégiscsak elfogadhatónak tűnik annak megállapítása, hogy a posztmodern korban a nyilvánosság nem jelent és nem is jelenthet mást, mint az egyház és a teológia jelenlétét a társadalmi térben.²⁸ Amint azt az előbbieken már láthattuk, a rendszerelmélet értelmében ebben a térben egymás mellett léteznek olyan párhuzamos terek, melyeknek nemcsak szerepük különböző, de az ezen szerephez tartozó feltételek és operacionális műveletek is. Ezek között a terek között a kapcsolatot a média és az a sajátos információs tér jelenti, amelyet e dolgozatban is nyilvánosságnak nevezek. Mielke diagnózisát e kérdésben is találónak érzem, aki szerint a probléma lényegét nem is az jelenti, hogy az egyház és teológia ezekben a terekben mozog és kell mozognia, sokkal inkább az, hogy azokat a szabályokat tekinti a maga számára is mérvadónak, melyek ezen részrendszerekben vagy a nyilvánosság átfogó és összefogó információs hálózatában érvényesülnek, s ezzel a sajátos teológiai megközelítés a háttérbe szorul.²⁹ Ezen kérdésfelvetés különleges aktualitást nyer abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy az egyháznak, mint a vallás társadalmi megnyilvánulásának nyilvánosságfogalma azért különösen veszélyeztetett, mert egy sajátos társadalmi térben kíván annak érvényt szerezni. A habermasi tétel a nyilvánosság struktúrájának változásáról napjainkra mélyebb és már-már tragikus méreteket ölt, amennyiben a nyilvánosság tömegtájékoztató által meghatározott tere egyre inkább olyan térré válik, amelyben csak a hatalomról és a hatalom gyakorlásának megfelelő eszközeiről van szó. Habermas diszkurzív politikai nyilvánosságát a tömegtájékoztató leegyszerűsítő mechanizmusai egyre inkább veszélyeztetik. Kérdésünk azonban megmarad: létezik-e olyan lehetőség, amely egyszerre jeleníti meg azon tény tudomásul vételét, mely szerint az egyház léte partikuláris társadalmi lét, ugyanakkor viszont kiemeli azt is, hogy az egyház üzenete és annak igazságigénye igenis egyetemes jelleggel bír?

Kérdésünk problematikussá abban a sajátos társadalmi térben válik, amelyben a hatalom és erő jelennek meg hívószavakként, s ebben az összefüggésben ugyancsak kevés szó esik az etikuss és tisztességes döntésekről. Sőt nagyon sok esetben még csak a morál sem kerül elő, hogy legalábbis valamiféle látszatlegitimációt szolgáltatson. A Rawls igazságos államrendje, amint azt napjainkra egyre jobban látjuk, teljességgel

²⁸ *Uo.*, 12.

²⁹ „Azt is mondhatjuk, hogy a modernitás körülményei között az egyház folyamatos kísértésnek van kitéve, hogy átvegye a társadalmi nyilvánosság formáit és működési feltételeit. Mindez azt jelenti, hogy ezek a feltételek nem az egyház cselekedeteinek elkerülhetetlen kontextusai lesznek, melyekre teológiai reflexióval reagál, hanem olyan vezérelvekké válnak, amelyekhez és amelyekre nézve az egyház igazodik. A hitgyakorlat eredeti formáinak nyilvános hitelessége és kommunikációs felfoghatósága olyan mértékben veszít ezáltal jelentőségéből, amennyiben azok a nyilvánosság figyelmét felkeltő kategóriákban nem kifejezhetőek.” *Uo.*, 14.

csődöt mondani látszik, és a helyére lépő radikalizálódott, s a szó legsötétebb értelmében véve „re-akciós” alrendszerek nem tulajdonítanak jelentőséget döntéseik külső szemlélő előtti legitimálásának. A korábbi példát felhasználva, a múltbeli ’egy sakktábla és egy sakkjátszma’ helyét napjainkra egy bonyolult, több-összetevős és sok fronton megvalósuló játszmasor váltja fel, amelyben ugyanaz az ágens hol az egyik, hol a pontosan azzal ellentétes másik oldalon áll. Ebben – a még csak valamilye társadalmi morál által sem általánosan igazolt – helyzetben kell az egyháznak és a teológiának a maga, etikailag is megalapozott igazságigényét szem előtt tartani. Peterson elképzelése szerint az egyház a hatalmat gyakorló Úrral szembesülve és annak hatalmi igényét tudomásul véve, arra a maga rendjén három olyan tevékenységgel felel, amelyek mindegyike sajátos nyilvános relevanciát ad létének. Ez a három tér: a *leiturgia*, a *martúria*, a *diakonia*, melyek egyben az egyház klasszikus működési területeit is lefedik.³⁰ Igaz, hogy a klasszikus protestáns teológia nem tudja elfogadni a római katolikus Peterson azon érvelését, mely szerint mindhárom résznyilvánosság önálló és önmagában megálló nagyság, de mindenképpen elgondolkoztató legalább annak a mérlegelése, hogy a modern kor viszonyai között is ezek maradtak azon viszonyulási rendszerek, nyilvánosságot és nyilvános teret teremtő lehetőségek az egyház számára, amelyeknek komolyan nem vétele valóban azt sodorja veszélybe, ami egyházi létünknek jellegzetes sajátossága: Istenre irányított életünket és életvitelünket, ezzel identitást és identitásstruktúrákat is meghatározva. Peterson a Jelenések könyvének magyarázatában adja annak indoklását, hogy miért kell az egyháznak a maga sajátos és saját teológiai nyilvánosságához ragaszkodni, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a mindenkori hatalom gyakorlóival valóban nem tesznek mást, mint a maguk hatalmi igényét egyfajta mítoszba öltöztetve mutatják fel célközönségüknek. Ez a mitológiai nyelvezet – s ebben Peterson a dialektikus teológiát követi – azért veszélyes, mert egy emberi konstrukció nyer benne végső dolgokat megillető tiszteletet.³¹ Ha Peterson koncepciója nem is mindenben követhető a mai protestáns teológiában, annyit mindenképpen látnunk kell, hogy személyében olyan gondolkodóval

³⁰ Vö. Erik PETERSON, *Offenbarung des Johannes und Politisch–theologische Texte*, Aus dem Nachlass herausgegeben von Barbara Nichtweiß und Werner Löser SJ, Würzburg, Echter Verlag, 2004, 166.

³¹ „[...] a fejedelemség ilyenforma fantasztikus konstrukciója, melyet a politikai hatalom aktuális gyakorlóival visznek véghez, alapozza meg hatalmuk mitologizálását. Beköszönt vele az aranykor, s ő maga ama sorsszerű kor, sorsszerű istenéné lesz, s ezt leggyakrabban az asztrológiai sorsba vetett hit formuláival fejezik ki.” PETERSON, *i. m.*, 11. – Peterson rámutat ebben az összefüggésben, hogy a hatalom gyakorlása magában véve is hordoz valamilyen szemivallásos jelleget, amelyet érdemes komolyan vennünk. Meglátása szerint ez a magyarázata annak, hogy az őskereszténység a császárkultusszal szemben hatékonyan csak az apokaliptika nyelvezetét állíthatta. Peterson ezen fejtegetései a Jelenések könyvének magyarázatát vezetik be, amikor is a szerző egy hosszabb elméleti részben a zsidó és a keresztény apokaliptika közötti különbségeket vizsgálva azt emeli ki, hogy mivel az apokaliptika mindig valamely konkrét – s mint olyan – politikai helyzetre reagált, ezért a teológia ezen megnyilvánulási formáját minden esetben konkrét politikai megnyilvánulásnak kell tekintenünk. Jóllehet Peterson nézeteivel lehet vitatkozni, de az apokaliptikához való viszonyulása magyarázatot ad arra, hogy miként és milyen értelemben tekintette a teológiai és egyházi létet eminensen politikainak is.

állunk szemben, aki világosan látta azt a problémát, amelyet a *hatalmak* és a *hatalom* egymással való szembenállása jelent, nyilvánvalóan nem csak elméleti teológiai, de gyakorlati szempontból is. Ebben a tekintetben gondolatai Barth kései teológiájának némely gondolatával rokoníthatók. Az „úrvesztett erőkkal” való szembenállás pedig nem csak Barth számára eminensen teológiai, sőt politikai-teológiai feladat.

Az identitás és identitásstruktúrák kialakulásával kapcsolatos vitákban egyre világosabbá válik azoknak kontextualitása, illetve az interszubsztitívitás által alapvetően meghatározott terektől el nem választható volta. A teológia megközelítés e kérdésben perspektivikus nyitást jelenthet. Fukuyama idézett munkájában az identitással kapcsolatban kifejti, hogy az identitás nem egy változhatatlan nagyság, hanem éppen változó volta okán egyaránt alkalmas az egység és a különbségek kihangsúlyozására és elmélyítésére. Az eszkatológiai nyilvánosság perspektívája ebben az értelemben lehetővé teheti egy másfajta identitás megerősödését, amennyiben nem az immanens, hanem a transzcendens által meghatározott teret állítja referenciának. Ebben az esetben az egyház nyilvános tere a társadalomban egyfajta „ellen-tér” szerepét is betöltheti, melynek léte a túlságosan is kényelmes megoldások ellenében a kételkedő és kérdező, mert elvek alapján tájékozódó lét valóságát mutatja fel. Az egyház ezen működésével egy másfajta identitás kialakulásának lehetőségét alapozhatja meg, a szekuláris mítosszal ellentétben a transzcendens Isten valódi hatalmi igényének komolyan vételével minden evilági nyilvánossággal szemben.

FERENCZ ÁRPÁD
református teológus, lelkész
Auenstein, Svájc
ferencz.arpad@gmail.com

*Religious Identity-Spaces?
Theological Fragments about the Question of the Identity*

Abstract: The central question of this study is the question of the identity from a special perspective. What has the identity of the church, or with other words: what has the religious identity to do with public spaces? The question of the identity became one of the most important questions of theology in the 21st century. Does the church have an identity crisis today? If yes, what is the manifestation of this crisis? The present study is focusing on different identity-constructions and on the question, how the church can create an own place on the present “religious market”. With reference on the studies of Niklas Luhmann, Jürgen Habermas and the Theologians Karl Barth, Eric Peterson and others the following thesis is verified: the Christian religion has an alternative space in the public space, the so called “eschatological publicity”. The consequence of this kind of publicity is that Christian religion is able to create

a sort of “anti-space” against the mainstream places and against the simplified mainstream discourse in society.

Keywords: Identity, Identity-spaces, eschatological publicity, public space and religion, identity constructions, church, religious market

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/264-276](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/264-276).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Hitvitáktól a grammatikusok dühéig, a debreceniségtől a cívismentalitásig

„A világ ítélni fog perünkben, amelynek mindazonáltal nincs elmondva egy része”¹ – írta Kazinczy Ferenc debreceni konfliktusai kapcsán. Gondolkodásunkat *A debreceniség mintázatairól* szóló konferencia² is terelheti elmondatlan, továbbgondolásra méltó dolgok irányába. Mérlegeltünk-e minden lehetséges mozzanatot a „debreceniség” pejoratív fogalmát megalkotó Kazinczy és a cívisváros kapcsolatában? Milyen szemléleti, ízlésbeli, társadalmi és egyéb különbségek mutatkoznak a helyi értelmiség és Kazinczy ellentétében? A város lassú mozdulása jól ismert a töröktől felszabaduló, a 18. században megtízszereződő Pest, a Duna völgyének előnyeivel élő majdani főváros felemelkedéséhez képest. De legalább ennyire lényeges kérdés lehetne, hogy miként viszonyult Debrecen 18–19. századi gazdasági és szellemi teljesítménye az ország többi, Duna-völgyén kívüli regionális központjéhez. A debreceniség és a cívismentalitás irodalmát tekintve kérdéses, hogy egyáltalán történt-e kísérlet összehasonlításra. Kazinczy miért nem méltatott hasonló figyelmére más, viszonylag népes településeket? Azon gazdasági és társadalmi jelenségek, amelyekkel a debreceniség kapcsán találkozunk – a méreteiben és vonzáskörében kiemelkedő település ürügyén – valóban csupán debreceniek-e, vagy a magyarországi polgári fejlődés mezővárosias típusának jórészt általánosítható vonásai? És végül: milyen sajátos körülményei voltak az „idegenség” debreceni tapasztalatának?

A debreceniség fogalma körül kialakult „pennaháború” magvát – a *Debreceni Grammatika* és az Árkádia-pör irodalmát – a kérdéskör egész hátszágával együtt olyan mértékben terhelik elfogult vélekedések, hogy olykor a tények számbavétele és azok interpretációinak dekódolása is tanulságokkal járhat. A bevezető kérdések átgondolásán túl, ezúttal a legfontosabbnak tűnő részletek áttekintésére vállalkozom.

Az idegenség tapasztalata

Az *idegenség* és az *ismertség* világmagyarázatunk eredendő és általános kategóriái. Egy közösség számára az otthon, az otthonos környezet a maga ismert szokásaival, nézeteivel, rendjével és erkölcsével egy meghitt, biztonságos közeget képvisel, amely a

¹ Idézi BALOGH István, *Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere)*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 27.

² A Debreceni Egyetem Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportja 2018 januárjában tartott konferenciájának termése az alábbi kötetben jelent meg: *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.

közösség minden tagja számára érthető, melyhez képest az idegen világ baljós, kaotikus térként hat.³ Claude Lévi-Strauss szerint „minden egyes kultúra megpróbál ellenállni az őt körülvevő kultúráknak, megkülönbözteti magát tőlük – egyszerűen megpróbál önma-ga lenni. A kultúráknak tudomásuk van egymás létezéséről, és szükség esetén kölcsön is vesznek ezt-azt egymástól; de ha nem akarnak elpusztulni... némileg áthatolhatatlan-nak kell maradniuk egymás számára.”⁴ Ugyanakkor „egyetlen kulturális közösség sem nélkülözheti a másságból eredő innovatív energiákat, [...] Minél kevésbé érzi úgy egy közösség, hogy világát alternatív értelemvilágok felbomlaszthatják, annál hajlamosabb más kultúráktól kölcsönözni”⁵ Az idegennel szembeni elhárító viselkedésmód tartóssá-ga tehát a megismerés tapasztalataitól függ és a fenyegetettség csökkenésével határozot-tan átalakul.⁶ De milyenek voltak a helyi tapasztalatok a 18. század utolsó harmadában?

Debrecen 18. századig tartó vallási és etnikai homogenitását tekintve aligha füg-getleníthető egymástól a felekezeti kérdés és az „idegennel” való találkozás problema-tikája. Vallási hovatartozásunk ma is képes befolyásolni látásmódunkat és ítéleteinket – lásd az erőteljes dunántúli protestantizmust szórványhelyzetbe taszító Padányi Bíró Márton működésének felekezeti-függő megítélését⁷ –, ezen túl érzékenyen érinti érdeklődésünket és ezzel összefüggésben informáltságunkat is.⁸ A *debreceniség mintázatai* című konferencia kötetlen hozzászólásai a figyelmet mai gondolkodási kereteink kö-zött nehezen értelmezhető részletek jelentőségére irányították. Többek között derűs éllel került szóba, hogy a 18. századi debreceniek „nem túlzottan örvendeztek” a ka-tolikus körmeneteknek. Ami az utóbbi vallási demonstrációt illeti, Voltaire hívta fel Európa figyelmét egy 1765-ben történt esetre, amelynek során megégették La Barre lovagot és barátait, mert egy körmenettel találkozva nem emeltek kalapot.⁹ A 18. szá-zadi Debrecen szintén szembesült a jelenséggel, és frappáns (azaz ütőképes) megoldást

³ A fejezet címében jelzett téma háttéréről gazdag nemzetközi szakirodalom alapján ad világos áttekin-tést az alábbi revelatív munka: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005. Az *idegen* és a *saját* diszkrepanciájának vázlatát a kötet vonatkozó részeire építem: lásd *uo.*, 48–52, 64–75.

⁴ *Uo.*, 67.

⁵ *Uo.*

⁶ *Uo.*, 68.

⁷ Jóllehet a veszprémi püspököt (a protestáns történetírókkal összhangban) Szekfű Gyula és Kosáry Domo-kos is erőszakos térítőnek minősítette, újabb szerzők már „pasztorációként” értelmezik a hajmáskéri ora-tórium lerombolásakor tartott prédikációját, amely alkalommal Padányi Bíró Márton, a helység földesura, a trombitászóval, zászlós bandériummal érkező püspök-főispán szolt a főszolgabíró (és saját tisztartója) által „tisztesség tételre” összerelt jobbágyokhoz. Lásd TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus*, *Történelmi Szemle*, 1990, 261–262.

⁸ A katolikus egyház debreceni újjáalakulásának 300. évfordulós ünnepségeit követően, a „Templomok Éjszakáján” a Szent Anna-székesegyházat bemutató fiatal házigazdánk könnyeivel küszködve panaszol-ta, hogy katolikus ember több száz éven át be sem tehetette a lábát Debrecenbe. Kétség sem férhet jóhisze-műségéhez: sejtelve sem volt az ország 18. századi egyházpolitikai helyzetéről.

⁹ A máglyagyújtásra, koholmányok alapján, nyelvük kitépése, majd lefejezésük után került sor. POÓR János, *Az elesettek ügyvédje: Árnyak a fény századában*, Rubicon, 1990/4, 7–9.

alkalmazott: körmenetek alkalmával református városi hajdúkkal verették le a járóke-lők fején hordott kalapokat...¹⁰

Az iménti, periférikus példánál maradva: amikor Debrecen a szabad királyi városi privilégiumok előfeltételeként bebocsátotta a katolikus egyházat, a helyi céhek törvényi kötelezettségük ellenére sem vettek részt a körmeneteken. Ráadásul a megválasztott képviselő testület ezután sem volt hajlandó katolikus templomban felesküdni, ezért az uralkodó büntetésből katolikus szenátorokat nevezett ki a városban.¹¹ Azt Debrecen néprajzának írója is hangsúlyozza, hogy a várost olyan összeforrott közösség lakta, amelynek tagjai egymás között, vagyoni helyzetüktől függetlenül is házasodtak, de ezen a téren egy-két generáción keresztül még a református vallásúak is akadályokba ütköz-hettek a beköltöző jövevények közül.¹² A „zárttság” irodalmi említéseinek tehát vannak valós alapjai. Az elzárkózásnak azonban már a 18. században is voltak határai: a szabad vallásgyakorlat reményében ide menekült (tapasztalataik következtében radikálisabb) dunántúli protestánsok váltak a város vezetőivé és – ami ezzel egyet jelent – a központi hatalommal szembeni ellenállás szervezőivé.¹³ Részükről az alattvalói hűség hangsú-lyozása mellett makacs rezisztencia volt e korszak fő törekvése. Mert a vallástól elkü-lönülten értelmezhető állam kialakulása még Németországban is¹⁴ csupán a 18. század második felétől volt érzékelhető. A szekularizáció és a differenciálódás jelenségeivel az alábbiakban nemcsak az állam, a közélet és a vallás, de a tudomány és a művészet – ezen belül a „litteraria” és a szépirodalom elkülönülése – vonatkozásában is találkozunk.

*Kazinczy és a konfliktus előzményei
(a felekezeti komponens egyes elemei)*

Abból a tényből, hogy a türelmi rendelet után – csupán 1781 és 1784 között – 1015 protestáns gyülekezet kelt új életre, érzékelhető, mekkora feszültségekkel járhatott a ko-rábbi tilalom.¹⁵ Balogh István klasszikus tanulmányában is megemlíti, hogy az író és a város első nézetkülönbsége többek feltételezése szerint 1787–1788 táján támadhatott,

¹⁰ RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen: Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Bp., Akadémiai, 1966, 56.

¹¹ 1770-ben a 1,5%-nyi katolikus népességnek ugyanúgy hat szenátora volt, mint a 98,5% református-ságnak. *Debrecen története 1693–1849*, szerk. RÁCZ István, BENDA Kálmán, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1981, II, 145.

¹² BALOGH, *i. m.*, 42.

¹³ Azok, akik szülőföldjükön kiismerték az államvallás terjesztésének hivatalos menetrendjét, és pontosan tudták, hogy mikor mit kell lépniük: a zalakapolcsi Domokosok, Szeremley Sámuel főbíró és mások.

¹⁴ CSEPELI György, PAPP Zsolt, POKOL Béla, *Modern polgári társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987, 315.

¹⁵ Lásd KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai, Bp., 1980, 91. Gyü-lekezet alapítására azoknak a helységeknek volt joguk, ahol 100-nál több protestáns család élt. Később 50 család volt a minimum, de az akkori átlagos családlétszámokkal számolva az 50-nél kevesebb protestáns család gyűttelése esetén is jelentős tömegről van szó.

Kazinczynak a toleranciarendelet utáni hivatalvállalásával és kassai tankerületi inspektorságával összefüggésben.¹⁶ Bizonyos véleménykülönbség kétségkívül létezett ezen a téren, előzményei azonban feltétlenül távolabbra nyúlnak: már Kazinczy apja is elfogadta Beleznay Miklós generális és titkára, Bessenyei György koncepcióját, Ferenc fiának hasonló egyházpolitikai pályát szánva.¹⁷ Kazinczy személyes viszonyulását a jövőbe vetett (nem egészen alaptalan) bizalom, szeretett katolikus felesége és leánygyermekai is befolyásolták. Noha a nagy irodalomszervező életének fontos pillanatai közé tartozhatott, amikor Eszterházy Károly érseknek kezét csókolt,¹⁸ ő sok kísértés között is kitartott vallása mellett. Az idők változása, a szabadkőművesség, a folyóiratok felekezeti nyitottsága is bizakodásra adott okot: a református lelkész id. Péczely József körül (1750–1792) csoportosuló komáromi irodalmi társaságban például több katolikus egyházi személy működött, szép egyetértésben.¹⁹

A debreceniek azonban a Ratio Educationis után az állami normák szerint működő ún. *Normalis Nationalis Oskolákat* is elutasították még 1778-ban,²⁰ sőt Kazinczy tankerületi inspektorsága idején határozottan ellenezték iskoláik királyi direktor alá helyezését. (Az új inspektorra euforikusan hatott, hogy protestánsként alkalmazták, ezért is figyelmet érdemel, hogy a norma szerint működő ausztriai – „szagáni” – módszert Kazinczy is ártalmasnak nyilvánította, *Hivatalba Vezető Beszédében*, 1789-ben, a „kitett tzéllal ellenkező” eljárás mellőzését kérte.²¹) A debreceniek és az író között kialakult nézeteltérés lényege a különböző felekezetű tanulók közös iskolákba terelése körül lehetett, amely szép eszme megvalósítására – mint látni fogjuk – az egyházpolitikai helyzet változékonysága még valóban nem adott kellő alapot. A Helytartótanács az ellenállást tapasztalva név szerint kérte azok listáját, akik az új iskolai normát ellenzik. Hasonló ügyekért korábban a szenátus egész évi fizettségmegvonása volt a büntetés, ennek ellenére a teljes debreceni Konzisztórium aláírta a vakmerő választ: a királyi küldöttség „ide

¹⁶ BALOGH, *i. m.*, 7, 22.

¹⁷ Kazinczy József egy ízben két fiával is meglátogatta a generálist. Ekkor döntötte el, hogy Ferencet a reformátusok bécsi ágensének és „könyvcsináló embernek” neveli. (Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010, 122.) A debreceniek azonban szilárdabb fundamentumra kívánták építeni vallásszabadságukat annál, mint amit Beleznay Miklós kínált, aki a királynő bizalmasaként sem érthette el, hogy birtokának református jobbággyai részt vehessenek családi kápolnája házi istentiszteletein. A tiszántúliak ráadásul a tárgyalási taktika jó lehetőségét látták a kerületi autonómiákban. Vö. LISZKAY József, *A bugyi konferencia és konvent*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1876, 319–322; SZÉLL Farkas, *Előszó = BESSENYEI György, A bihari remete vagy a világ így megyen; Holmi*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894, III–XXXII.

¹⁸ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1978, 308–309.

¹⁹ ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1940, 40.

²⁰ Csokonai Vitéz Mihály apja (a betiltott győri gyülekezet lelkészének fia) éppen ebben az évben örökölt meg naplőfeljegyzésében az első debreceni katolikus főbírónak a szabad választás elvét megcsúfoló hivatalba léptetését, melyet az egész nép hangos zokogása kísért. *Debrecen története, i. m.*, II, 175.

²¹ FINÁCZY Ernő, *A újkori nevelés története*, Bp., 1986, 339; G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1996, 212.

többször ne fáradjon [...] iskoláinkhoz való igaz jussunktól semmi részben el nem állunk”.²² II. József őszinte szándékaival kapcsolatban nem tévedett Kazinczy, viszont az egyházpolitikai erőter megítélésében Debrecen volt realista, amit legjobban a tanterületi inspektor sorsa igazol. Ő ugyanis már az első kisebb politikai fordulat után – 1791-ben, II. Lipót trónutódlása alkalmával – csakis akkor tarthatta volna meg tanügyi állását, ha katolizál. Nem tette meg, viszont a közös iskolák neveltetésének iránya pillanatok alatt kétségessé vált.

II. József türelmi rendeletétől hosszú út vezetett a felekezeti „kölcönösséget és viszonzosságot” célul tűző 1848. évi XX. törvényig. A térítő buzgalom és a vallási gyűlölködés enyhültével Fazekas Mihály – a „debreceniség” vitatása és az Árkádia-pör sebeinek tapogatása közben, 1811 táján – maró gúnnyal ugyan, de a megelőző korszakhoz képest némi joggal jelezte új korszak érkezését, a sajátos „paradigmaváltást” Kazinczynak:

Jól tudom, hogy a grammaticusok és versz-szerzők dühe sokkal engesztelhetlenebb a theologusokénál, mert ezek csak halálig üldöznek, amazok ellenben a holtakat még kevésbé kímélik, mint az élőket.²³ [...] Hitesse el magával, hogy egy philosophushoz semmi sem illetlenebb, mint a papismusz és aristocratismusz szüntelen tartó ostroma²⁴ alatt szenvedő testnek utolsó rugást akarni adni [...].²⁵

Julow Viktor értelmezésében súlyos dolgokról, „két világ, két kultúra” összeütközéséről van itt szó, és ez a megfogalmazás érzelmi töltetéből is kitűnik.²⁶

A vallási pluralizmus térnyerése Európa szerte jelentős szerepet játszott az új nemzetfogalmak alakulásában.²⁷ A nemzeti nyelv sorsa és jövője érzékeny kérdéssé vált, a grammatikusok és irodalmárok dühe ténylegesen a hitviták hevességével hatott. Ezt a körülményt Földi János Kazinczyhoz írott levele is tükrözi, aki senkivel sem kívánt

²² A felvilágosult abszolútizmus oktatásügyi intézkedéseivel szembeni védekezés protestáns szempontból nem tekinthető a világi hatalommal szembeni egyházi ellenállásnak. Az egyházi-világi kettős vezetésre tekintettel a debreceni Kollégiumban a döntő szó eleve a világiak, nevezetesen Domokos Lajos főkurátor kezében volt, aki az Országgyűlésben is azt hirdette, hogy nem a protestáns papság jogait kell bővíteni, hanem a katolikusokét csökkenteni. RÉVÉSZ, *Bécs Debrecen ellen, i. m.*, 1966, 103; G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 75–76.

²³ Vélhetőleg a Kazinczy által Csokonainak halála után juttatott mizantróp és cinikus jelzőkre történő utalás.

²⁴ Az ország keleti részében nemzedékeken át vármegyei tisztségeket viselő Kazinczyak tapasztalatai nyilvánvalóan eltértek a jobbágyi vagy polgári közösségektől. A nemesség a jobbágyfalvakkal ellentétben generációkon át tudta őrizni pozícióit még a Dunántúlon is, hiszen a 18. század végéig a köznemesség 69%-a Veszprém megyében is református maradhatott. Az 1797-es adatot lásd HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK – Gondolat, 2009, 74, 102.

²⁵ Idézi JULOW Viktor, *Fazekas Mihály (1766–1828)*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 327–330.

²⁶ *Uo.*, 322.

²⁷ S. VARGA, *i. m.*, 70.

grammatikai vitákba, „motskolódó perlekedésekbe” keveredni.²⁸ (Az irodalmi vezér hatására könnyen vált a „nyelvrontó” debreceni elv követőjéből „Hívséges Majma a’ Debreczeni Öreg Magyar Grammatikának.”²⁹) Hogy Kazinczy kálvinistáiból, „a’ Magyar Litteratura elővitelére választott Népből” a kultúra első számú közellenségei kerekedtek, az *A debreceniség mintázatai* kötet tanulságai értelmében is főként a *Debreceni Grammatika* megjegyzéseinek és szerzőinek köszönhető, akik a széphalmi mestertől jelentősen eltérő módon vázolták a nyelvvel, annak megújításával kapcsolatos elveiket, és hevesen utasították el a műfordítások idegenszerűségét.

Anyanyelvéről Kazinczy maga is több munkájában említi, hogy döntő tényezőnek látja születésének helyét, annak idegen hatásoktól mentes, romlatlan nyelvi környezetét. Ugyanez a szempont rendkívül jelentős hangsúllyal szerepel a *Debreceni Grammatika* előszavának gondolatvilágában. Az ország nyelvi egységesülése folyamatában kétségkívül az író szülőföldje, tágabban tekintve az északkeleten beszélt nyelvjárás játszotta a döntő szerepet. Bessenyei is azt a magyarságot tartotta a legtisztábbnak, amelyet a „sárospataki és debreceni Kollégiumban beszélnek”.³⁰ Kazinczy 1789. július 10-én kelt, sokat idézett levelében még úgy látja, „A’ Kálvinista Universalis Nyelve a’ Magyar, a’ Pápstáé a Culinaris Deákság, a’ Lutheranusé a’ Tóth és Német”.³¹ Az iménti idézetekből érzékelhető, hogy a felekezeti címkék nyelvi minőséggel történő összekapcsolása mindennapos lehetett. A témát lenyűgöző alaposággal feltáró Debreczeni Attila szerint „e megállapításban ott visszhangzik a kálvinista identitás szilárd alkotóelemét képviselő hagyomány, mely önmagát a magyarság megtartójaként értelmezi”.³² A folyamat valóban elindult azon az úton, amelyen idővel etnikai tartalmat is hordozó „melldöngető” hagyománnyá vált, de Kazinczy maga, sorainak írásakor még úgy látja, hogy a felnevelő környezeten kívül „ennek [a magyar nyelvi kvalitásnak] forrását az Oskolákban találom”.³³ Más 18. századi szövegek szintén az utóbbi magyarázatot erősítik: „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjüket [...] úgy, hogy egész Magyarországon minden religiön való község a kálvinistákét magyar vallásnak nevezi.”³⁴ A nemzeti nyelvű liturgián és a kátétanításon túl a református iskolák tanulóit (iskolán kívül is) legációkra, anyanyelvű bibliaolvasásra és könyörgéseik saját szavaikkal történő elmondására,

²⁸ Földi különösen Rájnis Józseftől tartott, indokait nyers kíméletlenséggel tálalva: nem mert grammatikát írni „Rájnis életében, minthogy mindenikbe bele vágta fejszójét, ’s vártam, hogy ő is egyszer Atyjaihoz takaríttatik, és akkor az igazságot szemfedél nélkül ki lehet mondani.” TÓTH Péter, *Fejezetek egy grammatika regényéből*, Debreceni Szemle, 1998/1, 51.

²⁹ Uo., 57.

³⁰ A pozsonyi Ráth Mátyás, a Magyar Hírmondó szerkesztője szintén azzal kecsegtette leendő olvasóit, hogy az alföldi, „Tisza-mellyéki” nyelvet használja majd. KOSÁRY, *i. m.*, 312–316.

³¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI., kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: KazLev.), itt: KazLev. I, 395–396.

³² DEBRECZENI Attila, *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai*, *i. m.*, 45.

³³ KazLev. I, 396.

³⁴ BÁRÓCZI Sándor, *A védelmezett magyar nyelv*, kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., Neumann, 1984, 25. (kiemelés tőlem)

magyar nyelvű memoriterek tanulására ösztönözték a latin tannyelv idején is.³⁵ Felekezeti eltérésekre utal a nyomdatermékek nyelvi statisztikája is: míg a 16–17. században Nagyszombatban 20%, Debrecenben 72%, a 18. században országosan 32%, Debrecenben 60% a magyar nyelvű kiadványok aránya, amelyek nem ritkán több tízezer példányban jelentek meg.³⁶

Bíró Ferenc monográfiája több fejezetében feltételezi, hogy Kazinczynak a város ellen táplált ellenszenvéhez hozzájárult – például a Domokos főbíróval történt, alább részletezendő összetűzése kapcsán –, hogy a debreceniek egyik csoportja felekezeti szempontból értékeli a magyar irodalmat. (Sőt, az író debreceni barátai és ellenfelei úgy különböztethetők meg, hogy az utóbbiak vallásilag elfogultak.³⁷) A kultúra felekezeti megközelítése ebben a korban aligha vallott egyedi szemléletre: Verseghy Ferenc (1757–1822) halálos ágyán arra intette környezetét, hogy „ne bízzanak az új irodalomban, mert protestánsok csinálják”.³⁸ Valójában nem az elfogultság szivárgott be az irodalom szentélyébe, hanem az egységesülő nyelv és irodalom kezdett elkülönülni egy vallásilag motivált közegetől. Debreczeni Attila kiemeli, hogy Kazinczy vélekedése a felekezetségről az idők során sokat változott ugyan, de olykor ő maga is leírt hasonló mondatokat: „mi [kálvinisták] tisztábban beszélünk in corpore mint ők,” sőt szerinte a katolikus Orczy „inkább is volt poéta, mint magyar”.³⁹ Ráth Mátyásról egyenesen úgy véli, a nyelv megtanulása nem elég, mert csak az tekinthető magyarnak „akit a magyar Athénás szült és nevelt”.⁴⁰

Az iménti szempontok tehát aligha mélyítették a város és az író ellentétét, inkább annak kirobbanása után adtak támadási felületet és kitűnő lehetőségeket a nagy „kürtölő és kürtöltető”⁴¹ számára a kommunikáció területén. Mert az adott hazai közegben

³⁵ Az 1770-es, *Methodus* néven ismert, nyomtatott debreceni tanrend egyebek mellett Szenci Molnár Albert Zsoltárainak tucatjait memorizáltatta minden egyes tanévben. Lásd G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 336, 341–345. A katolikus egyház a Szentírás olvasásának szabályaival összhangban 1920-ig „következtesen tiltotta” bibliatársulatok alapítását. *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 1993, 825.

³⁶ BENDA Kálmán, *A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 435; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A debreceni nyomdászat évszázadai*, Hittel, 1992/9, 27.

³⁷ BÍRÓ, *i. m.*, 216–217, 221.

³⁸ SZERB, *i. m.*, 253. – Verseghy többek szerint „protestáns összeesküvést sejtett mellőztetésbe torkolló életútja okaként.” Lásd SZÖRÉNYI László, *Előszó* = VERSEGHY Ferenc, *Értekezés a Szentírás magyar fordításáról*, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1987, VIII. – Kazinczy Kőlcseyhez írott levelében szintén említi egy „utalást érdemlő” összeesküvést „a mellynek titkos kovásza Verseghy [...] és a Pápastaság’ fényéért buzongás [...]”. *KazLev*, XV, 204.

³⁹ Más ellenfelekkel szemben viszont maró gúnnyal tárgyalta azt a vélekedést, amely összefüggést tételez fel Pázmány tökéletes magyarsága és váradi református születése között. DEBRECZENI, *A debreceniség, i. m.*, 44–45.

⁴⁰ BÍRÓ, *i. m.*, 171.

⁴¹ Kazinczy Ercsey Dániel debreceni professzorhoz, 1819. május 9. „Füredi Vidának (igaz nevével Verseghy Ferencznek) új oka lesz azt híresztelni, hogy magam kürtölök ’s kürtöltetek magamnak.” *KazLev*, XVI, 382.

a kálvinistaság éveken át történő pejoratív említése vélhetőleg azt is elősegíthette, hogy az ország felekezeti többségének közvéleményét és véleményformáló értelmiségét viszonylag csekély erőfeszítéssel állítsa maga mellé egy vitában.⁴² A *Mondolat* körüli botrányt például roppant célszerű lehetett „Kálvin fiainak” bosszújaként, vagy dunántúli zwingliánus összeesküvésnek interpretálni.⁴³ Szövegeiben említi ugyan a „Grammatikai Catholicizmus, Grammatikai protestantizmus, Grammatikai Deizmus” konfliktusait, de az Universitas, a katolikus egyház, a Helytartótanács és a „Túlduna” ellenében nem üthetett meg hasonlóan éles hangot, legfeljebb egy „hatalmas kéz” szerepéről szólt.⁴⁴ Óvatosságára jellemző, hogy amikor lefordította Pyrker érsek hőskölteményét, 1831-ben is „titáni vakmerőségnek” minősítette a fiatalok Pyrker-kritikáját.⁴⁵ Az adott kommunikációs térben ugyanakkor Debrecen védekezése minden területen folytonos akadékoskodásnak tűnt, a vallási jellegzetességek könnyen minősültek devianciának, a „másként gondolkodás” politikai megbízhatatlanságnak. A „másság” és a csökönyös ellenállás önmagában és magától értetődően ártott a város megítélésének.⁴⁶

Ebből a nézőpontból tekintve Kazinczy megjegyzései annál hatásosabbak lehettek, minél inkább az általa képviselt nívó alatt születtek. Például Szervét,⁴⁷ illetve Debrecen és Sodoma együttes említése valóban nem a széphalmi magaslatokon jártak, kiváltképpen azzal a kíséző megjegyzéssel, hogy „[e]zeket epével venni ’s belőle azt vonni-ki, hogy D[ebrecen]t szurkálom, csak bolond fogja”.⁴⁸ Mint Gyapay László rávilágít, a nyelvi és stílári túlkapásaival szembeni ellenvetéseket Kazinczy azzal hozta összefüggésbe, hogy a reformátusok vallásgyakorlatuk során a katolikusoknál kevésbé éltek művészeti eszközökkel: a kálvinisták „szeme nem lát festést, füle nem hall muzsikát”. „Nem annak kell tulajdonítani az elsőséget, a’ ki poltolékul Muzsikát, festést, Architecturát ad az felett a’ melly póltolékul semmit nem ad?”⁴⁹ (Ez a szemlélet abban a közegben és

⁴² „Tudod-e tehát, hogy Debreczenben és Álmosdon az Antimondolatért épen oly dühvel haragusznak, a mily örömmel azt a váradiak olvasták. Azok a Calvin gonosz fiai talán nem is gyuladtak volna fel, s nem rázattak volna ki indolentiájokból, ha ezek a Róma sorsosi nem mutatták volna örömeiket [...]” Kölcsey levele Szemerének 1816 március 28-án. Idézi: *Mondolat*, Dicsalomb, 1813, kiad. BALASSA József (két hasonmással), Bp., Franklin, [1898], 14.

⁴³ BÍRÓ, *i. m.*, 512.

⁴⁴ *Uo.*, 659–660.

⁴⁵ SZERB, *i. m.*, 308–309.

⁴⁶ „A felvilágosodás katolikus hívei részéről könnyű és olcsó viszontvadás és védekezés volt a protestánsok folytonos tiltakozásaira a korlátolt maradiság és az egyoldalú felekezetieskedés bélyegét rásütni...”

⁴⁷ RÉVÉSZ, *Bécs Debrecen ellen, i. m.*, 1966, 91.

⁴⁸ A Szervét-ügy kortársi ökumenikus megítéléséről és európai „jogállami” háttéréről lásd GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Egy Keresztyén Respublika, Debrecen = A debreceniség mintázatai, i. m.*, 78.

⁴⁹ Idézi DEBRECZENI, *A debreceniség, i. m.*, 43, 112. lábjegyzet. A fenti idézet előtti szövegrészt szintén citálja: „...egy két töviset raktam virágaim közé; péld. ok: a’ Debreczen tűzében megégett Voltairra – Servétet előhozni, s’ a’ bérekesztés soraiban visszatekintés által kövé válast, melly tacite Debreczent Sodomává teszi. [...]«” *Uo.*

⁴⁹ GYAPAY László, *„A tisztább ízlésnek regulájával”: Kölcsey kritikusi pályakezdése*, Bp., Universitas, 2001, 162–163.

azokban a korszakokban érvényesíthető, ahol és amikor a művészet egyetlen lehetséges terrénumát az egyház biztosítja. Magyarország ekkoriban igen közel állt ehhez a helyzethez. Kazinczy és követői mégis mintha megfedkeztek volna Rembrandtról és a teljes németalföldi festészetről, arról a körülményről, hogy a kultuszképek imadásának tilalma nem egyszerűen a templomok falain szorította kívül a festészetet, hanem egyúttal – a szükséges társadalmi fejlettség esetén – hatalmas lendületet adott a világi festészet kiteljesedéséhez.) Bár a felvetés ugyanúgy alkalmas volt a többség rokonszenvének megnyerésére mint Káldi bibliafordításának a Károli fordítás fölötti minősítése, mégsem egészen alaptalan. A modern hermeneutikai irodalom is nyilvántartja a kép és a szó, a *pictura* és *scriptura*, a manifesztáció és proklamáció, az ikonolatria és bibliolatria (képmádat és bibliaimadás) ellentétpárjait.⁵⁰ Együtthatásuk vagy elkülönülésük következményekkel járhat. Mint ahogy irodalmi megfontolásból is figyelmet érdemel, hogy a református retorikában a közérthetőség dominált, és ez a célkitűzés nemcsak a hitszónokok hatékonyságának volt alapfeltétele. Ebben a közegben a világos, célra törő közlésmód a *litteraria* korszakának írásművei esetében is legalább egyenrangú cél lehetett az esztétikai minőséggel, amely Kazinczy számára mindennél fontosabbnak bizonyult.

Az a mód, ahogy Kazinczy az ellentétek súlyosbodásával a kálvinizmust magát (és vele gyakran azonosítva) a debreceniséget kezdte emlegetni, egyúttal társadalmi és ettől nem mindig függetleníthető művészetszemléleti, elvi és ízlésbeli különbségekből is fakad. A „fentebb stíl” híveit joggal ingerelhette a Debrecenben („népi sarjadékoknak”, ráadásul tantárgyként) okított poézis művelőinek tömegtermelése, „a minden kar és rendbeli ’lagzisosok’ [alkotásai] kiknek népszerűsége egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni”.⁵¹ Irodalmunk vezére azonban *efféle* rút babérokhoz aligha óhajtott jutni: e többre hívatott növényt „patika búzú” konyhanyelvi csúfságként utasította ki Csokonai költészetéből.⁵²

Domokos Lajos szerepe

Irodalomtörténészek egységesek annak megítélésében, hogy a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-pör előtt elsősorban a *Debreceni Grammatikában* megfogalmazott debreceni állásfoglalás – az új műfordítások heves kritikája – keltett feszültséget, melyhez társítható néhány rokon jellegű, alább ismertetendő részletkérdés. Kazinczy és a „város”

⁵⁰ FABINY Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998, 80, 92.

⁵¹ ARANY János, *Irányok*, idézi BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 6. A vonatkozó részt lásd ARANY János *összes művei*, szerk. VOINOVICH Géza et al. (a továbbiakban AJÖM), Bp., Akadémiai, 1968, XI, 158.

⁵² „A babér bizonyú nevével csak az fog élni, a’ ki tompa érzeni, hogy a patikai ’s konyhai szókkal szép munkákban élni nem szabad.” KAZINCZY Ferenc, *Tövisék és virágok*, Széphalom, 1811, 47. Lásd még GYAPAY, *i. m.*, 169.

ellentétének eszkalációjához nyilvánvalóan hozzájárultak egy 1802-ben Domokos Lajos társaságában elköltött ebéd kölcsönös sértegetései. A témát *A debreceniség mintázatai* kötetben részletező Debreczeni Attila e beszélgetésnek is kiemelte legfontosabb mozzanatát.⁵³ A széphalmi mester közismert és bevallott hiúságát figyelembe véve saját leírása alapján sem látom életszerűnek, hogy Domokos Lajos otromba válaszára, mely szerint a ma élő írók közül ő *senkit* sem tekint poétának, Kazinczy csupán Virág Benedek, illetve Ányos Pál nevében bántódott volna meg. Nem mellékes ugyanakkor, hogy az ő kérdése is állításokat hordozott. Az író bármennyire nyájásnak láttatja magát az alábbiakban, a sértő választ provokáció előzte meg:

Tudom, mondám azzal a' modestiával, a' melyet tőlem egy 75 esztendő
Öreg jelenléte kívánt, és azzal a' csendes vérrrel, a' melylyel a' jó ügyet kell
védeni, tudom, hogy a' DEA DEBRECZEN (vel imitationem DEA ROMA,
fictum) – senkit nem ismer Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben nevelte-
tett, és olyan maradt, mint ott volt; de ha hát az Úr Uram Bátyám Ányost nem
ismeri Poétának és Magyarnak, kit ismer annak az élő írók között.

Domokos indulatos, temperamentumos, parancsoláshoz szokott ember volt, akinek önfegyelmel elfojtott érzelmei időnként féktelenül törtek elő.⁵⁴

A történet gyorsan született leírásából érzékeljük, hogy mit talált sérelmesnek az egyik fél, de a metakommunikációt nem láthatjuk, illetve a mindig meghallgatandó másik fél gondolatait sem ismerjük. Lehetséges, hogy a főbíró *senkit* sem kívánt kortársai közül poétai címmel megtisztelni, az viszont a *Debreceni Grammatika* előszavában megfogalmazott, oldalakon át sorolt kemény kritika ismeretében elképzelhetetlen, hogy ő és munkatársai az általuk kárhoztatott fordítások sorát ne ismerték volna. Mivel a történetnek csupán az egyik fél részéről maradt leírása, nem tudhatjuk, hogy egyes válaszok milyen kérdésekre születtek, így abban sem lehetünk tökéletesen bizonyosak, hogy a hallei és utrechti egyetemeken tanult, Fénelon-fordító Domokos 75 éves korában valóban olyan szánni valóan „kaczagta” Klopstockot, Wielandot, mint azt levelében Kazinczy beállítja.⁵⁵ Szerb Antal, aki irodalomtörténetének *A diktátor* című fejezetében foglalkozik az íróval, elismerte ízlésreformjának szükségességét, ugyanakkor riválisai ellehetlenítésének példáival érzékelteti „milyen jól tud Kazinczy gyűlölni”.⁵⁶ A bosszú

⁵³ DEBRECZENI, *A debreceniség, i. m.*, 38.

⁵⁴ A Türeلمي Rendelet templomi kihirdetésekor például a sírástól egy időre félbe kellett hagynia beszédét. RÉVÉSZ, *Bécs Debrecen ellen, i. m.*, 50.

⁵⁵ „Képzeld, Domokos, a' ki a' Gellért és Gottsched ideje között járt Lipsiába, Klopstockot, Wielandot, etc. etc. kaczagja. Mit csináljon az ember az illyenekkel?” KazLev. II, 501.

⁵⁶ SZERB, *i. m.*, 248. Kazinczy diktatori szerepének kortársi értelmezéséről lásd *A Mondolat és a Felelet bírálata az Allgemeine Literatur-Zeitung-ban = Mondolat, i. m.*, 84. – Lásd még CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 202.

szándéka hosszú éveken át ontott leveleiben valóban gyakran tetten érhető: „Debrecen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait.” „Debreczen lassabb hangoz fog diktátoroskodni.”⁵⁷ Debreczeni Attila is a város „ostorral és korbáccsal” történő megbabolázásáról, „egy némiképp démonizált Debreczen-képzet” kialakulásáról szól, a „magával eltelés [...] kisvárosi” lelkéről, amely „mindent a maga szemével lát [...], maga fülével hall”.⁵⁸ A jelek szerint Debreczen vezető értelmiségének már tudnia kellett volna, hogy kinek a szemével lásson: annak a megfellebbezhetetlen tekintélynek a szemével, akinél minden új író jelentkezett kéziratával, aki „megírta, hogy mit vár az új írótól, és hogyan kell ezután írnia”,⁵⁹ és aki ráadásul „azt sem igen szívelheti az írókban, ha – mint a debreceniek esetében – több van belőlük egy bokorban”.⁶⁰

Mindenesetre az 1802-es találkozás következtében a latin, német, francia és olasz nyelveken kézíratos források szerint is kiváló Domokos (Komáromi Csipkés György bibliafordító professzor családjából) a Kazinczyval rokonszenvező újabb fikciós irodalomban suksükölő figuraként jelenik meg.⁶¹ Az a főbíró kap efféle bemutatást – aki az ellentáborához tartozó, folyton ellene szavazó Keresztési József szerint „Bihar vármegye esze, szája, spiritusa, pennája” volt, aki országgyűlési követként is a magyar nyelv jogaiért küzdött – akit debreceni látogatása során Bethlen Elek a jénai *Allgemeine Literaturzeitung* és Charles Rollin francia nyelvű történeti munkájának olvasása közben talált.⁶² Hogy a Kazinczyval történt összeszólalkozás idején, a halála előtti évben milyen szellemi állapotban lehetett Domokos (1728–1803), azt legpontosabban talán utolsó leveleinek elemzése árulná el. Mindenesetre Fénelon *Télémaque*-jának fordítását, melyen „saját gyönyörűségére” haláláig dolgozott, éppen ekkoriban, 1802 júliusában fejezte be, és ugyanennek az évnek decemberében végzett a kézirat első revíziójával. Ráadásul az 1782-ben kezdett munkának csak első hat fejezetén dolgozott 1801. december 31-ig (amikor véletlenül ráért), tehát a nyomtatásban közel ötszáz oldal terjedelmű kötet négyötödével a Kazinczy-affér idején birkózott meg.⁶³

⁵⁷ DEBRECZENI, *A debreceniség*, i. m., 31–32.

⁵⁸ *Uo.*, 42, 27–28, 43.

⁵⁹ SZERB, i. m., 263.

⁶⁰ NÉMETH László, *A tekintélyes ifjú* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 183. Az éles Kazinczy-kritikájáról ismert esszéíró felsorol néhány hazai szerkesztőt és szerzőt, akikről úgy véli, hogy irántuk a széphalmi mester hűvös, gyanakvó vagy fanyalgó volt.

⁶¹ Domokos Lajos családjának négy-öt generációja nyugat-európai egyetemeken tanult, anyai nagyapja Bihar-megyei alispán, dédapja bibliafordító professzor, apja Osterwald-fordító volt. Lásd BORBÉLY Szilárd, *Istenasszony Debrecen (Dea Debrecen)* című színművét. – Szilágyi Márton szerint „ahogyan ez a találkozás [Kazinczy és Domokos között] Borbély Szilárd darabjában szerepet kap, jórészt fiktív elemekből áll össze, ami már nem egyszerűen a rendelkezésre álló források alapján készült interpretáció”. SZILÁGYI Márton, *Borbély Szilárd: Bohóskodás a halállal (Istenasszony Debrecen)*, *Studia Litteraria*, 2016/1–2, 32.

⁶² Találkozásuk 1795-ben történt. Lásd RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akadémiai, 1959, 100; *Uő.*, *Bécs Debrecen ellen*, i. m., 51.

⁶³ Molnár Ágnes szerint 1781-ben sietett lefordítani egy Álom II. Józsefről című röpiratát is (MOLNÁR Ágnes, *Debreceni arckok a felvilágosodás századából*, Bp., szerzői kiadás, 1939, 84), melynek fordítását Kazinczy is neki tulajdonította. *KazLev.*, I, 588. A fordítás kéziratát lásd a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (továbbiakban TtREK) Kézirattára, R 423.

Tekintélyes könyvtárán kívül a Kollégiumét is rendszeresen használta. Az intézmény 1798 és 1801 közötti időszakból fennmaradt kölcsönzési napló⁶⁴ is tanúskodnak olvasmányairól: ekkoriban latin, magyar és német műveken kívül kölcsönözte például a *Nagy Francia Enciklopédia* és Prévost abbé *Histoire générale des voyages* című művének egy-egy kötetét. Újdonságok iránti érdeklődéséről árulkodhat Cook kapitány útleírásának kölcsönzése, bár az sem zárható ki, hogy Fénelon művének fordítása, azaz egy görög „hajós”, Ulisses fia tengeri kalandjainak megértése érdekében ébredt benne fokozott kíváncsiság a hajózással kapcsolatban. (Mint a *Debreceni Grammatika* mondja: „szükséges, hogy az idegen Nyelvű Íróban nem csak a’ szokat, hanem a dolgokat is Értsük?.) Egy hetven év fölötti közéleti embertől nem tekinthető tipikusnak egy ifjúságot olvasásra és irodalomra nevelő mű, Charles Rollin *De la manier d’enseigner les belles lettres* című köteteivel történő ismerkedés sem. Utóbbi olvasmánya foglalkozik a grammatikával mint iskolai tantárggyal, az ízlésneveléssel, a stílári kifejezés szépségeivel, így minden bizonnyal kapcsolatban áll a Kollégium főgondnokának szerepkörével, aki a német mellett a francia nyelv tanítását is bevezette Debrecen oktatási gyakorlatába.

Organikus fejlődés vagy mintakövetés? Domokos Lajos mint fordító

Mint Debreczeni Attila *Ki ütött vissza először?* című írásában részletezi, már az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika* Elöljáró Beszéde egyértelmű állásfoglalást tartalmazott az 1780–90-es évek fordításvitájával kapcsolatban, kifejezetten a kassai Magyar Museum koncepcióját kritizálva. Kazinczy indulatait ez a bíráló is táplálhatta. Debreczeni Attila szerint a háttérben „az irodalmi megújulás mintakövető, illetve organikus alternatívája jelent itt meg csírájában”. A Magyar Museum felfogása ugyanis az eredeti művet helyezte előtérbe, a fordítás nyelvének rovására. Ez a törekvés, amennyiben – árnyoldalaitól eltekintve – csupán lehetséges művészi hatásaira figyelünk, „irodalomteremtésként” is értelmezhető, mert „az idegen mintának való megfelelés megkívánja az irodalom nyelvének, műfaji rendjének, hangnemeinek radikális megújítását”.⁶⁵ Az idegen minták követéséről Domokos Lajos az ellenkezőjét gondolta: Fénelon művéhez írott, 1782-ben datált Elöljáró Beszédében úgy vélekedik, hogy a jó fordító képes

az idegen nyelveket a’ magok ruhájából egészszen le vetkeztetni, és a’ miénkbe öltöztetni... mi az igaz Magyarság? és mi nem az? aze, mikor szórul szóra fordítsz és a’ szóllásoknak formáit az idegen nyelvből a’ miénkbe által hozod, vagy még szavaink jelentését is meg változtatod, hogy már ne azt tegyék a’

⁶⁴ TtREK R 73/1. és 2.

⁶⁵ DEBRECZENI Attila, *Ki ütött vissza először?* = *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit et al., Bp., 2009, 46–50.

mit eddig tettek, hanem azt amit a' Németek és Francziák érzenek rajta? vagy pedig az, mikor a' nálunk szokatlan szóllásoknak formáit meg nem hagyod, hanem azok helyett olyanokat teszel, a' mellyekkel élnek a' Magyarok, és a' mellyeknek éppen az az értelmek és erejek.⁶⁶

Rousseau és az egész 18. század egyik legkedveltebb olvasmánya, a *Télemachos* nem más, mint a görög civilizáció pedagógiai célzatú bemutatása a jövő elitje számára, és ebben az értelemben szintén nem függetleníthető a Kollégium főgondnokának törekvéseitől.⁶⁷ (Rokon témában született Barthélemy még említendő *Anacharsisa* is.⁶⁸) A témaválasztás mögött ne keressünk avas nosztalgiákat: e korban még a francia forradalom szélsőségei is görög-római példákra utaltak, ha mozgósítani akarták hallgató-ságukat.⁶⁹ Az előszó őriz műfordítással és nyelvhasználattal kapcsolatos elvi utalásokat, a műfaj kínjait átélő, de „örömost” olvasó ember tapasztalatával:

[M]ikre vigyáztam? sok volna itt előbeszélni: egy *Grammatica lenne belőle* [...] a' ki fordít akárminth vigyázzon, még is marad valami a' fordításonn annak a' nyelvnek köntösébül, a' mellybül fordít, kevés is találatnék olyan fordítás, ha ugyan találatnak, a' mellyen az eredeti nyelvnek nyomai avagy csak imitt amott meg ne tetszenének: holott éppen abban állana annak tökéletessége, hogy azok ne esmerszenének rajta, mégis ki volna téve az eredeti könyvnek egész érzelme, ereje, indulattya, írásának vagy beszédjeinek módja, neme, hangja és notája.⁷⁰

Hangsúlyozza, hogy nyelvünket nem lehet azonnal olyanná tenni, mint az évszázadok óta anyanyelvükön alkotó nemzeteké. Csupán az ortológiaiával vádoló irodalmi vezér nyomán terjedhettek el meglepően széles körben – a nyelvészeti és irodalomtörténeti szakirodalomban is – olyan képtelenségek, melyek szerint a *Debreceni Grammatika* szerzői a nyelvet befejezett egésznek tekintik.⁷¹ Bíró Ferenc a debreceniek javasolta Tudós

⁶⁶ François de Salignac DE LA MOTHE-FÉNELON, *Telemachnak az Ulisses fiának csudálatos történetei*, ford. DOMOKOS Lajos, kiad. KÖPECZI Béla, Bp., Magyar Helikon, 1980, 32. (A továbbiakban FÉNELON, *i. m.*) A fordítás eredeti kéziratát lásd TtREK Kézirattára, R 449/i.

⁶⁷ Frédéric BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2005, 285; Georges GUSDORF, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Paris, Payot, 1973, 118.

⁶⁸ Barthélemy abbé 1788-ban publikált művének példátlan franciaországi sikerét több ízben is említi a 18. század nagy eszmetörténeti összegzése *Le voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère chrétienne*. Vö. GUSDORF, *i. m.*, 210, 224.

⁶⁹ *Uo.*, 209–211.

⁷⁰ FÉNELON, *i. m.* (kiemelés tőlem)

⁷¹ MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*, Bp., Lucidus, 2009, II, 82. – „Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad.” Forgács Róbertet idézi SEBESTYÉN Árpád, *Kétszázéves a „Debreceni Grammatika”*: *Megjegyzések egy máig tartó vitához*, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve, 34, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1997, 35.

Társaság kapcsán érvel hasonlóan: amennyiben ez a nyelvművelő közösség a köznép nyelve ismeretében próbálja korrigálni az idegenszerűséget, a debreceniek egyúttal azt is állítják, hogy „a magyar nyelv a *maga* tökéletességében már létezik”.⁷² A főbíró más-ként látta ezt a kérdést. A nyolcvanas években az ismeretterjesztő munkák fordítását vélte az új szavak alkotása legsürgetőbb terepének, de szerinte még ebben a műfajban „sem lehet egyszeribe mindent úgy eltalálni, hogy a Magyar szájban és fülbenn keresztül ne akadjon. *Idő is kívántatik ahoz, míg az olyan ujj szónak a' java kiválogatódik és bebevődik, a' mint más nyelvek példájából láttyuk*”.⁷³

Domokos fő céljai közé tartozott a *világosság* és az *egyszerűség* (simplicitas) megvalósítása, melyet a kor nyelvén *együgyűségnek* mondtak. Szól a nyelvújítás kérdéseiről is. Munkája során megtartotta a közismert latin szavakat, sőt három-négy ismertebb francia kifejezést is. A két évtizeddel korábban elkészült első fejezetet a régies igeidők, a *vala* gyakori alkalmazása tette nehezkessé. Ez a húsz év azonban – és Kazinczy szerepét ezen a téren aligha kisebbíthetjük – jelentős változást hozott a magyar nyelv használatában. Míg a nyomtatott változat korai fordítású első fejezetének első lapján tíz alkalommal fordul elő a *vala*, az utolsó fejezet első lapján egyszer sem.⁷⁴ Bár a megszámlálhatatlan tanulságot hordozó szöveg a század végéig sem érett a mai olvasó számára minden részletében élvezhetővé, az eltelt két évtized hatása jelentős. Kéziratában, az általa választott magyar szavak mögött ritkán, indokolt esetben zárójelben tüntette föl az eredeti franciát, és új szavak gyártása helyett időnként igyekezett röviden és találóan körülírni a problematikus fogalmakat. A címben szereplő *kaland* (*Les Aventures de Télémaque*) helyett például Telemaknak *csudálatos történeteit* alkalmazza, nem a legtökéletesebb megoldásként. (Érezhette a körülírás problematikus voltát, mert az eredeti kéziratban – a nyomtatott szövegkiadással ellentétben – áthúzva szerepel a *csudálatos jelző*.⁷⁵) Igen gyakran találkozunk telitalálatokkal is: a *chaos*-t zürzavarként, az *embarassan*-t bajosnak fordítja. Összegzőként elmondható, hogy volt annyi személyes tapasztalata, melynek alapján a műfaj kihívásairól véleményt mondhatott.⁷⁶

⁷² BÍRÓ, *i. m.*, 209. A debreceniek az Előljáró Beszédben és a Grammatikában a nyomtatott szövegek megítélését és korrekcióját a „Nyelv természetének” tiszteletben tartásától tennék függővé, azaz nyelvünk egyedi karakterének és logikájának rendelnék alá, továbbá a Grammatikában általuk felismert vagy még lap-pangó és más tudósok által feltárandó szabályszerűségektől, azaz *Reguláktól* remélik.

⁷³ FÉNELON, *i. m.*, 33. (kiemelés tőlem)

⁷⁴ *Uo.*, 37, 447.

⁷⁵ A nyomtatott változat viszonylag sok hibával adja vissza a kézirat helyesírását. A fentebb jelzett okból (mivel a szöveg zöme húsz évvel későbbi) az sem tekinthető szerencsésnek, hogy a közreadó Köpeczi Béla a kísérő tanulmányban a három kortárs fordításból mechanikusan a legelső fejezet első részét közli összehasonlítás céljából. FÉNELON, *i. m.*, 19–25.

⁷⁶ Peiszisztratosz halálát például a következő biblikus hangzású sorokkal örökíti meg: „Kinyújtóztatta őtet bárson ágyra, hol az ő félre hajtott fejével és a' halálnak sárgaságával hasonló volt egy fiatal fához, mely minekutánna befedte a' földet az ő árnyékával, és az ég felé virágzó ágakat bocsátott, be vágattatott a' favágónak éles fejszéje által; nem tartják már őt az ő gyökerei, sem a' föld, az a' gyümölcsöző anya, mely annak tövét méhében táplálja; el lankad, az ő zöltsége el enyészik, nem tarthatta tovább magát, le dül, az ő ágai, melyek befedték vala az eget, a porbann hevernek el fonnyadva és meg száradva [...]” FÉNELON, *i. m.*, 400.

Témánk szempontjából egyáltalán nem mellékes az sem, hogy éppen Domokos Lajos volt, aki 1797-ben az iskola főkurátoraként, a Debreceni Kollégium magyar tanítási nyelvre való áttérését elindította. Az előterjesztés nem csupán a váltás pedagógiai előnyeiről mond ellenállhatatlan érveket, de szól a magyar nyelv „bővítéséről és tsinosításáról” is. A sokszor idézett kezdeményezést a *Tanárkari Jegyzőkönyv* összegzi.⁷⁷

Az egykori főbírónak már három-négy évvel az 1802-es konfrontáció előtt Weszprémi István *Pannoniae Luctus* című munkájához írott ajánlásában is (amely 1799-ben jelent meg nyomtatásban) bőségesen olvashatók olyan megjegyzések, melyeket Kazinczy minden bizonnyal sérelmezett. Domokos úgy érvel, hogy igen sok bölcs ember szerint a világban versírással, énekszerzéssel kezdődött minden tudományos virágzás. Így a *Historia Litteraria hazai törekvései*, köztük a Weszprémi által megörökített régi magyar szerzők megbecsülése a jövő generációkat arra fogja serkenteni, hogy magasabbra emelkedjenek a Heliconon, hogy ne

tsak Szentzi Mólnár Albertünk, Gyöngyösink és Gvadányink, a' kik ugyan kosszorút érdemelnek; hanem Homérosunk, Virgiliusunk, Tassónk, Miltonunk, Camuensünk, Voltairünk 's a' t. [legyen] [...] Mellyet talám nem ok nélkül mondok; mert az igaz, hogy egynehány esztendőül fogva, a' ki tsak penna fogható köztünk, majd mind Poëtának tartya magát, de kevesen vagynak, a' kik azt a' nevet megérdemlenék, nagy része oskolába is keveset járt, nem hogy a' Tudományokat tudná, jó Könyveket sem olvasott, ha olvasná sem értené, tsak egynehány német vagy Francia könyvet futott által, mingyárt Poëtává vagy Authorrá tette magát,⁷⁸ a' magyar nyelvet sem tudja, mert nem is tanulta, vagy nem is Magyar, még is ő akarja a' magyarokat a' magok nyelvére tanítani, sőt új nyelvet akar tsinálni, úgy hogy *már majd annyi Magyar nyelv van, a' mennyi Magyar könyv, és majd mindeniknek külön Grammatica, és külön Dictionarium kellene: Kiket, ha valaki jó Critica alá fogna, hasznos dolgot tselekednék.*⁷⁹

⁷⁷ G[ÁBORJÁNI] Szabó Botond, *A Debreceni Református Kollégium*, 257. Tanárkari Jegyzőkönyv, 1797. évi 29. pont. „Sok olyan nemzetek példája továbbá a' mellyek az oskolábann már született nyelveken tanítanak és írják a' szükséges könyveket, nyilván bizonyítja, hogy 40 vagy 50 Esztendőök alatt többre mentek a' Tudományokbann, mint sok olyann századok alatt, a'mellyekben a' Deák nyelvel éltek... ide járul ezen kívül nem tsak ez, hogy a' Köz Népre nézve szükséges Tudományok is egyedül tsak annak született nyelvén terjedhetnek el, hanem hogy Hazánk világos törvényre által is rendelés tétetett a' Magyar Nyelv taníttatásáról, és annál fogva mind bővítéséről és kitesinósításáról ... végeztetett, hogy Tiszteletes Professor Uramék a' közelebbi Majus 1-ső napján kezdődő oskolai esztendőül fogva áttalába mindenféle tudományokat Magyar Nyelven tanítsanak.” *Uo.*

⁷⁸ Ez a rész Domokos Lajosnak a debreceni poéták klasszisaiban évenkénti nyilvános vizsgák alkalmával szerzett tapasztalataira is vonatkozhat! Amikor Kazinczy leírta, hogy Sylvester óta Szatmárban nem született magyar író, a sértett válaszokra meglepetéssel szabadkozott: „[nem tudhattam], hogy húszan czinczognak Szatmárban.” Bíró, *i. m.*, 491.

⁷⁹ WESZPRÉMI István, *Pannoniae Luctus...*, Posonii, Sumtibus et typis Simonis Petri Weber, 1799, XXV–XXVI. (kiemelés tőlem)

Az iménti példákból érzékelhető, hogy a főbíró (részint már 1782-től) megfelelő súllyal, és meglehetősen élesen reagált azokra a jelentkezésük pillanatában is nyilvánvaló tendenciákra, amelyek a tíz-húsz évvel későbbi nyelvújítási vitákban jutottak forrpontra. Amit a debreceniek a 18. század végén képviseltek, azt S. Varga Pál rendszerező műve a fokozatosan felülkerekedő hagyományközösségi paradigma közvetlen előzményei körébe sorolja, amely gondolatkörben „a közköltészet felemelkedésének (akárcsak a nyelv kiteljesedésének) nélkülözhetetlen feltétele, hogy minden számításba vehető elemet asszimiláljon (»nosztrifikáljon«) [...] másrészt [...] mindig a saját legyen a meghatározó; a bekerülő elemnek el kell vesztítenie idegenszerűsége nyomait”. Mint látni fogjuk és amint eddig is érzékelhető volt, a konfliktus egyik fő eleme a debreceniek szempontjából kezdettől fogva „a ’privátnyelv’ – koncepció elutasítása” volt.⁸⁰

Mivel a szakirodalom a *Debreceni Grammatikából* eredezteti az ellentétek magyát, megkerülhetetlen volna a munka tartalmi ismertetése. Magának Kazinczynak azonban említést érdemlő nyelvészeti kritikája alig akad. Egyáltalán nem a Grammatikával voltak gondjai, hanem az Előljáró Beszédben megfogalmazott, stílust befolyásoló alapelvek váltották ki indulatait, melyeket később rávetített az egész műre.⁸¹ A lényeghez és a debreceniség fogalmához szorosan kapcsolódik az előszó állítása a Köznép tiszta magyarságáról, amely gondolat elválaszthatatlan a 19. században diadalmaskodó népnemzeti irodalom szemléletétől. (A szerzők az általuk említett köznépi nyelvet gondosan elhatárolták a bárdolatlan paraszti beszédétől, Kazinczy azonban abban a hitben élt, hogy ilyen alapokon igényes irodalmi nyelv nem születhet.) Bár a kérdés leegyszerűsített végső értelme az, hogy a nép a nemzet részének tekinthető-e vagy sem, a Köznép fogalmának használata és annak tiszta magyarsága régóta félreértések forrása. Olyan különös értelmezésre is történt kísérlet, mely szerint a Grammatika szerzői anélkül, hogy egyáltalán megemlégették volna az író, már pusztán a köznép magyarságának dicséretével is „kétségbe vonták Kazinczy magyarságát”, és mivel a Csokonai-nekrológra írott válaszukban úgy vélik, „magyar nem beszélt még olyan magyarosan”, mint Csokonai, ezzel kirekesztő módon utalnak idegenségére is.⁸² Az író lehetséges börtönbeli olvasatát indulatainak féltelenségéből is rekonstruálni próbáló Bíró Ferenc szintén kimutatja a mély sértettség nyomát: amennyiben a „köznép a tiszta magyarság, annak számít-e az enyém is”?⁸³ A Grammatika azonban egyáltalán nem szól Kazinczy személyéről, csupán a közösség nyelvhasználatának elsőbbségét deklarálja (amely közösségbe talán még a „sulyomkofák” is beletartoznak), ez pedig a vezérszerepre és a nyelv „uralására” készülődő alkotó számára sokkolóan hatott. Irodalomtörténészek ezért beszélnek egy arisztokratikus elitfelfogás ellentétéként a debreceni típusú felvilágosult népiességről.⁸⁴

⁸⁰ S. VARGA Pál, *i. m.*, 283–286, 351.

⁸¹ BÍRÓ, *i. m.*, 196.

⁸² LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 34–35.

⁸³ BÍRÓ, *i. m.*, 193. Két mollière-i buffo játék fordításának nyelvéről mondja az író, hogy „a’ Debreczeni Hentesek [...] reám ismernek, hogy én is magyar vagyok”.

⁸⁴ CSETRI, *i. m.*, 80.

Általános vonás az is, hogy a Grammatika szerzői nem a nyelvi fejlődést, hanem a revolúciót ellenezték, és bizony a találó új kifejezésekkel egyidejűleg Kazinczy részéről is jelentkeztek mértéktelen túlkapások.⁸⁵ Különös, hogy miközben a kollektív emlékezet jobban megőrizte a túlkapásokat, mint a Kazinczy által alkotott, máig használt remek kifejezéseket,⁸⁶ munkásságának tankönyvi értékelésében a kritikának nemzedékeken át szerény nyomai akadtak. Balogh István idézett tanulmánya kőbe véshető módon öszszegzi az általam „idegenség” címszó alatt vázolt fenyegetettség és az arra adott konzervatív válasz összefüggését a debreceniséggel.⁸⁷ A címiseket egyebek között a sajátjukhoz való ragaszkodás tette fogékonná a hagyomány és nyelvszokás iránt, Kazinczy pedig észre sem vehette, hogy a saját nyelvi jellegzetességeket, egyediséget őrző és értékelő, általa maradinak ítélt nézet milyen közel áll az új herderi és „Gotschediano-adelungi” nyelvfelfogáshoz, azaz lényegét illetően modernebb, mint az ő szemlélete.⁸⁸

Az Előljáró Beszéd számos részletkérdésének tárgyalása írásom koherenciája szempontjából akadályt képezne, ugyanakkor az érintett kérdések többsége nélkülözhetetlen a téma mélyebb megértéséhez.⁸⁹ Az irodalmi vezér és Debrecen kapcsolata szempontjából is lényeges részlet például a Tudós (nyelvművelő) Társaság javaslata, vagy annak boncolgatása, hogy a szerzők általában az idegen nyelvek és kultúrák hatását utasítják-e el – a válasz egyértelmű nem – vagy csak az idegenszerűség terjedését? Hasonlóképpen: az új szavak alkotását kifogásolják-e, vagy a vad szóalkotásokat? A szakirodalomban felmerült az a szempont is, hogy a Grammatika általánosságban „támadta a fordításokat és a könyvek írását” – lényegében a kultúrát –, de olyan hipotézis is nyomdafestéket kapott, mely szerint a szerzők kizárólag a beszélt nyelvre alapozták normatív elképzeléseiket.⁹⁰

⁸⁵ Jól mutatja ezek jellegét néhány hírhedt leleménye: *Hamlet* fordításának kulcsmondatában például „lenni vagy nem lenni, ezt itt a göcs...” A tévedhetetlen stilisztá szerint a lepe „rút és közönségesebb neve: *Pillangó*”... „Lepe tehát és nem Lepke” Debrecenben még a 20. században is született költemény a mucsai pillangó helyébe röppenő kecses „lepe” okozta keserűségről. Lásd Kiss Tamás, *Szellemidézés, III, A „lepe”* = K. T., *Árnyékos út: Összegyűjtött versek, 1934–1997*, Debrecen, Csokonai, 1997, 225–226.

⁸⁶ Például Szobor, szellem, féltékeny, könnyelmű, kedvenc, egyetem. SZATHMÁRI István, *Kazinczy és irodalmi nyelvünk*, Néprajz és nyelvtudomány, XIII, 1969, 55–61.

⁸⁷ „Konzervatívizmusa egyúttal sündiszónóállás is, mert hiszen minden idegen hatás anyagi létét, belső értékrendjét és szervesen velenőtt művelődésének szervezeti formáit és tartalmát érinti.” BALOGH, *i. m.*, 21.

⁸⁸ S. Varga Pál a herderi nyelvfelfogásról: „[a]nyanyelvünk volt egyszersmind az első világ, amit megláttunk. E világ kitörölhetetlenül belevésődik minden gyermek lelkébe [...] csak a nyelv által egykor megalkotott, a hagyományban továbbadódó és kiterelvényesedő tudás létezik.” Lásd S. VARGA Pál, *Nyelv és költészet viszonya Versegly Ferenc gondolkodásában = In memoriam Versegly Ferenc*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Versegly Ferenc Könyvtár, 2003. <http://vfeke.vfmk.hu/00000065/007.html> (Letöltés: 2021. május 2.)

⁸⁹ A mű értelmezéstörténetének és fogadtatásának áttekintése ezúttal terjedelmi okokból sem lehetséges.

⁹⁰ BÍRÓ, *i. m.*, 203–204. Az Előljáró Beszéd csupán a silánynak, hevenyszettnek, rossznak vélt fordításokat bírálta. Egy saját nyomdával rendelkező, külföldi egyetemeken képzett, fordítóként is tevékeny szerzői körről – legalábbis a helyzet elemi ismerete alapján – fel sem tételezhető általános könyv- és kultúraellenesség. A debreceni szerzők ugyanazt állítják 1795-ben, amit Teleki László 1816-ban: „[...] ha az ékebb író akármilyen okból oly nyelvet formál Anyai nyelvéből, hogy azt az értelmesebb része a köz népek meg

*A plebejus Debrecen és Kazinczy
A szépíró törvényei és a Csokonaiból kitetsző „kálvinista mendikás”*

Az eddig ismertetett debreceni vélemények az 1780-as, 90-es évekből származnak, abból a korszakból, amelyben a litteraria művelői az írott magyar kultúra egészében gondolkodtak. Ekkoriban a szellemi élet számos képviselője – csakúgy, mint Domokos Lajos – elsősorban a tudományok nyelvének megújítását hiányolta. A szépirodalomnál jóval tágabb keretekre is tekintettel, szemléletük valóban gyanúsítható utilitarisztikus hajlandóságokkal. Kazinczy a következő generáció nevében már a szépség és a szabadság törvényét kereste: „A szép író nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen. Valami ezen igyekezetet segíheti, az neki mind szabad; akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem.”⁹¹ Az elragadó kezdés után a mondat végének lejtése aligha nyerte volna el az öreg városvezető és környezete tetszését, de amikor a széphalmi mester papírra vetette iménti mondatát – 1817 táján, Kölcsey „lasztóci” fordulatát követően –, már az ő hűségese tábor is oszladozott.⁹² Csetri Lajos értelmezésében „a recenziálásnak az a tónusa, amelyet Kazinczy honosított meg irodalmunkban, a maga megfélemlíthetetlen tekintélyvel kijelentéseivel és a művek jó részének megsemmisítésére irányuló tanácsaival nemcsak irritáló volt, hanem korszerűtlen is”⁹³ Az irodalmi vezér úgy vélte, „Azok nem értik meg, hogy az írók szabadon uralkodnak a nyelven, vagyis, hogy mindent merhetnek, akik semmit sem olvasnak, nem haladnak a korrallal és annál hangosabbak.” „Az író parancsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz; sőt az Író usussá csinálja, a mi nem volt.”⁹⁴ A folyamat végül Arany János kierielt koncepciójához vezetett, amelyben „kategorikusan elutasítja a műköltészet idegen minták nyomán meginduló újjászületését”⁹⁵

Kazinczy az ádáz harc során a városra osztotta a bűnbak és a céltábla szerepét. A Grammatikában megfogalmazott látens debreceni kritika bőséges viszonzásán túl sem minden ok nélkül, hiszen a Kollégium működtette „az alkalmi költészet gyári

---

nem érti, úgy a Szép Irónak ebbeli fáradozása haszontalan [...]” KazLev., XIII, 419–420. A beszélt nyelv normáinak *kizárólagosságán* alapuló feltevést (vö. BÍRÓ, *i. m.*, 205–207.) szintén nem foglalja magában az Előjáró Beszéd szövege, még „hallgatólagosan” sem. A szerző itt Arany János tekintélyére is támaszkodna, Arany azonban nem a „beszélt nyelvről” szól a Grammatika kapcsán, hanem arról, hogy a nyelvtörténeti szempontok figyelmen kívül hagyása esetén pusztán az „élő nyelv” alapul vétele – azaz napjaink (akár írott akár íratlan) nyelv – bizonytalanságokhoz vezethet. (*A magyar irodalom története rövid kivonatban* = AJÖM, X, 19, 409.) A debreceni szerzők javaslata szerint egy új Magyar Grammatika szolgáltatója a nyelv elfogadott reguláit, így az új könyvek nyelvi kvalitásait bíráló testület tagjaitól sem kívánták, hogy a beszélt nyelv normái alapján ítéljenek.

⁹¹ Tudományos Gyűjtemény, 1817/XII, 86–87. Idézi CSETRI, *i. m.*, 84.

⁹² CSETRI, *i. m.*, 86.

⁹³ *Uo.*, 200.

⁹⁴ Idézi S. VARGA, *i. m.*, 295, 348. (kiemelés tőlem) Később barátai, követői gyakran szembesítették ellenérvekkel, amelyek tartalmát korábban a „nyomorult debreceniség” tartozékának minősítette. *Uo.*, 342–343.

⁹⁵ S. VARGA, *i. m.*, 283.

nagyüzemét”,⁹⁶ a poéták klasszisaiban kiképzett diákság tömegével ontotta a „lugubris tónusú” költeményeket, melyekből könnyedén feltárulkozott egy finom lelkek számára ellenszenves „gusztus”. (Grammatika és poétika összefüggéseit, az utóbbi tömeges oktatásának értelmét ma már fel sem foghatja korunk, de Földi János grammatikája még terjedelmes verstani fejezetet tartalmazott.) Nem mellékes ugyanakkor, hogy a 19. század elején az irodalom nem csupán Debrecenben, hanem országosan és általánosan is a „representáció egyik formája és eszköze volt”, azonban ez a költészet lassan, fokozatosan „irodalom alatti rétegekbe, műkedvelő poéták körébe” szorult.⁹⁷ Festetics gróf keszthelyi Helikoni ünnepségeinek meghívott írói még ugyanúgy alkalmi dicsőítő költeményeket írtak,⁹⁸ mint a debreceni közegben edződött diák költők, legfeljebb számukra I. Ferenc születésnapja volt a kiadott penzum, nem pedig a félisitenek magasságába emelendő „vén esperes”.⁹⁹ Arany János, aki maga is költött „disznótor alkalmatosságára” verset, találóan összegez: „valamely ’pátrónus’ nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze [...] ez volt a költészet műhelye”.¹⁰⁰ De Tisza Domokos neve napján azt is ő mutatta meg, milyen magasságokba emelhető ez a szokványos téma.¹⁰¹ Azaz nem csupán a magyar költészet egyik lehetséges útjának kezdetéről van szó, hanem arról az útról, amelyik bizonyosan elvihet a legemelkedettebb régiókba. „[Szalontai tanítóim] Debrecenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tűzték elém példányul, kit igen szerettem” – emlékezik a kezdetekre Arany, aki maga is tanította és irodalomtörténetében védelmezte a *Debreceni Grammatikát*.¹⁰²

Amikor tehát Kazinczy Csokonait jellemezve „holmi le nem vetkezhető kálvinistaság”-ról, és „ami még a kálvinistaságnál is veszedelmesebb, Debrecenyiség”-ről ír, egy dologról okvetlenül megfeledezett: a 18. század legzseniálisabb magyar költőjéről szól. De Csokonain kívül – akit bizony időnként Mátyásival egy szinten emleget¹⁰³ – nem intézhető el Kazinczy nyomán egyetlen kézlegyintéssel a század utolsó harmadának kollégiumi termése és az a közköltészeti hagyomány, amelyen a kollégiumi költészet alapul.¹⁰⁴ A kortársak közül ide sorolható az első rendszeres magyar verstan mű szerzője, Földi János, továbbá Pálóczi Horváth Ádám, Szentjóni Szabó László, Fazekas Mihály, Péczely József, Édes Gergely, sőt Mátyási József. A debreceniség

⁹⁶ ZSIGMOND, *i. m.*, 17.

⁹⁷ JULOW, *Fazekas, i. m.*, 312.

⁹⁸ LAKNER, *Az Árkádia-pör, i. m.*, 38–39.

⁹⁹ BÁN, JULOW, *Debreceni diákirodalom, i. m.*, 10.

¹⁰⁰ ARANY János, *Irányok = AJÖM*, XI, 158.

¹⁰¹ ARANY János, *Domokos napra = AJÖM*, I, 153–154.

¹⁰² AJÖM, XIII, 108; Törös László, *A debreceni Grammatika vitás kérdései = Emlékkönyv Pap Károly [...] tanári működésének harmincadik évfordulójára*, szerk. PÉTERFFY László, Debrecen, Lehotai Pál Könyvnyomdája, 1939, 527.

¹⁰³ A „Grammatika izlésében íródik [...] Mátyási és Csokonai módja szerint zeng.” Idézi CSETRI, *i. m.*, 42–43.

¹⁰⁴ A kérdéstről lásd Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere, 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009.

fogalmának magvát, a *Debreceni Grammatika* szellemiségét csupán egy tekintélyelvű közegben¹⁰⁵ sikerülhetett generációkon át Mátyási költészetével, azaz „vastag” alakok¹⁰⁶ kvalitásaival azonosítani és minősíteni. Toldy Ferencnek – mint Csokonai kazinczyánus leértékelésében¹⁰⁷ – a „debreceniség” fogalmának lejáratásában is kulcsszerep jutott. Irodalomtörténete harmadik kiadásának címlapja is az ő mesterének rézmetszetes portréjával jelent meg, készségesen deklarálva, hogy e grammatika „alapja lett egy nyelviskolának, mely nemcsak harminc éven túl uralkodott a református tanodákban [...], hanem *bemocsolta az özves református irodalmat* is úgy, hogy ennek állandó becsű művei is ma már botránkozás nélkül nem olvashatók.”¹⁰⁸

*A háborúság valóságos oka:
miért fontos Kazinczynak a „debreceniség” megbélyegzése?*

Magyarországon 1751–1800 között 34 „normatív igényű” magyar nyelvtan jelent meg, ezek közül 16 a *Debreceni Grammatika* kiadását megelőző hat évben.¹⁰⁹ Az említettek túl is okai lehettek annak, hogy miközben a próbálkozások többsége hidegen hagyta irodalmunk vezérét, a debreceniekkel rendületlen hevességgel és szorgalommal foglalkozott. (Aránytalanul csekély figyelemre méltatta több sárospataki professzor indulatos írásait is.¹¹⁰) „*Én szüntelen azon vagyok, hogy ezt a nyomorúlt munkát abba a becsbe hozhassam, melyet érdemel, mert nincs bizonyosabb [ezen a ponton ad magyarázatot a Grammatika legfőbb „veszélyéről”], hogy ezeknek tanításaik szerint literatúránk sohse előbbre lépni nem fog.*”¹¹¹

¹⁰⁵ Gyulai Pál 1860-ban tette fel a kérdést: „Honnan tanultuk mi azt, hogy nagy embereink árnyoldatait is bálványoznunk kell, s egy nagy mozgalom minden nyilatkozata isteni kijelentés? Vajjon örvendhetünk-e, midőn Kazinczy tévedéseiből elmélet, rendszer alakul egész az elhírhedt szócsintanig, s minden idegenszerűséget az ő nevének varázsa fedez?” Idézi RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története, 1772–1831*, Bp., Révai, 1883, 59.

¹⁰⁶ GYAPAY, *i. m.*, 166. Kazinczy nem csupán az idézett 1802-es ebéd kapcsán ír hasonló szellemben. Lásd például: Debrecenben Mátyásit „láttam iktattatni az Istenek közzé...”

¹⁰⁷ DEBRECZENI, *A debreceniség, i. m.*, 67. Toldy egyik jellemző nyilvános gyónása így szólt: „E két tekintély [Kazinczy és Kölcsey] sokáig canonul szolgálván [...] eleget hívék tenni kötelességemnek [...] és Csokonainak a magyar költészet történetében nem azt a díszes helyet mutattam ki melyet a [...] korának legtöbbjei felett álló oly annyira érdemlett.” SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, *Csokonai Mihály minden munkái*, Pest, Hartleben, 1844, XCVI.

¹⁰⁸ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig, rövid előadásban*, Pest, Athenaeum, 1872, I, 148. (kiemelés tőlem)

¹⁰⁹ Benkő LORÁND, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., Akadémiai, 1960, 322–323.

¹¹⁰ *Láczai gúnyirata Kazinczy ellen = Mondolat, i. m.*, 98–109.

¹¹¹ KazLev. III, 386. Idézi NAGY Sándor, *Földi János a grammatikus és a nyelvújító*, Hajdúhadház, [s. n.], 1929, 7. (kiemelés tőlem)

A lankadatlanságra indító ok aligha lehet más, mint a város befolyása, amely ugyan a protestánsok táborának létszámcsökkenésével arányosan hanyatlott, de a század végén még mindig jelentős volt.¹¹² Amikor a Kollégiumban 1809-ben megjelent a Grammatika rövidített tankönyvi változata, Kölcsey az alábbiakkal riadóztatta mestert: „ezen kis könyvecskének nagy befolyásai lesznek. Több száz gyermekek tanítóinak szab ez a tanításban törvényt”.¹¹³ A statisztika szerint 1791 és 1801 között a különböző „rektóriákra” kibocsátott debreceni tanítók száma évente legkevesebb 64, a legtöbb 92 fő volt, tíz év alatt valóban több száz, összesen 827 fő. A Kollégium partikulái (fiók iskolái) 40 vármegyében helyezkedtek el, nemritkán Debrecentől 3-400 kilométerre. Az említett 827 tanár ezekben az iskolákban vállalt állást.¹¹⁴ Ráadásul az országos hatás, a „métély” nemcsak a reformátusok között terjedt, hanem Kolozsváron és Rozsnyón (azaz evangélikus iskolákban) is, sőt ideiglenesen a pesti egyetemen is felütötte a fejét.¹¹⁵ Ha a Grammatikát illetőleg nyelvészeti vonatkozásban és a legcsekélyebb mértékben is hitelt adnánk Kazinczy lekicsinylő véleményének, túlzottnak tűnik az a hatalmas buzgalom, melyet e kiadvány lejárására mozgósított. Az iménti számok alapján azonban mindez érhetővé válik. Világos magyarázatot kap az óvakodás az „anyaiskola professorai”-tól, illetve annak minden alapot nélkülöző hangsúlyozása is, hogy ők miért *nem* tartoznak a debreceniség fogalomkörébe, noha a professzori kar és a konzisztórium „Pipa Cézé” között nemcsak szerves kapcsolat, hanem személyi átfedés is volt.¹¹⁶ Vélhetőleg azért sem Miskolccal, Kecskeméttel vagy Szegeddel foglalkozott az író, mert azoknak a városoknak, az ott élő értelmiségnek – ha egyáltalán reagáltak a forrongó nyelvkérdés túlzásaira¹¹⁷ – nem volt ennyire jelentős kisugárzása. A cívisváros azonban túlságosan korán fejezte ki szinte ugyanazt, amit az író egyéni nyelv-konceptiójával és nyelvi univerzalizmusával kapcsolatban később sokan képviseltek – köztük Teleki László és József, Pápay Sámuel, Pálóczi Horváth Ádám,¹¹⁸ vagy fordítási elvei terén Kármán József –, de Kazinczy ekkorra már Debrecenre korlátozta és megbélyegezte a szemléletével ellentétes felfogást, kinyilvánítva saját felsőbbrendűségét, mellőzve az érdemi érvelést.

A dolgok fonákja után talán a színéből is célszerű felvillantani néhány korjellemző vonást. Az 1711-ben még 2000 lakosú, kétharmad részében németek lakta, a hetvenes években még mindig csak húszezres Pest csupán néhány előkelő épületével

¹¹² Az államvallás erőltetett expanziója következtében a század elejétől II. József népszámlálásáig a protestánsok országos aránya a népesség közel feléről 20%-ra csökkent. G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 6; Uő., *Egy Keresztyén Respublika, i. m.*, 86.

¹¹³ ZSIGMOND, *i. m.*, 58. (kiemelés tőlem)

¹¹⁴ Ugyanebben az évtizedben 39 vármegyéből 1038 diák érkezett a debreceni főiskolába. RÁCZ István, *Az ország iskolája*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995, 31–32, 175–176.

¹¹⁵ TÓTH, *i. m.*, 55.

¹¹⁶ EMBER Ernő, *Kazinczy és Debrecen = Emlékkönyv Pap Károly, i. m.*, 88.

¹¹⁷ Földi János szép hasonlatával élve a forrásban lévő must megtisztul, zavaros sepreje leülepszik, íze és illata kiforr. Lásd Kazinczynak 1793. augusztus 12-én küldött levelében, *KazLev. II*, 307–308.

¹¹⁸ S. VARGA, *i. m.*, 351–362. (*A vitapartnerek nyelvszemlélete* című fejezet.)

különbözött a regionális központoktól. Vásárait már ugyanúgy érkeztek a szekerek ezrei, mint Debrecenbe, de mindkét helyszínen csupán céhes kézműipari és mezőgazdasági terményeket árultak.¹¹⁹ 1776-ban létesült az első pesti ipari üzem, a Valero testvérek manufaktúrája.¹²⁰ Pest jövőjével, az értelmiség növekvő számával és helyzetével kapcsolatban figyelemre méltó a dunai útvonal rendkívül előnyös pontján elhelyezkedő Komárom esete. Egy különös statisztika szerint – amely az áruforgalom és az értelmiség számának, illetve aktivitásának rejtett összefüggéseiről tanúskodik – Komáromban egyedül több szerző működött, mint a Dunántúl déli részén, vagy a Duna-Tisza közén.¹²¹

Ezen a téren azonban Debrecen még stagnáló periódusaiban is előkelő helyen állt. A helyi értelmiség súlyát vizsgálva, nemcsak a professzorok, papok, de szenátorok, főbírók, kereskedők, orvosok és ügyvédek körében is találkozunk méltán ismert személyiségekkel,¹²² életművekkel, tudományos teljesítménnyel, botanikusokkal, műgyűjtőkkel, térképész-rézmeteszőkkel.¹²³ A század második felében a professzorok (köztük Hatvani István, Budai Ézsaiás, Sárvári Pál és társai) szellemi teljesítménye viszonylag ismert. Kazinczy 1790-ben hat debreceni tudóst sorol föl a *Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségéhez* írott levelében, akik képesek magyar nyelvű tudományos művek írására. Név szerint Sinai, Ormós, Milesz, Szilágyi, Hunyadi és (a Grammatika miatt később meggyűlölt) Benedek nevét említi.¹²⁴ *Tübingai pályaművében* ő maga hangsúlyozza, hogy a debreceni kereskedők Londonnal és Párizssal franciául, német városokkal németül leveleznek.¹²⁵ A Konzisztórium egyházi és világi vezetői tankönyvek, teológiai és egyéb munkák sorát fordították magyarra és jelentették meg a város nyomdájában, amelynek országos terjesztő hálózata volt. Latinul és németül kivétel nélkül beszéltek, sokan francia és angol utazókkal is szót értettek. Többen közülük külföldi tudós társaságok tagjai. Közéjük tartozott az a Voltaire-fordító püspök, Piskárkosi Szilágyi Sámuel, akiről Kazinczy is elragadtatással emlékezett.¹²⁶ Az is aligha véletlen, hogy a Földi János által megnyert grammatikai pályázat második díját szintén „egy debreceni nemes lakos” kapta, egy „Tudós Veres Mihály” nevezetű,

¹¹⁹ H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*, Bp., Magvető, 1987, 143.

¹²⁰ *Uo.*, 150.

¹²¹ KOSÁRY, *i. m.*, 322.

¹²² Közülük tízen álltak szorgos levelezésben (elsősorban könyvészeti témákban) a jeles gyűjtővel, Dobai Székely Sámuellel. Lásd *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, szerk. HARGITTAY Emil, SZELESTEI NAGY László, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007.

¹²³ MOLNÁR, *i. m.*, 1–143.

¹²⁴ KazLev, II, 304. Általában városonként egy, Patakon és Erdélyben négy, Komáromban három tudóst nevezett meg. Lásd még EMBER, *i. m.*, 74.

¹²⁵ Idézi MISKOLCZY, *i. m.*, 83.

¹²⁶ A kísérleti fizika tanáraként Pope newtonianus rigmusát is magyarra fordította. Kazinczy „igen széles tudományú, s igen tiszta fejű s igen elmés embernek” mondja, aki képes volt éreztetni vele (ráadásul estétől reggelig) a görög, római, francia és német poéták értékeit. Szilágyit Németalföldön is a „természet remekének” nevezte professzora. KAZINCZY Ferenc, *Debreceni Superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel*, Tudományos Gyűjtemény, 1820, 99–100.

akiről a kutatásnak a mai napig nem sikerült érdemlegeset kiderítenie. A nők helyzetéről a műveltség szempontjából igen keveset tudunk, pedig Hatvani professzor a maga „leánykáinak” német társalgási órákat szervezett és klavírozni taníttatta őket.¹²⁷ Csokonai édesanyjáról is – egy szabómester leányáról – csak költőfiának köszönhetően ismert, hogy a könyvek szeretetét a szülői házból hozta, és más magvas művek között Barclay államregényét is olvasta.¹²⁸

Országosan is magasan kiemelkedő adat, hogy a helyi kirurgusok kilenctagú céhe mellett (akiket a század utolsó harmadában már egyetemi képzésre köteleztek) egyidejűleg négy nyugat-európai egyetemen végzett orvos¹²⁹ szolgált a városban.¹³⁰ A debreceni Weszprémi még életében hét nyomtatott művével szerepelt a Baldinger-féle orvosi biográfia Jénában megjelent kötetében.¹³¹ Az orvosdoktor Hatvani filozófiaprofesszor-ként a valószínűségszámítás és statisztika első hazai alkalmazója volt, aki a debreceni csecsemőhalandóság kiszámítása után javasolta a bábaasszonyok képzését.¹³²

A könyvkultúrával foglalkozó korábbi írásaimban bemutattam a helyi értelmiség nyugat-európai könyvpiacokhoz fűződő egészen kivételes kapcsolatrendszerét.¹³³ Ezért olvashatta a debreceni salétrominspector és több társa Barthélemy *Anacharsis*-át. Talán a Szathmári Paksi István professzor által tantárgyként tanított historia litteraria könyvészeti ismereteinek is köszönhető, hogy az egyetem Budára helyezése (1777) – sőt a rendelkezésünkre álló források szerint 1800 előtt – a pesti és budai magánkönyvtárak nem említhetőek egy lapon a debreceni értelmiség tekintélyes, sok száz, olykor az ezer kötetet is meghaladó könyvgyűjteményeivel.¹³⁴ Amint erre könyvtörténeti

¹²⁷ *Debreceni értelmiségiek levelei, i. m.*, 80.

¹²⁸ GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Református Kollégiumban*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 31.

¹²⁹ A külföldön tanult debreceni orvosok közül Buzinkai György (?–1768) Brémában, Leidenben és Amszterdamban tanult, „városi fizikusként” a patika inspektora volt, fordításai és szakirodalmi munkái is jelentek meg nyomtatásban. Weszprémi István (1723–1799) Zürichben, Utrechtben és Londonban tanult, a Lipcsei, Göttingai és Jéni Tudós Társaság is tagjává választotta. Hatvani István orvosdoktor és filozófia professzor (1718–1786), a kor talán legnagyobb magyarországi természettudósa Bazelben és Leidenben is tanult, peregrinációja végén külföldi egyetemi tanszékekre hívták meg. Csapó József (1734–1799) Strasbourgban és Bazelben tanult, az első magyar gyermekgyógyászati mű szerzője, botanikus, Weszprémihez hasonlóan a bécsi Anzeigen munkatársa. Kiemelkedő intellektus volt Szentgyörgyi József is, aki (Cserey Farkassal együtt) éveken át Kazinczy bizalmas barátja és levelezőtársa.

¹³⁰ Ekkoriban az egész (közel 9 milliós lakosságú) történelmi Magyarországon a teljes 18. század folyamán összesen 200 külföldön képzett orvos működött. Lásd KOSÁRY, *i. m.*, 160, 164–165, 603.

¹³¹ SZÁLLÁSI Árpád, *Weszprémi István és kora*, Debreceni Orvostudományi Egyetem, 1995. A Baldinger-bibliográfia borítólapjának verzóján közölt, „könyvzárta után” érkezett adat szerint Weszprémit (közvetlenül van Swieten után) terjedelmesen, pontosan, ötödikként ismerteti a mű első kötete.

¹³² G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 57–58, 393.

¹³³ A források több száz kötetes magánkönyvtárak jelentős számáról tanúskodnak. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014, 13–16.

¹³⁴ Az előző jegyzetpontban szereplő kötet bemutatja az ország legnagyobb és legértékesebb, 2500 példányt megközelítő polgári magánkönyvtárát, amely szintén Debrecenben jött létre.

munkáimban is utaltam, az alfabetizáció szintjét tekintve Debrecen – a 18. század derekán hozott konzisztóriumai döntéseknek köszönhetően – még 1870-ben is meglepő fölényrel vezeti a nagyvárosok listáját.¹³⁵

A fejezet összegzéseként elmondható, hogy a nyelvújítás lázas időszakában szükség lehetett hasonló ütközetekre, és ezen a téren Kazinczy kezdeményező szerepe elvitathatatlan.¹³⁶ A tudomány azonban ma már elutasítja a közösségi nyelvhasználat központi vezénylését, és helyteleníti egyes alkotók életművének utólagos „átlényegítését”. (Csokonai életművének átdolgozása terén az irodalmi vezér csupán látszatszerepet, a jelentős erkölcsi tőkével rendelkező csendestárs szerepét szánta Fazekasnak.) Az utóbbi két fő kérdésben a város kívánságát igazolta az idő (és az európai kultúra fejlődése), a csatátér sarából mégis bőséggel maradt a közösség ábrázatján.¹³⁷ Következésképpen az sem okozhat meglepetést, hogy az érintettek nem irodalmi,¹³⁸ hanem morális kérdés-ként tekintettek az ügyre.

A Csokonai nekrológ és az Árkádia-pör hatása

Témánk szempontjából viszonylag csekély új hozadéka lehet a Csokonai nekrológnak és az 1806 őszén kezdődő Árkádia-pörnek. Egyértelmű következmény viszont, hogy a debreceniség fogalma – egy Kazinczy tetszése szerint változó pejoratív tartalommal¹³⁹ – olyan toposzá vált a gyakori ismétlés folytán, melyet „elég volt kimondani, nem kellett megmagyarázni”.¹⁴⁰ Lakner Lajos szerint az lehetett a téma nyilvánosság elé vitelének célja, hogy Debrecent „leszoktatgassa” véleményének nyilvánításáról.¹⁴¹ A pör

¹³⁵ *A Magyar Korona országai az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás*, 1871, 221–222.

¹³⁶ „Hogy a magyar irodalmi nyelv művészi hajlékonyságúvá válhassék, s mégis megőrizze acélos erejét, ahhoz két eszköz kellett: kalapács és üllő. Kazinczy kezében volt a kalapács, Debrecennek pedig vállálnia kellett az üllő hálátlan szerepét.” ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nyomdai Vállalata, 1937, 155.

¹³⁷ Balogh István szerint Debrecen negatívumai számos nagyvárosról elmondhatók, de egyik hazai település sem „részesült abban a szerencsében, hogy egy irodalompolitikus és publicista a villogó reflektor fényét évtizedeken keresztül rá irányítsa. Kazinczy nélkül Debrecen nem lett volna ... elvetendő példakép és minden szellemi haladás gátja”. BALOGH, *i. m.*, 21.

¹³⁸ Lakner Lajos értelmezésében Fazekasék nem tudtak mit kezdeni az irodalmi nyilvánossággal, úgy érezték, hogy az „irodalomról alkotott nézeteik miatt egész világukat érte támadás”, ők voltak, akik „képtelenek voltak elrejtteni indulataikat” Kazinczyval ellentétben, aki „a nyílt színen képes volt eltakarni személyes sértettségét”. LAKNER, *Az Árkádia-pör*, *i. m.*, 67–68.

¹³⁹ Ilyen pejoratív tartalom például az, aki „ott akar maradni ahol volt”, aki „Orthoglottus”, aki „semmit változtatni” nem akar, akiben „puritánusi makacsság” lakozik, aki tévedhetetlen és csalatkozhatatlan, mint Jeruzsálem és a „Grammatikai Róma”, ahol „irtoztató” a lélek és „dögletes” a levegő.

¹⁴⁰ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, *i. m.*, 71.

¹⁴¹ Mint a szerző megjegyzi, „óvakodom attól, hogy Kazinczy taktikázását átgondoltnak és tudatosnak gondoljam, mert így elkerülhető, hogy ő legyen történetünk gonosz, rossz szándékú és manipuláló szereplője”. Megállapítja, hogy az író kollektív bélyegként aggatott elitélendő tulajdonságokat a városra úgy, mintha azok eredendően adottak volnának. LAKNER, *Az Árkádia-pör*, *i. m.*, 69, 74.

adalékainak interpretációival kapcsolatban valóban elképzelhető, hogy a Csokonai síremlékére szánt „Et in Arcadia ego” felirat – jóllehet a többféle ellentétes értelmezés lehetősége már Ovidius és Vergilius óta fennáll – minden hátsó szándék nélkül és első-sorban Nicolas Poussin (1594–1655) festményének ötletén alapul, melyet Kazinczy rézmetszetről ismert. Viszont az író logikai ugrásoktól sem mentes szövegmagyarázata¹⁴² – az adott viszályok között – alkalmatlan volt bizalomkeltésre. Emellett a létezik egy emelkedett neoklasszicista értelmezési lehetőség is, amely olyannyira fennkölt világba vezet, ahol „a szavak jelentése független a mindennapi életbeli használatától”.¹⁴³ A jelek szerint a helyiek egyáltalán nem vágyakoztak ilyen világba. Ráadásul a jóhiszemű értelmezésektől,¹⁴⁴ a debreceniektől, illetve a pertől és minden vitától független valóságban, a szótárirodalomban nemzedékeken át kitörölhetetlenül jelen volt és maradt a cívisek által kevésbé kedvelt jelentéstartalom.¹⁴⁵ Ezen túl, az érintetteket már azért sem lehetett könnyedén meggyőzni arról, hogy Árkádia a „művészi élet szép szféráját” képviseli, mert Kazinczy Fazekashoz írott levelében 1806-ban „Abdera új életre kelt lakosaihoz”, azaz Trákia butaságukról híres közösségéhez hasonlította a város népét.¹⁴⁶

Az Árkádia-pörről írott könyvében Lakner Lajos merész ellentétpárokat alkalmaz: „Kazinczyval ellentétben a debreceniekből teljesen hiányzik a művészet kultusza”,¹⁴⁷ „Debrecenben Csokonai egyedül lehetett a képek iránti vonzalmával”,¹⁴⁸ majd degradálja Sárvári Pál (műfajában országosan első) magyar nyelvű rajztanítási tankönyvét is.¹⁴⁹ Ami a képek iránti vonzalmat és egyedüllétet illeti, a költő jó barátságban volt a „rézmetsző atyfiakkal”, hónapokat töltött kis házukban, és halálos betegen hozzájuk intézte egyik utolsó levelét. Azt bátran kijelenthetjük, hogy a század végén a debreceniek közül kevesen készítettetek családtagjaikról portrét, de ugyanez elmondható a hazai városlakó népesség közel 100%-áról. A kategorikus minősítés viszont azért is meglepő, mert a szakirodalom ebből a korból fél tucat debreceni műgyűjtőt sorol fel (köztük

¹⁴² „Arkadia, igenis, marhalegelő-tartomány volt, és éppen ezért, minthogy az volt, ottan virágoztak a műzsák mesterségei leginkább. [...] Arkádiában élni tehát, és a márvány szavai szerint az: ARKÁDIÁBAN ÉLTEM ÉN IS! nem jelent egyebet, mint ezt: Egyike voltam hazám kedvelt énekeseinek én is, s boldog életet éltem a mesterség szép régiójában.” KAZINCZY Ferenc, *Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre = Magyar Pantheon*, Bp., Stampfel, 1884, 218–223. Lásd még KazLev. IV, 308–311.

¹⁴³ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 77–82.

¹⁴⁴ „A Kazinczy által felhozott érvek mellett azt is látnunk kell, hogy feliratterve finoman és talán kétértelműen utalt Csokonai rousseau-izmusára is, amennyiben az Árkádia primitív életformáját előnyben részesíti a civilizációval szemben.” RADNÓTI Sándor, *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése, Winckelmann és a következmények*, Bp., Atlantisz, 2010, 493.

¹⁴⁵ Pápai Páriz Ferenc latin szótára, sőt még annak Bod Péter-féle 1801-es kiadása is említi az Arcadia címszónál az Arcadicum pecus fogalmát, azaz „Minden nagy rest marha, mint a’ számár...” Nyolcvan évvel később Finály Henrik latin szótárban hasonló tartalom szerepel: „Juvenis Arcadicus Együgyű, bárgyú ember (az arkádiaiak bárgyúsága s műveletlenségeért).”

¹⁴⁶ BALOGH, i. m., 26.

¹⁴⁷ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 53.

¹⁴⁸ *Uo.*, 56.

¹⁴⁹ *Uo.*, 54.

városvezetőket, Simonffy Sámuel és Fáy Jánost, illetve Kazay Sámuel patikust¹⁵⁰), és a művészetek barátai közül többekkel Kazinczy is levelezésben állt.¹⁵¹ A debreceni rézmetsző diákok között valóban kevés volt az igazi talentum, több közöttük a mesterember, mint a művészi hajlamú, de illusztrációik a kor hazai viszonyai között országos figyelmet keltettek, sikereiket Görög Demetertől Bánffy Györgyön át Széchényi Ferencig lelkesen üdvözlötték. Elkészítették Csokonai egyetlen hiteles portréját, sőt az is nekik köszönhető, hogy Debrecen – mint Lyka Károly méltatja – az Alföld *egyetlen* grafikai hagyományokkal rendelkező településévé válhatott. A szépművészetek hazai realitásairól leginkább az árulkodik, hogy 1835-ben a kortársak még úgy vélekedtek, hogy az országban egyetlen köztéri emlékmű vagy szobor sem áll.¹⁵² Kiss Sámuel, a rézmetszők debreceni tanára mindenestre igazi tehetség volt, akinek önarcképét és feleségéről készített remek pasztellképét mérsékelt lelkesedéssel fogadta Kazinczy, csupán a művész gipsz büsztökről készült, ízetlen klasszicista másolatai láttán tanúsított igazi örömet.¹⁵³ „A kié Csokonai?” kérdésre szintén nehezen tartható választ kapunk, mert a költőért megharcolt Debrecen, az ő „szemetes” írásait leértékelő Kazinczy ellenében.¹⁵⁴

A debreceniségtől a civismentalitásig

Debrecen gazdasága 1711 után és főként a század második felében nehéz helyzetbe került: az 1754-es vámrendelet után elenyészett az országhatárokon kívüli távolsági kereskedelem, a kereskedőtársadalom 44%-a hagyott fel hivatásával.¹⁵⁵ Komárom említett példája nyomán feltételezhetjük, hogy ezek a tendenciák a társadalom életének egészét, az élet minden körét befolyásolták. De a század folyamán mindvégig legnépesebb hazai település e lassú változások során vásárai, kézműipara, értelmisége, főiskolája és

¹⁵⁰ A művészetbarátok között a régebbi irodalomban nem említett Kazay Sámuel (1711–1797) patikus gyűjteményében nem csupán Mányoki Ádám-festmény vagy kínai festménytekercs volt, hanem *laterna magica* is, „sok csinosan festett üveglappal”. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium*, i. m., 203–214.

¹⁵¹ Sz. KÜRTI Katalin, *Kazinczy és a debreceni művészeti élet = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, Sátoraljaújhely, Kazinczy Társaság, 1990, III, 95–118.

¹⁵² LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 157. A költő debreceni síremlékével kapcsolatban a szerző úgy véli, hogy a helyi temetők azért elhanyagoltak, mert a református prédikátorok miatt nem hatott a klasszicista temetőkultúra a város ízlésére. Azonban Petőfi 1847-ben és Arany 1855-ben az egészen más vallási háttérű Széphalom pusztuló emlékhelyét találta minősíthetetlen állapotban, Kazinczy sírján legelésző pulykákkal. <http://nyelvmuzeum.net/index.php/olvasosarok/nyelvmuzeumi-naplo/511-kertem-szepul-9> (Letöltés: 2021. január 7.)

¹⁵³ Sz. KÜRTI, i. m., 105.

¹⁵⁴ 1849 után Csokonai Lapok című folyóirat indult, majd Csokonai Emlény és Csokonai Album következett, a költőről neveztek el a Színházat, a Csokonai Kört, egy nyomdát, vendéglőt, patikát és iskolákat is. A Városi Múzeum alapítását egybekapcsolták a költő halálának századik évfordulójára emlékezéssel.

¹⁵⁵ 1570 táján még volt olyan helyi kereskedő, aki kétszáz gyalogos katonát tartott fegyverben. *Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1984, I, 246, 379.

nyomdája révén is jelentős tényező maradt.¹⁵⁶ Bár ekkoriban már nem tudta maradéktalanul betölteni azt a szerepet, amelyre múltja és lehetőségei képesíthették volna, 1831 és 1845 között még tíz debreceni tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak.¹⁵⁷

A város kereskedelmi múltját feltáró szakirodalom ismeretében¹⁵⁸ abszurdumként hatnak az olyan tértől, időtől és valóságtól elszakadó megállapítások, melyek szerint Debrecenben Csanak Józsefnek a 19. század végén kellett arra ráébrednie, hogy „a pénz forgatása és a nyereség nem ördögtől való”.¹⁵⁹ Nyomtatásban is hirdette ezt már Melius püspök, aki hasznót hozó kölcsön után elismerte a tisztességes, 5%-os kamatot.¹⁶⁰ Az is poétikus általánosításnak tűnik, amikor a hajdan folyton úton lévő, kereskedésből és fuvarozásból élő település bezárkózásáról, külföldi példák iránti érdektelenségéről, a „kíváncsiság” totális és egyetemes hiányáról olvasunk. Az iméntiek szintén Kazinczy visszhangra talált vádjait idézik.¹⁶¹ Pedig ha napjainkból visszatekintve valami igazán visszataszítónak mutatkozik a régi „debreceniség” terén, az éppen a rideg kereskedőszellem maradványa. Mert kamatot időnként családon belül is felszámoltak, egy-egy asszony a maga „hozott vagyonából” nemegyszer a saját férjének is kamatra adott kölcsön, közös vállalkozásukra.¹⁶²

A 19. század derekán a parasztpolgári jelleg már kétség kívül anakronisztikusnak tűnhetett. Irinyi Károly először az Alföld című folyóiratban publikálta a cívismentalitásról szóló nagyhatású könyvének vezérfonalát,¹⁶³ melynek tanulságaira két szerző is érdemben reagált. Orosz István összegzése szerint a legnagyobb problémát „nem az okozta, hogy a cívispolgár ragaszkodott az archaikus termelési ideálhoz [...]. A tragikus elmaradás abból fakadt, hogy a nagy kereskedő és iparos famíliák is földbe fektették tőkéjüket a 19. század második felében”.¹⁶⁴ Üzletemberekről lévén szó,

¹⁵⁶ Iparának termelékenységével nem dicsekedhetett, de a mesterek létszámát tekintve még több mint ezer fővel előzte meg az élenjáró királyi városokat. *Debrecen története, i. m.*, II, 311.

¹⁵⁷ BÉNYEI Miklós, *A Magyar Tudós Társaság tagjai a reformkorban = Debreceni történelmi miniatürök*, Debrecen, 2000, 17.

¹⁵⁸ *Debrecen története: Debrecen helytörténeti irodalma*, szerk. BÉNYEI Miklós, Debrecen, Griffes Grafikai Stúdió, 2002, VII, 87–90, 160–161.

¹⁵⁹ LAKNER Lajos, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”: Nyilvánosság és idegenség Debrecenben az 1830-as évektől a 20. század elejéig = *A debreceniség mintázatai, i. m.*, 163.

¹⁶⁰ „Ha [...] másnál hoz hasznót az én pénzem [...] társ lehetek az én jószágom hasznára [...] mert én is hasznát venném pénzemnek.” *Debrecen története, i. m.*, I, 519. Lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Egy Keresztényen Respublika, i. m.*, 82. (71. jegyzet)

¹⁶¹ LAKNER, *Az Arkádia-pör, i. m.*, 9–10.

¹⁶² HBML. 1018/c. Polgári perek. Hasonló mentalitásról árulkodik, hogy a Kollégium a városi támogatás eltiltásakor, 1752 után, külföldi felekezeti támogatással képes volt arra, hogy működésének biztosítására létrehozza a Tiszántúl legnagyobb hitelintézetét. Minden nélkülözhető pénzösszeget 6%-os kamatra kihelyezve, húsz év alatt megtízszerezték a Kollégium éves bevételeit. Az intézmény az 1792-es *Inventatio* alkalmával már akkora vagyonnal rendelkezett, hogy csupán a kint lévő tőketartozások elérték a 137.398 forintot. RÁCZ, *Az ország, i. m.*, 139; RÉVÉSZ, *Sinai Miklós és kora, i. m.*, 116–120.

¹⁶³ IRINYI Károly, *A debreceni cívis gondolkodása és mentalitása a századfordulón*, Alföld, 1986/12, 47–73.

¹⁶⁴ A szerző megemlíti, hogy a hagyománytisztelő cívismentalitásnak köszönhető a Hortobágy megmenekülése. OROSZ István, *Cívismentalitás-cívisgazdálkodás*, Alföld, 1987/4, 66.

erre alighanem racionális okuk volt. Hogy miért, az számomra leginkább egy „céhen kívüli” szakember¹⁶⁵ adatgazdag írásából tárul föl, akinek válasza szinte észrevétlen maradt a mentalitástörténeti irodalomban. Pedig a gazdaság, a hitelélet, a bankok és a statisztika világában jártas, családja révén is közérdekű információk sokaságával rendelkező szerző a teória legkritikusabb pontjaihoz kapcsolódott. Úgy látja, a „preindusztriális csökevények” magyarázatául az szolgál, hogy a tőkés gazdálkodás legalább annyira függ a hitelkérdéstől, mint a mentalitástól. Mivel a cívis azt tapasztalta, hogy a létért folyó küzdelemben többen mennek tönkre, mint ahányan felemelkednek, a szerény, hagyományos, ugyanakkor biztos megélhetést kínáló kollektív létmódot választotta, amely könnyedén formál a „szükségből erényt” és világlátást. Mert „egy átlagosan 32 hold földdel rendelkező, deklasszálódni induló gazdaközösségtől irreális megkövetelni, hogy [...] önmaga elpusztításával legyen az industrializáció benefaktora”.¹⁶⁶ A belső legelő 1877-es felosztása után áttérhetett volna a belterjes gazdálkodásra, de aki a „szegények bankjából” sem jutott kölcsönhöz,¹⁶⁷ annak szétforgácsolódott a birtoka. A szerző tényfelsorolásában figyelmet érdemelnének a 19. század utolsó évtizedében is külföldön tanult cívisek adatai,¹⁶⁸ az iskoláztatás, illetve a mezőgazdasági és kereskedelmi szakoktatás megszervezésének tényei¹⁶⁹ és a polgári életmódra vonatkozó konkrét utalások, amelyek roppant kevéssé emlékeztetnek a szakirodalomban uralkodó képre.¹⁷⁰

Ami Irinyi Károly koncepciójában a párhuzamok és összehasonlítások hiányán kívül is említendő, az elsősorban az „önkultusz” néhány komponense. A sok lehetőség közül egyetlen lényegi példával élve: a „magyarság és a nemzeti ellenzékiiség metropolisza” olyan fogalmak, melyek valóságmagvát jó néhány 19. századi kortárs

¹⁶⁵ MATKÓ László, *Cívis élettér és társadalmi hierarchia*, Alföld, 1987/4, 67–73.

¹⁶⁶ *Uo.*, 70. A napóleoni háborúk devalvációja, a Kossuth-bankók megsemmisítése és a kényszerű államkölcsönök után nem volt választási lehetőség. 1850-ben a lakosság 12%-a, 1870-ben már több mint 30%-a élt tanyákon.

¹⁶⁷ A szegények bankja (mert 10-20 forintot a bankok nem kölcsönöztek!), Könyves Tóth Kálmán 1884-ben alapított Kölcsönös Segélyegylete 1902-ben 8176 tagot számlált, vagyona 5,02 millió korona volt, ebből 5,01 millió volt kihelyezve. MATKÓ, *i. m.*, 69.

¹⁶⁸ *Uo.*, 70.

¹⁶⁹ Egy 30 elemes mintából 13 cívis gyermeke érettségizett, 7 gazdasági akadémiát, egyetemet és kadetiskolát végzett, 7 kereskedelmi akadémiát. 1873 és 1910 között az őstermelők gyermekei közül 830 végzi el a felső kereskedelmi iskolát. *Uo.*, 72.

¹⁷⁰ *Uo.*, 71. Idézi Matkó Jánosné Törös Margitot, akinek szülei a Gohér utcában laktak, szülőjük és nagy borházuk volt. „Az első szobában német faragott bútor volt, vásár- és ünnepnap itt terítettek meg Zsolnay-készlettel, étkezés előtt apám Bibliát olvasott, ebéd után a zsolnároskönyvből énekeltünk. Délután szüleim feketét ittak, majd apám rágyújtott egy szivarra. [...] Én a verseket nem szerettem, de meg kellett hallgatni. A házban 50-100 könyv lehetett, Jézus életére magyarul és németül, Jókai és Csokonai műveire emlékszem, valamint olasz és német társalgási könyvre. Apám Olaszországba járt, szüksége volt rá. Iskolába addig jártam, míg a kamatos kamatot meg nem tanultam, utána Boskovicsékhoz jártam szerbet, németet gyakorolni.” A családban csokornyakkendős, színházba és gőzfürdőbe járó, újságolvasó, szivarozó juhartó gazdák is éltek.

gondolkodó papírra vetette, így minden öndicséret nélkül is közhelyszerű igazságként hatottak.¹⁷¹ A „metropolisz” említését napjainkban már lehet nagyzsolásként értelmezni, a korábbi századok azonban még ismerték a fogalom jelentését: az eredeti görög kontextusban városállam, anyaváros, amelynek hátországa van. Ha valami jellemző a régi Debrecenre, akkor éppen ez a hátország a legfontosabb karakterisztikum.¹⁷²

Irinyi Károly ugyanakkor számos markáns jellegzetességre – „operettes politikai sémákra” – rávilágított, melyek között a zsidó származású függetlenségi pártvezér, Bakonyi Samu harsogta a magyar faj felsőbbrendűségét. Bár az „önmaga iránt táplált gyöngéd szeretet” a világ bármelyik közösségére jellemző lehet, stílusosan és tartalmilag egyaránt kimerítő válogatással találkozunk a 19. század hordószónokainak, tószójainak, közhely-szótárainak, vezércikkeinek és kortesbeszédeinek repertoárjából. E disszonáns hangok hallatán kedvünk támad minden tárgyalt jelenséget mítoszként vagy illúzióként eloszlatni. Pedig elsősorban a századforduló konzervatív cívisrétegének feltálat sztereotípiákról van itt szó, és a koncepció kritikusa arra figyelmeztet, hogy ezek a sémák korántsem azonosíthatók a réteggel magával.¹⁷³ A kései olvasó azonban éppoly izgalmi állapotba kerülhet az említett szövegek terminológiájától, mint a történész egykor, így a leírt jelenségek némelyike már stílusos okokból is pontosan ugyanazzal az intenzitással marasztható el, mint annak éppen az ellenkezője.¹⁷⁴

Azt a tényt, hogy a 18. és még inkább a 19. század nem sorolható a város fényes korszakai közé, már Balogh István alapvető tanulmánya világosan kimondja. A 16. század második felének Szakály Ferenc által bemutatott, országosan is magasan kiemelkedő debreceni számadatait¹⁷⁵ – például az adófizető képességet illetően – a 18. század az említett okokból sem volt képes megismételni. Azonban Gyimesi Sándor szerint¹⁷⁶ Debrecen minden lehetséges mutatót figyelembe véve (köztük a népesség száma, gazdasági, kulturális és közigazgatási jelentősége alapján) az évszázad folyamán, a sokasodó kedvezőtlen jelek ellenére megőrizte első helyét. Ehhez képest

¹⁷¹ A tanulmány bevezetése a cívis melldöngetés körébe sorolja, hogy „az állami önállóság tudata Debrecenben a legerősebb”, azonban a szerző azonos tartalmú terjedelmes kötetéből kiderül, hogy a Zemplén megyei ellenzék vezére volt, aki e bölcs kijelentést tette. IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002, 45.

¹⁷² A hátország a „fiók iskolák” százaiával, a nyomda bizományosaival – akik Debrecenben tanulták a könyvkötő mesterséget – a diákság látogatta 1200 református egyházközséggel, a helyi céhek távoli filiáival, a vásárváros kereskedőinek kapcsolati hálójával is kifejezhető.

¹⁷³ MATKÓ, *i. m.*, 67.

¹⁷⁴ Debrecen egyrészt vádolható kuruckodással, sőt azzal is, hogy a Monarchiával szemben nem volt elég rebellis. Az „állandóellenzék” bélyegzett cívisek mégis kiközösítették azokat, akik a passzív rezisztencia idején állást vállaltak. Valójában az évtizedeken át tomboló, miniszterelnököt buktató, főispánt leckéztető debreceni Kossuth-kultusz hevében sem tűnik szokatlan vagy országosan egyedi jelenségnek, hogy a függetlenségiékek között szép számmal voltak, akik belátták a kiegyezés bizonyos előnyeit. A tucatnyi további példa szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit.

¹⁷⁵ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., Balassi, 1995, 24.

¹⁷⁶ GYIMESI Sándor, *Városok a feudálizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*, Bp., Akadémiai, 1975, 262–266.

Beluszky Pál a 19. század végét vizsgálva már csupán a hatodik helyre sorolja a város regionális szerepköreit, jóllehet az első öt helyből hármat a hatalmassá növekedő Budapest, illetve Pozsony és Zágráb foglalt el.¹⁷⁷ Irinyi Károly végezetül úgy értékeli, hogy az általa leírt jelenségek ellenére, az 1910-es évekre mégis megérték Debrecenben „a hatalmi struktúra polgári jellegének, egyben a modernebb várospolitikai kialakításának társadalmi feltételei”.¹⁷⁸ Nagyváros és egyetemváros született, mert az az akadályokkal szegélyezett rögzös út, amelyen egy „cívismentalitású” település a céljához érkezett – a 20. században remélhető városi kvalitásokig – mégiscsak vezetett valahonnan valahová. Ezek szerint a polgárosodásnak létezett egy sajátos, belső fejlődésből eredő útja, amelynek eddigieknél alaposabb gazdaság-, társadalom-, és mentalitástörténeti feltárása talán világosabban definiálhatná számunkra a debreceniség lényegét. Balogh István nyomán úgy vélem, e fogalom tartalmához sorolható, hogy a helyi parasztpolgári közegben erőteljesen érintkezett a szóbeli és az írásbeli, a népi és a városi kultúra,¹⁷⁹ a klasszikus, a biblikus és az európai műveltség, amelyeknek létrejött egy jellegzetes szintézise,¹⁸⁰ és az generációkon át széles körben hatott. Ha a debreceniség fogalma valóban létezik, jelentésének több köze van a polgárosulás önálló magyar útjához, mint irodalmárok dühös jelzőihez. Mert ez a település „a régi magyarság legnagyobb [...] városalkotó művei” közé sorolandó.¹⁸¹

A „hamis tanú” és az idegen

Míg Debreczeni Attila *A debreceniség mintázatai* című fogalomtisztázó tanulmányában feltette a kérdést, hogy vajon a debreceniség fogalma „megnevez-e valami létezőt, avagy inkább maga konstruálja azt”, addig Lakner Lajos megkísérelte „a megnevezett létező” olyan tartalmainak igazolását, amelyek az ország többi városához képest egyedi és kirívó jellegzetességként jelennek meg előttünk.¹⁸² A szerző korábbi munkájában Kazinczy pejoratív toposzá vált, „évszázadon keresztül [...] továbbélő” vádjáról¹⁸³ szólt, ezúttal már a Debrecennel kapcsolatos későbbi leírások Kazinczy tételeitől függetlenednek, így a korábbi írott szövegek (szokatlan módon)

¹⁷⁷ BELUSZKY Pál, *A polgárosodás törékeny váza: Városhálózatunk a századfordulón*, Tér és társadalom, 1990/3–4, 13–56.

¹⁷⁸ IRINYI, *A debreceni civis gondolkodása*, i. m., 55.

¹⁷⁹ BALOGH, i. m., 18.

¹⁸⁰ E szintézis kiemelkedő kulturális példája Csokonai Debrecenben szerzett sokrétű és bámulatos műveltsége – természettudományoktól a geográfián át a zenéig, Anakreontól a biblikus allúziók sokaságán át Rousseau-ig és az európai kortársak műfordításaiig – akinek költészetét a szervesen hozzátartozó parasztpolgári elemektől kívánta a széphalmi mester megtisztogatni.

¹⁸¹ Szabó István történeoszt idézi JULOW Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., Gondolat, 1975, 17.

¹⁸² LAKNER, „Máshoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”, i. m., 154–168.

¹⁸³ LAKNER, *Az Árkádia-pör*, i. m., 9.

nem hatnak a későbbiekre.¹⁸⁴ Valóban nehezen igazolható, hogy egy tekintélyes írónak vagy a széphalmi ítéletet végrehajtó Toldy Ferencnek (domináns pozícióból) milyen befolyása volt a véleményformálókra és így a közvélemény alakulására. A megváltozott koncepció szerint a bírálatok csupán a közvélekedés részét képező „köztudomású” dolgokat fejezik ki¹⁸⁵ (előzmények nélkül) az archaikus gazdálkodású, sáros-poros településről.

Annak ellenére, hogy a régi debreceniek Balogh István szerint feltétlen azonosulást vártak az „idegenektől”, kritikus írásokban is szép példáit látjuk a jövevények asszimilációjának és befogadásának. Beilleszkedtek az idegenből érkező tőkésdinasztiák, a Kontsek, a Rickl, a Sesztina és a Julow családok, mint ahogy a szóban forgó tanulmányban említett Csanak József leszármazottai is elfogult debrecenieké váltak. Lakner Lajos mégis az idegenséget, a kirekesztést választotta *A debreceniség mintázatai* kötetben megjelent írása címében is kiemelt vezérmotívumként: „Sokszor bennem hamis tanú / Más ellen a gonosz gyanú./ Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség.” Felmerül a kérdés, hogyan szolgálhat egy hódmezővásárhelyi lelkésznek Kolozsvártól Pozsonyig megjelenő műve a „kirekesztő” debreceniség kifejezésére? Szőnyi Benjáminnak a kegyesség gyakorlását szolgáló, *Szentek hegedűje* című kötete ugyanis csupa olyan részletet tartalmaz, mint minden keresztyén ember imádsága: a bűnök és vétkek megvallását, Isten dicséretét, segítségül hívását. Az idézett éneknek távolról sincs köze etnikai vagy felekezeti alapú idegenséghez, amelynek cégeréül szolgál.¹⁸⁶ Strófái közül százával lettek volna idézhetőek olyan sorok, mint „Szeretem felebarátom; / mert benne képedet látom”, sőt az is, hogy „Ha üldöztetem a’ Te nevedért, / El-tűröm azt-is a’ Te kedvedért.” Hasonló idézetekre azonban a mondanó igazolására nem volt szükség.-

Természetesen azok a tények is továbbgondolást érdemelnek, amelyek Lakner Lajos nézeteinek valós támpontjait képezhetik. Az általam is érintett gazdasági és demográfiai tények ismeretében azonban aligha meglepő, hogy egy ötvezetres településnek kisvárosias jellege van, melynek belső körein belül mindenki ismer mindenkit, sőt a szenátorok, professzorok, nemesi-értelmiségi háttérű kereskedők között rokonkapcsolatok szövődnek, a személyes kapcsolatok és csoportérdekek pedig olykor felülírják a körön kívülről magasabbnak vélhető érdekeket. Rendre elmarad viszont

¹⁸⁴ A 18. századvég debreceni polgárainak vélhetőleg sejtelmük sem volt az intertextualitásról, ezt általános ismeretelméleti megfontolásból mégis másként látták: hasonló helyzetekre – amikor a dolgok a régi kerékvágásban haladtak – a klasszikus mondást alkalmazták, melyet maguk is napi gyakorisággal tapasztaltak: „Vacca vaccam sequitur”, azaz „egyik árkádiai jószág megy a másik után”.

¹⁸⁵ LAKNER, „*Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség*”, i. m., 160.

¹⁸⁶ A kegyes énekszerző ritkán látja szükségét annak, hogy bibliai textusra hivatkozva pontosítsa sorainak jelentését. *A Szentek hegedűje* 1762-es kolozsvári kiadásának 84. lapján azonban közvetlenül a „hamis tanú” követő „gonosz gyanú” említése mellett (a mű több kiadásában is) az 1Tim 6,4 versére történő utalás található. A magyarázatos Biblia szerint ez a textus egy és ugyanazon gyülekezeten belüli szeretetlenségről, olyan tévtanítóról szól, akitől viszálykodás, istenkáromlás és gonosz gyanúsítás származik. Lásd *Biblia magyarázó jegyzetekkel*, Bp., Kalvin, 1996, 1451.

a kitekintés, hogy a többi (reformkori vagy 1867 utáni) „nagyvárosban”, a cívisvárosához viszonyítva, mikor és milyen volt a sajtó jellege, illetve a nyilvánosság ereje, mikortól települhetett meg a zsidóság, a befolyásos körök között volt-e összefonódás, a helyi elitek esküdt ellenségei voltak-e saját érdekeiknek vagy sem, és így tovább.

Az idegenség debreceni problematikáját igazolandó hivatkozik a szerző Czoch Gábor kutatásaira is.¹⁸⁷ Ezúttal is ugyanazzal a megoldással találkozunk, mint a cím-választás esetében. A hivatkozott kötetben említés sem történik a cívisvárosról, sőt a szerző bőségesen dokumentálja, hogy a 19. század végi és 20. század eleji tankönyvek, illetve összefoglaló történeti munkák minden településsel kapcsolatban, kivétel nélkül, egységesen és országosan a polgárság idegen voltát és a helyi elitrétegek összefonódását emelik ki. A szöveg mégis olyan értelmezést közvetít, amelynek hatására a felületes olvasó egy egész ország összes tankönyvében kimutatható, mindenkiről és minden hazai településről szóló összegzést speciális debreceni jelenségnek vélhet.¹⁸⁸

A tanulmányban vizsgált két kivételes életút természetesen eltér attól a képtől, melyet a szerző a város történetének adott korszakában, a helyi társadalom átlagáról felvázol. Csanak József és Déri Frigyes esetében rendkívüli adottságú, dinamikus személyiségekről van szó, akikről megtudjuk, hogy nyitottak az újításra, céljuk a nyereség, vállalják a kockázatot. Amiben különböznek profitorientált társaik többségétől: foglalkoznak a közügyekkel, áldozatot vállalnak a közösségért és ennek ellenére is vannak konfliktusaik. Indokolhatatlan általánosításokhoz akkor közelítünk, amikor a cívismentalitással ellentétes különlegességként jelenik meg az, amit minden vándorló debreceni iparoslegény mindig tudott: fontos dolog tapasztalatot szerezni a világban.

Dérinek csalódást okozott, hogy 1920. október 18-a és 1921 májusa között – a világháború, a terror, a román megszállás, az éhezés és a spanyolnátha rettenetes körülményei közül kiemelkedő városban – „még mindig” nem született döntés a gyűjteményét befogadó múzeum telkének ügyében. Lakner Lajos kutatásainak köszönhetően ma már feltételezhetjük, hogy „Déri zsidó származása hátráltatta a megoldást, erről pletykáltak”.¹⁸⁹ A kedvező közhasznú döntés végül megszületett. Ami az antiszemita vádakot illeti, a református egyház közvéleménye politikai értelemben erősen tagolt volt: megfert soraiban „a szocialista próféta” Jánosi Zoltán lelkész, a „thalykálmanos” kuruc irányzat igen sok képviselője, a két világháború között is vezető egyházi pozíciót betöltő Juhász Nagy Sándor (a Károlyi-kormány egykori belügyminisztere)

¹⁸⁷ LAKNER, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”, i. m., 167.

¹⁸⁸ CZOCH GÁBOR, *A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében = Az emlékezet konstrukciói: Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*, szerk. CZOCH GÁBOR, FEDINEC CSILLA, Bp., TLA, 2006.

¹⁸⁹ LAKNER, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”, i. m., 165. Arra vonatkozóan sajnos nincs információ, hogy egy magyar nagyvárosban régen és most hány hónap alatt születik ilyen ügyekben döntés, az azonban valószínűsíthető, hogy Egerben és Kalocsán, valamint Rómában és Jeruzsálemben mindig mérlegelendő volt és lesz a szakrális centrumtól (például székesegyháztól) kétszáz méteren belüli telkek hasznosításának ügye.

és a magyar liberalizmus harcias képviselője, Baltazár Dezső is. Ráadásul a korszak mindhárom vezető református teológiai irányzata filozofemita volt. Baltazár zsidóság melletti kiállásánál határozottabb gesztus más városokban és felekezetekben ekkoriban – a Déri Múzeum helyszínének kijelölése időszakában – aligha történt. Amikor a fehérterror idején elhurcolták a szegedi rabbit, a püspök (kiváló hebraista) vállalt szolgálatot a körükben. Baltazár 1920-ban „egyesítette a helyi törvényhatóság protestáns, zsidó és liberális elemeit”, 1920 tavaszán a Nagytemplomot zsinagógaként ábrázoló képek jelentek meg, a Hajdúföld „elzsidósodott Kálvinista Rómáról” cikkezett.¹⁹⁰ A református püspök 1921. január 22-én meg is kapta (a felekezeti hovatarozástól nehezen elválasztható) politikai választ, amikor a Nagytemplomban Kossuth székét és a rajta elhelyezett Zsoltáros könyvet fekáliával beszennyezték, a falakra és a toronyra „Üsd a reformátust” feliratú táblákat helyeztek.¹⁹¹ Az adott esetben ezért is méltánytalan az antiszemitizmus kapcsolatba hozatala Debrecen református hátterével.

Mint az alábbiakból kiviláglik, egyes vállalkozók és a debreceni mentalitás összeütközése leginkább a modernitáshoz fűződő eltérő viszonyulással fejezhető ki. Elképzelhető, hogy a gazdálkodással összefüggő életmód, Fazekas Mihály és más cívisek nézetei – „A boldog, ki fákat ültet” szemlélete – nem ösztönöz kellő aktivitásra. A hagyománytisztelő cívismentalitás megkímélte a Hortobágyot,¹⁹² és ezt ma még egy ökológiai világhatalmasztrófa határán sem méltányoljuk eléggé, mert a kizárólagosan profitorientált sémák presztízse még talán működhet egy generáción át. Természetesen a cíviseknek meg sem fordult a fejükben, hogy „progresszívek” volnának, vagy legalábbis jól tesznek a világgal, amikor a befektetés nélkül is jól jövedelmező, kövületként megőrzött, archaikus legeltető állattartást választották, akkor sem, ha ma már jól látható a gazdaságtörténeti munkákban vehemensen hiányolt piacorientált szemlélet hatása. A vitatott tanulmányban idézett definíció szerint „[m]odernnek lenni annyi, mint olyan környezetben találni magunkat, amely kalandot, hatalmat, örömet, növekedést, saját magunk és a világ átalakulását ígéri”.¹⁹³ Napjainkban azonban filozófiai írók változatos kórusa kezeli befejezett tényként (a társadalmak szövetét is roncsoló) modernitás mély válságát és az iméntiekre tekintettel sem véletlen az, hogy „modernitáskritika legmarkánsabb vonulatának névjegyén manapság az »ökológia« kifejezés díszel”.¹⁹⁴ Lakner Lajos azt is sérelemnek tekinti, hogy Déri Frigyes (illetve

¹⁹⁰ A Hajdúföld cikkei egy táborként írták le a szabadkőműveseket, a zsidóság és Baltazár híveit. A püspök bizalmasai 1920 decemberében a közigazgatási bizottság öt helyére Baltazár, Dégenfeld és Márk Endre mellett Fejér Ferencet, a zsidó hitközség elnökét, valamint Steinfeld István zsidó földbirtokost választották. *Debrecen története, 1919–1944*, szerk. TOKODY Gyula, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1986, IV, 193–196. Legutóbb lásd VESZPRÉMY László Bernát összefoglalóját: *Kik gyalázták meg száz éve a debreceni Nagytemplomot?*, Mandiner, 2021. január 22., https://mandiner.hu/cikk/20210131_debrecen_nagytemplom_baltazar_dezso (Letöltés: 2021. május 2.)

¹⁹¹ *Debrecen története*, 4, i. m., 195.

¹⁹² OROSZ, i. m., 65–66.

¹⁹³ LAKNER, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség”, i. m., 166.

¹⁹⁴ LÁNYI András, *Az ökológia mint politikai filozófia*, Politikatudományi Szemle, 2012/1, 107.

az új világi intézmény) nem kapta meg a Kollégium múzeumát, pedig ő nem csupán a telket és a városi múzeumot, hanem az egyházi gyűjteményt is igényelte. Egyes modernitás definíciók tanulságaként nem zárható ki, hogy a debreceni református identitást hordozó emlékeket mégiscsak szerencsésebb abban a közegben megtartani, amely teljes jelentésük ismeretében őrzi őket. Így talán elkerülhetik Szőnyi Benjámin fentebb idézett, hamisan tanúskodó szentjeinek sorsát.

Akik e témában mindedig véleményt nyilvánítottak, súlyos kérdésekkel szembesültek: „két világ és két kultúra” összeütközéséről, „a hagyományok szerepéről”, népről és nemzetről, elitről és gyűlöletes tömegről, egy polgáris és egy plebejus irány feszültségeiről, esetleg a progresszió és a parlagiság konfliktusáról beszéltek, megint mások a nyugati és keleti orientáció mérkőzését vagy a népi–urbánus ellentét első csíráit érzékelték.¹⁹⁵ Meglehetősen sokan látják úgy, hogy ez a vita – amelyben Kazinczy jóslata szerint „Debrecennek is lesznek pártosai, lesznek nékem is”¹⁹⁶ – soha nem érhet véget, mert olyan „erővonalakat”, nem csekély mértékben politikához, világlátáshoz, ízléshez, szocializációhoz kapcsolódó, etnikai és vallási töltetű indulatokat érint, amelyek még sokáig megoszthatják kultúránkat.

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND
művelődéstörténész

A Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek nyugalmazott
igazgatója
gszabob@gmail.com

From Polemics to the Wrath of Grammarists, from Debreceness to Civic Mentality

Abstract: One of the central questions of both the *A debreceniség mintázatai (Patterns of Debreceness)* conference and its subsequent 2020 edited collection was the background of the conflicting relation between Ferenc Kazinczy and the intelligentsia of Debrecen. The city followed the path of organic cultural development, based upon its traditions, country town impulses and inner development. The opposition promoted the modelling of western societies, as well as implementing their literary characteristics based upon the aesthetic qualities of western-European languages: all these led to nationwide outcries reminiscent of the heated polemics. The local intellectuals, referring to the profane populace and the idea of the language’s “collective precedence”, stepped up against the elite who interpreted taste as an objective factor. This is how in the 18th century the most populous and major

---

¹⁹⁵ Elsők között Julow Viktor érzékelt, hogy a vita résztvevői valójában nem arról szólnak, amiről beszélnek. Lásd JULOW, *Fazekas, i. m.*, 322. A főszerzőben felsorolt világnézeti ellentétpárok egész sokkrat gyűjtötte egybe RADNÓTI, *i. m.*, 487.

¹⁹⁶ BALOGH, *i. m.*, 27.

city of traditional Hungary was scape goated. In the conflicts even Lajos Domokos, who was educated at western universities, spoke four languages and translated Fénelon, the mayor of Debrecen, was labelled as the embodiment of plebeian provincialism. The paper also considers the effect of the church on xeno experience in the city with reformed majority, and then it follows certain characteristic statements - in relation to the in the volume often mentioned assessment of civic mentality – up until the First World War.

Keywords: regional effects of Debrecen in the 18-19th centuries, civic mentality (“provincial citizen” mentality), local society, Debreceni Grammatika, Ferenc Kazinczy, Lajos Domokos

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/277-311](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/277-311).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

MAZSU JÁNOS

Jegyzetlapok egy város történeti fejlődésének értelmezéséhez: 'debrec(z)eniség' és/vagy/versus 'debrec(z)enség'?

Aki egy város fejlődéstörténetében el akar igazodni, annak a szaktudományos megközelítések sokaságával, diszciplínákká izmosodott segéd tudományokkal, résztudományokkal kell szoros ismeretségbe kerülnie, szekérderéknyi szakirodalmat átlapoznia vagy éppen tanulmányoznia. A napi publicisztikai szintet meghaladó diszciplináris közelítések a specializálódás miatt – kevés kivétellel – gyakran alig tudnak egymásról, más tudományág/ak kutatási eredményeiről, kutatási tárgyuk látszólagos azonossága (hasonlósága) esetén sem nagyon cserélnek véleményt, érdemi (a megismerés, a megértés és a tanulás szándékát hordozó) interakcióra, netán együttműködésre, csak kivételesen kerül sor közöttük. Debrecen esetében is kiterjedt tudományos műhelyek (történettudomány/ok, erős helytörténet, településföldrajz, szociológia, gazdaságtudomány, néprajz, kulturális antropológia, irodalom- és művészettörténet – karöltve művelődéstörténettel és egyháztörténettel –, háttérben a debreceni felsőoktatási intézmények és közgyűjtemények sorával) kutatják a cívis város évszázadait: átfogó igényű diskurzus azonban ritkán alakult/alakul ki.

Fél évszázada már annak, hogy szaktudományos határokon átnyúló érdeklődést váltott ki a néprajzban és történettudományban egyaránt járatos Balogh István tanulmánya, amely azt a kérdést állította a fókuszába, hogy Debrecen történeti fejlődésének voltak-e (vannak-e) immanens sajátosságai, kialakult-e olyan entitás és identitás, amelyet tudományos szempontból joggal lehet önálló, megkülönböztető névvel illetni, vagyis beszélhetünk-e sajátos debreceni fejlődési útról: „*debreceniségről*”?¹ A közelmúltban egy, a társ szellemi műhelyeket és diszciplínákat is bevonó egyetemi műhely² vette fel újra a Balogh István által elkezdett diskurzus fonalát, amely kutatási programjában újrafogalmazta, újragondolta a feladatot: a kutatócsoport „történeti összefüggésben, a kora újkortól a 20. századig ívelő távlatban igyekszik vizsgálni a Debrecen-narratívákat és -reprezentációkat”, figyelve a történeti folyamatok értékelhető hozadékára, és kitekintéssel a napjainkig tartó utóéletre. A kötet szerkesztői világosan írnak a bevezetőben

¹ BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 11–53; OROSZ István, *Debrecen és a magyar városfejlődés*, Alföld, 1971/12, 49–55.

² A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportja 2018. januári konferenciáján összegezte projektje kutatási eredményeit, amelyeket kötetben is kiadott: *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.

arról, hogy „a tudományterületek és megközelítési módok sokfélesége, a forráshasználati és szövegértelmező gyakorlatok gazdagsága” a debreczeniség gazdagabb leírását és remélhetően mélyebb megértését is lehetővé teszi,³ ám kutatásaik középpontjában a ’debreczeniség’/debreczeniség 19. század eleji retorikai konstrukciójának elemző rekonstrukciója és a megszületett fogalom későbbi sorsának szisztematikusan adatolt értelmezése áll.

Első jegyzetlap: a konstrukció

A kötet írásait olvasva egyértelműnek tűnik, hogy a kutatási eredmények zászlóshajója Debreczeni Attila *A debreczeniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése* című tanulmánya.⁴ A debreczeniség mint retorikai konstrukció születésének elemzését Debreczeni Attila briliáns írása úgy végzi el maradéktalanul, hogy a szomszéd diszciplínából jöttek is nyugodt lélekkel mondhatják, az rendben, e területen talán nincs is további teendő. A módszertani teljes felvérteztség, a digitális adatbázisok birtokában (is) elvégzett holografikus teljességű vizsgálódás születési folyamatában elemzi a ’debreczeniség’/debreczeniség’ kifejezést és annak kiteljesedő jelentéstartalmát egy nyelvújítás kapcsán kibontakozott diskurzusban. A szerző elemzésében finoman világosodik meg a vitát kezdeményező Kazinczy Ferencnek – a vita folyamatban is folytonosan alakuló, újraépülő és kiteljesedő – szándéka, vitapozíciója, mint ahogyan a diskurzus során teljeseedik ki és pozícionálódik a ’debreczeniség’ jelentéstartalma is.

Kazinczy induló vitapozíciója, a fenti elemzés szerint *első állomása* a multipozicionális diskurzus, amelyben az önálló véleménnyel bírók (’maga szemével látó’) diskurzusának egyik álláspontja az övé, amelyet egyenrangúnak kell és érdemes tekinteni a többi állásponttal. Ebben a vitapozícióban Kazinczyé a jó, fejlettebb (nyugati) mintákat követő, gyors fejlődést, korszerű és kulturális minőséget prezentáló, elitáriusan is magát demokratának tartó álláspont. A ’debreczeniség’ képviselői pedig Debrecen ’jobb fejei’, akik talán csak „felvilágosulatlanok”, akiket talán meg lehet győzni.

A vitapozíció *következő stációja* a duális, két fél közöttire szűkített vita, amelyben már Kazinczynak a magyar irodalom és a nyelv megújításában vallott nézeteit kritizálók egy csoportba szorultak, és őket jellemzi a ’debreczeniség’. A ’debreczeniség’ itt már a műveletlen, parlagias, parasztos/plebejus ’Pipa-céh’ horizontú, fejlődésellenes, magába zárt, mindent csak önnön mércéjével mérő provinciális, alantasabb kultúrát/ízlést jelenti, amely ráadásul a fejlettebb, magasabb rangú és kifinomultabb ízléssel és formaművészettel szemben inkább a minden áron való eredetiséget abszolutizálja.

³ Előszó = Uo., 10.

⁴ DEBRECZENI Attila, *A debreczeniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése* = Uo., 24–71.

A második stáció diskurzusa torkollik bele egy *harmadikba*, egy dichotóm konstrukció vitapozíciójába,⁵ amelyben a vitapartner 'debreczeniség' egy olyannyira ósdiavitt ízlést, lapos stílust, parlagias népies versformákat és dikciót, nehézkes nyelvet, szűk horizontú, maga mércéjű gondolkodást képvisel, hogy egyenrangú vitapartnernek nem is tekinthető, hanem lenézhető, lekezelendő. A nemzeti irodalom, a hazai kultúra fejlesztésére oly annyira alkalmatlan, hogy ennek csak a kazinczyánus álláspont lehet alkalmas, avatott útja-módja, képviselője pedig egyedül felkent vezetője a magyar irodalom megújításának. A kifejtett vitapozícióban a végső jelentéstartományába érkező, Kazinczy által mesterien megkonstruált 'debreczeniség' oly elrettentően negatív, a kazinczyánus elveken nyugvó álláspont oly fölényesen és egyértelműen emelkedett, egyedül célra vezető, hogy szándék szerint megsemmisülve kellett éreznie magát Kazinczy kritikusaiknak, azoknak is, akik Debrecenen kívül (például a Dunántúlon) éltek és alkottak, netán soha nem kerültek sem kulturális, sem egyházi, sem más kapcsolatba Debrecennel.

Ezen az úton volt Kazinczynak egy konzekvens további lépése a diskurzusban, amely felfedi a vita addig sem teljesen rejtett legitimációs célját. E *negyedik* fázisban a 'debreczeniség' fogalmát a *fejlettség* versus *elmaradottság*, a *neológia* (mint bölcs és eredményes megújulás) versus *ort(h)ológia* ellentét párral az egész magyar kultúra szintjére emelte. Végül is ezért kellett a vita, és ezzé emelkedett a konstruált 'debreczeniség'.⁶

Ami egy céhbéli történész számára is kevésbé vitatható: a kazinczyánus 'debreczeniség' terminusnak mint retorikai alakzatnak van egy bemérhető születési időszaka (1797–1806), és születése utáni (poszt-Kazinczy) sorsa, de a 'debreczeniség'-nek mint terminusnak – az elemzett Kazinczy-diskurzusban kialakult jelentéssel és pozícióval – nincs kimutatható előélete, amelyből kibontható lenne „valamely debreceni önértelmezés, identitás”:⁷ sem negatív, sem pozitív 'debreczeniség'. Olyan önértelmezés pedig, amely egyenesen a nemzeti kultúra megújításának ambíciójaként vagy programjaként lenne értelmezhető, egyáltalán nem.

⁵ Kazinczy harmadik stációjú, kifejtett pozícióban megjelent 'debreczeniség' konstrukciója szerkezetében és legitimációs célrendszerében, de az utókorra gyakorolt óriási hatásában is igen hasonlít, megköcskázatom, fordított tükör előzménye Szekfű Gyula Széchenyi–Kossuth vitakonstrukciójának, amellyel Szekfű a reformkori polgárosodás diskurzusok sokszínűbb irányzatait egyetlen dichotóm diskurzus szerkezetébe préselte, ahol a negatív, a fejlődési programnak alkalmatlan, sőt nemzetvesztő a *doktriner liberalizmus* (Kossuth), viszont a bölcs, reálpolitikus reformokat képviseli, a magyar néplélek emanációját jelenti a *konzervativizmus* (Széchenyi képében hitelesítve). Bibó István fejtette fel a Szekfű Gyula által konstruált reformkori Széchenyi–Kossuth-vita dichotóm szerkezetét és legitimációs funkcióját is: BIBÓ István, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* = B. I., *Válogatott tanulmányok*, Bp., Magvető, 1986, II, 569–619. Lásd még DÉNES Iván Zoltán, *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*, Bp., Akadémiai, 1976.

⁶ KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 1819/11, 3–27.

⁷ DEBRECZENI, *i. m.*, 71.

Második jegyzetlap: „Kazinczy a történelemben”⁸

Az irodalomtörténet mellett a magyar történetírás is sokféle módon közelítette meg és dolgozta fel Kazinczy életművét: a történetírói érdeklődés középpontjában – Szekfű Gyula óta bizonyosan – állt, hogy Kazinczy (és kora) előzménye volt-e a reformkori diskurzusoknak, amelyek a hazai polgárosodás lehetőségeit vizsgálták. Kimutatható-e folytonosság, vagy pedig a diszkontinuitás a meghatározó a jozefinista felvilágosult abszolútizmussal kacérkodó, vagy a korszak más reformista törekvései és a reformkori ’liberalizmus/nemesi szabadelvűség’ vagy a konzervativizmus reformrendszerei között.⁹ A magyar történetírást azért érdekelte a kontinuitás kérdése Kazinczy kora és a reformkor között, mert a reformkori diskurzusokból emelkedett ki a modern kori magyar fejlődés alapkérdése: miben áll a kialakult hazai válság (elmaradottság), hogyan lehet kijutni ebből (felzárkózó fejlődés), mi a célszerű útja-módja a fejlődésnek, és ki kinek az érdekei szerint vezényelheti a folyamatot (ez a diskurzus fókusza)?

A folytonosság vizsgálatának célja hosszabb történelmi perspektívából nem más, mint jobban érteni a reformkori viták és polgárosodási programok jellegét. Máig nagyhatású öröksége Szekfű Gyula teljesítményének és az általa kidolgozott konstrukciónak¹⁰ az alapállítása, miszerint a reformkori diskurzusok középpontjába helyezett Széchenyi–Kossuth-vitának nem lényegi előzménye az, ami a 18–19. század fordulóján történt, így természetesen Kazinczy és korának útkereső-reformer gondolkodása sem. Szekfű igaza nehezen vitatható abban, hogy az ipari modernizáció kihívása rendszeresen és üzemszerűen a birodalmi piacon és így a magyar gazdaságban is csak az 1830-as évektől bontakozott ki olyan kihívásként, amely válságként és megújulási kényszerként motiválta azt, amit magyar reformkorként ismerünk. Ebben, de csak ebben az értelemben a jozefinista/abszolútista birodalmi modernizáció és a 18–19. század tágabb fordulóján felbukkant reformerei és a reformkori polgárosodási diskurzusok/programok között *történelmi kontextusában* lényegi volt a különbség.

A felvilágosult jozefinizmus birodalmi modernizációs szándéka mögött még inkább hatottak a felvilágosodás eszméi és az induló ipari modernizáció/marketizáció nyomában kibontakozott egyensúlyborulás az európai nagyhatalmi rendszerben, a francia forradalom sokkjával tetézve. Történetíróink közül Benda Kálmán¹¹ nyomdokaiban

⁸ Gergely András kitűnő áttekintő írásának tömör címadását kölcsönöztém: GERGELY András, *Kazinczy a történelemben = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 285–293.

⁹ GERGELY ANDRÁS, *Egy nemzetet az emberiségnek: Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*, Bp., Magvető, 1987; KOSÁRY Domokos, *Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon*, Valóság, 1981/2, 11–20; BENDA Kálmán, *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg Monarchiában*, Történelmi Szemle, 1965/4, 388–422; BORECZKY Beatrix, *A magyar jakobinusok*, Bp., Gondolat, 1977; POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke, 1795–1815*, Bp., Gondolat, 1988.

¹⁰ SZEKFI Gyula, *Három nemzedék*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda R.T., 1920.

¹¹ BENDA, *A jozefinizmus, i. m.*; Uő., *A magyar jakobinus mozgalom története*, Bp., Akadémiai, 1957.

haladva Miskolcзы Ambrus¹² – Szekfű életművével is vitatkozva – részletes elemzésében vizsgálta Kazinczy és kora eszmetörténeti folyamatait és szerkezeteit, kritizálva, sőt sutba dobva a hazai történetírást domináló több korábbi megítélést. Miskolcзы a Szekfű-epigonizmus és a vulgármarxizmus vadházassága szüleményének tekintette azt a recepciót, amelyik a *'rendi-nacionalizmus'* – később *'feudális nacionalizmus'*, illetve a *'demokrata'* fogalmak kombinációjával magyarázta Kazinczy eszmerendszerét.¹³ Miskolcзы kutatásainak konklúziójaként kerülhetett be az újabb történetírói diskurzusokba Kazinczy életpálya-ívének finomabb értelmezése: a *'karrier-jozefinista'*, a *'titkostársasági demokratikus kultúra'*, majd a *'magántársasági demokratikus kultúra'* reprezentálta fejlődésterminológia. Gergely András megközelítésében pedig a *'kiváltságos elitista demokrata'* alapértelmezés gazdagította a hazai történetírói szemléletet. Gergely András szerint a – teljesítményük minősége által kiérdemelt – kiváltságos írók „köztársasága” lehet a kazinczyánus demokrata felfogás jelentéstartalma. Gergely korszakáttekintő elemzésében felsejlik egy általánosabb értelmezési szint is: milyen helyet foglalt el a vita (egészében pedig Kazinczy életműve) a modern kori magyar modernizációs/polgárosodási paradigma kontextusában?¹⁴ Gergely a tényleges (intézményes és interperszonális) folyamatosság helyett lényegesebbnek ítélte munkáiban, hogy a két korszak gondolkodói reagáltak-e az európai modernizációs folyamatok által felvetett éppen aktuális kérdésekre, és hogyan? Továbbá: a fejlődés alapkérdéseire adott válaszok között feltárható-e érdemi folyamatosság? Vagyis Kazinczy életműve és pályája esetében – a személyes életpálya egzisztenciális kérdésein túl – az alábbi, érdemi kérdésekre kell választ adni. Hogyan számolható fel a hazai elmaradottság (akkor elsősorban a magyar kultúra/nyelv területén)? Szerves fejlődés és/vagy (gyorsító pályás) mintakövetés a fejlődés preferált útja? Mire támaszkodhat és milyen feladatokat vagy éppen szerepeket kínál a motivált és célkitűző résztvevőknek a folyamat?

A korábbi kutatási eredményeken¹⁵ túl Miskolcзы Ambrus elemzései a recepciónak ezen a szintjén is kínálnak kapaszkodókat. Arisztokrata vagy gazdag közbirtokosi rang és vagyon nélkül egy alkotó értelmiséginek mi adhat perspektívát egy korszerű, a nyugati mintákhoz közelíteni szándékozott magyar kultúra kiformalásában? A kulturális

¹² MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig, I–II*, Bp., Lucidus, 2009.

¹³ MISKOLCZY Ambrus, *A felvilágosodás és liberalizmus között: Folyamatosság vagy megszakítottság?: Egy magyar történelemszita anatómiája*, Bp., Lucidus, 2007; Uő., *Kazinczy Ferenc útja, II., i. m.*, 144.

¹⁴ Gergely korábban kimutatta, hogy volt közvetlen csatornán keresztül is kapcsolat Kazinczy korának reformgondolkodása és a reformkor között, nem csupán abban, hogy ismerhették és olvashatták a korai reformerek munkáit, hanem abban is, hogy az 1790. évi magyar országgyűlés rendszeres bizottsági munkálatai bekerültek a reformkori országgyűlési munkálatok folyamatába. GERGELY András, *A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformkor kibontakozásában*, Tiszatáj, 1974/6, 37–41.

¹⁵ BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar történetéből*, Bp., Gondolat, 1978; Claude MICHAUD, *Felvilágosodás, szabadságküzdelem és politika a XVIII. század végén: Fekete János gróf levelezése*, Századok, 1983/3, 558–599; LUKÁCSY Sándor, *A francia forradalom történetírása és a magyar értelmiség (1810–1849)*, Valóság, 1968/6, 17–24.

piac professzionális értelmiségi szerepei még fel sem rémlenek (majd csak az 1840-es évektől), ezért a tárgyi szakszerűséget (hivatalrendszer) a rendi uralom korszerűsítésben felhasználni szándékozó felvilágosult abszolutizmussal való együttműködés (*jozefinista karrier*) tűnik még egy elkötelezetten magyar és a kiváltságrendszert teljesen felforgatni nem akaró fiatal számára is járható útnak. Annál is inkább, mert a magyar rendi alkotmányos rendszer (mint az 1790. évi rendi országgyűlésen, majd a francia forradalom hatására még inkább világossá válik) nem alkalmas egyáltalán felzárkóztató reformok támogatására, egyelőre még a kultúrában sem. Más, a korban már megjelent kevéske értelmiségi szerepek (birtokigazgatás/gazdatiszt vagy házitánító, klerikális szerepkörök, hazai városi adminisztráció stb.) pedig nem értelmezhetőek Kazinczy számára a küldetésessé fokozódó víziója szempontjából.

József halála után, hivatalt veszítve alakul ki a következő, a francia forradalom mintáit követő *'titkos társasági'* verzió, a jakobinus mozgalom bukásáig. A megtorló, újításokra kevésbé fogékony „felvilágosulatlan” birodalmi abszolutizmus nem igazán partner a megújuláshoz: Kazinczynak nem is sikerül a remélt titkos kamarai tanácsosi rangot megkapnia.¹⁶ Úgy tűnik, Kazinczy számára nem maradt más alkotó értelmiségiként a vágyott emancipáció, sőt kiemelkedő presztízs és társadalmi szerep elérésére, mint az *irodalmi/kulturális társasági szerep* (ma úgy mondanánk: *social networking*). Ez mutatkozott annak az útnak, amely a birodalmon belüli hatalmi helyzet hullámzásaitól valamennyire függetleníthető, és jobb híján talán járható. Ezért a kiterjedt levelezés, kiadói vállalkozások, az irodalmi társasági kapcsolatépítés áthatja szinte teljes életművét. És írói életműve mellett ez egyfajta felvállalt kényszerpálya is, maga kényszerült/törekedett azt a fajta irodalmi társasági életet kialakítani, amely egyben a magyar kultúra felzárkóztatásának/megújításának, és saját szerepvállalásának kerete is.

És ebből érthető meg talán Kazinczy sajátos demokratizmusa, egyszerre arisztokratikus/elitárius és sajátosan demokrata felfogása. Gergely András szerint Kazinczy eszmevilága a 'korai liberális cenzusos demokrácia' felfogása: a felvilágosodás sodrában intellektuális/alkotó teljesítményükkel az arisztokratákkal hasonló szintre emelkedni szándékozó kiváltságos írók/gondolkodók mint egyenlők republikája. Ám míg ők egymással egyenlők, kiváltságosak is, hiszen a rajtuk kívüliek, az olvasók, a kiváltság nélküliek pedig a (köz)nép.¹⁷

Ez szinte a fogantatás fázisa ugyan, de a rendiségen belül születő értelmiségi öntudat és szerepfelfogás első jelentkezéseinek egyike a magyar társadalomfejlődésben. Ez a sajátos értelmiségi önszemlélet az 1840-es években a kulturális piac kibomlásával teljeseedik ki, majd a 'honoráciorok' rendies státuszából lép tovább a közjogi rendiség felbomlása után, az ipari modernizáció viszonyai között az 'úri és művelt

¹⁶ 1792. június 17-én megjelent a királynál udvari kamarai titoknokságot kérni, de hiába: ezt a hivatalt már Hajnóczy kapta meg.

¹⁷ GERGELY, *Kazinczy a történelemben, i. m.*, 291.

középosztály' számában gyorsan gyarapodó, de rendies mentalitását és a magyar kultúra alakításában elitárius-messianisztikus szerepfelfogását megőrző státuszába.¹⁸

Harmadik jegyzetlap: 'debrec(z)enség', avagy van-e debreceni városfejlődési út?

Debrecen történetének kutatásában a néprajz és a történetírás eszmei és módszertani fegyverzetével felvértezett Balogh Istvánon túl az egyetemi debreceni történetíró iskola: Szabó István, Rácz István, Orosz István, valamint Irinyi Károly (hátuk mögött persze a Református Kollégium, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, a Déri Múzeum közgyűjteményeivel és kutató műhelyeivel) a várostörténet majdnem minden területét érintő kutatásaikkal tárták fel a város évszázados fejlődését. A várostörténeti kutatásokban meghatározó történészi érdeklődés arra irányult a konkrét kutatási kérdéseken túl: voltak-e sajátosan egyedi vonásai a város fejlődésének, és ha voltak, miben állt (akár korszakokra vonatkozóan is), hogyan definiálható Debrecen egyedi fejlődésének jellege. Ebből a szempontból a jelenlegi, kibontakozott diskurzusban domináló *irodalomtörténeti*, valamint a *várostörténeti* kutatások – érdeklődésük tárgyában – különbözni látszanak egymástól, amit célszerűen talán a '*debrec(z)eniség*' és a '*debrec(z)enség*' fogalompárosával különböztethetünk meg.

A civis város közel hét évszázados fejlődésének a 18–19. század fordulójára kifutó történetírói recepcióit nehéz röviden összegezni, még ha csak a diskurzust továbblendítő elemeket vesszük is számba. A nyugati szemmel minden „várostelepítő tényező” híján lévő, a Nyírség és a Mezőség határán, védhetetlen területen kialakult apró falvak a 13. század folyamán épültek lassan egybe. A 14. században a település már kiemelkedett a nagyobb táj helységei közül mind népességben, mind vagyonosságban. A 14–15. század fordulóján az 1361-ben királyi szabadalomlevéllel a jobbágyfalvak sorából kiemelt közösség már „a Tisza, a Szamos és a Körösök által határolt Nyírség és Mezőség szinte földrajzi középpontját alkotó jelentékeny ipari, kereskedelmi jellegű helység”.¹⁹ Debrecen felemelkedésében azonban a kialakuló regionális piacközponti „vásáros” funkció mellett, vagy inkább arra ráépülve, egyre meghatározóbb lett a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódása a Balti-tengertől a Hernád völgyén át a Havasalföldre vezető észak–déli, illetve a Budától a Tisza felső völgyében fekvő sóbányáig futó kelet–nyugati ún. sószállító út metszéspontjából.

Így bár Debrecen várossá fejlődésének okai között a céhekbe szerveződött kézműipar jelentősége nem tagadható, a 15. században is a város elsősorban mezőgazdasági túlsúlyú település, termelése azonban *nem az önellátás*, hanem a *regionális és főként a távolsági kereskedelem piaci racionalitása* szerint szerveződött. Ez a természetes oka

¹⁸ János MAZSU, *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*, transl. by Mario D. FENYO, New York, Columbia University Press, 1997.

¹⁹ BALOGH István, *A civisek világa*, Bp., Gondolat, 1973, 16.

a rendkívüli mértékű területi expanzióknak, amellyel *communitas* birtokolta 5-6000 hektárnyi határterület a 13. századtól a 15. század végéig megtízszereződött,²⁰ helyet adván az eladásra szánt marhák hatalmas gulyáinak, építőanyagot, tüzelőt a debreceni polgároknak.

A vagyonban és lélekszámban gyarapodó mezőváros autonómiája a 16. században, a földesúri hatalom gyengülésével teljesedett ki, a török hódítás nyomán három ország határára kerülve pedig – a rendszeres többféle adózás, a sarcok és pusztítások ellenére – kialakult a „Debreczeni Respublica”, amelyik a korabeli források szerint a magyar területek legnépesebb lakott helye volt, és amelyiknek területe a 15. század végéhez képest egy évszázad alatt megduplázódva közelített a legkisebb magyar vármegye, Esztergom területéhez, s túlhaladta egyik-másik német fejedelemség területét.²¹

A „respublica”-ban mintegy magasabb minőségű szintézisben összegződtek a debreceni fejlődés sodró folyamatai és a városi közösség sajátosságai. A dinamikusan fejlődő kereskedelem; a piacorientált „árutermelő” mezőgazdasági termelés; a földközösségi – de a jó gazdálkodás felfutásának teret engedő, mert korlátlan határral, „frontierrel” bíró – földbirtoklás és földhasználat; a társadalom árut, kultúrát, vallást, politikai kapcsolatokat közvetítő, egyszerre befogadó és integráló, mert jogokban részesítő nyitottsága; az uralkodói-fejedelmi udvarok pompáját nem becsülő, „amerikaias”, idegeneknek igénytelenséget sugalló építkezési pragmatizmusa; valamint sajátos önkormányzati szervezete. Az a szervezet, amely földesúri joghatóságnak alávetetten születve mindenkor szükségszerűen hordozta a kifelé való kötelezettség (adózás) befelé közösségi felelősségként jelentkező normatív-regulatív kényszerét és a *communitas* megtartó-megőrző szerepének hitét a közösség tagjaiban. Ez a redistribúciós kényszer általi szabályozottság – amely az orosz obszcina típusú közösségekben teljes stagnáláshoz vezetett – a debreceni fejlődésben találkozott az árutermelés szülte foglalkozási csoportok, a kulturális szervezetek, valamint a területi alapú (utcák szerint szerveződött) részautonómiák érdekképviseelő, -érvényesítő szervezeteivel. Az érdekcsoportok a választott testületeik (szenátus, ún. hites közönség) és a tisztviselőik (főbíró, szenátorok, utca kapitányok, tizedesek, tízházigazdák) által nyertek befolyást a közösségi politika formálására. A *communitas* megtestesítő intézmények pedig a felelősség delegálásával és a jogosítványok parallel decentralizálásával készítették a csoportautonómiát képviselő szerveződéseket a nagyközösség iránti kötelezettségek figyelembevételére és teljesítésére.

Ez a sajátos közösségszerveződés biztosított fejlődést, *dinamikus egyensúlyt* Debrecennek, ez nyert kiteljesedést a „Debreczeni Respublicában”. Ez a közösség találta meg saját arcát a kálvini reformációban: Debrecennek a kálvinizmus nem elsősorban a pápai egyház nyomasztó-fojtogató súlya alóli menekvést jelentett, hanem benne morális értékrendjének, normatív-regulatív közösségi szükségleteinek talált a pragmatikus

²⁰ Uo., 31–32.

²¹ Kovács Gábor, *Debreczen városiassága*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1918, 21; Mazsu János, *Urbanizáció és dezurbanizáció: Debreczenben a századelőn = Vera (nem csak) a városban: Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére*, szerk. Á. VARGA László, Debrecen, Hajnal István Kör, 1995, 193–213.

puritánizmust értéknek tekintő, a közösségi ember relatív autonómiáját megengedő, a kereskedő-vállalkozó polgárt emancipáló *világképet* és intézményeihez illeszkedő *egyházszervezeti keretet*. Az etnikailag homogén közösségben a reformáció katalizált magas szintű, öntudatában magyar, de látószögében és kapcsolatrendszerében európai iskoláztatást és kultúrát.

Ez a fejlődésében lassan differenciálódó debreceni társadalom az, amelyet a 17. század végére vonatkozóan egy feltételezett magyar polgárság egyik lehetséges „prototípusának” nevezett Balogh István.²² A szabad királyi város címének megszerzése mintegy szentesítette az addig kialakult állapotokat. A 18. század azonban mégsem az ígélet valóra válásának folyamatát indította el. A felkelések, a szabadságharc hadjáratai a város többszöri kifosztásával jártak, a pestis nem csupán tovább csökkentette a város vonzerejét a beköltözőkre, de a népesség abszolút csökkenését is magával hozta. Talán a háború okozta veszteségnél is súlyosabb hatással volt azonban a városra a török kiűzésével a Habsburg Monarchia konszolidációja és határai közé záródással a város távolsági kereskedelmi kapcsolatainak beszűkülése.

Debrecen a 18–19. század fordulóján a Magyar Királyság területének legnépesebb, vagonos és befolyásos városa, és ami leginkább egyedivé teszi, hogy kevésbé sorolható be a várostörténeti irodalomban használt tiszta várostípusok bármelyik skatulyájába is. Ez persze nem kivételes egyediséget jelent elsősorban, hanem olyan történetileg kialakult összetettséget, amelynek felfejtése nélkül nem lehet a város 18–19. század fordulójától lezajlott modernizációs/marketizációs folyamatait sem megérteni. A „szép új világ” küszöbére érkező várost látogatói nevezték parasztvárosnak, nagy falunak, a nyakas parasztpolgár „cívisek” városának, de kalmárvárosnak, „kálvinista Rómának” vagy éppen a magyar szabadságharcban játszott szerepe miatt a „szabadság őrvárosának”. Ki látta helyesen, melyik arca is igazi?

Jó választ semmiképp nem adhatunk, ha csupán valamelyik arcát akarnánk valódinak, meghatározónak állítani. A korabeli Debrecen lényegét leginkább egy távoli analógia, a hinduizmus hármasságának, *Trimúrtnak* a metaforája fejezheti ki talán. Trimúrta a hinduizmusban Brahma (a teremtés), Visnu (a megtartás) és Siva (a rombolás) három istenének egysége.²³ Debrecen történelmi meghatározottságaiban is *egyenrangúan voltak jelen* a mezővárosból (oppidum) szabad királyi városi rangra (civitas) emelkedett közösség (communitas) gazdálkodásában: egyrészt a telekszervezet, a ráépült szerkezetekkel; másrészt a földesúri, valamint királyi kamarai kiváltságok, haszonvételek; harmadrészt pedig a „kalmár város”, a különböző szintű gazdasági-kereskedelmi tevékenység üzleti szemléletű érdekviszonyai és szerkezetei.

²² BALOGH, *A cívisek, i. m.*, 62.

²³ A Trimúrta (Ísvara) annyiban tér el a keresztény szentháromság fogalmától, hogy benne három *egyenrangú*, egymástól független istenségről van szó, akik az egyetlen isten megtestesülései. Ábrázolása ritka, ekkor háromfejű alakként ábrázolják, akinek egy nyakon ülő három feje előre és jobbra, balra néz, vagy egy fejen három arc néz a megadott irányokba. Debrecenhez közelebbi metafora a Szabó Magda által alkotott „Debrecen három arca”. SZABÓ Magda, *Kívül a körön*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 543–550.

A szűkebb értelemben vett települést (belső város) 166.286 magyar/katasztrális holdnyi (95.720 hektár, 957 négyzetkilométer) városi határ vette körül, amely különböző jogcímen került a város birtokába vagy tartós használatába. (Lásd az 1/A, 1/B, 1/C mellékleteket a tanulmány végén.) Debrecen tényleges területe határaival együtt – Szabadka mellett (974 négyzetkilométer) – a Kárpát-medence legnagyobb városi területe volt, megközelítette a legkisebb vármegye, Esztergom (1077 négyzetkilométer) területének nagyságát. A város nagy kiterjedésű földbirtokai adták bevételi forrásainak legjavát. A város földesúri jogaiból, javadalmaiból (italmérés jog, vásári és piaci jövedelem, halászat, letelepedési díj, melyekhez régebben a kocsmák, mészárszékek, só- és dohányárusítás jövedelmei is járultak) volt a közösség második nagy bevételi forrása. A város gazdálkodásának harmadik pillére a kézműipar és a kereskedelem voltak.

Debrecen gazdálkodásában a kereskedők és a kalmár szellem súlyát önmagában is mutatja, hogy birtokainak közel felét üzleti alapon szerezte meg, vásárolta vagy zálogbirtokként használta („szerzett jószág” üzleti zálogként, biztosítékként maradt tartósan a város használatában). Az alföldi mezővárosi fejlődésre jellemző telekszervezet a 19. század derekáig meghatározta a város gazdálkodását és térszerkezetét, térhasználatát. (Lásd az 1/B mellékletet.)

A palánkkal és árokkal körbezárt „belső” város (amelynek területe a 19. század közepén 370 hektárt tett ki), nem érte el a teljes városi terület 4 ezrelékét, de az 50.000-es lakosságszámhoz viszonyítva még így is nagynak számított. (Ezért nevezték nagy falunak.) A kialakult kiváltságrendszer szerint csak a kiváltságos, teljes jogú polgárok birtokolhattak a városban belső telket és házat Debrecenben. 1848-ban 3500 adóköteles házat írtak össze a városban, ennyire becsüljük a civis polgárság nagyságrendjét. A telekszervezet rendszere a belső házhellyel rendelkezőknek a város határaiban további földterületet biztosított különböző övezetekben és használati célra.

A város mint földesúr is birtokolt jobbágytelkeket (8000 hektár) három, a határához közeli, de nem a határain belüli településeken. A feudális kiváltságokra és a tradicionális feudális gazdálkodásra épülő merev érdekrendszer és az ezt reprezentáló telekszervezet és határhasználat, a belőle húzott jövedelem a *konzervatív, kiváltságőrző, a változásokat mereven elutasító magatartásforma* fő mozgatórugója Debrecenben a 19. század elején is. A város földesúri jogai, javadalmai, az úgynevezett „haszonvételek”, valamint a szerzett földterületek üzleti hasznosítása már egyszerre vezetett *elvi kiváltságőrzéshez, de nagyon is gyakorlatias üzleti, piacorientált magatartáshoz.*

A 18–19. század fordulójának évtizedeiben pedig a piaci viszonyok átalakulása, az áruforgalom, hitelviszonyok fejlődése, a kiváltságrendszer keretei között is egyre jobban érvényesülő verseny a többszintű (interregionális, regionális, kistérségi, lokális) piacközponti szerepet is betöltő város gazdálkodásában kitermelte a *modern kapitalista piaci viszonyok iránti fogékonyságot*.²⁴ (2. melléklet) Kazinczy korában tehát Debrecen

²⁴ GYIMESI Sándor, *Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén, I–II*, A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve, IX, 5–15, valamint A Hajdú Bihar megyei Levéltár Évkönyve, X, 131–157; DANKÓ

minden tranzíciós válságával, a megújulás gyötrelmeivel és belső feszültségeivel együtt is a Magyar Királyság talán legnépesebb, vagyonos, jelentős befolyással rendelkező városa, amelynek kisugárzása jóval túlterjeszkedett megyényi birtokain/határterületein is. E vonzás egyik pillére volt a saját városi gazdálkodáson és a regionális szerepkörön is túlmutató hármass piaci vonzaskörzet.²⁵ A másik pedig az egyházszerkezet és az oktatási rendszer fél országra kiterjedő kapcsolatrendszere és befolyása, amelyeknek reprezentációjaként a 'debreceni műveltség'-et,²⁶ a Debrecenről századok óta kialakult mítoszt²⁷ is fenntartották-táplálták a gyarapodó, a stagnáló és a válságos időkben is. (2–4. mellékletek)

Borbély Szilárd feszesen szép mítoszkritikai gondolatmenetében elemezte Debrecen mítoszának születését és alakulását a századok sodrában:

Ne feledjük el, hogy Debrecen formálódó mítosza, amely akkor még inkább a város híre, hírneve volt pusztán, a gazdagságról szólt. A szorgalomról, a takarékoságról, vagyis az isteni kiválasztottság hitéről. Debrecen városa sokáig a bőség metaforája volt, amely bőség az isteni kiválasztottság tudatával fonódott össze. [...] Debrecen a gazdagság és a termékenység Kánaánjának látták mégis egészen az 1700-as évek második feléig.²⁸

Majd Borbély az elemzésében a gazdálkodás viszonyainak átalakulása, a klíma változása, a hatalmi kontextus kihívásai (amelyben a központi hatalom inkább Nagyváradot támogatta Debrecen ellenében), a civis társadalom és mentalitás gyötrelmes stagnáló/hanyatló átalakulása sem sodorták el Debrecen mítoszána emanációját sem a város önszemléletében, sem pedig a várost kívülről szemlélők megítélésében. Sőt, Borbély felvet olyan recepciót, amely szerint Debrecen mítoszána (és talán aminek a 18–19. század fordulóján a tranzíciós krízis ellenére is reprezentációja volt a mítosz – M. J.) erejét mutatja, hogy Kazinczy Csokonai növekvő közkedveltségének növekedése miatt is kereshetett ellenmérgtet.²⁹ Talán ez is motiváló eleme lehetett a várossal, majd a város ellen folytatott diskurzusának, amelyből a 'debreczeniség' született.

A fő oka és célja a 'debreczeniség' diskurzusnak azonban – visszatérve korábbi okfejtésünkhöz – történetírói szemszögből ítélve mégis az lehetett, hogy megfelelő

Imre, *A debreceni vásárok vonzaskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján*, A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve, I, 142–146; MAZSU János, *Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piacter Debrecenben a 19. században*, I–II, Metszetek, 2012/2–3, 54–69. és 2013/4, 54–86.

²⁵ Magyar Néprajz, szerk. PALÁDI KOVÁCS Attila, VIII. kötet, 844; *Debrecen funkcionális vásári vonzaskörzetei*. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/08/404.html> (Az alaptérkép átdolgozott, kiegészített változatát lásd alább, a 2. mellékletben.)

²⁶ TEPERICs Károly, *A debreceni oktatás területi kapcsolatainak történelmi előzményei*. http://terd.unideb.hu/doc/de_okt_v.pdf (Lásd még a 3. és 4. mellékletet.)

²⁷ BORBÉLY Szilárd, *Debrecen mítosza*, Alföld, 2011/10, 3–6.

²⁸ *Uo.*, 3–4. (kiemelés az eredetiben)

²⁹ *Uo.*, 4.

infrastruktúra³⁰ híján a magyar kultúra megújításának általa képviselt módozatát és saját kiemelt szerepét Kazinczynek magának kellett megkonstruálni/megteremteni. Ehhez tűnhetett célszerűnek a több szálon folytatott irodalmi kapcsolatépítés (levelezés, lapalapítás, közvetlen perszonális kapcsolatok) mellett a módszer és a vezérszerep legitimitációjának megteremtéseként egy alkalmas (vagy akként kreált) partnerrel szemben megnyert vita.

Negyedik jegyzetlap: a 'debreczeniség' már születése pillanatában sem a 'debrecenség' ellenpárja volt, de nem is a 'jó értelemben vett' debreczeniség?

Ahogy Debreczeni Attila elemzésében kibontakozott a vita eszközlődő folyamata, az is egyre világosabbnak tűnhet, hogy a folyamatban nem a korabeli Debrecen fejlődésének tényleges sajátosságai fontosak Kazinczy számára, hanem egy olyan vitapartner, aki elég erős ahhoz, hogy meggyőző legyőzése egyértelművé tegye újító eszméinek és saját szerepének fölényét, egyedüli célravezető módját.³¹ E méltó – mert általánosítható – ellenfélnek ráadásul egész értékrendjében, mentalitásában világosan reprezentálnia kellett mindazon értékeket, amelyek védhetetlenek egy fejlődés–elmaradottság koordináta mentén.

Úgy vélem, Kazinczy 'debreczeniség' konstrukciója a diskurzusban elsősorban ezt a legitimitációs célt szolgálta, ezért nem érdekelte – a debreceni partnerek és városi hivatalosságok előbb méltatlankodását, majd haragját is kiváltva – a város fejlődésnek egésze, belső dilemmái, vagy éppen a „jó értelemben vett debreczeniség”-ként mindazok a sajátosságok, amelyek akár pozitívan is megítélhetők lehetettek volna. Debrecen a mítosza, a debreceni műveltség emanációja tette Kazinczy számára méltóvá, a város fejlődésének korabeli ellentmondásossága, többrétegűsége pedig alkalmassá arra, hogy belőle a magyar kultúra megújítási kényszerének erős, de nyakasan szájalmas, védhetetlen értékrendű képviselője formálódjék. Egy történésznek is így válik érthetővé és elfogadhatóvá Debreczeni Attila konklúziója: a 'debreczeniség' mint retorikai konstrukció Kazinczy előtt nem létezett, Kazinczy után viszont dominálta mind a Debrecenről formált kép, mind pedig a cívis város önmagáról alkotott képét. De a várostörténeti kutatások hozadéka figyelmeztet arra is, hogy a 'debrecenséget', a város fejlődésének egészét, a város szerepét a magyar gazdaság fejlődésében, a felekezeti viszonyok alakulásában, vagy éppen a nemzeti műveltség születéséhez vezető hosszabb történeti folyamatokban és a

³⁰ Ideértve a birodalmi hivatalrendszert, a nemesi alkotmányos intézményeket és a korábban felsorolt szerkezeteket, amelyek támogató eszköztárul szolgálhattak volna a kultúrát megújító/felzárkóztató folyamatnak és kiemelkedő alkotó értelmiségi szereplőinek.

³¹ Miért nem 'szögediség' vagy éppen *A debreczeniség mintázatai* című kötetben is reprezentált 'kecskemétiség' került Kazinczy fókuszába? A 'szögediségre' éppen Debrecen fejlődésével összevetve lásd SZÉLPÁL K. Lívia kiváló disszertációját: *A Tale of Two Hungarian Cities: The Making and Reading Modern Debrecen and Szeged, 1850–1914*, Bp., CEU eTD Collection, 2012.

modernizációs paradigma horizontját is tekintve érdemes lehet vizsgálni. Ahogyan a magyar történeti fejlődésben alapvető fordulópont volt a 18. század utolsó harmadától a világgazdaság rendszerében nyugat-európai centrummal kibontakozott ipari modernizáció folyamata, illetve az a dilemma, hogy a kontinens elmaradottabb régiójában a magyar társadalom hogyan illeszkedik az átalakuló európai rendbe, úgy a modernizációs paradigma kontextusa nélkül nem teljesen fejthető fel Debrecen újkori fejlődésének jellege sem.

Több mint meggyőző tehát Debreczeni Attila álláspontja, hogy a Kazinczy konstruálta vita után nem igazán nyílt lehetőség Debrecen fejlődéséről úgy elmélkedni, hogy egyáltalán nem vették tekintetbe a kialakított nagy erejű, jól pozicionált dichotóm retorikai terminust. Főleg, mert egyetértek Borbély Szilárd lényeglátó megállapításával: Debrecen modern kori mítoszáét és a belőle nagyban táplálkozó városidentitást főként a költők, írók teremtették meg.³² Ők pedig tekintélyes, hiteles értékítéletként fogadták el a kazinczyánus paradigmát, amely ellen csak úgy lehetett védekezni, ha olyat is találtak a város fejlődésében ('jó értelemben vett debreceniség'), ami nem illett talán teljesen a dichotóm paradoxon negatív képébe.³³ Írásaikban explicit módon nem kérdőjelezték meg azt, hogy a fejlődés–elmaradottság tengely melyik pozíciójához kapcsolódik a város.

A Debrecen újkori történetével foglalkozó szaktörténeti munkák többségének szemlélete sem mentesülhetett teljesen a kazinczyánus diskurzusban született 'debreczeniség' kép hatása alól. Azonban Balogh István néprajzos indíttatása, a Szabó István-féle iskola debreceni történetíróinak a paraszti-népi társadalom kutatásában manifesztálódott történetiszemlélete a 'jó értelemben vett debreczeniség' kereteit jócskán feszegető gazdagsággal bontakozott ki szaktudományos kutatásaik tematikájában és a debreceni városfejlődés sokszínűségének feltárásában. És annak az álláspontnak a kifejtésében, hogy létezett sajátos debreceni városfejlődési út, bár korszakonként más és más sajátosságai domináltak. A szaktörténeti Debrecen-kutatások azonban nem csupán a kazinczyánus kép ellenméreg pozícióját feszítették szét, de más horizonton a fejlettség–elmaradottság dichotómiáján nyugvó modernizáció domináns szemléletét is megkérdőjelezték: a mezővárosi és/vagy alföldi sajátos városfejlődési út vizsgálatában eljutottak a leegyszerűsítőnek bizonyult dichotóm (fejlettség–elmaradottság, centrum–periféria) modernizációs paradigma kizárólagosságának meghaladásához.

Orosz István fogalmazta meg explicit módon a civis várossal foglalkozó fél évszázados munkássága egyfajta összegző konklúziójaként,³⁴ hogy az európai iparosodási folyamatok és a modernizációs elméletek jobb megismerése is segíthet Debrecen fejlődésének, a debreceni városfejlődési út megértésében. Felvetette, hogy talán elhamarkodott a történeti recepciónak csak a fejlettség (Nyugat-Európa) – elmaradottság (Kelet-Közép-Európa) koordinátatengelyei mentén értelmezni.³⁵ Orosz István szemléletében

³² BORBÉLY, *i. m.*, 4.

³³ *Uo.*, 4–6.

³⁴ OROSZ István, *A fönix és a bárány városa*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2015.

³⁵ *Uo.*, 225.

már erőteljesen érvényesült a Ránki György által a magyar történetírásban elindított *ipari modernizáció paradigma* kutatásának hatása is.

Ránki György, aki kutatásainak nagyobb részét annak szentelte, hogy – az ipari modernizáció centrumához képest elmaradottabb Közép-Kelet-Európa felzárkózó fejlődésének sajátosságait vizsgálva – kimutassa: nem a centrum normái szerint, hanem az önálló regionális modellként is leírható régiót saját mércéje szerint kell megítélni.³⁶ Egyik, éppen a Debreceni Egyetem elődjén tartott szemináriumán fejtette ki Ránki az álláspontján vitatkozó diákjainak a következőt. A világgazdaság centrumának modernizációja szerinte is meghatározó a recepciójában, vagyis igaz: „Minden út Rómába vezet” – de más és más térségből más és más úton lehet eljutni Rómába. Ránki és Orosz álláspontjának különösen nyomatékot ad közelmúltunk és saját évtizedünk, amikor már az erőforrások kimerülése, a természeti környezet és a klímaviszonyok drasztikus romlása önmagában is kritikája annak a felfogásnak, hogy mindig a centrumrégiók fejlődésének abszolútizálása és követése vezet csak hatékonyan a fejlettséghez. Mint ahogyan reményeink szerint változóban van a fejlettség tartalma is.

Így ma már másként gondolkodhatunk Debrecen gazdálkodásának több vonásáról: a város és határai sajátos ökonosztát³⁷ működési módjáról; a városi belső piac, a határon belüli piac és a távolsági kereskedelem dinamikus egyensúlyára épülő, a városi közösség életét működtető gazdálkodás-(ön)kormányzás-műveltség szerves, válságokon keresztül bukácsoló, majd a kihívásokhoz igazodó/megújuló, a közösségi felelősséget érvényesítő fejlődéséről. Lehet, hogy a város újkori fejlődése nem csupán hanyatlástörténet, lehet, hogy a mércénket is érdemes újragondolni?³⁸

Ezért igazán izgalmas és szakmai-intellektuális kihívás számomra a debreceni városfejlődés sajátosságainak megítélésében (újra) kezdeményezett, inspiratív erejű diskurzus, amelynek egyik fő esélye lehet éppen az, hogy a valóban dominánssá vált kazinczyánus 'debreczeniség' recepciót és „az ellene védekező”, ha tetszik, a 'jó értelemben vett debreczeniség' tényezőit, a várostörténeti kutatások horizontján megjelent paradoxont feszegető eredményeket, valamint a tágabb modernizációs kontextust is tekintve lehetne tovább haladni. A félszázada Balogh István kezdeményezte diskurzus újrafelvételét az teheti – a már bemutatott tudományos teljesítményeken túl is – ígéretessé, hogy meg tudjuk-e diszciplínáink közös kutatási feladataként fogalmazni: volt-e/van-e sajátos debreceni városfejlődési út? Beszélhetünk-e – a kazinczyánus

³⁶ BEREND T. IVÁN, RÁNKI György, *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969; KÖVÉR György, GYÁNI GÁBOR, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2004 (lásd ezen belül: *Értelmezési keretek*, 11–38; *Településszerkezet és településhierarchia*, 50–70).

³⁷ A fogalomról LISKA Tibor, *Ökonosztát*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.

³⁸ Érdekes új eredményeket kínál a történeti kutatások számára is a kliometria vagy a digitális és térinformatikai adatbázisok használata. SCOTT M. EDDIE, *Ami „köztudott” az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*, Debrecen, Csokonai, 1996; KÖVÉR György, „...gondoltam, ha olyan drámái története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok”: *Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történésszel*, Aetas, 2004/1, 187–198.

’debreczeniség’ konstrukció jelentőségét is érdemben felismerve – ’debrecenség’-ről és ’debreceniség’-ről, várostörténetről, mítoszokról, közösségi identitásról, városstratégiáról – nem csupán megcsontosodott toposzokat és antinómiákat, de a diszciplináris határokat is érdemben túllépve?³⁹

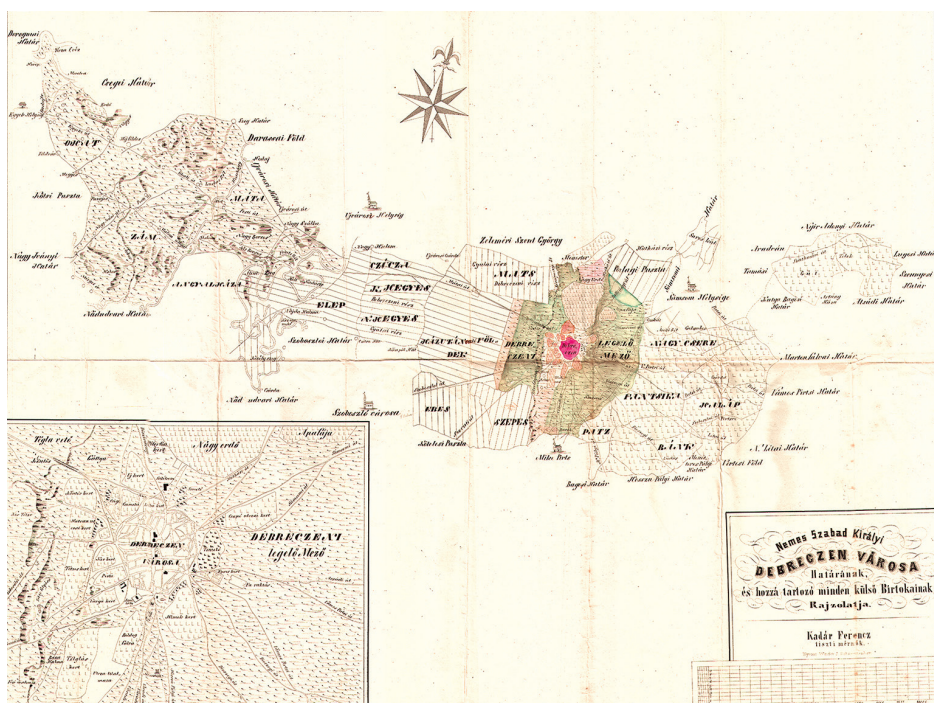
FÜGGELÉK

1. melléklet

Debrecen térszerkezete a 18–19. században

1/A melléklet

Debrecen határának és „hozzá tartozó minden külső birtokainak rajzolatja” a 19. század közepén

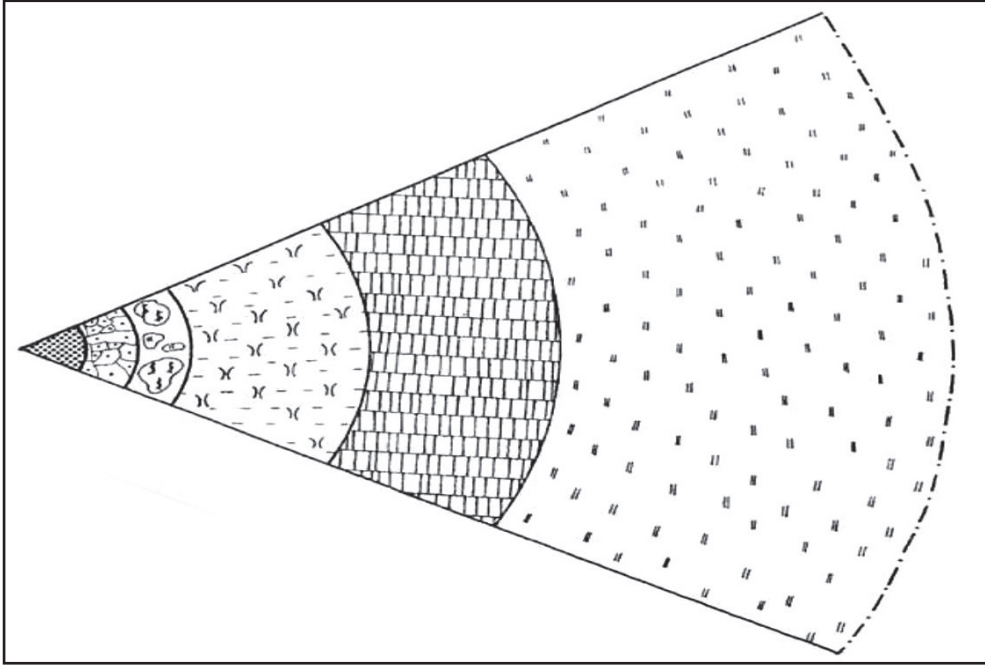

Forrás: HBML Nyomtatott térképek, Kádár Ferenc, DVT ny-209

³⁹ A Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport által szervezett 2018 januári konferencián és a konferencia kötetében helyett kapott műhelyek mellett a továbbiakban meghívást kaphatnának a Debreceni Egyetemen nagy szakmai hagyományokkal bíró településföldrajzi iskola kutatói, a modernizációs paradigmák és az eltérő fejlődési utat járó térségek, települések kutatásával foglalkozó régiókutatók, vagy éppen a történettudomány térszemléleti fordulata (’spatial turn’) hatására szárnyait bontogató GISStory(HGIS) iskola, amely térinformatikai adatbázisaival és módszertanával adhatna hozzájárulást közös gondolkodásunkhoz.

1/B melléklet

A telekszerkezet merev vázára épülő terület-/határhasználati szerkezet

Jelmagyarázat

A földhasználat Debrecenben, balról jobbra haladva:

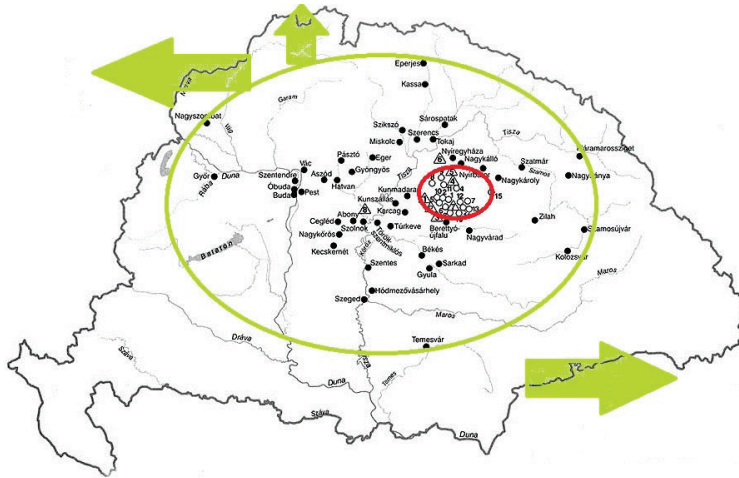
1. belterület/lakóterület („belső város”)
2. ólaskertes övezet
3. gyümölcsösök, káposztáskertek
4. belső legelők
5. szántó öv
6. külső legelők

2. melléklet

Debrecen üzleti és kereskedelmi kapcsolatrendszere a 18–19. század fordulóján

Forrás: *Magyar Néprajz*, szerk. PALÁDI KOVÁCS Attila, VIII. kötet, 844, *Debrecen funkcionális vásári vonzáskörzetei*, <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/08/404.html>

DANKÓ Imre, *A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján*, *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve*, 1, 142–146.

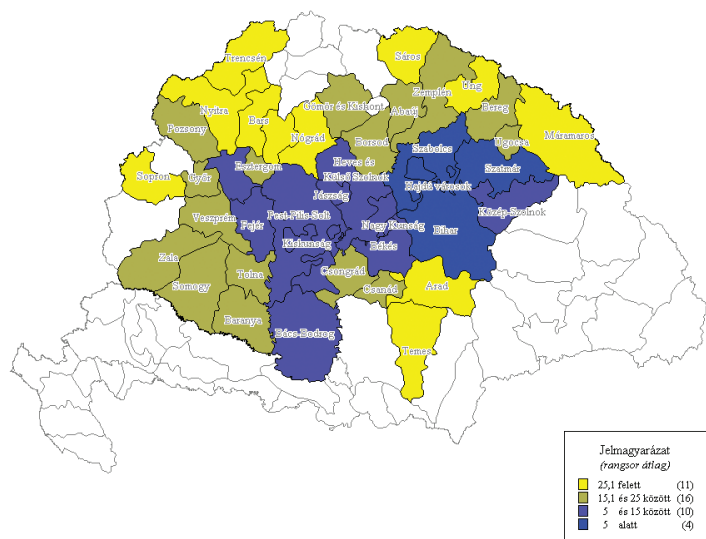
Az alaptérkép átdolgozott, kiegészített változata: MAZSU János, *Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piactér Debrecenben a 19. században*, II, *Metszetek*, 2013/4, 69–70.

Jelmagyarázat:

1. piros/belső ovális: a napi és heti piacok vonzáskörzete
2. külső/zöld ovális: a nagyvásárok vonzáskörzete
3. zöld nyilak: az országhatáron túlnyúló kereskedelmi forgalom irányai és nagyságrendje

3. melléklet

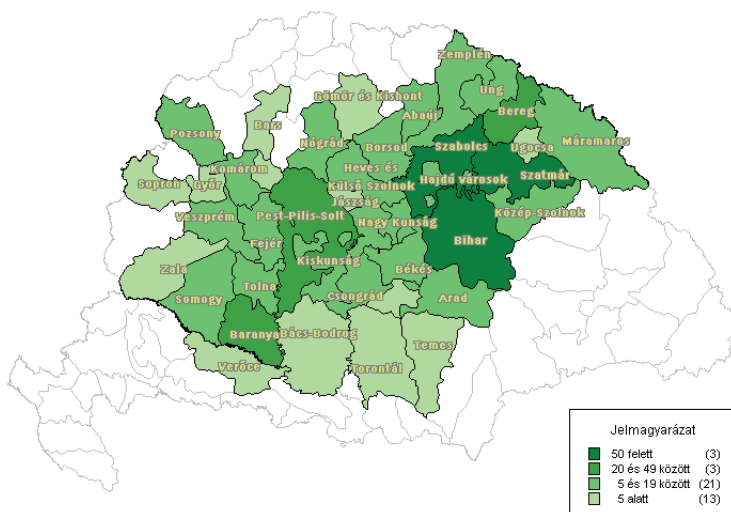
A Debreceni Református Kollégium területi kapcsolatai a 18. században

Forrás: TEPERICS Károly: *A debreceni oktatás területi kapcsolatainak történelmi előzményei*, 7. http://terd.unideb.hu/doc/de_okt_v.pdf (letöltés: 2020. 11. 10.)

4. melléklet

A Debreceni Református Kollégium partikuláinak száma megyénként, 1875-ben

Forrás: TEPERICS Károly: *A debreceni oktatás területi kapcsolatainak történelmi előzményei*, 8. http://terd.unideb.hu/doc/de_okt_v.pdf (letöltés: 2020. 11. 10.)

MAZSU JÁNOS
ny. egyetemi docens
DE GTK Közgazdaságtan és Világgazdaságtan Intézet
janos@mazsu.hu

*Notes to Interpret/Assess the Historical Development of a City:
'debreceniség (Debreceness)' and/or/versus 'debrecenség (Debrecenity)'*

Abstract: The Research Group for Hungarian Realms of Memory affiliated to the Institute of Hungarian Literary and Cultural Studies at the University of Debrecen has taken on the thread of a long-running debate with its latest research program. Its research results were published in the conference volume entitled “Patterns of Debrecen...”. The studies presented in this volume are extremely inspiring, especially the analysis of Attila Debreczeni, which proves to those approaching the topic from other disciplines that the term ‘Debreceness’ is not as timeless as it is commonly used. The term was coined at the turn of the 18-19th century by Ferenc Kazinczy, who was calling for the renewal of Hungarian culture and language. Its aim was to draw a deterrent example of a remnant that hinders the catching-up of Western European cultural development. He created his deterrent example from the most backward elements of the urban development peculiarities of Debrecen - this is the term ‘Debreceness’. Kazinczy’s rhetorical construction became so strong that those who thought about the development of the city, about the special role and identity of Debrecen could not later get rid of the discursive position of defence. Other intellectual workshops examining the history of the city (historians, settlement geographers, church historians, others) can finally find proved the strength and impact of the Kazinczyan discourse and the term he coined as part of the development of the Debrecen mentality and identity. However, based on their research results, they came to the conclusion that the peculiarities of urban history of Debrecen, and its role in Hungarian nationwide development was richer and more diverse than the Kazinczyan term. Therefore, in addition to the ‘debreceniség/Debreceness’ category, it is also worth examining whether there was a specific urban development path of Debrecen, which can be called ‘debrecenség/Debrecenity’ to avoid misunderstandings. In the light of recent modernization theories and current developments (depletion of traditional resources driving industrial modernization, environmental damages, climate change), the urban development of Debrecen cannot simply be classified as a lagging and receding force compared to the development of the central regions. Moreover, perhaps it can bring lessons and specific (partial) solutions to the interpretation of development that does not absolutize growth at all costs. The re-enacted debate is an intellectual challenge for all scientific workshops dealing with the urban development of Debrecen, their collaboration and the organization of a joint research project promise real scientific progress.

Keywords: urban history/urban identity; discourses on special features of urban development of Debrecen; Kazinczyan debate; paradigms of industrial modernization

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/312-331.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

„Van másféle híre, de miért nem hangosabb?”

A debreceniség mintázatairól – Meliustól Téreyig

Debrecen a 21. század első évtizedeiben újfent nagyon foglalkoztatja mibenlétének kérdése. 2010 májusában az akkor frissen alapított Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék *Debrecen arcai* címmel rendezett konferenciát, melynek középpontjában a város kulturális közegének és médiareprezentációinak (művészet, tömegkultúra, turizmus) számbavétele és a „Debrecen-márka” (city branding, desztináció) alakításának távlatai álltak. Az akkori – sajnos utóbb nem publikált – előadások és kerekasztal-beszélgetések az urbanisztika, a városmarketing, a kultúrtörténet, a lokális identitás, a helyi gazdasági élet, a munkaerőpiac, valamint a kortárs művészetek és a populáris kultúra (könnyűzene, sport) témaköreit érintették, elsősorban Debrecen lakosságmegtartó, befogadó és turisztikai erejének fölmérésére és növelésére fókuszálva. A 2010-es eszmecsere kísérletet tett Debrecen egyedi város- és kultúrtörténeti örökségének (cívus hagyomány, illetve 20–21. századi heterogenitás, városidentitás-kihívások) összegzésére, miközben a jelen megítélése és a jövő alakíthatósága tekintetében kritikát fogalmazott meg az építészeti és az arculatfejlesztési irányok (a térhálózat szakadozottsága és az egységes márkázási stratégia hiánya, „helytelen városiasság”) tekintetében egyaránt. A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportja által 2018 januárjában *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig* címmel szervezett konferenciája újrakoncipálta e kutatási irányt, amennyiben az emlékezhely archeológiai diskurzusából kiindulva, de a jelenbéli távlatot sem elhanyagolva kérdezett rá a szerteágazó Debrecen-reprezentációk identitásképző potenciáljára. A Loci Memoriae Hungaricae című rangos sorozat IX. kötete ennek a színes és hatékony tanácskozásnak az anyagát gyűjtötte egybe.¹ Az *Előszót* és további húsz tanulmányt tartalmazó kötet a konferencia fő témaköreinek, kérdésirányainak megfelelően öt nagyobb egységre tagolódik: a sztereotípiákból, a „debreceniség”/debreceniség fogalmának szisztematikus taglalásából és a reformátusság kultúrateremtő hatásának vizsgálatából kiindulva az irodalmi reprezentációk, városszövegek, valamint a társadalomtörténeti-historiográfiai összefüggések értelmezésén át a közelmúlt és a jelen építészetének, valamint városmarketingjének jellemzéséig ível ez az igen összetett tudomány- és művészetközi eszmecsere.

¹ *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020. (A kötetből idézett részleteket a továbbiakban a szövegben és a lábjegyzetben csak lapszámmal jelzem.)

Nem véletlen, hogy a diskurzus a klisék, közhelyek és a lokális identitás relációjának, kultúrantropológiai bonyodalmainak szétszalazásával indul (Keményfi Róbert: *Önazonosság, sztereotípiák, lokalitás: Bevezető gondolatok*), hiszen Debrecen gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti szempontból gyakran emlegetett vonásai között is sok a *sztereotípiá*: ami, mint tudjuk, eredetileg a nyomdai sablont jelentette, s ami átvitt értelmében egyszerre lehetősége és gátja az információk becsatornázásának, amennyiben általánosítva stabilizálja a jelentést, de ezzel egyszersmind meg is köti azt, ki is zárja a további értelmezéseket, s ezáltal gyakran éppen az alternatív (kevésbé ismert, elfeledett, kitakart) hagyományrétegek érvényesülését gátolja. A kötet írásait úgy is olvashatjuk, mint a(z) (auto)sztereotípiák kikérdezésének eseteit, amelyek felismerhetővé teszik a közhelyek performatív erejét, *önkényét*, jelentés- és cselekvésvezérlő *kényelmét/kényszerét*, s ugyanakkor – mintegy deszedimentálva – a „bevett” tradíció takarásából előhozzák, megelevenítik az „alternatív” hagyományrétegeket.

Debreczeni Attila gondosan adatolt és fölépített tanulmányában (*A debreceniség. Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése*) a cívis város történetének egyik legizmosabb és legprovokatívabb sztereotípiáját veszi górcső alá. Kazinczy fokozatosan bevezetett és jelentésében kiterjesztett fogalma műveletlen kivagyisággal, önfejűséggel, maradisággal, a más véleményekkel szembeni ignoranciával és a máshonnan származók iránti türelmetlenséggel vádolta meg a debrecenieket. Nyomon követhetjük, ahogy egy negatívan jellemzett attitűd, diszpozíció vagy akár atmoszféra (vagyis immár nemcsak egyes személyiségek habitusa, hanem egy egész város hangulata!) megragadására, megbélyegzésére szolgáló szó a *megnevezés* és a *létesítés* szétszalazhatatlan nyelvi bonyodalmai közepette hogyan válik – az eredeti kontextus átkeretezésével (irodalmiból általánossá alakulásával) – éppen performatív (nem is kevésbé önkényes) ereje által több évszázadra meghatározó módon diskurzusvezérlő elemmé.

A korabeli debreceni értelmiséget (közvéleménnyé szerveződése híján) felkészületlenül érte Kazinczy több éven át, módszeresen kifejtett negatív imázskampánya, melynek értelmezéséhez a retorikai fogások taglalásán túl diszkurzív támpontokat is kapunk: Lakner Lajos („*Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség.*” *Nyilvánosság és idegenség Debrecenben az 1830-as évektől a 20. század elejéig*) hozza szóba, hogy Kazinczy a kisvárosi „pletykák és susmorgások” (155.) ellenében fordult a nyilvánossághoz (hozzátehetjük: mintegy maga is hozzájárulva annak megteremtéséhez), vagyis a felvilágosult társiasság hiányában apellált a még éppen hogy csak kialakulóban lévő országos „közvéleményhez”.² (Szintén Lakner utal rá, hogy a városi nyilvánosság s annak legfontosabb korabeli hordozója, a sajtó hiányát jó három évtizeddel később, 1837-ben miképpen panasolja fel és hogyan magyarázza a sajtós földművelő cívis életformával a *Társalkodóban* Telegdi Kovách László, 156). Kazinczy

² A meglehetősen egyoldalú „per” lehetséges okairól, s ezek között főleg Kazinczy szellemi-lélektani diszpozíciójáról (sértettség, elfogultság, türelmetlenség, ízlés- és életforma-különbség) lásd BALOGH István: *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, Debrecen, 1969, 21–27.

diskurzusalapító gesztusa kimondottan erős hatásának alighanem oka lehetett tehát, hogy történelme során most először találkozott a város egy olyan *külső tekintettel*, amely markáns és hamar elterjedő ítéletet hozott róla. A külső „márkázás”-nak ezt a módját alátámasztotta Kazinczy egyedülálló tekintélyéből fakadó diszkurzív pozíciója, ami elválaszthatatlan volt nyelvi erejének performativitásától. Éppen azért volt nehéz vitázni lesújtó véleményével, mert nem a kogníció értelmében vett megnevezés referencialitása, hanem a létesítés (implicit: a ráfogás, a megbélyegzés, s egyszerűsmind a jövő programozása, a jóslás) jegyében állt *névadás* állt retorikai gépezetének középpontjában.

Debreczeni Attila tanulmányában a *synecdoché* personificációba való átváltása jól mutatja a *tulajdonítás* és az *általánosítás* önkényének ezt az – önkéntelenül is *tükrös/öntükröző* – nyelvi mozzanatát: „Debreczen mely arrogantiával szokott itélgetni mindenről”; „Debreczen észére fog térni”; „Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait” [...]; „Debreczen lassabb hangon fog dictátoroskodni.” (31–32.) Kazinczy valóságos ösztűz alá vett Debreczen-kép(zet)ének alapja az az ízlés- és magatartásforma volt, amit a *Debreceni Grammatika Előljáró Beszédéből* olvasott ki, s egyfajta felekezeti eredetű kulturalitásként a negatívan megítélt kálvinista hagyományhoz kapcsolt, s egyidejűleg az egész városra kiterjesztett. (66.) Senki, még (Julow Viktor szavaival: „a legigazibb megtestesítője a jó értelemben vett debreceniségnek”,³ vagyis a kiegyensúlyozásra törekvő) Fazekas Mihály sem volt képes hatékonyan szembeszállni a negatív hírnévgyártásnak ezzel a módjával, már csak azért sem, mert – ahogy szintén Julow mutat rá – a széphalmi mester nem mutatta jelét annak, hogy érti vagy érteni akarja a debreceni örökség (mint egy felőle nézve másság/idegenség) sajátosságait. A „cívis köztársaság” védekező, bezárkózó, nehezen mozduló mivoltának megértéséhez ugyanis egy olyan *belső tekintetre* volt szükség, amely ennek az attitűdnek a gazdaság-, társadalom-, vallás- és kultúrtörténeti összefüggéseire is igyekszik rálátni. Mindenesetre – ahogy arra Debreczeni Attila tanulmánya zárlatában rámutat – a kazinczyánus debreceniség-értelmezés és annak éppen a kulcszót átértelmező ellennarratívája (maradiság vagy hagyományörzés) Petőfitől Adyn, Tóth Árpádon és Szabó Magdán át Borbély Szilárdig meghatározza az irodalmi (s nem csak az irodalmi) Debreczen-képet. Térey János is az állítólag autopsziába ragadt debrecenieket bíráló Kazinczyval vitatkozik, és a közhelyeket távoztatja posztumusz megjelent memoárjában:

Mi az, hogy cívis? Csak azt hiszem, amit a magam szemével látok és a magam fülével hallok? Meg azt, hogy nincs kiút maradiságom börtönéből? Kazinczy valami ilyesmit pedzegetett. [...] Debreczen sem csak a saját szem és kéz városa, hogy a többi nyamvadt sztereotípiáról, a vastag nyakról és a könyvlapok közé csomagolt szalonnáról ne is szóljak. Ha valaki mégis az

³ JULOW VIKTOR, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 145.

osztrák közértek polcain található Debrecziner kolbászkák alapján azonosítja, az egy normális eset: ilyenformán van a város neve leginkább forgalomban, s ez nem biztos, hogy a külföld hibája. Van másféle híre, de miért nem hangosabb? [...] Énnekem annyi, hogy nagyot dobban a szívem, amikor meglátom a tócskerti skyline-t, tudom a történetét, a száz meg ötszáz év előtti képét, beszélem a nyelvét, szerettem és győtrődtem benne és érteleget. Más ugyanezt érzi, amikor a Kennedyről megy Manhattan felé.⁴

A debreceniség itt nem felekezeti alapú és hierarchizált kultúrmorfológiai alakzat, hanem a megértésen is alapuló érzelmi viszonyulás, amelyhez éppúgy társul a belső, mint a külső tekintet. (Sőt: a külső tekintetet két ízben is megidéző belső tekintet! Téreynek az itt-születettségen, az eltávolodáson és a visszataláláson alapuló, az eszményítést és a degradálást egyaránt kerülő Debrecen-képéről még lesz szó.)

A külső és a belső tekintet („kálvinista Róma”/„Keresztyén Respublika”) relációja, az *önminősítés* (mai keletű szóval: az önmárkázás) kora újkori – vallás-, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti – kontextusai állnak Gáborjáni Szabó Botond tanulmányának (*Egy Keresztyén Respublika, Debrecen*) középpontjában. A genfi modellel való összehasonlítás az identitásról szóló *lokális* diskurzus jelenlétét bizonyítva azt is felszínre hozza, hogy Huszár Gál, a jeles nyomdaalapító híres névadó gesztusa voltaképpen *idézet*: minden bizonnyal „Kálvin Genfről szóló mondatát vette át és alkalmazta a »magyar Genfre«, amikor Debrecent »egész Magyarország és Erdélyiség világozó lámpásának« nevezte”. (79.) Abban, hogy Debrecen a 16. század közepén, Genfhez hasonlóan, egyházi és egyben oktatási-nyomdászati, vagyis kulturális és véleményformáló központtá vált, meghatározó szerepe volt a reformáció alapjellegzetességeinek. A protestáns (főként kálvinista) szocioökonómiai szemlélet – ahogy azt Max Weber érvelése⁵ a 20. század elején szintén igyekezett bizonyítani – a munka, a tulajdon, a tisztas kamat és haszon, valamint a megtakarítás felértékelésével kedvezett a kereskedelem és a kézműipar fejlődésének is, ami Debrecent vonzó kereskedővárossá alakította. (Lásd Melius Juhász Péternek az „áros népekhez” írt, az „Isten szerint való” igaz kereskedés módjáról szóló intelmeit, 82.) A város kalmárai a 16–17. században Danckáig (Danzig,

⁴ TÉREY János, *Boldogh-ház, Kétmalom utca*, Bp., Jelenkor, 2020, 450–451. (A továbbiakban: *Boldogh-ház*)

⁵ Aki a „kapitalizmus szellemét” mint „etikusan színezett életszabályt” a vallásérköls és az érvényben lévő társadalmi praxis közös termékeként gondolta el: MAX WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. JÓZSA Péter = M. W., *Gazdaság és társadalom*, szerk. VARGA Iván, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967, 315–319. A parasztpolgári autarkia és a Max Weber-i értelemben vett kapitalizálódás közötti különbségek taglalására itt nincs mód. A történészek a 18. századi Debrecen esetében már (legfeljebb) stagnálásról beszélnek. A külgazdasági körülmények változása és az udvar vallási-politikai nyomása miatt az ipart a megmerevedő céhrendszer konzerválta; a beszükülő kereskedelemről a tőke nem vállalkozásokba, hanem földbirtokba investálódott; s ezzel párhuzamosan a református egyház és a Kollégium kapcsolatai gyengülni kezdtek a nyugati (főleg a holland, svájci és angol) kálvinista szellemi központokkal. Lásd BALOGH, *i. m.*, 20–21.

a mai Gdańsk), Prágáig, Pétervárig, Sztambulig hordják portékáikat, „tőzsérei pedig ezrével, lábon hajtják a Hortobágyon nevelődött szürke magyar szarvasmarhát egészen a messzi Hamburgig”.⁶ A rendszeresen megtartott vásárok, a tizenöt napos debreceni sokadalmak nem csak áru-, hanem kultúrserére is alkalmasak voltak. A gyülekezettel szoros kapcsolatban álló, befizetéseikkel egyházi célokat szolgáló céhek a város túlélésének biztosítékaivá váltak: „egy sarcoláskor az ő pénzük és ezüstnemüik mentették meg a lakosságot, de a követjárások sikerét is az iparosok mesterművei garantálták.” (83.) (Az 1872-ig működő céheket arra kötelezték, hogy jövedelmük egynolcadát a református kollégium fönntartására áldozzák; ennek különösen akkor lett jelentősége, amikor az udvar eltiltotta a várost a kálvinista iskola támogatásától.⁷) Várad eleste (1660) után Debrecen a puritanizmus központjává vált, elmélyítve a keresztyén műveltséget és életvitelt, középpontba helyezve a *Szentírás* családi, személyes ismeretét, így elterjesztve az anyanyelvi írástudást a nők körében is (a 18. század elején 11 leányiskola működött a városban; az angol utazó, Robert Townson 1793-ban arról tett tanúbizonyságot, hogy Debrecenben „írni-olvasni mindenki tud, magukat ünnepeken bibliaolvasással mulatják”, 84–85.). Az is igaz, hogy ugyanez az utazó értetlenségének adott hangot, amikor leírta a következő sorokat: „Fel nem foghatom, mi bírhatott rá húszezer embert, hogy olyan vidéket válasszon magának lakhelyül, ahol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nem található.” De a történészek hozzáfűzhetik, hogy e hendikep (mely vízrajzi szempontból nem egészen pontos, ugyanis a régiségben a város nem volt teljesen szűkében a kisebb-nagyobb folyó- és állóvizeknek: ilyen volt például a vízfolyások által táplált Pap tava, e köré alakult ki a Fűvészkert) dacára Debrecen ekkor is kereskedelmi és szellemi központ, háromezer – az ország minden pontjáról ideseregülő – tanulóval, s azzal a regionális jelentőséggel, amelyet a sajátos *partikula*-rendszer (a városhoz kötődő mintegy 584 „fiók iskola”, ahová rektort küldött és ahonnan befogadta a legtehetségesebb diákokat) és a *földbirtokok* kelet-nyugati irányba akár 60–80 km-re is kiterjedő övezete biztosított a számára. (86–88.) A 16–17. században a három részre szakadt ország, a török- és Habsburg-ellenes háborúk ütközőzónájában egyensúlyozó Debrecen kezdettől fogva ki volt téve az udvar katolikus felekezeti nyomásának, ekképp „[a] városlakók közérzetét [...] három évszázadon át meghatározta a veszélyeztetettség folyamatos érzete” – írja Gáborjáni Szabó Botond. (88.)

Ilyen körülmények között lesz a „keresztyén Respublika” a magyar városi közösség prototípusává: bizonyos értelemben tehetős, jogi és kulturális autonómiával rendelkező, nyelvileg és vallásilag egységes zárt közösség az elnéptelenedett pusztában. (1711-ig színreformátus, 1775-ben 25 ezres lakosságából 605 volt a többségében német származású katolikus, de még 50 ezres népességének 95%-a 1848-ban is kálvinista vallású.) Lakói önvédelemre, identitásuk befelé forduló megtartására berendezkedő keresztyén parasztpolgárok, kik nyelvüket, kultúrájukat, életformájukat évszázadokon

⁶ ANTALFFY Gyula, *Reformkori magyar városrajzok*, Bp., Panoráma, 1982, 350.

⁷ *Uo.*, 365.

át sikeresen megőrzik,⁸ s ennek a küzdelemnek egyik fontos pillére a városvezetők – így a nem egyszer az egyház (fő)gondnokaként is működő 17–19. századi főbírók (id. Dobozi István, Domokos Márton, Szombathi István, Simonffi Sámuel, Böszörményi Pál, Rakovszky Dániel), vagy akár a város mártírjaként meghalt szenátor, Vígkedvű Mihály – példaadó és áldozatos közösségi munkássága, melyet Oláh Róbert retorikai mintázatokat számba vevő alapos tanulmánya mutat be (*Debrecen „oszlopai”. A főbírókat búcsúztató halotti beszédek tanulságai*).

E cívis, parasztpolgári, patriarchális mentalitás megítélése erősen függ azoktól a perspektíváktól, amelyekből a késő középkori, kora újkori magyar gazdaság- és társadalomtörténetet, s ennek részeként a jobbágyság/parasztság helyzetét és a városiasodást értékelhetjük. Az Észak-Itáliában, Németalföldön, illetve Angliában nekilendülő kapitalizálódással szemben a cívis köztársaság *egyensúlyra törekvő, önszabályozó rendszere* akadályozta a kiugró vagyonosodást: törvényekkel konzerválta a középbirtokrendszert. A cívis nem vásárolhatott több házat, ezért fölösleges tőkéjéből földet vett vagy bérelt. A kiugró vagyonosodást a törvényi limitálás korlátozta (például a házat és a földet 1893-ig csak együtt lehetett eladni⁹). Mindezzel – okként és következményként is – együtt járt az a valláserkölcsei alapokon álló mentalitás, amely a *szorgalmat*, a *takarékosságot* és a *puritánságot* tartotta értéknek. A 18. századtól megerősödő öntörvényűség és hagyományörzés idővel egyfajta megmerevedettséghez vezetett, a kívülről érkezővel, az idegennel, az ismeretlennel, az újítással szembeni túlzott bizalmatlansághoz.¹⁰ Alapvetően az életforma sem lépte túl a bensőséges családi kereteket. A cívisek a szórakozást lenézték, épp ezért nem is volt hol szórakozni, a mesterbálokon kívül csak a családi ünnepek adtak erre módot: a névnap (a nagy gyermekhalandóság miatt nem a születésnap!), az eljegyzés, az esküvő, a keresztelő és a disznótor. Ahogy az Lakner Lajos tanulmányában is szerepel: a földműves életforma,¹¹ a nyaranta a birtokokon való, hosszas

⁸ Orosz István a 16–17. századi gazdasági teljesítményből és az önállóságot, az önálló arculatot megőrzni képes politika sikeréből vezeti le a sajátos cívis öntudat kialakulását. Lásd OROSZ István, *A főnix és a bárány városa: Tanulmányok Debrecen múltjából*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2015, 21–22.

⁹ „[A] 18. század végén a királyi biztos közreműködésével végleg összekapcsolódott a ház és a ház utáni földek birtoklása, azaz az iparos és kereskedő háztulajdonosok is földművelőkké váltak. Ez az átalakulás nem volt ellenére a város lakosságának, hiszen még akkor is ragaszkodtak hozzá, amikor 1848 után már semmi nem indokolta a ház és földtulajdon összekapcsolódását.” *Uo.*, 12.

¹⁰ BALOGH, *i. m.*, 19.

¹¹ Orosz István jelzi azt a gazdaságtörténeti összefüggést, hogy a mezővárosban felhalmozódott tőke nem az ipar és a kereskedelem, hanem a birtokvásárlások és így az önellátás irányába mozdult: „a korábban még kereskedő és iparos jellegű város a 18. században elindult a vissza-agrárosodás útján s döntően állattartó és földművelő népeiséggé vált.” OROSZ, *i. m.*, 12, ill. 17–18. A történész szerint a 16–17. századi nagy gazdasági felvirágzás abból a helyzetből fakadt, hogy a török jelenléte miatt Debrecen kereskedelmi közvetítőszerepet játszhatott. A török eltűntével ez a helyzeti előny megszűnt, s a kereskedelmi jelentőséget a 18. században kedvezőbb helyzetű városok vették át, minek nyomán a cívisváros stagnálni kezdett, s a többi magyar mezőváros szintjére süllyedt. A helyzetet csak rontotta, hogy a külkereskedelmi lehetőségek beszűkülése mellett a török kor elpusztította a környékbeli falvakat, vagyis a város ipari termékeinek közvetlen felvevő piacát. Lásd *Uo.*, 23.

tanyasi távollét, mondhatni, a kevés szabadidő nem kedvezett a városi életmódnak, a közügyekkel való foglalatosságnak (156.), a színházat, könyvtárat és múzeumot alapító, sajtónyilvánosságot létrehozó klasszikus polgáris, felvilágosult városiasodásnak.¹² Nem véletlen, hogy Debrecen a 18–19. század fordulóján és a reformkorban elmarad a kulturalitásban – az épített örökség és az intézményalapítás terén is – élen járó polgárosult városoktól (Kolozsvár, Kassa, Pest-Buda).

A civis köztársaságnak a 18. század elejétől meg kell küzdenie a *vallási konkurenciával*, a 19. század harmadik harmadában pedig már elkerülhetetlenül beleütközik a *modernizáció* kihívásaiba. Ugyanakkor ez a parasztpolgári státusz és életforma fontos hivatkozási ponttá válik azok számára, akik a *Három nemzedéket* író Szekfű Gyula ún. nagymagyar koncepciójával szemben, amely a modernet, az európaiakat a katolikus, Habsburgokkal kiegyező nyugati országrészben látta megtestesülni, a keleti, tiszai/tizántúli, protestáns függetlenségi hagyomány fontosságát is hangsúlyozták. Mint ahogy Erős Vilmos a kötetben később közölt, de ide kapcsolódó tanulmányában (*Szabó István debreceni identitásai*) taglalja, a debreceni agrár- és településtörténész a két világháború között Hajnal Istvánhoz, Bibóhoz, Szűcs Jenőhöz és Németh Lászlóhoz hasonlóan egy olyan parasztpolgári koncepciót alakított ki, amelynek a 20. század második felében egyeduralkodóvá tett marxista felfogással szemben az egyik fontos tézise, hogy a parasztság/jobbság a középkor végén is emelkedésben volt, s aminek bizonyítéka a szabad költözködési jog, ennek révén a mezővárosokba költözés, a tulajdonlasi jog és a tanyás gazdálkodás. (275–276.) E távlatból a középkor és a feudalizmus nem valami elmaradott, fejlődésképtelen szerveződés, hanem minden későbbi gyarapodás dinamikus alapja, s egyszersmind – ez főleg Hajnal István markáns, ökológiai vonatkozásokat is érintő nézete – a világgal, a környezettel való egyensúly kialakításának modellje, ahonnan nézve éppen a modernizáció az, ami súlyos anomáliákat, a létalapokat veszélyeztető túlzásokat termel ki.¹³ Szabó István a városiasodás eltérő modelljei tekintetében is leteszi a voksát: „[...] érces szavakkal cáfolja (főként Győrffy István eredményeire támaszkodva) a tézist, miszerint a magyarság nem volt képes önálló városalapításra, s hogy mindez elsősorban külföldi/idegen, főként német mintákra, illetve közvetítéssel történt. Szabó szerint Debrecen és például Szeged alaprajza, amely gyökeresen eltér a német alapítású városokétól, világosan bizonyítja, hogy létezik autochton magyar városfejlődés [...]”. (277.)

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy Debrecen a modernizáció kihívásaira (csak két technikai áttörést említve: a gőzmalom tönkretette a szárazmalmokat, a vasút pedig

¹² A reformkori társiasság intézménye, a kaszinó viszont itt is megjelenik, mindjárt két formában: a Piac utcán „Bek Pálné asszonyság négyszögű deréke emeletes háza» ad otthont az 1833-ban alakult kaszinói egyesületnek: „Itt tartja eléggé csinos szállását az egyik casino, melyet frakkosnak mondanak, ellentétben a polgárral, melyet gubásnak neveznek, s mely a fejer ló-ban ütött tanyát» – így tudjuk az Életképekből.” ANTALFFY, i. m., 356.

¹³ SZIRÁK Péter, *A technika „társadalmiassága”: Hajnal István archívuma = Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006, 238–254, itt: 252–254.

az országos vásárokat) nehezen találta a választ, s a hagyományos cívis gazdálkodás és életforma a 19. század harmadik harmadától visszafordíthatatlan válságba jutott. A sikeres kereskedőházak alapítói homo novusok, akik többnyire a Szepességből, Morvaországból és Ausztriából érkeztek (Rickl, Sesztina), bár kétségtelen, hogy voltak törzsökösök is (Várady-Szabó, Csanak, Kardos).¹⁴ Lakner Lajos rajzolja meg az ipar és a kultúra modernizálói közül kettőnek, Csanak Józsefnek (1820–1900) és Déri Frigyesnek (1852–1924) a portréját. Előbbi egy fűszerkereskedő, aki megmenti a csőd szélén álló (1849-ben alapított, az addig működő 97 szárazmalom számára végzetes konkurenciát jelentő) István Gőzmalmot a csődtől, és sikeres vállalkozássá fejleszti, a közeli Derecskéről, földműves családból származik. 1870-ben már a legnagyobb adófizetők sorában az első öt legtekintélyesebb polgár közé tartozik (csak az érdekesség kedvéért a másik négy: gróf Degenfeld Imre, református főgondnok; Scheer Bernát ügyvéd, haszonbérelő, az izraelita hitközség elnöke; Rickl József kereskedő és Vecsey Imre építőmester – csak az utóbbi cívis!), s az ő nevéhez fűződik az Emlékkert létrehozása és a Csokonai-szobor fölállítása. Déri Frigyes 1852-ben a délvidéki Bácsban született, ahonnan előbb Bajára, majd 1873-ban, sok más zsidó családhoz hasonlóan Bécsbe települnek át. A Monarchia egyik legsikeresebb textilipari vállalkozója gyűjteményét 1920-ban a magyar államnak adományozza, s ígéretet kap arra, hogy Debrecen telket ad a Déri költségén felépítendő múzeum számára. Az adomány elhelyezése azonban egy jó ideig megoldatlan marad. A „párhuzamos életrajzok” megmutatják, hogy a modernizátor és az adományozó miképpen ütköznek a korabeli városi elit ellentétes érdekeibe, illetve ellenszenvébe: „Csanak esetében az egyre inkább elszegényedő cíviseket s városházi képviselőiket joggal (gondolom inkább: alappal – megjegyzés: Sz. P.) irritálhatta »a semmiből, az ész teremtő hatalma« általi fölemelkedés. Déri esetében pedig valóban egy idegennel találták szembe magukat, egy nagyvárosi zsidóval.” (167.); „Csanak kedvét elvették attól, hogy közügyekkel foglalkozzon, Déri kedvét majdnem sikerült elvenni attól, hogy egyetemes művelődéstörténeti jelentőségű, Bécsben is megbecsült gyűjteményét Debrecenben mutassa be.” (166.) A múzeum felépülését (1929) és átadását (1930. május 25.) már nem érthette meg.

A közösségi együttélés nyilván sohasem konfliktusmentes, a cívis egyöntetűség idején sem volt az, de a katolikusoknak a 18. század elejétől¹⁵ és a zsidóságnak 1840-től kezdődő betelepülése némi felekezeti feszültséget eredményezett. Míg más

¹⁴ Balogh István mutat rá, hogy a napóleoni háborúk idején kibontakozó konjunktúra lefutása utáni hirtelen recesszió (az 1811-es és az 1816-os devalváció) tette tönkre a régi törzsökös kereskedőcsaládok nagy részét. BALOGH, *i. m.*, 30–31.

¹⁵ 1715-ben III. Károly a katolikusok visszaengedésétől tette függővé az 1693-ban adományozott szabad királyi városi cím országgyűlési becikkelyezését, azaz érvényesítését. „Több mint egy évszázados független lét után a város *peculium regium*-ként a király közvetlen földesurasága alá került. Korábban tételes közjogi elismerés nélkül szinte független *respublica* volt, amelynek ügyeibe az országos főhatóságok nem szóltak bele. Az 1715:108. t.c. elismerte ugyan szabad királyi városi jogát, olyan föltétellel azonban, hogy a katolikus plébániai egyház építésére és szent ferencendi atyák conventje számára helyet adjon.” *Uo.*, 15.

városokban (például Pest-Buda, Kassa, Kőszeg, Sopron) a német túlsúllyal szembeni magyarosítás okozott több-kevesebb viszályt, addig Debrecenben a vallási-etnikai homogenitás felbomlása. Fazakas Gergely Tamás tanulmánya (*Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején*) az ultramontanizmus és a protestantizmus kultúrharcának jegyében zajló katolikus-protestáns térhasználati küzdelmet dokumentálja, Bartha Ákos dolgozata (*Kétszeresen kisebbségben? Egy katolizált zsidó család a két világháború közti Debrecenben: a Fahidiak*) pedig a két világháború közötti keresztény-zsidó együttélés problémáit taglalja. Az előbbi részletezőn és árnyaltan mutatja be azokat az emlékezési rítusokat, amelyek az 1870-es, illetve az 1890-es évektől a Csokonai-kultuszhoz, illetve az Emlékkerthez kapcsolódnak, s amelyek a református felekezeti és a nemzeti ünneplés összefonódását bizonyítják. E kommemorációs gyakorlatok számára az 1890-es évektől jelentenek mind nagyobb konkurenciát a városi térhasználat egyre látványosabb formáit mutató katolikus körmenetek. (120–125.) A felekezeti kultúrharc jegyében, a Millennium felfokozott hangulatában a veszélyeztetettséget kompenzáló (lokál)patrióta büszkeség és nacionalista elfogultság¹⁶ – eltávolodva a reformkorból eredő, befogadó jellegű nemzeti liberális eszmétől – azonosította egymással a protestáns és a nemzeti identitást. (137–138.)

A Fahidi családot középpontba állító portré az integráció és az asszimiláció folyamatát modellezi, és annak tragikus kudarcát mutatja be. Az Északkelet-, illetve Északnyugat-Magyarországról származó iparos-kereskedő ágak Debrecenben találkoznak; a tüzezés vállalkozó apa nemzetsége még hagyományos zsidó nevelésben részesül, az ő Éva lánya viszont Debrecenben már evangélikus elemibe és katolikus gimnáziumba (a „Svetits”-be) jár. A Szent Anna utcai leánylíceumban ugyan semmilyen megkülönböztetés nem éri, de ez inkább kivétel, mintsem szabály – a tanulmányíró memoárokra hivatkozva megemlékezik róla, hogy a „korszellem” térbeli elkülönülést diktált: az első világháború idején az Aranybika „elsősorban a civis családok és a köztisztviselők reprezentatív tere volt, míg a zsidó származású tehetősebb polgárok a »zsidó kaszinóként« üzemelő Kereskedelmi Csarnokot¹⁷ látogatták”. (260.) A ’30-as évek végétől az antiszemita törvények és rendeletek fokozatosan korlátozták a zsidók gazdasági-politikai, majd szabadságjogait, s a német megszállás után másfél hónappal megkezdődött a város és a város környéki zsidó lakosság kényszerlakhelyre

¹⁶ Keményfi Róbert hivatkozik Irinyi Károlyra, aki szerint Debrecen dualizmuskori társadalmának mentalitását a történelmi hagyományok „öntetszelgő mítoszai” befolyásolták. (19.) Lakner Lajos utal a „Nagy-Debrecen mítosz” ez idő tájt való megszületésére, miszerint „a nemzeti törekvés kútforrása” immár a civis-város, amely átveheti „az elkabarésodott Budapest szerepét”. (165.)

¹⁷ A Gerster Kálmán tervezte Kereskedelmi Csarnok (1893) később a Megyei Könyvtárnak adott helyet, jelenleg itt van a Bethlen Gábor Közgazdasági Technikum. Bartha Ákos idézi Gonda Moshe Elijahut, aki szerint a húszas években „az Aranybika kávéházban, a nagy teremben együtt ültek a zsidók és a keresztények, de külön asztalok mellett. E kávéház hírszerző forrása is volt a debreceni zsidóknak”. (260.)

összpontosítása.¹⁸ „A gettóban eltöltött 51 nap után, 1944. június 20-án áthurcolták a családot a Debrecen északnyugati részén található Serly-féle téglagyárba, ahol 14 000 ember szorongott hosszú napokig áldatlan körülmények között. [...] A téglagyárban egy hetet töltöttek, mielőtt június 27-én, az utolsó előtti transzporttal útnak indították volna őket Auschwitz-Birkenaubá. [...] Az igen kiterjedt családból csupán Fahidi Éva tért vissza Debrecenbe 1945 novemberében.” (263–264.)¹⁹

A Trianon utáni sokrétű krízis és az azzal összefüggő útkeresés a Debrecenről való gondolkodásban, a város identitásképeinek átformálási kísérleteiben, változásaiban is megnyilvánult, ezt tükrözi Győri L. János (*Debrecen mint Karácsony Sándor gondolatrendszerének kulcsmetaforája*), Bakó Endre (*Egy romantikus Debrecen-vízió csődje. Gulyás Pál Sziget-Debrecen eszméje*) és Szegedi Péter (*A debreceniség jelentésváltozásai az 1945 előtti futballban*) izgalmas kérdéseket felvető tanulmánya is. A Karácsony Sándor-portré egy olyan értelmiségi pályáját rajzolja meg, akinek pedagógiai eszméi és praxis-ajánlatai (például a társas lélektan és a későbbi kommunikációelmélet fontos kérdéseit megelőlegező önképzőkori gondolat) erősen kötődnek a Debreceni Kollégium „patriarchális demokratikus világa”-hoz, a „protestáns szellem kötelező kritikai velleitása”-hoz. (146–148.) Karácsony – Németh Lászlóhoz hasonló módon – a társadalom alsóbb rétegei, főként a parasztság és az erős nyugati hatás alatt lévő (vagy ekként elgondolt) középosztály közötti eltávolodással/idegenséggel magyarázta a társadalmi-kulturális válságot, amelyért az utóbbit tette felelőssé, amennyiben az a nyugati civilizáció szokásaival igyekezett ugyan lépést tartani, de nem tudta a nyugati eszméket a maga szerves kultúrájává alakítani: „(g)ondolkodása és nyelve ennek következtében indogermán hatás alatt sínylődő fordítás-nyelvvé torzult”. (149.) Karácsony Sándor is közel került a „minőség forradalma”-nak eszményéhez, egy olyan, a parasztságot emancipáló, középosztályá emelő kulturális átrendeződés, sőt: elitcsere hívévé vált, amely „szerves alapokon” igyekezett helyreállítani a társadalom kommunikációját, a nemzeti közösség egységét. (149–151.)

¹⁸ 1944. május 8-án a gettósítás ellen nyomatékosan tiltakozó Kölcsey Sándor polgármestert Bessenyei Lajos főispán lemondásra kényszerítette. Lásd HusvÉTH András, Kovács Gergely, *Adalékok az apafai tömeggyilkosság vizsgálatához*, https://archivnet.hu/adalekok-az-apafai-tomegyilkosság-vizsgalatahoz#_ftn2 (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

¹⁹ Bartha Ákos a levéltári dokumentumok mellett hivatkozva a vészkorszak debreceni vonatkozású fontos memoárjai közül Fahidi Éva (*Anima Rerum*, Bp., Tudomány, 2005) és Gonda Moshe Elijahu (*A debreceni zsidók száz éve: A mártírhaltalt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*, Tel-Aviv, é. n.) könyvét. A témakörben fontos hivatkozási pont lehet még Jákov Bárzilai (*Hajnali gyertyafény*, Bp., Kassák, 1998) és Schwarz Sándor memoárja (*A halál árnyékának völgyében*, Bp., Oliver Games International, 2005). Utóbbi 1944-ben az auschwitzi cigánytábor futballválogatottjának jobbhátvédje, 1951 és 1970 között a debreceni Centrum Áruház megbecsült igazgatója. A debreceni zsidóság megtelepedéséről, kultúrateremtő tevékenységéről rövid, de építészet- és életforma-történeti adalékokban gazdag, s a jelenbéli helyzetet is értékelő összefoglalót írt Térey János „*Mit kerít az éber palánk?*” – *Zsidó negyed Debrecenben* címmel (Magyar Narancs, 2015. január 18., <https://magyarnarancs.hu/tudomany/mit-kerit-az-eber-palank-93034/?pageId=120>). Letöltés ideje: 2021. március 1.) Memoárjában, a már említett *Boldogh-ház, Kétmalom utcában* pedig a *Semmi látnivaló* című fejezet idézi föl a debreceni zsidók deportálását.

Bakó Endre Irinyi Károly informatív könyvére hivatkozva mutatja be a nehezen beinduló, de aztán az 1880-as években meglóduló modernizáció²⁰ fő következményeit: „[a] növekvő lakosság vagyona, vallás, műveltség tekintetében tovább differenciálódott.” (187.) A különbségek felerősödésére, a jellegvesztésként átélte átalakulásra, a „Kisbudapest” létrejöttére Gulyás Pál a múltat nagy mértékben felértékelő romantikus színezetű vízióval, Debrecen-mítosszal válaszolt. (187–188.) A Kerényi Károly és Németh László nyomán felvetett „Sziget-Debrecen”, illetve „Árkádia-Debrecen” eszméje a cívisvárosnak szánta az „ideális magyar kultúrközösség kialakításában” játszó főszerepet. A tanulmányíró által szigorúan megbírált utópia – mely értelmezésében a kultikussá vált *Debrecen, ó-kikötő* című Gulyás-vers tanító célzatosságú utolsó harmadát is vezérli – az eszményített múlt visszaállításának ábrándját hirdeti. (190–191.)

Szegedi Péter tanulmánya a futball lokális identitást teremtő képességét alapul véve azt az átrendeződést veszi górcső alá, ahogyan Debrecen regionális vetélytársai a 20-as években megváltoznak. „1899-ben, tizennégy évvel a prágai, kilenc évvel a bécsi és három évvel a budapesti debütálás után a Jogakadémián megalakult az első, Ady Endrét is soraiban tudó debreceni futballcsapat.” (266.) A labdarúgás kezdetben „városállamok” versengéseként indult,²¹ s a cívisváros valódi vetélytársa a 20. század első másfél évtizedében Nagyvárád volt. Trianon következtében a boldog békeidőkben dinamikus fejlődő, s Debrecen sok tekintetben lehangzó „Pece-parti Párizs” helyére a feltörekvő Nyíregyháza lépett. Majd „1926-tól, a profizmus bevezetésével és az első osztályú bajnokság országossá válásával [...] a főváros-ellenesség lett Debrecenben a legfőbb regionális identitástípus.” (265.) Mindkét mintázatnak jócskán maradt nyoma a későbbiekben: a két „szomszédvár” szurkolótáborának ádáz ellenségessége éppen úgy tovább öröklődött az elmúlt mintegy száz évben, ahogy az immár a sportdiskurzusba átköltözött főváros-vidék ellentét harci formulái is.²²

²⁰ Az egykori Kossuth Lajos Tudományegyetem történésze *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918* című könyvében (Debrecen, Csokonai, 2002) az ipari-kereskedelmi polgárság és értelmiség elenyésző számában látta a modernizáció késlekedő beindulásának okát. Az 1880-as évektől azonban lendületet vett az iparosodás: ekkor létesült a cukorgyár, a dohánygyár, a szalámigyár, a kefégyár és a vagongyár; a munkaerősükséglet tovább növelte a betelepedést és a felekezeti-etnikai heterogenitást: az első szakmunkások zömében vendégmunkások (például csehek és lengyelek) voltak, a segédmunkások pedig a zsellérek közül kerültek ki; a századfordulóra az ország egyik legnépesebb zsidó közössége jött létre; 1870-ben 46 ezer; 1910-ben már 92 ezer lakosa volt a városnak, vagyis negyven év alatt megduplázódott (BAKÓ, *i. m.*, 186.).

²¹ A sport elterjedése, a futballklub(ok) megalakulása eleve modernizációs jelenség volt: feltételezte a viszonylag nagy tömegű kispolgárság és ipari munkásság meglétét, s azok szervezett szabadidejét. Erre épült rá az egyesületi, illetve város- és nemzeti szintű futballidentitás, amely a szurkolás idejére egyrészt függesztette (a „mieink”), másrészt felerősítette a különböző társadalmi rétegek etnikai-vallási-szociális ellentéteit („ellenségeink”).

²² Az ellentét felekezeti-etnikai identitáspolitikai ideológemaként bukkan fel, jóval korábban: „Irinyi Károly szerint a 19. század középső harmadában a debreceni önkultusz lényegi eleme volt, hogy a város a nemzeti törekvések és a függetlenségi gondolat »ősfanyaföldje« [...] E szemléletben – állítja Irinyi – más városok a németiség, a katolikus bigottság, a zsidóság a hazafiatlanság jelképei voltak: »a vidék, Debrecen támada

„A legrégebb térkép Debrecenről 1750-ből származik, a legkorábbi városkép-ábrázolás pedig meglepően későn, 1783-ban készült. Nem csoda, ha a város nem ihlette meg a művészeket, hiszen egy nagyra nőtt, sáros falu senkire nem tesz mély benyomást. Így aztán a XVIII. századi Debrecenről legfeljebb a céhleveleken látható veduták árulnak el valamit” – írja Fehér Béla a városról szóló cikksorozatában.²³ A nevezetes építészeti és tárgyi kultúra esztétikai vonzereje sajnos nem a legmarkánsabb jegye Debrecennek. Az okok untig jól ismertek: az építőanyag hiánya éppúgy nem kedvezett az épített örökségnek, ahogyan az sem, hogy a várost nem lakták főrangúak és egyházfejedelmek, akik máshol – a felvidéki vagy dunántúli városokban, vagy akár Egerben – nagyszabású építkezési projekteket indítottak volna, ezért nem élte át Debrecen például a 18. századi barokk gyarodást. Ezzel szemben a „nagy városrendező”, a tűzvészek sorozata elhamvasztotta még a létező régiségeket is. Az 1802-es nagy tűz alkalmával például mindössze három értékesebb épülete maradt sértetlen: az 1720-ban a Piac utca ingoványos talaján tölgyfa cölöpökre alapozott hagymakupolás Kistemplom, valamint két polgárház. Igaz, ekkortól lehet számítani a tervszerű városrendezés kezdetét, ekkor készül el az első építési szabályzat, amellyel megpróbálják enyhíteni a zsúfoltságot, kiegyenesíteni az utcákat, megszüntetni a síkatorokat, és a vályog helyett a téglát, de legalábbis a gyúlékony zsúpfedél helyett a cserépszindelyt megkövetelni. Ekkor, a 19. század első felében épül a Kollégium kétemeletes főszárnya (1816), a nagyerdei Vigadó (1826), a terve alapján igen nagyra törő, de félig sem megvalósított Nagytemplom (1827) és az 1558-ban épült régít váltó új Városháza (1842). Meghatározóvá válik a klasszicista arculat, a Piac utcán megjelennek az első egyemeletes lakóházak, és a közeli utcákban kirajzolódik a cívisházak szárazkapus, magas kőfallal elzárt teres udvarai formálta jellegzetes utcakép.²⁴ Mindez lényegében azonban nem változtat a település alapvetően *falusias* jellegén: ezzel találkozik a korban az angol vagy francia utazó, s ez kapcsolódik össze – annak retorikai hatékonyságát növelve – Kazinczy maradiság-címkéjével is. Debrecenben „még 1968-ban is földszintes volt a lakóépületek 97,1%-a, s a város hektáronkénti bruttó laksűrűsége 34 fő”, ami falusi laksűrűségnek felel meg.²⁵ Az alacsony intenzitású

---

itt a fővárost, s annak elsősorban ’nem magyar’ jellegét«. Ugyan a modernizáció megroppantotta a cívisek közéletben betöltött szerepét, de a régi debreceni polgárok mentalitása tovább élt Debrecen lakóiban: a fővárosban legtöbbször a vidéket megnyomorító »bűnös metropoliszt« látták.” (271.)

²³ FEHÉR Béla, *Színházi vacsora*, Magyar Nemzet, 2009. április 6. <https://magyarnemzet.hu/archivum/archivum-magyarnemzet/szinhazi-vacsora-6301400/>. (Letöltés ideje: 2021. március 1.) (Az anekdotákban gazdag cikksorozat címe: *Búcsú a kálvinista mennyországától*). A *Településképi arculati kézikönyv* (2017) szerint a legrégebbi részletező térkép 1752-ből való. <https://www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/11874/telepuleskepi-arculati-kezikonyv-2018.pdf>. (Letöltés ideje: 2021. március 1.) Az 1771-es, második legrégebbi térkép e kötetben is szerepel. (232.)

²⁴ ANTALFFY, *i. m.*, 351–352.

²⁵ Mikolás Tibort, Debrecen 1960-as és 70-es évekbéli modernizátorát idézi: BUN Zoltán, *Eastendism: Helytelen városiasság* (2009). <https://epiteszforum.hu/eastendism-helytelen-varosiassag#1> (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

beépítettség tradícióját, a topológiai laposságot, a horizontális elnyúlást és morfológiailag a kálvinista-puritán-monolitikus szigort²⁶ mint alapvető jellegzetességet a modern építészet igyekezett meghaladni.

Ennek a több hullámú kísérletnek a rétegzettségét Kovács Péter tanulmánya (*A modern építészet botladozásai Debrecenben*) mutatja be. A Berlinben tanult Korb Flóris tervezte egyetemi központi épületet (1923–1932) 19. század végi historista modorban építették, a Györgyi Dénes és Münnich Aladár tervezte Déri Múzeum (1927–1930) pedig neobarokk stílusban készült. A Köztemető 1932-ben megépült ravatalozója, melyet a város vezető építész, Borsos József tervezett, a svéd és az észak-német (hamburgi) téglaeépítészet mintáit követi – ez az az ízlés, ami erősen hatott Klebelsberg Kunóra, akinek személyes kezdeményezésére kísérletezték ki itthon a klinkertéglát, aki befolyással volt a szegedi Dóm tér megépítésére, s akinek ajánlásával stockholmi tanulmányúton vett részt Borsos és Vásáry István, Debrecen polgármestere. (289.) Mint Kovács Péter megjegyzi, a magyarországi modern építészet első tiszta megnyilvánulásai nem ezekben a középületekben, hanem villaépületekben mutatkoztak meg. (295.) Ennek az áttörésnek az egyik meghatározó képviselője a zsidó származású Sajó István volt. A Műegyetemen 1919-ben diplomázó Sajó a Bauhaus egyik későbbi mestereként, Marcel Breuerként világhírűvé váló Breuer Lajos Marcellal ment ki Németországba: Breuer Walter Gropius Bauhausában tanult, Sajó viszont Dortmundban töltött három évet, ahol geometrikus stílusának kimunkálásán dolgozott. Közben bejárta Európát, részt vett lakóházak és bútorok tervezésében, belső terek kialakításában. 1923-ban kivándorolt az Egyesült Államokba, Florida műszaki egyetemén tanult, majd jelentős karriert futott be, előbb New Yorkban kapott állást, röviddel később pedig Miami-ban önálló stúdiót alapított: többek között felhőkarcolót, szállodát, lakóházakat és villákat tervezett. 1928-ban a honvágy hazatérítette Debrecenbe, a húszas-harmincas évek fordulóján a régi Nagyerdei Stadion (a világ első földsánc-stadionja, 1934) mellett art deco díszítettségű bérházakat²⁷ és magánvillákat tervezett: a legnevezetesebb a status quo ante izraelita hitközség által építtetett, öteemeletes, a klinkertéglát és a vakolt felületet ötvöző luxusbérház (Debrecen, Hatvan u. 6. 1928–1931). Kovács Péter ezen túlmenően megemlékezik azokról a fiatal modernista építészekről (Vári-Szabó Tibor, Dávidházy Kálmán, Jost Ferenc stb.), akik a strand, az uszoda, valamint templomok, Bauhaus-villák és villamosmegállók kísérletező tervezőiként színesítették Debrecen arculatát. A tanulmány fontos érdeme annak a modernitást méltányoló tekintetnek a megjelenítése, amely igyekszik a dogmatikus szocreál korszakból mintegy kimenteni a modern építészet sikerült darabjait (például a Sajó István és Králik László tervezte OTI, 1947–49; a Molnár Péter tervezte

²⁶ *Uo.*

²⁷ A debreceni modern építészet (újra)felfedezésének fontos eseménye volt a MODEM 2016 decemberében *Az Art Deco a pusztán: Sajó István (1896–1961) és műve* címmel megnyílt kiállítása. A tárlat kurátorai Szoboszlai Lilla és Térey János voltak. Egy kétnyelvű, 64 oldalas katalógust is kiadtak, melyben Térey János tanulmánya összegzi Sajó István életművét. (A kiállítás 2017 tavaszán a Múcsarnokban is látható volt.)

Megyei Tanács irodaháza,²⁸ 1950–52, vagy a Kelemen László építette, Ybl-díjjal jutalmazott Nagyállomás Sajó István tervezte hullámzó héjkupolája, 1961), s a mások által sokat bírált, a laikus közvéleményben többnyire negatívan értékelt Mikolás Tibor és teamje '60-as és '70-es évekbéli érzékeny, kísérletező korszakát, „komponált modernizmusát” is érdemben értékelni. (310–311.)

Bun Zoltán tanulmánya (*Média által homályosan. A modern Debrecen településképe*) a *törlés* és az *átirat* különbségében mutatja meg a 2010-es évek fejlesztési és a debreceni modernség közötti relációt: míg az új Nagyerdei Stadion (Bord Stúdió, 2014) „*idézőjelbe teszi* a régi, Sajó István által tervezett és 1934-re elkészült aréna kapumaradványát”, addig a kapcsolódó parkerdő-rekonstrukció a nyomát is eltörli Mikolás Tibor „egyedi megformálású, pavilonszerű” Új Vigadójának (1970), mint ahogy az új fürdő építések (2019–2020) a felejtés sorsára jutott a teljes régi létesítmény (1932, ill. 1969). Ugyanakkor a Nagyerdei Víztoronyhoz, Fried Aladárnak és Adorján Dezsőnek már a szecesszió idején vasbeton esztétikát képviselő épületéhez (1913), Györfy Zoltán és Novák Róbert terve (2015) érzékenyen nyúlt hozzá, „hozzáférhetővé tette a teljes struktúrát és az eredetileg is tervezett bárral bővítette azt: az aprólékos hozzáadott értékek által az eredeti műtárgy *átirata* jött létre”. (318.) A modern debreceni építészetet alkorszakok kijelölésével, komparatív szempontokkal árnyaló áttekintés az Ady-féle „márkázás” újraértelmezésére is vállalkozik: „A maradandóság innen nézve nem állandóságot, nem változatlanságot jelöl, hanem egyfelől folytonos (állandó) változásként értelmezhető, különösen a huszadik században; másfelől a »mi legyen maradandó?« kérdését hangsúlyozza. [...] mi a fontos a jelenben, mit ne felejtünk el, mi legyen állandó.” (327.) A város testén ejtett sebek: a kirablások és felégetések,²⁹ a tűzvészek³⁰ és bombázások,³¹ a '44 októberi ostrom és a szovjet megszállás pusztításai mellett a pozitív szándékú/értelmű építészeti fejlesztési kampányok is okoztak urbánus „szakadásokat”. Három ilyen nagy beavatkozási hullám is

²⁸ Ahogy később Bun Zoltánnál olvassuk: arról az épületről van szó, „melynek nagyszerűségéről a tervező barátja, a rajzasztalt éppen színpadra váltó és Debrecenbe szerződő Latinovits Zoltán próbálta meggyőzni hitetlen környezetét”. (330.) Molnár Péter (1925–2000) 1969-ben a jeni városközpont tervezője volt.

²⁹ Lazarus von Schwendi (1565), Strassoldo (1675) és Caraffa (1686) dúlásai; a várost érő külső erők miatt 1703–1711 között négyszer menekült el a lakosság; 1849 augusztusában a cári csapatok törtek be, 1919. április 23-án pedig a román hadsereg szállta meg – egy évre – a várost.

³⁰ 1564-ben egymás után három nagy tűzvész tombolt; 1802. június 11-én egy pálinkafőző sertésölja gyuladt ki, hetek óta rekkenő hőség volt, s az erős szélben villámgyorsan terjedt a tűz, 5 óra alatt 1500 épületet hamvasztott el, a város több mint harmada leégett, így a Szent András templom a Verestoronnyal és a Kollégiummal együtt; 1811-ben az északi és a déli rész, összességében a város fele elpusztult.

³¹ 1944. június 2-án bombázták első alkalommal a szövetséges légierők Debrecent: ez volt a legtöbb áldozatot követelő bombatámadás, amely Magyarországot a 2. világháborúban érte. 130 darab B-17-es bombázó vonult fel Foggyából, egyenként negyven mázsa bombateherrel. A bombázás a Nagyállomást és környékét, valamint a Vagongyárat sújtotta leginkább. A nagy szél miatt a pályaudvarra célzott bombaszőnyeg nagyrészt az attól északra lévő lakónegyedet érte. 1200-an haltak meg és 700-an megsebesültek. 1944 szeptemberében még öt újabb hullámban bombázták a várost. Lásd erről még a kötetben: BALAJTHY Ágnes, *Költőszerep, debreceniség és a háború emlékezete: Szabó Magda*: Szüret, 202.

volt a 20. században: az egyetemi telepek építése (1912–1932), az ipartelepek építése (1952–1969) és a nevezetes ódebreceni, belső és külső övezeti kertségek (Libakert, Vénkert, Újkert, Tócsókert stb.) helyén létrejövő lakótelepek építése (1975–1988).³² A lakásgondokat enyhítő, a komfortfokozatot emelő, ám az életminőséget összességében vitatható módon befolyásoló lakótelepi fejlesztés szociális és esztétikai megítélése közismerten ellentmondásos. Térey János erről így ír memoárjában:

Eleinte én is bizalommal fordultam a lakótelepekhez, annyira, hogy kora tizenévesen albumba ragasztottam az újságbeli riportokat az épülő Vénkertről meg az Újkertről. Aztán rájöttem, hogy megjelenésükkel valami végérvényesen megváltozott, valami jóvátehetetlen és megbocsáthatatlan történt, nem csak a magyar városokban, és Európának sem kizárólag a keleti felében. Nem csupán léptékváltás következett be, hanem stigma került a város testére. Jóllehet történelmi és társadalmi szükségszerűségek, a krónikus lakáshiány és az iparosított technológia megjelenése diktálták ezt a fajta költségkímélő építkezési módot, amely a kifejtett emberi erő szempontjából valóban gazdaságosnak bizonyult, a paneltömbök barbár ormótlanságára és legfőképpen kiemelt, belvárosi elhelyezésére igazán nincs mentség. A négyemeletes, téglakockákkal számolták végre föl a háború utáni évek ínségét, éljen! A zsaluzott beton társasházakkal kedveztek később a fiatal házásoknak, hurrá! S a dán, de inkább szovjet mintára épülő panel tízemeletesek már egyértelmű gyarapodást jelentettek – volna, ha kaptárjellegükkel, sorozatban gyártott igénytelenségükkel lett volna bármi közülük bármihez, ami ezen a helyen maradandónak számít. De nem volt. Fenyegetően ott szürkéltek a középkori sánc helyén szelíd félkörívben hajló Eötvös utca végében. Nem lehet őket eltüntetni, olyanok, mint a szégyen.³³

A 20. századi rombolás és építés valamennyi vonatkozásával kapcsolatban felvethető a város *pszichogeográfiai térképének* kérdése, vagyis annak bonyodalma, hogy a „van” helyén milyen „nincs” szerepel, s fordítva, s hogy a lélektani-hangulati aura milyen topográfiát rajzol, hogy az emlékezet és ellen-emlékezet, az elfojtás és a trauma milyen akart vagy akaratlan emléknymokat hagy. Itt szóba lehetne hozni az emlékezetpolitikai mulasztásokat, így az egykori gettó vagy a Debrecenhez közeli hortobágyi internálótáborok markírozatlanságát éppúgy, ahogy azt is, hogy legfeljebb az íratlan emlékezet őrzi még az elveszejtett Kőlcsey-ház, az egykori kertségek és a megszüntetett villamosvonalak emlékét, ahogy a már negyvenöt éve ledózerolt Bundi utca panelek közé szorított, még árnyat adó fasora is „névtelen”. Bun Zoltán egy korábbi,

³² Ez a dátum az Újkert és a Tócsókert beépítésének időszakát jelöli, de az első nagy lakótelep a tormatermelő, illetve bolgárkertészetiként működő Libakert helyén épült, kezdetben még nem paneltechnológiával (Új Élet park, 1956–1976). Lásd *Debrecen. Településképi arculati kézikönyv, i. m.*

³³ TÉREY, *Boldogh-ház, i. m.*, 100–101.

már említett és a problémaérzékenység tekintetében kiemelkedő írásában³⁴ foglalkozott az új fejlesztésű Debrecen *archigráfiájával*, vagyis – Terry Das nyomán – azal a kérdéssel, hogy az újonnan bekerülő épületek milyen viszonyt alakítanak ki a régiekkel, másképp fogalmazva: hogy emlékezik-e, és ha igen, hogyan emlékezik az új Debrecen a régire? Az ottani gondolatmenet szerint a modernséggel csipkézett, de alapvetően mezővárosi hagyomány (az a bizonyos topológiai laposság, horizontális elnyúlás, puritán-monolitikus szigor) és az ezredfordulón meghatározóvá váló globalizáló, monumentalizáló, metropoliszi irányultságú radikális városmegújítás között nem mindig problémátlan az *illeszkedés*: míg a Táblabíróság, az Élettudományi Intézet és a Modem esetében ez inkább megoldott, addig a Forum léptéke a környezetével és használóival való párbeszédképtelenséget, a Marc Augé értelmében vett „nehely” kialakulását, vagyis „helytelen városiasságot” eredményez.

Tulajdonképpen ennek a beillesztésnek/beilleszkedésnek a kérdését tárgyalja Oláh Szabolcs és Sebestyén Attila közös tanulmánya (*Irodaház-marketing várostörténeti szempontokkal. A Forest Offices Debrecen tér- és időtechnikáiról*) is. A bevezető érinti azt a dilemmát, amely a jelenkori Debrecen egyik lényeges településszerkezeti problémája: a város hagyományosan nagy területen és laposan terjeszkedik szét, s az egyes lakónegyedeknek nincs vagy alig van ún. „városközpont”-ja. Egy kertvárosi otthonból akár 4–5 km-t is kell utazni, hogy ún. „hub”-bal találkozzék a városlakó. Ezek fejlesztésére az utóbbi időben számos erőfeszítés történt, a tócskerti óvodaépítéstől az ún. „könyvtárpont”-ok létrehozásáig, s ezek sorát gyarapította a Nagyerdőbe települő „smart office” is. A szerzők részletesen taglalják a „poros belváros” és a „hűsítő Nagyerdő” történeti térhasználati relációit – utóbbi erdőgazdasággá, díszkertté, fürdőhellyé, oktatási negyeddé, parkerdővé, sportolási színtérré és prémiumkategóriás lakóövezetté válását. Az irodaház értékesítéséhez, a kedvező fogadtatás kontextusának létrehozásához kapcsolódó marketingstratégia nem az épített örökségre, hanem éppen annak helyi hiányosságaira alapoz: „a város még leginkább *transzfertereivel* sáfárkodhat, teret adva a váratlan inspirációknak. E debreceni térbeliség azonban (legjobb példa erre egykori piacként a város centruma) szinte már a kezdetektől sem önmagában vagy akár épített környezete okán nyert jelentőséget, hanem éppen önnön ürességéből. Abból tehát, hogy azáltal le lehetett saját magára, azáltal tölthette be önálló funkcióját, hogy éppen másnak adott teret.” (345.)

A debreceniség-képzetnek a *hely rejtélyessége* már a 18. századtól felbukkanó toposza,³⁵ egyfajta ősnarratívája. Ahogy marketing szempontból az *üresség kitöltése* jön kapóra, a Debrecen-elbeszélésekben rendre felbukkan annak motívuma, hogy – víz, építőanyag és védelmező természeti környezet híján – már a város fizikai fennmaradása is kész csoda. Debrecennek mintha mindig is vitatott lett volna a városiassága: három Árpád-kori faluból (Debrecen, Mesterfalva, Szentlászlófalva) épült össze, s egészen a

³⁴ BUN, *Eastendism*, i. m.

³⁵ BALOGH, i. m., 12.

legújabb korig falusias maradt. E bizonytalan városidentitás mintegy rászorult az *irodalmi megerősítésre*, mi több: a többször felégetett, a tűzvészek és bombázások sújtotta, eltűnedező és hamvaiból feleledő fizikai városnál mintha maradandóbbnak bizonyult volna az *elbeszél*, a *szellemi város*.³⁶ Ez az irodalmasítás már a *névadások* – akár pozitív, akár negatív értelmű – gesztusában kezdetét veszi („kálvinista Róma”, „sárfészek”, „sivatagi oázis”, a „maradiság/maradandóság városa”), s az irodalom *archívumként* is szolgál: az épített kultúra, a városi terek, az ipar- és a képzőművészet artefaktumai kopásuk, pusztulásuk során nem egyszer „átköltöznek” ide, itt őrződnek meg, kereteződnek át, nyernek átértelmezést. S ez az óhatatlan anyagtalanodás, spiritualizálódás szoros kapcsolatban van a református szellemiség szövegeközpontúságával.³⁷

A városdiskurzusok *irodalmi alapításának* jelenségéhez Szilágyi Zsolt tanulmánya (*Kontextusok a „kecskemétiség” jelentéséhez*) számos komparatív szempontot fölvet. Az imázs (a külső tekintet számára megnyilvánuló arculat) létrejöttét a tények és a mitizálás összjátékából vezeti le, rámutatva, hogy az utóbbi a névadás eredeti kontextusának elfelejtésén, vagyis gondosan szelektált vonások időtlenítésén alapszik. (238.) A kiskunsági város történeti településszerkezete és lakóinak életformája sok tekintetben hasonlít Debrecenhez, de a költőkkel, írókkal való „szerencsés találkozások” tekintetében biztos, hogy előnyben van: Petőfi „hírös”-sé tette, éppen akkor, amikor a cívis városban az Isten hidege majdnem megvette,³⁸ s Mikszáthnak is sokat köszönhet Kecskemét, mert *A beszélő köntös* pozitív jelentésű „mitikus légkört” vont köréje,³⁹ minek révén a romantizált magyar pusztá igazi „fővárosává” lett. Ezt az imázst persze nem lehetett volna huzamos ideig fönntartani Kecskemétnek az 1880-as-1890-es években meginduló dinamikus fejlődése nélkül.⁴⁰

Baranyai Norbert tanulmányában (*Debrecen reprezentációja Móricz Zsigmond műveiben*) abból indul ki, hogy az irodalomtörténeti emlékezet szerint az író – még

³⁶ BERTA Erzsébet, *A Maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM GÁBOR, MESTER TIBOR, Bp., Kijárat, 2005, 102.

³⁷ Köszönet Oláh Szabolcsnak és Sebestyén Attilának, akik a *Debrecen arcai* című konferencia koncipiálásakor jutottak ezekre a gondolatokra.

³⁸ A kecskeméti „szögénylegény” szabadságát mitizáló *Hírös város az aafödön Kecskemét... című versét* – mondhatni a „megszépítő messzeség”-ben – Debrecenben írta 1844. január-februárban, nélkülözések közepette. (Legalábbis a „hírös” Petőfi-féle datálás szerint...)

³⁹ Szilágyi Zsolt is kitér *A beszélő köntös* 1941-ben készült filmadaptációjára, melynek két részlete színesben forgott, s így az első magyar színes filmnek számított. A városképek különbözősége, a különböző előjelű toposzok, hangulati elemek idézése és továbbvitele szempontjából nemcsak regényt a regénnyel, hanem filmet a filmmel is érdemes összehasonlítani: Móricz komor hangvétélű *Légy jó mindhalálig*ának Ranódy László rendezte adaptációját 1960-ban mutatták be; a vizuálisan a fény-árnyék viszonyokra építő fekete-fehér film mintegy a példaértéket támogatva megerősíti a kietlen-sáros Debrecen-képet, szemben a Radványi Géza rendezte mozi derűs-ragyogó Kecskemét-víziójával...

⁴⁰ „Két évtizeddel ezelőtt még feltűnést keltett Beluszky Pál és Győri Róbert azon állításával, hogy a századforduló modernizációjának egyik motorja a vidéki Magyarországon az Alföld volt, pedig ez a tájegység hosszú évtizedek óta válságrégióként él a köztudatban.” ABLONCZY Bálint, *Ismeretlen Trianon: Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*, Bp., Jaffa, 2020, 213.

leginkább Jókai nyomdokait követve – Debrecen idealizálói közé tartozik,⁴¹ de a várost tematizáló, egyébként eltérő műfaji mintázatú szövegeit tüzetesebben olvasva az derül ki, hogy értékítéletei ennél jóval ellentmondásosabbnak mutatkoznak. (170.) A *Debrecen* című esszét, a naplórészleteket és a *Légy jó mindhalálig* című regényt ilyen szempontból görcső alá véve a szerző megállapítja, hogy a debreceniség-képzet pozitív-negatív értelmű variálódása azzal áll szoros összefüggésben, hogy Móricz ezt a diskurzust az „alkotói-magánéleti önreprezentáció”-jának szolgálatába állította (174.), vagyis a városról szólván inkább *önmagáról beszélt*. Az újságcikkek és naplóbejegyzések tanúsága szerint a Debrecenbe megpihenni visszajáró író nosztalgikus, néhol elragadtatott viszonyulásának magyarázata éppen az, hogy a cívisvárosban igyekszik szabadulni budapesti élete (vagy egyáltalán az élet) gyötrő bonyodalmaiktól. A *Légy jó mindhalálig* elemzésekor Baranyai Norbert talán túl elhamarkodottan mond le a regénynek arról a kikérdezéséről, hogy az „miképpen »olvassa« Debrecen?”, a „kulturális emlékezeti térként reprezentált város”-t,⁴² hiszen ez a debreceniség-mintázat továbbgondolása szempontjából sokatmondónak ígérkezne. Ráadásul a szimbolikus térvonatkozások szoros szemantikai kötésben vannak azokkal az értekező által „analógiaként”, „előképként” olvasott cselekménymozzanatokkal, illetve szekvenciákkal (Misi beilleszkedési kudarca; Szikszay Lajos fegyelmije; a magyarság rokonalansága Nagy úr előadásában), amelyek a Debrecen-narratíva egyes elemeit (például az idegennel szembeni elzárkózás, meg nem értés, kiközösítés) látszanak citálni. A kicsinyítő tükrökként funkcionáló történelmi allegóriák (például a Nagy-Magyarország debreceni cipő-formája) és egyes motívumok (munka, teljesítmény, pénz, lopás, hazugság, megtévesztés) szemantikai és modális kötése bonyodalmas viszonylatokat hoznak létre, emiatt a regény példaértéke, s ennek a debreceniségre való vonatkozathatósága sem könnyen kielemezhető.⁴³

⁴¹ Ekképpen összegzi Móricz Debrecen-tárgyú írásait Berta Erzsébet is: BERTA, *i. m.*, 101.

⁴² Szilágyi Zsófiának az az idézett érve, hogy „ebben a regényben Debrecen mint az irodalomtörténeti emlékezetben rögzült város jelenik meg” (178.), nem elegendő alap arra, hogy elhárítsuk az „önéletrajziség felőli megközelítést” (annál is inkább, mert a következő oldalon azt olvassuk, hogy „önéletrajzi analógiák sokaságával átszótt történet”-ről van szó!). Egyrészt evidens, hogy a városdiskurzus toposzok (affirmáló vagy átértelmező) ismétlésével jár, másrészt az önéletrajziség, akár mint fiktív önéletrajziség kiküszöbölhetetlenül beleíródik a regényszövegbe. A „valóságos” épületeknek (Kollégium, színház), térelemeknek és a városdiskurzus egyéb érzéki, hangulati és narratív mozzanatainak (nagytemplomi harangszó, liceumfa, udvari kút, Hatvani professzor alakja) értelmezésétől, vagy legalábbis felsorolásától (a kötetben 34. lábjegyzet) nem is tekint el a tanulmányíró, más kérdés, hogy ezek (például a történet idején már nem létező Verestorony) jelentéstani és modális szemiózisa a példaérték és a Debrecen-kép komplexitása tekintetében egyaránt fontos lehetett volna.

⁴³ Én kétségesnek, túlzottan *lekerekítettnek* (lásd: cipő!), némiképp önkényesnek és leegyszerűsítőnek látom azt az interpretációs ajánlatot, miszerint a regény végső példaértéke a Nyilas Misi alakjába/sorsába integrálódó szimbolikus Debrecen-képzet, vagyis a főnixként újjáéledő és minden veszedelmet túlélő „ideálkép”. (183.) Mindennek alapja ugyanis az a kép, amely úgy jön létre, hogy Misi a történelmi Magyarországot a debreceni cipő-formához hasonlítja, melyet falánk, száját tató „néptömegek” rajzanak körül. A kép Misi általi megalkotásánál nem tévesztendő szem elől, hogy abban meghatározó a Nagy úrétől eltérő (még úgy-

Kovács Szilvia (*A város képei Szabó Lőrinc Tücsökzene című kötetének Debrecen-verseiben*) „az emlékezésben születő városkép és az önéletrajzi olvasás nyelvi-retorikai összefüggéseire” (192.) kérdez rá. A bejárható tereknek imaginárius térré, narratív topográfiává alakításában az emlékezés szelekciós, keretező és fókuszáló műveletei mellett nagy szerepe van a „gyermeki csodaváró izgatottság inszcenírozó technikáinak” (194.) is, ahogyan megörökölt szavak/nevek⁴⁴ révén következnek be jelentésemények:

S amellet vonzott a városi rang,
egy-egy szó is, hogy Rákóczi-harang,
Nagytemplom, Nagyerdő... Hallottam a

is, hogy az idősebb diák magyarázatának kifejtésekor alkalmazkodni igyekszik Misi távlatához) *gyermeki perspektíva*, vagyis a gyermeki képzelet eljárása: Nyilas Misi azért hasonlítja debreceni cipóhoz a történelmi Magyarország térképen ábrázolt alakját, mert a kerekded formához ezt a mindennapi tárgyat tudja hasonlítani. A hasonlításban tehát már eleve van egy ironikus, „fordítási” mozzanat: a térkép elvontságának, s vele a történelmi-politikai komplexitásnak a mindennapi tapasztalatok konkrét jelentéskörébe való átbil-entése és egyszerűsítése. (A művelet egyébként felidéri az elvont és a konkrét, az általános és az egyedi relációjának szövegbeli dinamizmusát.) A cipó-hasonlat jól illeszkedik az azt keretező képbe (amely a térképet egy újabb hasonlat-elemmel tovább antropomorfizálja): az ép cipó szépségét és létét (!) fenyegetik az őt fenyegető éhes népek. (Mint ahogy a regényben egyebütt az éhség/mohóság fenyegeti a magántulajdont: ahogy a társak megdézsmálják Misi pakkját, elbitorolva a másét és összecserélvén az ehetőt és az ehetetlent is.) Ezt a képet – ahogy erre Baranyai Norbert felhívja a figyelmet – Móricz a *Debrecen*-esszében kommentálva megismétli, amikor a város nehéz időkben való megmenekülését azzal magyarázza, hogy ilyenkor falatokat dobott saját magából „mindenfajta mohóságnak”. Ám lássuk be, itt nem csak a kép nem igazán uralt konnotációival, a hasonlított és a hasonlító távolságával van probléma: már eleve azzal, hogy a debreceni cipó eredetileg és némi alappal hasonlít Nagy-Magyarországhoz, viszont nem hasonlít Debrecenhez, mert annak térképe nem cipóformájú, vagyis itt a cipó már szinekdoché vagy metafora, viszont jelentés-tanilag nehézkesen illeszthető magához a kommentárbeli megfejtéshez, amennyiben egy város túlélhet-e a veszedelmet azáltal, hogy pénzzel és vagyontárgyakkal kiváltotta magát, viszont a cipó egy tehetetlen artefaktum, amely nem tud falatokat dobni magából, s egyszerűen elfogy, ha túl sokat kiharapnak belőle, éppen ezért a hasonlítás nem a túlélést, hanem sokkal inkább az országvesztést világítja meg (már amennyire). A hasonlat (úgy látszik Móricz által is) némiképp túlbecsült teljesítőképessége mellett a jelfejtés meggyőző erejét az is csökkenti, hogy a cipó- és a fönix-metafora (vagy akár utóbbi esetében: -szimbólum) között is nagy a szemantikai ugrás, nem beszélve utóbbinak Nyilas Misi alakjával való relációjáról. Ebben a megfeleltetési sorban túl nagyok a jelentéstani szakadékok, miközben a kép túlzottan ki van különítve a regény bonyodalmas összefüggésrendszeréből, melyben az egyedi és az általános, az elvont és a konkrét különbsége feszültségteli relációkat hoz létre, így a címben jelzett/kiemelt – bibliai eredetű – erkölcsi parancs vonatkozásában is: Nyilas Misi már csak azért sem tud az édesanya intelmének minden tekintetben megfelelni, mert a maximának praxisba való átfordíthatósága kétséges marad; a regény világában éppen az nem tud tisztázódni, hogy *mi a jó*. Vö. SZIRÁK Péter, *A másik meglopása: A gyermekiségen innen és túl a Légy jó mindhalálíggban = Móricz a jelenben*, szerk. BENGÍ László, SZILÁGYI Zsófia, Bp., Magyar Irodalom-történeti Társaság, 2015, 9–24.

⁴⁴ A versben szereplő Rákóczi-harang, Bocskay és Kossuth, valamint a gyermek számára különös hangzású idegen szó Debrecen függetlenségi, szabadságharcos hagyományát revelálják, azt a pozitív imázst („a nemzet fővárosa”), amely annak dacára alakult ki és maradt tartós (például Jókainál), hogy a pesti menekülők 1849 januárja és áprilisa között alapvetően csalódtak a városban és a helyiekkel sem volt kimondottan harmonikus a viszonyuk. Lásd BALOGH, *i. m.*, 38–39.

nagy tűzvészről, s hogy Bocskay valaha
 ... S Kossuth... valami nagy dolgot csinált:
 de-tro-ni-zál-ta az élő királyt!
 Hű! Ez a város csodákat ígért!
 Féltem és izgultam Debrecenért!
 (Az ígéret városa)

A tanulmányíró jó érzékkel, precíz érvvezetéssel mutat rá, hogy a *Tücsökzene* a dologi referenciák megidézése mellett is destabilizálja a reprezentáció műveleteit. Ahogy ezt a leghíresebb példa, a *félreolvasás véletlene* (vele a betűszintű jelentésmódosulás) és a gyermeki képzelet összejátéka demonstrálja:

[...] ... S vágy s való között
 egyszer csak átléptem a küszöböt:
 egy bolt felett cégtáblát láttam és
 rajta, hogy: „ÓRIÁS és ékszerész”,
 arany betűket... Megnéztem megint:
 Ó-R-I-Á-S?... Az!... Istenem!... Eszerint,
 gyúltam ki, itt egy Óriás lakik,
 s hirdeti, hogy mivel foglalkozik!
 (Debrecenben)

A *Tücsökzene* Debrecen-vonatkozású egyedi *irodalmi* teljesítménye alighanem abban áll, hogy a gyermeki távlat érvényesítésével, de egyszersmind nem gyereknyelven, hanem a jelentéstani-modális fordulatok sokaságának kiaknázásával, dinamikus és lezárhatatlan folyamatként olvassa, fedezi fel a várost mint szöveget.⁴⁵ Kovács Szilvia megfogalmazásában: „Debrecen az ígéret, a legendák és az átváltozás városa is. A Nagyerdő, illetve a rá való emlékezésben kialakuló tükörijáték textusai, a félreolvasott feliratból születő csoda, majd a csodából kiábrándító helyes olvasásban félreértett Debrecen szövegtere olyan emlékezhellyé válik, melyet az olvasás során mindig újra fel kell fedezni.” (199.)

Közismert, hogy Debrecen méltán híres szülőtte, Szabó Magda milyen szorgalmas közvetítője volt a város jó hírének, mondhatni, egy maradéktalanul pozitív imázst igyekezett – korántsem hatástalanul – elterjeszteni a művelt publikum körében. A Debrecenből fiatalon elszármazó, de azt „holtig hazá”-nak nevező író nő ez irányú munkásságával két tanulmány is foglalkozik. Keczán Mariann (*A szülőhely színeváltozása Szabó Magda műveiben*) különböző műfajú szövegeket (regény, esszé,

⁴⁵ Ez az intenzív textuális szemiozis Térey János *Jeremiás avagy az Isten hidege* című drámaszövegének irodalmi teljesítményét előlegezi meg, szintén megnehezítve a tetikus használatbavételt, a „márkázási” hadrafoghatóságot.

levelezés) olvas egybe abból a célból, hogy a „Debrecen-idézetek” mozaikkockáit kirakhassa. Kár, hogy ez a kétségkívül elkötelezett és eredményes gyűjtőmunka nem jár együtt némi kritikus távolságtartással és értelmezői egyedítéssel. Az eltérő státuszú (fikciós, nem-fikciós), műfaji mintázatú és időindexű szövegek egyetlen egymáshoz rendelése irodalomtörténeti óvatlanság, mert óhatatlanul csak az integratív *tartalmi hasonlóságot* képes felfedezni a citátumokban, miközben a modális-szemantikai bonyodalmak, vagy akár az írásművészeti minőség kérdései igencsak háttérbe szorulnak. A *Debrecen három arca* című esszét így kommentálja a tanulmány szerzője:

[a haldokló féltestvérrel együtt] [a] szülővárost idézik utcáival és kerületeivel, a várost, amely „mint az anya őrzi annak a gyermekének az emlékét, aki elsodródott mellőle”, amely – ezekkel az emlékképekkel együtt – akkor is megmarad, ha szülőttei rendre meghalnak. A hasonlításra, a megszemélyesítésre következő fokozat az azonosítás: a Nagytemplom átlényegítése állhat itt a legismertebb példaként: „Valahányszor hazaérkeztem, apám-anyám kint vártak az állomáson. Mióta nincsenek, a Nagytemplom két tornya fogad. [...] A bal torony az Anyám. A jobb az Édesapám.” (220–221.)

Talán nem szükséges részletes kommentár annak bizonyításához, hogy a citátumok nem tartoznak Szabó Magda legkimunkáltabb textusai közé. Ami a megszemélyesítést illeti: az értelmezés ugyan az emlékképek felidézését – joggal – a testvérpárhoz kapcsolja, az idézett szöveg viszont egy antropomorfizáló-mitizáló hasonlat révén a várost ruházza fel az anya (és így az emlékezőket a gyermek) szerepével, a rákövetkező kommentár pedig a kultivált szülőhelyet az emlékezet maradandó/halhatatlan birtokosává emeli – immár követhetlenné téve a szemantikai ugrásokat.⁴⁶ A második Szabó Magda-citátum olyan metaforikus azonosítást hajt végre, ahol szintén nehéz belátni a jelentésátvitel mozzanatának szükségszerűségét, sőt – a *szülők mint templomtornyok* – olyannyira önkényes jelentésadásnak tetszik, hogy az nemcsak a narcisztikus öneszményítés⁴⁷ gyanúját, hanem vele a jó ízlés kérdését is fölveti.

Balajthy Ágnes már idézett tanulmánya (*Költőszerep, debreceniség és a háború emlékezete: Szabó Magda: Szüret*) az életmű kevésbé kanonizált, ám írásművészeti szempontból igen jeles verses regényét állítja példásan szövegközeli vizsgálódásainak

⁴⁶ Jellegzetesen inautentikus a „kerületeivel” említése: Budapest esetében elképzelhető lenne egy-egy kerület emlékezetének felidézése, Debrecenben viszont a kerület csak igazgatási egység, emlékezete az épületeken és utcákon túl inkább a városrészeknek, így az egykori kertiségeknek van.

⁴⁷ „Szívós munkával (művek, interjúk, személyes szereplések) felépítette imázsát, érdeklődést tudott keltetni családjá, iskolájá, városa iránt, miközben (nem mellékesen) a teremtett esztétikai mikrouniverzum centrumában ő maga áll, minden hozzá igazodik, s nem fordítva. Ha szükségét érzi, emberek, objektumok, tárgyak és saját írói személyiségének már-már szükségszerű kapcsolatát a képzelet segítségével mélyíti el.” BAKÓ Endre, *Szabó Magda és Debrecen (Kecván Mariann: Szabó Magda Debrecene – Irodalmi útikalauz)*, Alföld, 2020/4, 101.

középpontjába. Kiindulópontul a *Szüret* hatástörténeti összefüggéseit taglalja, s megállapítja, hogy Szabó Magda műve a Debrecen-reprezentációk Bessenyei György- és Gulyás Pál-féle tradíciójához csatlakozik, amennyiben a *Debreczennek siralma* című tanköltemény és a *Debrecen, ó-kikötő* című vers pusztulás-újjaéledés toposzát örökíti tovább, miközben a hagyományfolytonosság abban is megmutatkozik, hogy az alkotás „versformája a stanza, a 19. századi magyar nyelvű verses regények jellegzetes, nyolcsoros strófászerkezete, mely Byron *Don Juan*jának formájához igazodó *Bolond Istók* nyomán vált elterjedté”. (203.) A tanulmányíró arra is felhívja a figyelmet, hogy a verstani és stílári hasonlóságok, a tájleírás nyelvi működése, valamint a „debreceniség toposzkészlet”-ének rokonítható használata szoros kapcsolatot hoz létre Térey János egyes műveivel – így a *Protokoll* című verses regénnyel és a *Jeremiás avagy az Isten hidege* című drámával. Balajthy Ágnes megemlíti, hogy Térey Szabó Magda-kanonjának centrális műve volt a *Szüret*, s hogy komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a mű ne merüljön feledésbe. (203.)⁴⁸ A tanulmány minuciózus interpretációt nyújt: a címnek a szövegben való metaforikus szétterjedésétől (must, erjedés) és bibliai allegorikus jelentésmozzanatától (az utolsó idők eljövetele, a vég bekövetkezése) a második világháborús romvárosok képi reprezentációinak összehasonlításán és a retorikai alakzatok funkcionális számbavételén át, a szó- illetve idiómaszintű allúzióig, intertextuális rétegekig. A szemantikai és modális bonyodalmak egész sorát felvető elemzés konklúziója, miszerint „[a] *Szüret* úgy állít emléket az 1944-es pusztításnak, hogy beilleszti az eseményeket a mindig új életre támadó Debrecen mítoszába, de elzárkózik az eszményítő városábrázolástól, és a »debreceniség« identitásalakzatainak konfliktusosságára, ellentmondásaira összpontosít” (214.), ráirányítja a figyelmünket a *Szüret*nek az életművön belüli retorikai-poétikai egyediségére, de közvetve arra is, hogy az irodalmi összetettség mennyire ellene hat a tetikusságnak, s így a negatív és pozitív „városcímkézés” műveleteinek, vagyis akár a politikai, akár a desztinációs használatbavételnek.

A 20–21. század fordulóján Debrecen minden bizonnyal legkiemelkedőbb irodalmi archivátora, s a debreceniség mibenlétének legmélyebb és legtávlatosabb fürkészője az a Térey János volt, aki 19 évesen költözött el a városból, de aki életének hátralévő részében egy pillanatra sem szűnt meg a cívisek és utódaik, valamint a nem-cívis szomszédaiak hagyományainak, jelenbeli helyzetének és jövőbeli perspektíváinak értő kutatója lenni. Nem véletlen, hogy noha (az éppen a Debrecen-memoáron dolgozó, s örökös időhiánnyal küzdő költő) önálló írással nem jelentkezett a kötetben, de a szerkesztők a mottóban és az előszóban is az ő emlékének ajánlják a projektet, s hogy ő a tanulmánygyűjtemény egyik legtöbbször hivatkozott szerzője. Lapis József tanulmánya („*Szívemnek kedves cikkely*”: Térey János: Szabályos körcikk) egyetlen, de nagy jelentőségű költeményének szentel koncentrált figyelmet. A távlat és a modalitás tekintetében az intimitás és a távolságtartó viszonyulás között ingadozó vers az Ady-féle „maradisággént (rosszul)

⁴⁸ Lásd például Szabó Magda *Törzsasztal*, Alföld, 2017/9, 59.

értett »maradandóság toposzt« (230.) látszik megerősíteni, éppen nem a múltba ragadtság, hanem az *értékkörzés* jegyében. Lapis József a költemény textológiai-filológiai vonatkozásaival éppúgy foglalkozik, ahogy kartográfiai és geográfiai aspektusával is. Figyelmét nem kerüli el a beékkelt, már eleve egy 1606-os jegyzőkönyvrészlet transzformációjaként megjelenő Jókai-architextus átírása, s az 1997-es és a 2016-os versváltozat közötti beszédes különbség sem. Gondosan mérlegeli a szóválasztások (például „tamáskodott”) jelentéstani-modális árnyalatait és más Térey-versekkel (*Zártkert*, *Hallottasház*) veti össze a vizsgált művet. Kapcsolódik Sebestyén Attila alapvető fontosságú tanulmányához, amely először jellemezte úgy e költészet város- és ezen belül Debrecen-metaforikáját, mint különféle síkok (vízáramok vonala, utcarajz, villamossín-hálózat; temető és szülésház, temető és szülőház stb.) egymásra halmozódásából és egymás ellen feszüléséből származó többértésűséget, s e rétegek dinamikus, ingázó mozgását.⁴⁹ A *Szabályos körcikk* igen összetett utolsó szakaszában a szakszerű és a személyes elegyedik, újabb jelentéstani és modális bonyodalmakat képezve:

Előzőleg a személyesség is moderáltabb, tudósító tónusban íródik meg a 6-os villamos fölidézésekor, amelyről kiderül, hogy ennek alapja már nem a személyes, közvetlen emlék: „e sorok írója már nem vehette igénybe”. Ám ebben a sematikus, idézetszerű zsurnálfordulatban finom ironia van: a gyásztónusú megjegyzés épp a temetői járatra vonatkozik, mint olyanra, amely maga is el lett temetve időközben. Ha úgy tetszik, retorikusan valamelyest mégiscsak részesül a beszélő a *temetői* járattal összekapcsolható gyászmintázatban, egy olyan gyázmunkában, amelyben nem valamilyen átélt, hanem éppenséggel át nem élt dolog jelentkezik veszteségként. A régi villamos önmagában megtestesíti a múlt értéktelenségét és a hozzá kapcsolódó veszteségtudatot. (236.)⁵⁰

Térey költészete azt is láthatóvá teszi, ami amúgy már nem látható és nem tapintható: (mégis) „mozog” alattunk a föld, a házak, utak alatt betemetett sírkertek, leaszfaltozott villamosvonalak vannak. A paneltömbök helyén kerteségek, az újabb díszletek helyén ledózerolt létterek és életformák. Debrecen nem csak a látható város, hanem a láthatatlan is.

⁴⁹ SEBESTYÉN Attila, „*sírkert-forma város*”: *Debrecen egy lehetséges költői szövege a Csokonai-filológia és a Térey-költészet megvilágításában* = Szótér: *Az Alföld Stúdió antológiája*, szerk. FODOR Péter, SZIRÁK Péter, Debrecen, Alföld Alapítvány, 2008, 7–16.

⁵⁰ A *Kétmalomtól a Szent Annáig* című versnek egy másik debreceni villamosvonal, az egykori 4-es a „főszereplője”. A költemény rövid kommentárját lásd SZIRÁK Péter, *Melankolikus varázslat* = „*Tavaly június óta már őhelyette is*”: *Az egy éve elhunyt Térey Jánosra emlékezzünk*, Magyar Hang, 2020. június 3. <https://hang.hu/kultura/2020/06/03/tavaly-junius-ota-mar-ohelyette-is-az-egy-eve-elhunyt-terey-janosra-emlekezunk/> (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

Téreyt kamaszkora óta foglalkoztatta a város térszerkezete, épített öröksége, általában vett múltja. Az eredetileg építésznek készülő fiatalember városfelfedező sétáin hol a település összes templomát, hol az egykori kertiségeket járta be, utóbbiak történetéről dolgozatokat írt. Még 1989-es elköltözése után negyedszázaddal is vissza-visszafordult szülővárosa épített öröksége felé, s a botorul felszámolt villamosvonalak,⁵¹ valamint az egykori temetőre épült Kétmalom utca és a szomszédos Kút utca kiscívis szegletei is váltig foglalkoztatták. „Debrecen, mint tér- és városélmény a Térey-líra kitüntetett referenciája. 2003-as válogatáskötetének első, *Kétmalom utca 17.* című része egyenesen a »debreceniség« felől rendezi, olvassa újra az addigi életművet, s a 2006-os *Ultra* kötet A. B. F. R. A.-ciklusában a szülőváros különböző pontjai körül gyűrűző beszéd válik az emlékezés és a felejtés egyidejűségének médiumává.”⁵² Ahogy Debrecen-versei, úgy „misztériuma”, a *Jeremiás avagy az Isten hidege*⁵³ is rendkívüli összetettségükből adódó esztétikai cselekedtető erejük révén gondoltatták újra a várossal kapcsolatos identitás-mintázatokat. Utóbbi, a „Debrecen-toposzok hiperbolikus kiáradását”,⁵⁴ a Debrecen-kódok önfelszámoló mozgását a „Jeremiás figurájára ráíródo ószövetségi pretextus”-sal⁵⁵ intenzív összjátékba hozó, szemantikai-modális fordulatokban roppant gazdag dramatikus szöveg legfontosabb önértelmező aspektusa, s egyszersmind példaértéke a belső és külső perspektívák metszéspontjában álló prófétaság közvetítői szerepének lehetetlensége. A szülőhelyére, neveltetése helyszínére visszatérő Nagy Jeremiás felörlődik a városhoz való viszonyulás paradoxonjaiban. Térey egyszerre szatirikus és tragikus Debrecen-drámája olyannyira irodalmi, hogy a városmárkázás szempontjából nem egyszerű a használatba vétele.

A textuális szemiózis kiaknázása tekintetében jóval visszafogottabb, az önvalomást szociografikus-kultúrtörténeti diskurzussal ötvöző memoár, a *Boldogh-ház, Kétmalom utca* a szerző korai, váratlan és hirtelen halála miatt befejezetlen maradt. A projekt – mint Térey-nél majd mindig – nagyívű: az önéletrajz mintegy kétszáz évre visszanyúló családtörténettel kereteződik, s mindez várostörténetté, a cívis parasztpolgárság nehéz boldogulásának és megtöretésének, hanyatlásának tablójává válik. A középpontban az önmaga önállóságáért küzdő, az önmaga egyediségét kereső (önmagát „fölepítő”) főhős-elbeszélő áll, aki a városi-családi hagyomány tüzetes föltérképezésével és elmélyült megértésével tesz kísérletet az elkülönböződésre, a leválásra. Nem véletlen, s nem is pusztán ötlet tehát az alcím (*Egy cívis vallomásai*) Márai-allúziója: ahogy a kassai polgár-, úgy a debreceni cívis-lezármazott is csak úgy szabadul, ha nem megtagadja, hanem magában átdolgozva

⁵¹ TÉREY JÁNOS, „Mit ültök itt? Ez nem mozi!”: *Szíves kalauz Debrecenben*, Magyar Narancs, 2016. január 18.

⁵² BALAJTHY ÁGNES, „Ez a táj, ez olyan, mint én”: *Debrecen mint szövegtér Térey János Jeremiásában*, *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 158.

⁵³ A drámaszöveg először az *Alföldben* (2008/7-8-9), majd a *Magvető Kiadó* (Budapest, 2009) gondozásában jelent meg.

⁵⁴ BALAJTHY, *i. m.*, 158.

⁵⁵ *Uo.*, 160.

(emlékezve-felejtve-megválogatva-újraformálva) örökíti tovább, s teszi felszabadítóan termékennyé azt a kultúrát, amelyből vétetett. A memoárnak egyediséget kölcsönző diskurzív-modális összetettségről, komparatív távlatairól, irodalmi effektusairól és töredékességéről máshol részletesen megemlékezem,⁵⁶ itt most csak azt a példaértéket problematizálom, amely a debreceniség-mintázat bonyodalmaival szól hozzá.

Az emlékiratíró a családi környezetében – a hetvenes-nyolcvanas években – kisgyermekként megtapasztalt romlásnak a nyomába ered. Hogy megérthesse, hol van az ő végső elrugaszkodási pontja, vagyis, hogy meddig és miért zuhant alá az apa, s vele a Macsi Tóth család, ahhoz ki kell kutatnia a parasztpolgári boldogulás régmúltját, majd a cívisek – a család és a város – alásüllyedésének közelmúltját és jelenét. A kutatás/emlékezés folyamatát az elbeszélő szintén egyfajta *alászállásként* értelmezi („A mi családunk múltja egy centivel sem rövidebb, mint, mondjuk, a Hohenzollern-házé. Az a kérdés, hajlandó vagy-e lemenni az őseidért a kútba, vagy sem, és kibírod-e, amit felhozol.”⁵⁷) – jól felismerhetően a *József és testvérei* híres nyitómondataira utalva, ám míg ott a kezdő passzus elsősorban a múlt feltárhatatlan végtelenségét konstatálja („Tief ist der Brunnen der Vergangenheit. Sollte man ihn nicht unergründlich nennen?”), addig a *Boldogh-ház* elbeszélője a küldetés/közvetítés lelki próbatételét hangsúlyozza. S valóban, Térey család- és várostörténete (szemben a könyvben is megidézett népszerű íróelőddel, Szabó Magdával) nem a (ön)mitizálás és (ön)eszményítés jegyében bontakozik ki, hanem a szigorú, önmagával szemben is nem egyszer kíméletlen számvetés igényével, amely nemcsak személyes távlatú, hanem magába foglalja a (cívis) múlt és a kortárs debreceniség mérlegre tevését is. Az emlékirat elbeszélője a második fejezetben (*Szentlászlófalván*) Debrecen épített örökségének jól ismert hiányával és a hetvenes években fölgyorsuló roncsolódásával néz szembe, az egykori temetőre, emberi csontokra épített Kétmalom utcai ház romlása, amely már eleve a száműzetés helye, a kommunista funkcionárius által „kiigényelt” méltóbb Ajtó utcainak a szerény, szegényes pótlása volt, mintegy párhuzamosan zajlik a szűkebb család életének devalválódásával.

A cívisek életfelfogásának értelmezésére tett kísérlet indoka az apa „földéhségének” megértése. A Vámospercs környéki málnás a felmenők egykor elvesztett kismacsi birtokainak pótlására szolgál, de a fiúnak nem a „boldogságos birodalom”-ba⁵⁸ való visszatérés alkalma, mint inkább a kényszerűség, az unalom és a megszegyenülés terepe. Az apával szembeni, gimnazista korában már gyűlöletté fokozódó idegenkedést nem a földművelő ősök modzulatainak ismétlése, szokássá váló utánzása, a gazdálkodás (amire az apa félresikerült kísérleteket tesz) öröme enyhíti, hanem immár felnőttként (mondhatni: íróként, „történészként”) a parasztpolgári elődök életformájának rekonstrukciója. A memoáriró levéltári dokumentumok, néprajzi munkák és helytörténeti

⁵⁶ SZIRÁK Péter, *Kívül-belül gyász* (Térey János: Boldogh-ház, Kétmalom utca), Alföld 2021/5, 94–101.

⁵⁷ TÉREY, *Boldogh-ház, i. m.*, 268.

⁵⁸ *Uo.*, 218.

szakkiadványok sokasága alapján ered a Macsi Tóthok nyomába. Az idegen hadaktól szorongatott, tűzvész által sokszor pusztított Debrecen túléléstörténete itt nem annyira a kálvinista valláserkölcsi szellemiség, mint inkább a polgárosodott földművelők életvitele, „karakterrajzai”, egyfajta regionális archeológia (gazdálkodás, építkezés, házasodás, gyerekvállalás, névadás, étkezés, ünnepek, halál, öröklés stb.) révén elevenedik meg,⁵⁹ amelyből nem hiányzik az összehasonlítás mozzanata sem:

Nem voltak kastélyaik és váraik, nem vívtak csatákat, sem párbajokat, nem alapítottak vallást vagy gyárat, nem vezettek kávéházat, fogyasztani is ritkán jártak máshová, mint a saját asztalukhoz. Nem voltak padlótól a mennyezetiig érő könyvespolcaik, aranyozott élű föliánsokkal, ébenszínű vagy pávakék polcgerincekkel. Nem tudták visszavezetni családfájukat az Árpádokig, ahogy én sem tudnám, nem lógott az ősök képe olajban a falon, mint a Piac utcai paloták gazdáinak, nem dicsekedhettek egzotikus felmenőkkel, nem tudtak sváb, osztrák vagy zsidó rokonokról sem. Tették a dolgukat, védelmezték a határaikat, gazdálkodtak a tíz, néha sokkal több, néha sokkal kevesebb holdjukon.⁶⁰

A memoár szerint a szerény polgári stabilitást fenntartó civis életforma alapját és maradványait végső soron a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a kommunista államosság és a birtokos parasztság elleni hadjárat/terror számolta fel, jóllehet – mint azt *A debreceniség mintázataiban* szereplő egyik-másik tanulmány, s a korábbi szakirodalom is bizonyítja – már korábban, a 19. század harmadik harmadától, az ipari forradalom és a kapitalizálódás következtében is maradandó veszteségeket szenvedett. A *Boldogh-ház* sem egyszerűsíti e veszteség/vereség mibenlétét az ún. nagypolitika dimenziójára: mintha a történelem nem csak a makrostruktúrák változásainak, erőszakos megváltoztatásainak terméke lenne, hanem nagy hangsúllyal kerülnének ezekkel áldásos vagy áldatlan, mindenesetre az okok és következmények tekintetében legtöbbször kifürkészhetetlen összjátékba az emberi relációk. Mindez az egyéni *habitusok* (így a nők jóságos, sokat tűrő, sokszor tehetetlen szelídségének, a férfiak kétségbeesetten kompenzáló, monomániás agresszivitásának) egyensúlyba ritkán kerülő ártó és javító hatásával jár együtt. A történelmi legyőzöttség árnyékában, a sebek, a vágyak, az aspirációk, a frusztrációk, a súlyos konfliktusok e szövvényében nehéz tisztán látni, s a memoáriró önelemző elszántsága nem egyszer a *kétely* és a *képzelet* móduszába torkollik – szó és dolog, élet és történet heterogenitását sejtetve:

⁵⁹ Ahogy *A debreceniség mintázataiban* Balajthy Ágnes fogalmaz: a *Szüret* „elsősorban nem architekturális térként (urbs), hanem emberek lakta közösségként, térbeli gyakorlatokban – mozás, disznóvágás, pinceásás – formálódó közegként (civitas)” (205.) mutatja be az 1944-es Debrecen világát. Mondhatjuk, hogy a *Boldogh-ház* urbs-ként és civitas-ként is elmélyülten ábrázolja a 19–20. századi várost.

⁶⁰ TÉREY, *Boldogh-ház, i. m.*, 177.

Miért ne adnék igazat annak, aki azt kérdezi: honnan tudhatnám, hogy valóban azok az események voltak-e a perdöntőek, amelyek megragadtak bennem, és nem az összes többi, mindaz, amiről utólag semmit sem tudok, aminek a foszlányai sincsenek meg?⁶¹

Ha nem, én nem mentem föl a szaporán nősülgető ükapámat, nem én. Esetleg, kezdem védeni, okult sokat szenvedett apja példájából. Apa, képzeljük így, miután megözvegyült, házvezetőnőt, egyben szeretőt tartott, a fiú látta mindezt, és mivel ugyanígy járt, özvegyként ő már legalizálni szeretne volna a második kapcsolatát? Esetleg lehetett ez a váratlanul fölbukkanó Sára a betegeskedő Erzsébet legjobb barátnője is, és a haldokló feleség kérhette, hogy ő gondoskodjon félárván maradó gyermekeiről?⁶²

Sem az eredet nem fejthető fel, sem a személyközi relációk végső titkai nem leplezhetők le: az ismert és az ismeretlen, az elbeszélt és az elbeszélhetetlen feszültségében csak a kiengesztelődés marad. A családhoz és a városhoz való visszatalálás éppen az attól való függés megszűnésével, megszüntetésével veszi kezdetét. A megértés feltétele az *eltávolodást követő közeledés*, visszatekintés, akárcsak az *Egy polgár vallomásait* író Márai, a *Puszták népét* író Illyés vagy *A rög gyermekeit* író Oravecz Imre esetében.

A menekülés mozzanata a memoárban az egyik leggyakoribb cselekvési-történeti forma: házak és bútorok „menekülése” a városrendezési furor és az enyészet elől; a lakosság menekülése a tűzvész és a bombázások elől; egy férj menekülése a kártyába; megmenekülés a deportálásból; halálba menekülés „a betegség, gond, baj, csalás vagy csalatás elől”; menekülés a könyvekbe és a hitbe. A függetlenedés a kultúra eddig ismeretlen közegeibe való átlépéssel, s így szükségképpen a családi hagyománytól való elidegenedéssel kapcsolódik össze, ennek a folyamatnak fontos szimbolikus eseménye a *névváltoztatás*. A leggyakoribb nevek közül való Tóthnak a ritka Téreyre cserélése mint identitásalapító esemény („Végül sikerült a régi nevem alól, egyben a régi magamból is kibújni.”⁶³) a hagyomány szabta „sorminta” megtörése, a személyes „szecesszió” végrehajtása. Az új névvel nemcsak egy új „kultúrtörténeti” (név)rokonosság szerveződik meg visszamenőlegesen,⁶⁴ hanem egy leendő költői/írói diskurzus is nevet kap, *irodalmi* beszélőnévként (anagrammatikusan és prófétikusan) utalva annak fontos jellemzőjére: a *tér* iránti fokozott érdeklődésre, s ekként a tágasságra.

A „kibújás”, a „kivonulás”, a „menekülés” a városhoz való kötődés megváltozását is magával hozza: a szerénynek, mi több: „kisszerűnek” tetsző épített örökség szövetében – ahogy már emlegettük – Térey János az, aki fölfedezi a főként Sajó István

⁶¹ *Uo.*, 54.

⁶² *Uo.*, 158.

⁶³ *Uo.*, 86.

⁶⁴ Lásd *Uo.*, 87.

nevéhez fűződő art deco „nagyszerűségét”.⁶⁵ A felnőttkor küszöbén való gyors távozás, amely összekapcsolódik az anya elvesztésével, valamint a fokozatos és végleges kivonulás (az apa intézetbe kerülése, majd halála, a ház és a birtok eladása) ambivalens kötésben van a helyrehozhatatlan veszteséggel, a térvessztéssel, s ugyanakkor az önállóság és az íróvá válás távlatával. A gyász és a megszabadulás szétszalazhatatlanul összefonódik:

Nemsokára már nincs tető a házon. Annyiszor írtam a pusztulásról, ez óhatatlanul eszembe jut. Nem meddő kultúrpezzszimizmusból vagy katasztrófizmusból, mint ahogy írni szokták rólam, hanem azt fürkészve, mire képes az ember ellen az ember, és ki az, mi az, aki vagy ami így is túlélőnek bizonyul. Igen, ennek a háznak az enyészetébe születtem bele, de hogy mit jelent valaminek a teljes pusztulása, a térképről való eltüntetése, azt csak itt értettem meg, az ideiglenes kerítésnek dőlve, a mi bombakárosultnak látszó házunkat nézve.⁶⁶

A szabadság szorosán kapcsolódik az íráshoz, amely az élet általi alakítottsággal való egyenlőtlen versenyben az élet alakításának ígéretét hordozza. Az adattárakból, de a saját naplóból (például a csillebérci kék, vonalas füzetből) bemásolt szövegek vagy a *Szabályos körcikk* című vers városképi „bedolgozása”, illetve a *Jeremiásból* átvett idézetek mind-mind az *írottság*nak ezt az effektusát erősítik. A szöveg töredezettsége és befejezetlensége örök – részben szándékon túli és immár átírhatatlan – emléket állít a végességnek, annak, hogy a halál által kísértett élet mindig valami más. Térey az ellentétek – így az eszményítés és a degradálás – egyszerűsítő és kényelmes sematikájából az ellentmondások összetettsége felé mozdította el a Debrecen-képet. „Kazinczy nélkül Debrecen nem lett volna mérték és küszöb, elvetendő példakép és minden szellemi haladás gátja”,⁶⁷ s Térey nélkül nem lenne a kortárs magyar *irodalmi szövegvárosok* legizgalmasabbika.

⁶⁵ „Küzdelem városom ijesztő kisszerűségeivel, s a fölfedezések, ahogy egymás után találok meg a kisszerűség tengerében a nagyszerűt. [...] Én írok először Sajó István debreceni építésről a *Hajdú-Bihari Napló*ba, amikor még az art deco szót sem ismerjük, de megsejtem, hogy a magyar építészet csupán a modernizmussal érkezett ebbe a városba, a klasszicizmus csak hangpróba volt.” *Uo.*, 384.

⁶⁶ *Uo.*, 444. Az idézet harmadik mondata a szülőház lerombolását belekötöti a memoár paradigmatisus pusztulás-pusztítás motívumkörébe („ember az ember ellen”; „térképről való eltüntetés”; „kerítés”; „bombakárosult”; „enyészet”; „túlélés”), ekképpen a kollektív traumák (Trianon, holokauszt, bombázás) szintén tematizált diszkurzusába.

⁶⁷ BALOGH, *i. m.*, 21–22.

SZIRÁK PÉTER

egyetemi tanár

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

szirak.peter@arts.unideb.hu

*“There are other news about it but why aren’t they louder?”**About A debreceniség mintázatai (Patterns of Debreceness) – from Melius to Térey*

Abstract: In the first decades of the 21st century Debrecen is once again preoccupied with the question of its existence, as in this time period a number of major conferences were devoted to the overview of the city’s cultural media and media representations (arts, mass culture, tourism), moreover, with the survey of its local identity, local economy, contemporary arts and popular culture. The conference, titled *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig (Patterns of Debreceness: Layers of Urban Identity and Local Memory from Early Modern Era to the Present)*, organised by the Hungarian Memory Places Research Team of the Institute of Hungarian Literature and Culture at the University of Debrecen in January 2018 was also part of this series of conferences. The conference, starting out from the discourse of memory place archaeology but also including the present, questioned the diverse Debrecen-representations’ potential to form identity. The 9th volume of the esteemed series, *Loci Memoriae Hungaricae*, collected the materials of this colourful and efficient discussion. This complex interdisciplinary and inter-artistic volume is separated into five major segments: starting with the stereotypes, the systematic discussion of the concept of „debreceniség”/debreceniség (Debreceness) and the effect of the culture creating force of reformed Protestantism, through the interpretations of literary representations, urban texts, and social history-historiographic interconnections, finishing with the descriptions of the architecture of recent past and present, and urban marketing. The present review, now extended into a study, responds to the papers included in the volume by maintaining an animated discussion with them.

Keywords: local indentity, literary memory, cultural heritage, regionalism, Debreceness

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/332-360](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/332-360).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

IMRE LÁSZLÓ

A debreceni emlékezet lokális és nem lokális rétegei*

A debreceni irodalom- és kultúrtörténetnek egy korszaka (az 1940–50-es évek) azzal is jellemezhető (bár magam ennek deklarálásával sosem találkoztam), hogy a „debreceni iskola” idevalósi, itt tanult, irodalomtörténeti pályát itt kezdő notabilitásokkal indult (Juhász Géza, Julow Viktor, Kardos Pál). Aztán hamarosan „jövevény” mesterekkel futott csúcsra (Barta János, Bán Imre, Kovács Kálmán, Szuromi Lajos, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila), s ez állt a következő nemzedékre is (Fülöp László, Görömbei András). „Tösgyökeres” debreceniek majd a 20. század végén váltak ismét meghatározóvá (S. Varga Pál, Debreczeni Attila, Szirák Péter), s ez (különböző módokon) debreceni témákat is magával hozott. Mindez bizonyos „visszatérés” formájában is megvalósulhatott: Fazakas Gergely Tamás például a két világháború közötti Dóczy jeles tudós tanárának dédunokája. S ha már szóba került: nemcsak a kötet főszerkesztőjeként érdemel említést (sőt elismerést!), hanem tanulmányának sajátos „táguló” perspektívájával is. Látszólag október 31. megünnepléséről, emlékműállításról stb. szól, a helyszín és az emlékmű viszont János Pál pápa debreceni látogatása és koszorúzása folytán a keresztyénség történetének nevezetes emlékhelyévé „emelkedett”, csaknem világtörténeti rangra tett szert, és ennek révén Debrecenhez is „évezredes” súlyú érdeklődés kapcsolódhatna. (Ezt – persze – Debrecennek kellene szorgalmaznia!) Hogy aztán e mostani kötet szempontjából mindez minő (majdnem „láthatatlan”) szempont- és értékválasztási következményekben érhető tetten, arra vonatkozóan monográfia méretű vizsgálódás lenne alkalmas.

Egy bizonyos: a kötet egyik („lappangó”) érdeme, hogy a 20. századi elődök rossz lelkiismeretét némileg enyhíti, hiszen hibátlan értékigénnyel, jó jelű, szigorú kritikával gazdagított lokálpatriotizmussal közelítenek a kötet szerzői a szerfölkött gazdag múlt-hoz és jelenhez. Az meg aztán csakugyan páratlan telitalálat, ahogy néhány szerző „elédolgozik” az utókornak, amikor például az elmúlt évtizedek debreceni építészetét taglalva jövő századok műtszemléletét alapozzák meg.

Figyelemre méltó az is, hogy a debreceni múlt érzelmileg is rendületlen hűségű gondozóinak viszonya is majdnem minden esetben némileg ambivalens, az azonosulás mellett nem nélkülöz bizonyos kritikai távolságtartást sem. Ennek is megvannak az előzményei. Julow Viktornak például – elmondása szerint – voltak még közvetlen negatív tapasztalatai az 1930-as évekből a cívis parasztpolgár típusok értelmiségellenes

---

* *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.

gőgjével kapcsolatban. (Ez az elbizakodott „fafejűség” tehát száz éve még létezett, akkor is, ha Kazinczy annak idején inkább „belevetítette” a debreceniségbe, mintsem megta-
pasztalta volna.)

A szocialista korszakban nagyra értékelték a város Kossuth-kultuszát, 48-asságát, holott ez is társult különböző egyoldalúságokkal. Nem látták be, amit pedig 1848–49 bebizonyított (s Kemény és Deák ezért szorgalmazta a kiegyezést az általuk egyáltalán nem kedvelt Habsburg dinasztiával és Ferenc Józseffel), hogy a független Magyarország nem nagyon tudja megőrizni területi épségét. (Minthogy az összlakosság nagyobb hányada nem magyar ajkú.) A történelmi Magyarország csak az egy személyben osztrák császár és magyar király révén tudhat szilárd alapokon állni. (Legalábbis egy darabig – remélték Deákek.)

Hogy aztán mennyi köze van e „nyakas” (éppen nem több szempontú racionalitáson alapuló) debreceniségnek a 18–19. század fordulóján felvirágzó elit kultúrához, vagy éppenséggel az 1930-as években Németh Lászlóhoz, Karácsony Sándorhoz „húzó”, a népi mozgalmat támogató hevülethez, nehezen mondható meg. Ugyanis Kálmán C. György (Debreczeni Attila által idézett) kérdésére, hogy tudniillik valóban van-e ennek a városnak valami különös-különleges hatása az ott lakók vagy ott nevelkedettek gondolkodására (24.), alighanem nehéz válaszolni, hiszen biztos, hogy évszázadokon át volt, de még bizonyosabb, hogy az 1960–70-es évekre már jóval kevésbé. Család és neveltetés dolga is ez, de még inkább arról van szó, hogy Karácsony Sándor és Németh László magyar nép és kultúra kultusza azért hódíthatta meg az ifjúság tízezreit, mert politikai feszültségek is mutatták: ha nem is csak a debreceniségből, de annak bizonyos tradícióiból nyertek igazolást a náciizmus és a sztálinizmus (mint egykor Bécs és a török) szorításában létharcra kényszerülők. A 20. század második felében igazi tömeghatása Szabó Magda – nem egyszer leányregény-szinthez igazított – műveinek lehetett. Szabó Magda ugyanis kiváló érzékkel találta el a súlyos történelembölcseleti távlatú örökségnek a családi intimitás szintjén „hétköznapiasított” változatát, amivel el is került a szocialista korszak hivatalos szemrehányását. Hiszen nem történelmi dilemmák, hanem „női” viszonylatok merültek fel, s ezeket miért is kellett volna olyan konklúziók miatt elmarasztalni, melyek kellő súllyal nem is szerepeltek a művekben.

A lokális emlékezeti rétegekre vonatkozó töprengések kényes kérdése a lokalitás foka. Mennyiben helyhez kötődő, s mennyiben hozható összefüggésbe más korok és más helyszínek analóg, vagy esetleg távolról rokon ambícióival, illetőleg sorsával. Julow Viktor (igaz, inkább magánbeszélgetésekben, tudományos dolgozataiban csak érintőlegesen) kedvenc ötlete volt, hogy Kelet-Magyarországon és Erdélyben azért lehetett nagyobb a fogadókészség az ótestamentumi élményre (a reformáció útkereső szakaszában), mert fennmaradt pogány kori hiedelmekre épülhetett. Ennek kései, s fejtörést okozó megfelelője az, hogy Ady vallási élményében is elenyésző a Jézus-versek aránya. Ennek szintén sokféle megfelelője lehet Európa-szerte. Újabban az orosz előidőkre vonatkozó, inkább művészi alkotások aknázzák ki az orosz kora keresztény hitvilág pogány elemeinek funkcióját.

Merész társítással még az is meggondolandó, hogy az a bizonyos „harmadik út”, ami Gulyás Pál és Németh László esetében saját tradíciót és eszményvilágot keresett (a náciizmus és a sztálinizmus helyett), megfeleltethető-e különböző civilizációknak és válástörténeti korszakoknak, azok saját tradíciókra építő egyediségének. Aligha vonható kétségbe, hogy az új értékek megnyilvánítása gyakran ilyen újszerű elvonatkoztatás eredménye. (Ilyesmit a kötet több írása érint, például Erős Vilmos a harmadikutasság kapcsán: 280.) Kétségtelen, hogy a Karácsony Sándor – Németh László – Gulyás Pál-féle harmadikutasságnak is megvoltak az előzményei a korábbi századokban. (Az 1930-as években, illetve a 40-es évek elején pedig azért lehetett roppant hatása a közép- és felsőfokú tanuló ifjúságra, mert az ország sorsát jó irányba fordító mozgalommá nőhetett volna, ha nem söpri el a II. világháború.)

Keményfi Róbert kötetnyitó esszéjében az antropológia inspiráló értékei közé sorolja az „idegentapasztalatot”, amely a magyarság esetében a nyugat-európaiktól, a Róma központútól eltérő kulturális mintázatok funkcióját vonja be a vizsgálódásba, de nem pusztán a debreceniség megragadásában lehet eligazító, hanem minden nagyszabású, megtermékenyítő differenciálódásban szerepet kaphat. (Ezért beszélhetünk lokális és nem lokális tradíció-elemekről.) A *Kisebbségben* koncepciójában is fel-felbukkan ennek megfeleltethetően a másság és mégis ide tartozás kettőssége, de már személyes relációban. Egy középszerű szépírói adottságú irodalmi diktátor, Kazinczy (nyugat-európai, vagy annak vélt értékek nevében) nyomja el, vagy legalábbis magához kívánja hasonlítani az igazi géniuszokat (Berzsenyit, Csokonait), ahogy majd Babitsot látja hasonló szerepben Németh László. Holott (s ez már történelembölcselet!) a nagy „központok” (Róma, illetve Bizánc, majd Bizánc szerepét átveve Moszkva) általánosító instrukciói ellenében újulhat meg a világ. Mindez történelembölcseleti szinten nem kevesebbet jelent (a debreceniségre vonatkozóan is), mint hogy ami a központokból nézhető „fara-gatlanságnak”, sőt makacs tudatlanságnak, anélkül a világ olykor nem képes megújulni, előre lépni. Erre lehet példa, hogy a 20. század második felében az orosz széppróza a peremterületek, a nemzetiségi szféra felől újul meg (pl. Ajtmatov), s általában is a korábban perifériális dél-amerikai regény jelent előrelépést.

Győri L. János abból a szempontból érinti ezt a kérdést, hogy bár nem a város szülőit se Karácsony Sándor, se Makkai Sándor, a debreceniségről transzcendens távlatokban ők tudtak gondolkodni. Makkai (akárcsak Csikesz Sándor és Révész Imre) teológus volt, s mint ilyeneket, megérintette őket a 19. század végének protestáns „ébredési mozgalma”, amelyet belmisszióknak is neveztek. Ezzel szemben Karácsony magyar-német szakos tanár volt, utóbb a pedagógia professzora a debreceni egyetemen, szellem-történeti ihletésű nemzetkarakterológiai ambíciókkal. Tüzetes vizsgálódás ebben az ügyben is különbséget tehetne a magyar (sőt debreceni) és az összeurópai protestáns megújulás között. A lényeges azonban az, hogy a Karácsony Sándor – Németh László-féle nemzetpedagógia egyfelől lokális nemzeti emlékezeten alapul, egyszersmind azonban nem lokális indíttatásokat is hordoz. Győri L. János idézi is Karácsony Sándor 1946-os megfogalmazását: „az új magyar ébredés központjává a tősgyökeresen magyar

és református Debrecennek kellene válnia”. (149.) S aki ebben valami ábrándos reményt látna, annak hadd ajánljuk figyelmébe Finnország példáját, ahol a lutheránus papság és pedagógus közösség néhány évtized alatt egy eléggé jelentéktelen kis népcsoportból Európa élvonalába emelte a finneket a 20. század közepére.

A kötetből kibontakozó Debrecen-élménynek (természetesen) többféle „csonkagsága” is van. (Például az, hogy Debrecennek nincsenek több száz éves építészeti emlékei, mivelhogy kő nem lévén a közelben, nagy részben fából, vályogból, nádból, valamint téglából épült, s számtalan tűzvész pusztította.) Az emlékezet hiányzó vagy legalábbis fogyatékos térdimenziója helyére az idő, illetve az etnikai, szellemi, felekezeti, szociológiai előd-mozzanatok dominanciája léphet. A kötet által sugalmazott jövőkép (ha egyáltalán beszélhetünk erről) az előtörténetből rekonstruálható. Ennek leginkább szuggesztív példája, hogy Térey János több művet is szentel Debrecennek, de életműve más pontjain egyéb városok is kulcsszerepbe kerültek (Sztálingrád, Königsberg – szerfölött áttételes analógiák léptékében). Talán a pusztulás és a másélre „ébredés” logikája szerint. A közkeletű, egyszerűnek látszó azonosítások („magyar Genf”, „kálvinista Róma”) éppenséggel nem „könnyű” magyarázatokat vonzanak. Élni akarás, eltérés a globálisan elterjedtől, értékörzés és értékmegújítás összekapcsolása, létharc és sok más egyéb fogalmazódik meg Debrecen múltjában, mely példás magaslatra emeli nemcsak a kálvinista gyülekezetet, hanem az iskolát, a tudást, a takarékoságot, a misztikum nélküli vallási gondolkodást, a kényszerű megalkuvásokkal létezés filozófiáját. (Már csak azért is nagyszerű ötlet volt tanulmányt szentelni e kötetben Kecskemétnek, hiszen mind az egyezések, mind az eltérések szignifikánsak. Nem véletlen, hogy Németh László „nemzetmitológiájában” Debrecennel vetélkedő szerepet szánt neki.)

Hosszan lehetne sorolni, hogy mi minden maradt ki a kötetből, bár ez sokszor a leginkább természetlen észrevétel. Viszont csakugyan feltehető a kérdés: hogyan érintette a debreceniség funkcionálását, amikor a két világháború közötti időszak egy bizonyos pontján a város lakosságának nagyobb hányadát adták a görög katolikusok, mint a reformátusok? (El lehet képzelni olyan Rómát, melyben nem a katolikusok volnának elsőrő többségben?) Tudnivaló, hogy amikor (a 19. század végétől) az iparosítás munkaerőigényét kielégítendő nagy létszámú görög katolikus betelepülő érkezett keleti, illetve északkeleti irányból (román, szlovák és ukrán hátterű etnikumból), az akár Debrecen eredeti jellegének, speciális értékének módosulásához vezethetett volna. Senki nem gondolhatja, hogy a kezdeti katolikus, majd tömeges görög katolikus térnyeréssel szemben valamiféle ellenséges vagy kirekesztő magatartás lett volna indokolt, de bizonyos szembenézés, helyzetértelmezés éppenséggel elképzelhető lett volna. A kálvinista többség ugyan utóbb helyreállt, de a valamikor egységet és gályarabságot is vállaló hűséget mégis felekezeti és etnikai integráló erők biztosították. Ami végül is összefügghet azzal a dilemmával, hogy lehet-e a mai és a holnap Debrecen a kálvinista Róma utóda. Minden bizonnyal. De csak ha a jövő kérdez és a múlt kötelez...

Az újabb nemzedékek számára egy nem túlságosan jelentős Szabó Magda-regényből készült filmsorozat (*Abigél*, 1977) „népszerűsítette” a debreceniséget. (Ha egyáltalán

a nézők többsége tisztában volt azzal, hogy egy debreceni protestáns oktatási intézményről van szó, amely a II. világháború fenyegető éveiben is értékörző és bátran emberséges tudott maradni.) Az *Ókút*, amely az író nő gyermekkorára és családja révén szól Debrecenről, talán az író nő legértékesebb könyve. Ahogy ebben a kötetben Kecán Mariann írja: „a bárányképet a kollektív és az egyéni emlékezet szempontjából egyaránt fontosnak ítéli, mert a város és a felekezet címerében feltűnő Krisztus szimbólum egyúttal összefoglalója, sőt megidézője a gyermekkor elmúlt idejének, a szülőváros emlékezetének.” (216.) Látszólag szoros kapcsolódás ez a több száz éves múlthoz, másrészt bizonyos eltávolodás is attól. A szocialista kultúrpolitika a legbalosabb időszakában is hivatkozott a reformáció „haladó” voltára, arra, hogy a néphez hű falusi lelkészek és tanítók nagyszámú hátrányos helyzetű, szegényparaszti származású diák előmenetelét szorgalmazták, gyakran biztosították. Szabó Magdánál családi nosztalgia és hagyományörző hűség egyesül, ámde nem Karácsony Sándor és Németh László jobb esetben társadalmi mozgalmá szélesedő szellemiségének nívóján.

Elégedetten konstatálhatjuk, hogy Szabó Magda műveinek széles olvasottsága valóban sokak figyelmét hívja fel olyan közösségformáló értékekre, melyek Debrecen kuriózummá tették egész Európa szemében. De el kellene jönnie olyan időknél, olyan íróknak (ilyen volt, s főképpen ilyen lehetett volna Térey János), sőt olyan társadalombölcseleőknek, akik eleven, érdekes, időtálló értéként kezelik a kálvinista Róma örökségét. Tudás, kötelességérzet, munka, nemzeti felelősségérzet, hagyománytisztelet révén kerülni Európa élvonalába, mint a finnek. Hiszen van-e, lehet-e ennél időszerűbb feladat manapság? Ehhez nyújthat hathatós segítséget Debrecen múltja, s legkivált ez az érdekes és színvonalas kötet.

IMRE LÁSZLÓ

professor emeritus

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

imre.laszlo@arts.unideb.hu

Local and Non-Local Layers of Memory in Debrecen

Abstract: One of the “hidden” merits of the volume titled *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig (Patterns of Debrecenness: Layers of Urban Identity and Local Memory from Early Modern Era to the Present)* is that the authors approach the extraordinarily rich history and present of Debrecen with impeccable evaluation and local patriotism enriched with well-aimed, strict criticism. It should be emphasised that some of the authors “works ahead” for the posterity, when, for instance, discussing the architecture in Debrecen in the past few decades they provide foundation for future centuries on how to interpret the past. It is also worth mentioning that the emotionally

loyal caretakers of Debrecen's past, in almost all the cases, have a somewhat ambivalent relationship with the topic, besides identification they also maintain a certain critical distance.

Keywords: urban history/urban identity, cultural and local memory, regionalism

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/261-366](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/261-366).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

